

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

Лариса Нагорна

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Київ
2008

УДК 32.332.142(477)«20»
ББК 66.3(4Укр)+65.9(4Укр)
Н-16

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол №5 від 24.06.2008 р.)*

Рецензенти: *В.П. Горбатенко*, доктор політичних наук, професор;
О.М. Майборода, доктор історичних наук, професор;
Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук, професор

Нагорна Л.П.

Н-16 Регіональна ідентичність: український контекст. — К.:
ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.

ISBN 978-966-02-5022-2

Монографія присвячена аналізу на українському матеріалі одного з нових, стимульованих викликами глобалізаційної ери, суспільно-політичних феноменів — регіональних ідентичностей. Регіональний вимір ціннісних орієнтацій і політичних проєкцій простежений на широкому історичному фоні, у контексті складних «переідентифікацій», що супроводять становлення нових інституційних форм і дискурсивних практик. У фокусі уваги автора — проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних з різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань, конструктів історичної пам'яті.

Розрахована на політиків, науковців, журналістів — усіх, кого цікавлять складні й неоднозначні реалії українського буття.

УДК 32.332.142(477)«20»
ББК 66.3(4Укр)+65.9(4Укр)

ISBN 978-966-02-5022-2

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008
© Нагорна Л.П., 2008

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ 1. РЕГІОНАЛІЗМ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ:	
ТЕОРЕТИЧНІ ПАРАМЕТРИ	17
1. Регіоналізм: проблема концептуалізації	17
2. Ідентичність у системі соціального пізнання	33
3. Територіальність в ідентифікаційному просторі	43
4. Регіональна ідентичність: реальність чи фантом?	66
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНІ:	
МЕТОДОЛОГІЯ ОСМИСЛЕННЯ	90
1. Антропоцентризм у регіоналістиці: етапи становлення	90
2. Регіональна самосвідомість: традиції й новації у науковому аналізі	106
3. Метафорика регіональних образів і політична міфотворчість	120
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:	
ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТ	140
1. Регіональна сегментація як історична спадщина	140
2. Свідомісні «переідентифікації» у контексті пострадянського транзиту	170
РОЗДІЛ 4. РЕГІОНАЛЬНІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У МЕДІАПРОСТОРІ:	
ДИСКУРСИВНЕ БАЧЕННЯ	193
1. Дискурс-аналіз як метод дослідження регіональної ідентичності	193
2. Національна ідея у дзеркалі ЗМІ: регіональний вимір	201
Західна Україна	206
Центральна Україна	214
Південно-Східна Україна	221
Крим	229

РОЗДІЛ 5. ІДЕНТИФІКАЦІЙНА СКЛАДОВА СИСТЕМНОЇ КРИЗИ 2006–2008 рр.	240
1. Кризова свідомість як суспільний феномен ..	240
2. «Постпомаранчева» Україна: брак стратегічного мислення і пастки віктимізації	250
3. Міфологема «розколу»	269
РОЗДІЛ 6. ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР	289
1. Мобілізаційний ресурс політики ідентичності	289
2. Ідентифікаційні практики в Україні: ціна прорахунків	297
3. «Політика пам'яті» і культура історичного мислення	315
4. «Образ регіону» у топоніміці й монументах	332
5. Мовні проблеми у регіональній проекції	342
РОЗДІЛ 7. ПРОБЛЕМА ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ У ПОЛІТИЧНОМУ Й НАУКОВОМУ ДИСКУРСАХ	363
1. Унітарність і федеративність: переваги й вади	363
2. Федеративна ідея у вітчизняній суспільній думці	373
3. За чи проти федеративного устрою в Україні: аргументи сторін	381
Післямова	395

ВСТУП

Проблеми ідентифікації життєво важливі як для кожної людини, так і для будь-якого соціуму. Усвідомлюючи себе особистістю, молода людина, як правило, замислюється над своїм місцем з-поміж інших людей і груп. Точно так само суспільство чи його окремих сегментів рано чи пізно задаються питанням про свої смисложиттєві орієнтири й національний ідеал.

Кожна історична епоха вибудовує свою ієрархію ідентичностей. Первісна людина насамперед відчувала свою спорідненість із родом, у другу чергу — з племенем. Перехід до епохи державного існування зробив одним із смисложиттєвих орієнтирів ставлення людини до влади, її лояльність чи нелояльність до сюзерена та державних інститутів. У XVIII ст. на фоні кризи старих ціннісних пріоритетів з'являється уявлення про нації як мовно-культурні й територіальні спільноти, а отже, і про національну належність. XIX століття пов'язане з усвідомленням ролі класів і суспільних страт, що вивело проблему ідентифікацій у соціальну площину. Справжнім проривом в оволодінні «секретами» орієнтаційної сфери стало XX століття, яке ознаменувалося формуванням глобального інформаційного, а відтак й ідентифікаційного простору. Оскільки натиск глобалізації сприймається повсюди неоднозначно, ідентифікаційні уподобання виразно урізноманітнюються: поряд із зростанням питомої ваги універсалістських цінностей зростає роль локальних ідентитетів, в яких людина інстинктивно шукає захисту від уніфікації й стандартизації свого життєвого середовища.

На рубежі тисячоліть відбувся ще один знаковий «поворот» — у фокусі суспільних зацікавлень опинилися проблеми регіоналізму і центр-периферійних відносин, а разом з ними і проблеми співвідношення національних, регіональних, локальних ідентичностей. Зростання «проникності» національних кордонів під могутнім тиском глобалізаційних процесів зробило регіон активним суб'єктом міжнародної політики і — не меншою мірою — ядром складних процесів переформатування територій і нового спрямування потоків. Територіальні тенденції набирають ваги у суспільному розвитку, а це означає, що сформовані на цій основі ідентичності справлятимуть на нього дедалі зростаючий вплив.

Один з найбільш наочних результатів глобалізації — руйнування монополії держав на творення територіальних ідентичностей.

Регіони, які стають активними політичними акторами, формують власні ідентифікаційні стратегії, відшукуючи джерела своєї легітимації як в уявленому минулому, так і у відповідному спрямуванні дискурсивних практик. Відомий фахівець у галузі сучасного європейського регіоналізму М.Кітінг вкладає процеси, що нині відбуваються, у формулу ретериторіалізації політики і виникнення нових політичних просторів. Обнадійливим симптомом він вважає те, що активізується не консервативний і оборонний регіоналізм, укорінений у замкнутому традиційному суспільстві, а сучасний, космополітичний і прогресивний регіоналізм, в якому традиція використовується як інструмент модернізації¹.

Чим пояснити, що на фоні множинності ідентичностей актуалізуються насамперед ті, які пов'язані із простором? У посиленому пошуку локальних і регіональних ніш відбивається насамперед прагнення відчуженої від влади людини дістати своєрідну соціокультурну компенсацію у вигляді «місцевого патріотизму». Захист від уніфікації й знеособлення відшукується у конструюванні простору, співмірного запитам і потребам конкретної людини. Прагнення зберегти свою самобутність у мові, звичаях, традиціях підкреслюється пошуком об'єднуючих символів і ціннісних орієнтирів, які можуть бути різними як на рівні регіону, так і у людей різного етнічного походження. В Україні ця тенденція посилюється протистоянням на владному рівні, коли політичні розмежування часто виявляються віддзеркаленням регіональних.

Специфічність української ситуації зумовлюється «дифузним» станом ідентифікації значної частини соціуму, її готовністю отождивити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. В етнічній сфері й на рівні регіонів виразно виявляються явища «негативної ідентичності» (самовизначення через заперечення цінностей Іншого). Територіальні ідентифікації більш-менш чітко окреслені на Заході й Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях й електоральних симпатіях тяжіє до амбівалентності. Кожна хвиля розчарувань тягне за собою ціннісну переорієнтацію.

У межах сучасної геохронополітичної парадигми просторовому чиннику нарівні з часовим, а в деяких аспектах у першу чергу, відводиться роль важливого інструмента політичного аналізу. І хоч новітні конструктивістські підходи фокусують увагу не стільки на дослідженні реальних регіонів, скільки на «уявленні» відповідних образно-символічних конструкцій, предметне поле політології зазнає істотних трансформацій. Науковий інтерес відчутно

зміцнується від інституційної сфери вбік орієнтаційної. Територіальні ідентичності стають стрижнем, навколо якого вибудовуються дослідження культурних комунікацій, дискурсів, проблем мови, історичної пам'яті, електоральних симпатій.

Перенесення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень особливо помітне на фоні подолання хронічної неуваги до територіальних проблем, притаманної соціалістичній ідеології. Воно не є ні штучним, ні спонтанним, бо відображає серйозні зрушення у всій системі посткомуністичного світобачення. Відбувається складний процес становлення нового образу територіальної спільноти і відповідно формування нової логіки взаємодії просторових і соціальних самоідентифікацій — з усвідомленням індивідом співмірного його запитам «життєвого простору» і власного інтересу як члена регіональної соціальної групи. На цьому рівні осмислення група й регіон набувають рис колективної суб'єктності (регіонального співтовариства), а відтак і своєрідної психофрактальної матриці. Водночас формується нове регіональне світосприйняття, в якому центр уже не є всемогутнім куратором. Радянській делокалізації простору виразно протиставляється модель чітко локалізованого регіону — і як території, і як співтовариства, і як ідентифікаційної системи. Вибудовується єдиний емоційно-асоціативний ряд образів регіону як нерозривної цілості території й населення. У такий спосіб уявлена реальність регіону набуває цілісного характеру, а регіональна ідентичність перетворюється на вагомий політичний ресурс.

Утім, як це не дивно, теоретичне осмислення самого феномена регіональної ідентичності досі не стало предметом ґрунтовних соціогуманітарних досліджень. Вдумливий дослідник українського регіоналізму А.Мальгін має рацію, коли пише, що «попри ту роль, яку відіграють регіоналізм і регіональні рухи в сучасному світі, ніхто з дослідників ще не пояснив дохідливо, що ж являє собою феномен регіональної ідентичності і в якому відношенні перебуває регіональна ідентичність до інших ідентичностей, насамперед — етнічної і національної»². Мальгін пояснює це тим, що в Європі і в Америці, де регіоналізм виявляє себе найвиразніше, регіональні ідеології і відповідний комплекс світобачення істотно різняться за походженням і характером. Одна річ, коли регіональні ідентичності базуються на відродженій архаїчній самосвідомості (Шотландія і Уельс), інша — коли в їхній основі тривалий досвід роздільного існування (Німеччина й Італія), ще інша — коли вони

формується на основі відмінностей в соціально-економічних умовах (Північ і Південь США). Регіональні спільноти можуть прагнути до набуття статусу нації, а можуть задовольнятися статусом етнографічної групи. Зрештою, для одних є природною подвійна чи ситуативна ідентичність, а інші не сприймають їх, прагнучи до відособлення, федералізації, відокремлення.

Таке пояснення уявляється досить переконливим, хоч і далеко не вичерпним. Справді, регіональні ідентичності надзвичайно багатоманітні, до того ж нестійкі й мінливі. Але здається, що головну причину «невловимості» цього феномена слід бачити у своєрідному парадоксі — регіональні ідентичності найтісніше прив'язані до території (регіону), але сам конструкт регіону є, як правило, розмитим і неусталеним. Якщо регіон має чіткі кордони, виразні історичні й соціокультурні особливості, потужну місцеву еліту, «образ регіону» складається природно, і на цій основі так само природно (або внаслідок цілеспрямованих акцій місцевих еліт) формується регіональна самосвідомість. В іншому разі регіональна ідентичність існує у приглушеному, латентному стані, і для її осмисленого прояву потрібні якісь специфічні поштовхи.

Україна може бути типовим прикладом того, як болісно й не просто ішов процес переростання локальних, місцевих ідентичностей, сформованих за умов бездержавності й розчленованості, у загальнонаціональну ідентичність, і як уже після здобуття незалежності набув незворотної динаміки рух у протилежному напрямі — оформлення регіональних самоідентифікацій. Пошук ідентифікаційних моделей виявився складним і до сьогодні не завершений. Взаємонакладання різних типів ідентичностей створює складну мозаїку уподобань і орієнтацій, в якій прагнення до закріплення пріоритетів регіональності домінує далеко не завжди. Однак легко спрогнозувати зростання питомої ваги регіональних ідентичностей уже в недалекому майбутньому. Природне прагнення регіонів до забезпечення власної самодостатності, не кажучи вже про ймовірні федералістські і навіть сепаратистські тенденції на місцях, стимулюватимуть і зростання регіональної самосвідомості, і кристалізацію територіальних інтересів.

Зазначені обставини справили помітний вплив на вибір теми даного дослідження, хоч варто зізнатися, що його напрям і обриси вимальовувалися через подолання певних вагань і сумнівів. Регіональна проблематика складна сама по собі: понятійний образ регіону чітко не виписаний, а самоочевидність його позиціонуван-

ня щодо інших просторових форм при найближчому розгляді виявляється позірною. А те, що регіональні кліше виробляються під величезним тиском політичної кон'юнктури, робить регіональну аналітику справжнім «полем бою». Непроясненість звичного для європейського мислення, але поки що відсутнього у вітчизняному науковому дискурсі концепту «політика ідентичності» подвоює складності. Природно, що на якомусь етапі роботи автор мимоволі задавався питанням: а чи можна взагалі говорити про те, що кожному регіону України притаманний власний тип ідентичності? І взагалі — що таке регіон і регіоналізм в українському контексті і чому так важливо аналізувати окремо типи регіонального світобачення?

І все ж переконання — *«варто спробувати»* — взяло гору. Його стимулювали не лише той своєрідний пік загальносвітового інтересу до регіональних проблем, який припав на початок ХХІ століття, але й помітна активізація вітчизняного процесу структурування регіональних просторів і формування відповідних типів свідомості. Хотілося подивитися на регіони України не лише як на об'єкти сторонніх впливів, а й як на суб'єкти регіонального самовизначення. Причому зробити це на тлі непростих історичних обставин, у контексті узгодження й протиборотва інтересів, взаємодії старих і нових цінностей, корекції норм поведінки і способів саморефлексії. Цікаво було також представити регіон у вигляді рамки-вікна, через яку спробувати розгледіти політичні проекції спектра проблем, з якими на рубежі тисячоліть зіткнулося українське суспільство.

Зрозуміло, що середина 2008 року — далеко не кращий час для висновків, не кажучи вже про прогнози. Україна нагадує нині сполучні судини, де нагорі йде бурхливий процес кипіння, а унизу болотяна вода повільно затягується ряскою несправджених очікувань і гірких розчарувань. Інтерес до регіональної ідентичності на елітному рівні підтримується двома чинниками — побоюванням сепаратизму і потребою в регіональному міфотворенні як засобі маркетингу території, підвищення її привабливості для інвесторів і туристів. Сам же український соціум переймається не стільки осмисленням і конструюванням ідентичностей, скільки проблемами якості життя — зарплатами, пенсіями, доступності медичної допомоги й освіти тощо. І чимало втрачає на цьому, бо «заземлення» потреб перешкоджає вибудові ефективних механізмів контролю над владою і створює сприятливий ґрунт для популістської демагогії.

Як і слід було чекати, дострокові вибори 2007 р. не тільки не внесли ясності у розстановку політичних сил, але й зробили ситуацію ще більш заплутаною й непередбачуваною. Логічно було б за цих умов дочекатися якогось перелому бодай у настроях еліт, яких життя має змусити навчитися домовлятися (або зійти з політичної арени). І все ж здається, що саме в час, коли розпечена лава ще не застигла, корисно подивитися на політичні баталії крізь ідентифікаційну призму. Адже нині стає дедалі більш очевидним, що дискурс навколо регіональної ідентичності значною мірою віддзеркалює кризу інших ідентичностей, насамперед тієї, на яку покладалося найбільше надій на початковому етапі демократичного транзиту — національно-громадянської. Яких казусів, пов'язаних із переструктуруванням ідентичностей, у подальшому розвитку можна уникнути, а з чим і у тривалій перспективі доведеться рахуватися? І наскільки ймовірними у цих непростих умовах є деструктивні прояви місцевого регіоналізму?

Поки що ж очевидне одне. Перманентні політичні кризи, що розбурхують Україну починаючи з 2004 р., зробили гранично наочною ту вісь конфліктності, яка іманентно присутня в українському суспільстві на ґрунті незбігу світоглядних настанов і життєвих практик різних сегментів багатоскладового соціуму. Триваюче гостре протистояння у верхах і активізація протестних настроїв на масовому рівні — це не тільки і не стільки «війна амбіцій», скільки прояв загострення усіх криз розвитку — кризи ідентичності (з конфліктом традиційної спадщини і сучасних космополітичних практик), кризи легітимності (з різким падінням довір'я до всіх владних структур), кризи проникнення (зі зруйнуванням механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством), кризи участі (із формуванням груп інтересів на клієнт-патрональному ґрунті і перетворенням партій на виборчі штаби). Складне переплетення усіх цих криз відомий норвезький політолог С.Роккан вкладав у формулу «криза інтеграції», коли неефективність влади та її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму³. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохопна криза, в її основі незмінно перебуває неспівпадіння ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем.

Понад десять років тому президент американської асоціації політологів С.Гантінгтон намалював для України досить похмуру перспективу, охарактеризувавши її як «державу розколу». У тій картині «суцього хаосу», «анархічного світу», яка ним талановито

вибудована, чимало місця відведено аналізу суто українського конфлікту між європеїзованими слов'янами Західної України та русослов'янським баченням її майбутнього, уособленням якого виступають її Схід і Південь. Але на цій різниці культур автор наголошує не для того, щоб створити «страшилку» поділу України, а щоб звернути увагу на необхідність дослідження цивілізаційних і культурних ідентичностей, оскільки саме вони визначають «моделі згуртованості, дезінтеграції і конфлікту»⁴.

У світі після «холодної війни», доводить Гантінгтон, ідеологічні, політичні чи економічні відмінності між людьми втратили свою першочергову важливість. На чільне місце виходять ідентифікаційні критерії. Суспільства, роз'єднані цивілізаційно, або розпадаються, або перебувають у стані напруженості. Серед других у Гантінгтона фігурує Україна. З цим висновком можна погоджуватися або його оспорювати, але навряд чи продуктивно не замислюватися над обставинами, які його породили.

Отже, з'ясування місця і ролі просторово-територіальних ідентичностей у житті суспільства для нашої країни виходить далеко за межі суто наукового інтересу. Від того, наскільки точно будуть визначені роль і місце регіоналізму і регіональної самосвідомості у вітчизняній орієнтаційній та ціннісній системах, значною мірою залежить територіальна цілісність і національна безпека. І тут немає жодного перебільшення. Адже після здобуття незалежності Україна уже принаймні тричі — у 1994, 2004 і 2007 рр. — опинялася на грані, за якою поняття «розкол» могло перестати бути метафорою.

Сучасна Україна — це не тільки молодий за державними мірками політичний феномен, але й складний територіальний комплекс, в якому кожна з політико-культурних складових мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Це ще й арена перехрещування різноспрямованих політичних впливів кількох держав, які в різні часи відчували себе на українських землях повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою це і своєрідна контактна зона, де мирно або не зовсім мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. У цьому калейдоскопічному переплетенні різних політичних, економічних, культурних, релігійних, ідеологічних впливів неможливо

розібратися без своєрідної «регіональної герменевтики», яка намагається збагнути смислове наповнення процесів і явищ.

Кризові події останнього часу змушують ще і ще раз замислитися над причинами слабкості громадянської ідентичності й відсутності консолідуючої національної ідеї в Україні. Адже вони переконливо засвідчили: відсутність загальноприйнятої ціннісно-нормативної системи означає щось більш серйозне, ніж звичайна дезорієнтованість великих мас людей щодо розрізнення між добром і злом, прийнятним і неприпустимим. Як блискуче довела у своїй останній статті Н.Паніна, суспільство перейшло через поріг аномічної здеморалізованості, а такий неприродний стан не може тривати як завгодно довго, за ним обов'язково має початися пошук месії. Ознаки перенесення цього пошуку у площину традиціоналізму й архаїзації в Україні вже є досить виразними, а це означає, що поляризація по лінії «Захід — Схід» матиме тенденцію до поглиблення⁵. А отже, концепт регіональної ідентичності як найадекватніший конструкт для аналізу відцентрових і доцентрових процесів набуватиме дедалі більшої ваги у політичному й науковому дискурсах.

Поки що ж доводиться констатувати: з-поміж багатьох ідентичностей феномен регіональної є чи не найменш дослідженим. На українському матеріалі близько до розв'язання цього завдання підійшли історики й політологи, філософи й соціологи. Проте бодай однієї узагальнюючої монографії на цю тему досі не створено.

Одна з причин цього вбачається у відсутності скільки-небудь тривалої вітчизняної традиції у розвитку регіонального аналізу. У системі радянських суспільних наук пріоритетним завжди був пошук загальних закономірностей на шкоду виявленню локальних особливостей. Останнє заняття не тільки вважалося маловартісним, але й виявлялося небезпечним: за будь-якими акцентами на специфічності властям ввижався нахил до сепаратизму. Офіційну науку не цікавили нюанси регіональної самосвідомості, а там, де замовчувати їх було неможливо, у хід ішли полегшені пояснення із пошуком винуватців «на стороні». На жаль, цю тенденцію (хіба що із зміною плюсів на мінуси) успадкувала і вітчизняна соціогуманітаристика.

Є, зрозуміло, і цілий ряд інших, не менш важливих, чинників, які гальмують процес розвитку регіональної аналітики. Регіон у пострадянському просторі — явище нестале, нечітко структуроване, з невідрефлектованою і амбівалентною свідомістю. Аналіти-

ку, який дивиться на регіон збоку, важко досягнути притаманну йому специфічну ауру, як і переступити через свою прихильність до тих чи інших цінностей, власні політичні симпатії чи антипатії. За умов гостро поляризованої України відсторонений погляд на регіон — річ проблематична. А регіональні дискурси, на які в кінцевому підсумку доводиться орієнтуватися, ідеологічно навантажені настільки, що усякий дотик до них іскрить. У кожному конкретному випадку буває нелегко відрізнити реально існуючі пласти культурного ґрунту від тих пропагандистських стереотипів, які народжуються у вирі політичних протистоянь.

Безумовно, має рацію один з провідних російських аналітиків-регіоналістів В.Каганський: «Осягнення регіону складне, причому справа зовсім не в теорії або у тонкощах емпірії». Регіон — це цілий світ, мала Ойкумена, смисловий горизонт. Він має і свою долю, і свої власні міфи, ілюзії, фантоми, надії. Щоб побачити регіон, йому треба повірити, вислухати його. «А щоб зрозуміти — повірити й засумніватися»⁶.

Перед тим, як «побачити, повірити й засумніватися», хотілося б зробити ще кілька застережень. Перше стосується відмінностей у західних та вітчизняних підходах до аналізу регіональних ідентичностей. На Заході вони розглядаються переважно у контексті культури — як чинник її територіальної диференціації. У фокусі уваги тут історико-географічні образи («образи місця») і відповідні світовідчуття, вибудовувані на основі своєрідної самопрезентації. Коли, приміром, у США мова йде про регіональну ідентичність Нової Англії, на перший план виходять візуальні символи патріархальності, ритми життя сільської глибинки, ностальгічні спогади про колоніальне минуле невеликих містечок. Коли ж увага переключається на образ американського Заходу, на фоні реконструйованого індіансько-ковбойського ландшафту розгортається епопея матеріалізованої «американської мрії» з апологією її «іміджмейкерів» і «міфмейкерів». Цей новий образ уже цілком вписаний у динамічне ХХ століття.

Українські регіональні еліти, кожна на свій лад, також зайняті творенням ідеалізованих «образів місця» — з акцентом на традиціях на Заході та апологією індустріалізму на Сході країни. Але ступінь політизації цих образів у нас на порядок вищий. Тому, аналізуючи особливості вітчизняної регіональної ідентичності, доводиться говорити не стільки про ціннісні орієнтації, скільки про політичні проєкції. Оскільки ж ідентифікаційні кризи стали

у нас звичним фоном суспільного життя, у регіональній аналітиці неможливо обійтися без пошуку шляхів мінімізації конфліктності, що має у своїй основі регіональні розмежування.

Друге застереження стосується специфіки рефлексій на теми регіональної ідентичності. В українському контексті вони мають кілька вимірів. Найбільше цікавить дослідників той, що зачіпає проблему позиціонування України на карті Європи («Україна між Сходом і Заходом») і пошуку «українського Іншого» — суб'єкта протиставлення й дистанціювання. Автор даної праці свідомо лишає поза власною дослідницькою увагою міжнародний і міжцивілізаційний аспект українського регіоналізму — насамперед тому, що не хоче підкидати хмизу у вогнище, розпалюване тими, хто бачить для України єдиного «значущого Іншого» — Росію. Дуже легко наводити неспростовні, здавалося б, аргументи на користь того, що скрізь і завжди Росія становила загрозу для української ідентичності. Складніше знайти той внутрішній «кут зору», який допоможе розглядати проблеми «недосформованості» національно-громадянської ідентичності як наші власні.

Отже, спробуємо абстрагуватися, наскільки це можливо, від демонізації «північного сусіда» і простежити витоки ментально-культурних та інших ознак розмежувань у глибинах власних національно-історичних та світоглядних архетипів. Не варто, зрозуміло, впадати в іншу крайність і мати на увазі те, що упродовж століть російський вплив в Україні був потужним чинником формування регіональної самосвідомості, виступаючи водночас і як цінність і як «антицінність». Сьогодні відповідь на запитання про те, який шлях зрештою обере Україна, залежить від її власного вибору, і важливо, щоб ні будь-які «фобії», ні інерція «блокової свідомості» не стояли йому на заваді.

Третє застереження стосується самого феномена просторово-територіальної ієрархізації українського соціуму і регіоналізації вітчизняної суспільної свідомості під впливом незавершеного процесу пошуку національної ідентичності. Нова просторово-часова ідентичність із власними символами й кодами формується значною мірою на фундаменті «уявлення» відповідних спільнот за рахунок зменшення питомої ваги як національно-громадянської, так і локальних ідентичностей. Надзвичайно цікаво було б простежити процес формування відповідного комплексу когнітивних (знання про особливості групи і відповідне самоусвідомлення) і афективних (оцінка якості суспільної групи і значущість належ-

ності до неї) мотивацій, а також шляхів налагодження внутрірегіональних зв'язків і кристалізації територіального інтересу. Поки що таке простеження блокується як станом джерел і відсутністю відповідних методик, так і нескоординаністю дій фахівців різних галузей наукового знання.

Тим часом когнітивний контекст проблеми регіональної ідентичності не менш цікавий, ніж політичний. Пошук локального в універсальному й універсального в локальному, який став однією з домінант соціогуманітаристики на рубежі тисячоліть, неможливий без осмислення тих можливостей, які відкриваються на мезорівні наукових досліджень — тому, який пов'язаний із регіоном як соціокультурним і ментальним простором. І саме тут, на проміжному між національним і локальним рівні, найбільш виразно вимальовуються і резерви проникнення у секрети формування специфічних «самосвідомостей», і ймовірні пастки, зумовлені як принциповою «непіддатливістю» ментальних структур до раціональних пояснень, так і недосконалістю вітчизняних методик дослідження динаміки соціокультурних змін і регіональної диференціації.

Ознаки ментальної специфічності у регіональному вимірі і тісно пов'язана з ними проблема «розмежувань» і протистоянь сьогодні уявляються настільки важливими, що заслуговують спеціального осмислення у міждисциплінарному руслі, на основі концентрації зусиль колективу дослідників — політологів, соціологів, істориків, культурологів, фахівців у галузі електоральної географії. Для себе обираю простіше завдання — з'ясувати сутність самого феномена регіональної ідентичності і його вітчизняну специфіку, а також простежити ступінь сформованості і тривкість тих регіональних ідентичностей, які вже встигли заявити про себе. Простіше кажучи, почути «голос» регіональних груп, зрозуміти їхню образну символіку і політичні прагнення.

Найменш продуктивно, очевидно, було б прагнути до категоричності в оцінках і прогнозах — палітра української дійсності перебуває у дифузному, невизначеному стані. Йдеться радше про спробу окреслення кола проблем, які мають стати підґрунтям для роздумів і дискусій про природу і функції регіональної ідентичності, механізми її конструювання в українських умовах, про критерії історичної пам'яті, електорального й мовного вибору тощо. Читач може розглядати пропоновану працю як логічне продовження розмови про властивості групових ідентичностей, розпочатої

у попередніх монографіях автора — «Політична культура в Україні: історична ретроспектива і сучасні реалії» (К., 1998), «Національна ідентичність в Україні» (К., 2002), «Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики» (К., 2005).

Регіональна ідентичність у даній праці аналізується, отже, лише у внутрішньому контексті, без «прив'язки» до зовнішньої регіональної політики. Зовнішньополітичні регіональні проекти України (на кшталт співдії у рамках Чорноморсько-Каспійського регіону) і формування відповідних систем світобачення — це, безумовно, окрема тема, що потребує специфічних методів дослідження.

¹ *Keating M.* The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. Edward Elgar, 1998.

² *Мальгин А.* Украина: Соборность и регионализм. — Симферополь, 2005. — С. 199–200.

³ *Роккан С.* Методы и модели в сравнительном исследовании формирования наций // Политическая наука (Москва). — 2006. — №4. — С. 123–125.

⁴ *Гантінгтон С.* Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. — Львів, 2006. — С. 205, 11–13, 21.

⁵ *Паніна Н.* Український профіль на європейському тлі // Критика. — 2006. — Ч. 11. — С. 2.

⁶ *Каганский В.* Методологические основания регионального анализа как культурной практики // <http://www.imme.ru/previous/Kagansky/Regiony.html>.

РОЗДІЛ 1

РЕГІОНАЛІЗМ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ПАРАМЕТРИ

1. Регіоналізм: проблема концептуалізації

Коли у 1980 р. блискучий аналітик Е. Тоффлер написав, що «децентралізація стала гострим політичним питанням від Каліфорнії до Києва», він чесно зізнався, що йому важко уявити собі фактичний розпад Радянського Союзу. Але вчений інстинктивно відчував, що відцентрові сили, приймаючи форму відкритого сепаратизму, регіоналізму, автономії або децентралізму, уже винесли вирок масовому суспільству індустріальної ери, а Третя Хвиля новітніх трансформацій потужно тиснутиме на національні держави знизу. Антицентралістські тенденції, доводив він, створюють зовсім нове суспільство і роблять учорашні правила застарілими. Якщо хтось намагатиметься управляти економікою Третьої Хвилі за допомогою централізованих інструментів, він уподібниться лікарю, який бездушно виписує однакову дозу адреналіну кожному хворому, незалежно від того, що саме йому болить¹.

Минуло трохи більше як чверть століття, і прогнози Тоффлера — і найсміливіші, і найпесимістичніші — дивовижним чином справдилися. Метафоричний образ «зіткнення хвиль» не тільки матеріалізувався на практиці, але й дав рентгенівський знімок тих соціальних і політичних сил, які невідомо змінили обличчя планети. І роль регіоналізму як ідеології й політичного руху у цьому процесі й справді виявилася багато в чому визначальною. Він не лише став дійовою формою боротьби за демократію, але й перетворився у потужний чинник європейської інтеграції. І при цьому видозмінився сам — до такої міри, що поняття «новий регіоналізм» увійшло в усі новітні енциклопедії й політичні словники.

XXI століття сьогодні часто іменують «століттям регіонів», і це вже не сприймається як данина модним «багатополярним утопіям». Світове політичне поле зазнало на межі тисячоліть таких трансформацій, які дають підставу для тверджень про початок руйнування Вестфальської світової системи, ґрунтованої на фундаменті національних держав. Людство з подивом переконалося, що цей фундамент дає тріщини — взаємодія на наднаціональному й субнаціональному рівнях робить посередництво держав необов'язковим,

а регіони дедалі частіше стають суб'єктами міжнародних відносин. Національна територія перестає бути ексклюзивним економічним простором даної держави: наступ глобальних корпорацій виводить проблему території, як і відносини праці й капіталу, поза національні рамки. У віртуальному світі планетарного масштабу втрачають смисл відстані й кордони, змінюються звичні для фізичного світу просторово-часові уявлення. Територіальні проблеми від цього не зникають, але виявляють здатність до «розмивання», а відтак і до затемнення суті конфліктної взаємодії. У незрілих соціумах, які нездатні досягнути нову реальність, вони можуть стати джерелом політичної нестабільності.

Не доводиться за цих умов дивуватися тому, що проблеми співвідношення глобального, регіонального і локального на початку ХХІ ст. опинилися в фокусі соціального аналізу. Всюдисутність глобалізаційних процесів — із безпрецедентними масштабами діяльності транснаціональних корпорацій, майже безперешкодним «переливанням» потоків товарів, грошей, людей, ідей через державні кордони — змусила людство замислитися над перспективами узгодження глобальних, національних, регіональних, корпоративних, локальних інтересів і цінностей. Виявилось, що «бій глобального з локальним» (формула Б.Мазліша) йде вже не лише на тлі конкретних територій, але у межах значною мірою абстрактних просторів — адміністративного, правового, інформаційного, культурного, інтелектуального та інших. В арсеналі творців «нової Європи» з'явилися ідеї «життя без урядів», і вже чимало регіонів в рамках цієї структури намагаються напряму контактувати з Брюсселем. У новітніх моделях демократичної інтеграції регіональний рівень присутній «на рівних» із комунальним, національним та наднаціональним.

Найбільш узагальнені схеми багаторівневості у прийнятті політичних та інших рішень відштовхуються від дихотомічної теорії соціальної організації (глобальне/локальне); саму появу дискурсу глобалізації прийнято пов'язувати із «стисненням часу і фрагментацією простору», а отже, і з «просторовізацією» теорії змін. Інтерес до метатеорії простору зумовлюється як визнанням недостатності його фізико-географічних трактувань і введенням у поняття «простір» інформаційного складника, так і певною девальвацією реальної («вульгарної», «ідеологічної») геополітики. Сучасна, концептуальна геополітика базується на системному підході до дослідження соціального простору, який має світовий, національ-

ний, регіональний і локальний виміри. Висока питома вага інформаційної складової перетворює класичну геополітику на геоінформаційну із виразним акцентом на метарегіональності і крос-культурній взаємодії.

Складний взаємозв'язок між глобальним, національним, регіональним і локальним усвідомлюється, однак, не всюди і не всіма. Британський географ П. Тейлор слушно звертає увагу на те, що концепція глобалізації доволі часто стає жертвою власного іміджу. «Глобальні процеси» трактуються як такі, що ведуть до створення гомогенного, одноманітного світу, або як платформа для уніфікації, що нібито знищує національні й регіональні особливості. Чому ж у такому разі регіональні зв'язки у бізнесі відіграють настільки важливу роль, а національні уряди лишаються найбільш впливовими політичними інститутами у світі? Очевидно, тому, вважає він, що хоч яким би важливим був глобальний процес, його успіх залежить не від географії, а від соціальних та інших особливостей регіону. До того ж глобалізація, являючи собою складну суміш різних сфер людської діяльності, сама створює локальність. А отже, загроза уніфікації світового співтовариства надто перебільшена².

У контексті переосмислення дихотомії «локальне/глобальне» відбувся перегляд на межі ХХ і ХХІ століть усіх просторових характеристик суспільних явищ. При цьому увага фокусується на двох взаємозалежних тенденціях — активізації глобальних інтеграційних процесів, з одного боку, і локалізації в межах самої глобальності — з іншого. Становлення глобальності трактується як рух, що йде не лише «згори», але й «знизу», через активізацію локальних співтовариств і взаємодію локальних культур. Глобалізація при цьому постає не просто як череда структурних економічних і соціальних змін, що надають світовій системі нової (інтегральної) якості, але й як сума кардинальних зрушень в умонастроях і способах взаємодії. А в ролі «протифаз глобалізації» (термін А. Мельвіля) найчастіше фігурують регіоналізація, локалізація і фрагментація.

Зараз уже для всіх очевидно, що глобалізація й регіоналізація — це дві сторони одного процесу, який розвивається суперечливо і стрибкоподібно. І. Кононов називає цей процес постіндустріальним переходом, хоча точніше було б говорити про глоболокалізм чи глоборегіоналізм. Його сутність визначається усвідомленим прагненням локальних і регіональних спільнот створити своєрідну

противагу деструктивним наслідкам глобалізації. «Оскільки глобалізація ускладнила інституціональну регуляцію суспільного життя на рівні національних держав, ця регуляція почала переміщатися на регіональний рівень. Це відповідь сил соціальної організації на збої, що виникли. Здійснюючись на двох рівнях, наднаціональному та субнаціональному, регіоналізація поряд із зусиллями національних держав може сприяти подоланню аномії, спричиненої сучасною формою глобалізації»³.

На фоні зростання ролі цивілізаційних ідентичностей і посилення їхнього протиборства у сучасному світі ті національні самоідентифікації, які співвідносилися з державним суверенітетом, помітно програють і поступово втрачають свої позиції. Дедалі гучніше лунають голоси з констатацією зниження ролі держав у сучасному світі і, відповідно, із постановкою під сумнів державного суверенітету як організуючого принципу міжнародних відносин. «А навіщо нам суверенітет?» — запитує, приміром, президент ради з міжнародних відносин (США) Р.-Н. Хаас. Його конкретні пропозиції зводяться до необхідності знайти нове визначення поняттю «суверенітет» — таке, яке б узгоджувалося з реаліями глобалізації. В умовах, коли держави вже не можуть контролювати перетин товарами, людьми, ідеями, зброєю своїх кордонів, доводить він, «суверенітет не тільки слабшає в реальності — ...він повинен стати слабшим... Наше поняття суверенітету повинне бути швидше умовним, навіть договірним, аніж абсолютним»⁴. Такі підходи межують із запереченням ролі національної (загальногромадянської) ідентичності як пріоритетної в системі ціннісних орієнтацій сучасної людини. Але водночас вони порушують проблему «заміни», і в ролі такого замітника, як правило, виступають або цивілізаційні ідентичності, або ті, які найтісніше пов'язані з територією — регіональні й локальні.

Глобалізація, отже, лише на перший погляд виступає як антитеза регіоналізмові й локальності. Співвідношення між ними, яке Р. Робертсон ще у 1992 р. вклав у дотепну, хоч і дещо громіздку, формулу «двостороннього процесу взаємопроникнення універсалізації партикуляризму і партикуляризації універсалізму»⁵, виявилось більш складним, ніж тоді уявлялося. Зате уведений ним термін «глокалізація», який у той час сприймався як оксюморон, нині упевнено відшукує свою нішу у тезаурусі соціогуманітаристики. «Гібридне» поняття, яке прийшло у науковий простір зі сфери бізнесу й маркетингу, виявилось зручним для аналізу як

процесів формування єдності на основі безлічі локальних форм, так і особливостей адаптації глобальної економіки й культури до умов окремих держав і регіонів. І тепер вже сайти Інтернету рясніють не лише згадками про глокалізацію, але й поняттями «глокальний конфлікт», «глокальний модернізм», «глокальні війни» тощо. З'явилося навіть поняття «гло-локал-анклавізація», яким позначається складний динамічний процес переплетення тенденцій до інтеграції й дисперсії.

Ослаблення ролі держав у сучасному світі зазвичай пов'язують із запровадженням т.зв. мережевого управління та мережевої кооперації. Т.зв. безсуб'єктні форми комунікації, що становлять інструментарій посередництва, трактуються як багатомірні і всюдисущі, а неформальні корпоративні зв'язки — як ефективніші порівняно із застиглими ієрархіями державного управління. Мережі й справді можуть брати на себе деякі функції держави і досягати вражаючих успіхів в економічній, комунікаційній та інших сферах. Але мережеві асоціації не ставлять перед собою стратегічних завдань і не несуть відповідальності перед громадянами за підтримання належного рівня життя. А головне — за самою своєю природою вони або взагалі не втручаються в орієнтаційну сферу політики, або спрямовують потік дискурсивного формування думок у русло корпоративних інтересів. У формуванні громадянської ідентичності і підтриманні суверенітету, як, зрештою, і у налагодженні міжнародного співробітництва, національну державу поки що ніхто не здатен замінити.

Інша річ, що і сама роль держави, а особливо підходи до визначення її функцій, уже не можуть лишатися незмінними. Парадигма державоцентризму захиталася, і тому кожна держава мусить по-новому вибудовувати свої відносини із власними соціумами і сусідами. Йдеться насамперед про співвідношення демократії і свободи, індивідуальних та колективних прав, про більш уважне врахування особливостей протестного реагування. А також про нову роль територіальності, збалансування тенденцій до централізації й децентралізації, про ступінь толерантності у сприйнятті інакшості.

Один з найбільших парадоксів глобалізованого світу полягає у тому, що єдиного простору-часу для його членів все ж не існує, і перспективи кожного соціуму перебувають у зворотній залежності від тієї ритміки розвитку, яку він обирає для себе. Уповільнений темпоритм означає втрату позицій і загрозу національним

інтересам. Перспективи скористатися перевагами єдиної структурно-функціональної системи скорочуються, натомість зростають політичні й соціальні ризики.

Серед ризиків, з якими стикаються держави, нездатні вписатися у динамічний світ поліфонічних глобальних трансформацій, найменш усвідомлюються ті, які мають інформаційну природу. Корпоративний поділ медіаринку і його комерціалізація, впровадження у побут Інтернету породили феномен віртуальної політики, здатної моделювати проблеми і навіть події. У такому перекодуванні традиції є свої позитиви — незмірно розширилося поле плюралізму думок, з'явилися нові можливості для формування дійової опозиції. Але не меншою, а, точніше, значно більшою мірою цей процес розширює канали маніпулювання масовою свідомістю. Запущені в мережу недостовірні відомості важко перевірити, ще важче їх спростувати. Втручання зарубіжних політтехнологів і величезні дози чорного піару під час виборчих кампаній здатні до невпізнанності викривити картину волевиявлення громадян і в такий спосіб істотно впливати на формування загальнодержавних пріоритетів.

Процеси глобалізації потягнули за собою, таким чином, істотно видозмінений характер взаємодії різних типів простору. Існує чимало глобальних теорій, які розглядають глобалізацію як детериторіалізацію — втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору. Саме з таким критерієм підходить до її аналізу відомий представник соціології культури А. Ападураї у своїй книзі «Сучасність на повний зріст. Культурні виміри глобалізації» (1996). Той «глобальний культурний потік», який утворився на наших очах, він поділяє на п'ять культурно-символічних просторів: етнопростір (ethnoscape) утворюється потоками іммігрантів, біженців, туристів; технопростір (technoscape) — потоком технологій; фінансовий простір (finanscape) — потоком капіталів; медіапростір (mediascape) — потоком образів; ідеопростір (ideoscape) — потоком ідеологем. На переконання Ападураї, саме ці нестійкі і швидкоплинні простори є будівельними блоками тих «уявних світів», які створюють нові конфігурації групових ідентичностей⁶. Первісна дихотомія «глобальне — локальне» набуває нового вигляду: «територіальне — детериторіалізоване». Однак така детериторіалізація сама по собі здатна активізувати регіоналістські прояви.

Крах двополюсного світоустрою, пов'язаний із розпадом Радянського Союзу, зумовив необхідність по-новому подивитися на

лише на проблему взаємозв'язку глобального, національного й регіонального розвитку, але й на самі усталені концепти регіоналізму й регіоналізації. Доводилося зважати на появу регіоналізму не лише як системи ідей, але й як соціального руху, що обстоює пріоритет власних, місцевих інтересів і цінностей. Не можна було не реагувати і на очевидну «політизацію» регіоналізму з притаманною їй подвійною динамікою: від автономії до федералізації і від націоналізму до сепаратизму. Нарешті, належало наповнити новим змістом розпливчату категорію «регіоналізація», передбачивши, зокрема можливість її застосування стосовно зміни територіальної організації держав з метою більш повного врахування регіональних відмінностей.

Внаслідок стрімкого поширення явищ регіоналізму термін (і без того полісемантичний), виявився надмірно перевантаженим смислами, що входять у сферу політики й культури. З'явилися додаткові труднощі у розмежуванні понять *регіоналізм і сепаратизм, регіоналізм і націоналізм, регіоналізм і периферійність* тощо. Зрештою порівняльна політологія знайшла ключ до їх розрізнення, хоча на практиці регіоналізм досить часто розглядався і як проект побудови власної державності, і як нахил до сепаратизму, і як етнічний протест.

Нове бачення поняття «регіоналізм» утверджувалося в руслі відходу від притаманної його традиційним трактуванням апології відцентрових процесів. «Старий» регіоналізм оформився як течія політичної думки у контексті Французької революції — як своєрідний протест проти утвердження егалітаристських тенденцій централізму й якобінізму. І хоч самого поняття «регіоналізм» у той час ще не існувало (його появу пов'язують із новаціями провансальського поета Берлюка-Перюссі і датують 1874 роком), «розхитування» авторитету національних держав почалося саме на межі XVIII і XIX століть. Надалі ідея реорганізації Старого світу на основі автономності його частин і політичного оформлення культурних відмінностей територій дістала палких пропагандистів у середовищі лівої антиклерикальної течії регіоналізму й федералізму, представленої П.-Ж. Прудоном та його послідовниками. Наприкінці XIX і на початку XX століть регіоналістські ідеї оформилися у кілька політичних проектів, але жоден з них не був реалізований. Могутній поштовх регіоналістським тенденціям дало засвоєння уроків тоталітаризму і Другої світової війни. Утворення Європейської ради муніципалітетів і регіонів (1951) та Постійної

конференції місцевих і регіональних влад (1957) означало початок пошуку шляхів узгодження регіональних інтересів. На цій основі у наступні десятиліття було зроблено суттєві кроки у напрямі вибудови нової інституційної моделі Європейського континенту⁷.

Нова активізація регіоналізму на рубежі тисячоліть відбувається в руслі пошуку відповідей на виклики часу, від реагування на які залежить збереження відносного стану стабільності на планеті. Всеохопна глобалізація не лише спрощує комунікації, перетворюючи світ у цілісність. Вона загострює суперечності між загальнолюдськими інтересами у взаємопов'язаному світі й інтеграційними та відцентровими процесами, що породжуються незбігом інтересів країн «золотого мільярда» і решти світу. Глобальний капітал, за точним спостереженням З. Баумана, веде «велику війну за незалежність від простору, поділяючи світ на «потоки» й «місця», тобто на тих, хто живе у часі, і тих, хто живе у просторі»⁸. Водночас виникають проблеми сумісності чи несумісності різних локальних цивілізацій і ймовірного перерозподілу центрів сили і впливу. Додаткові проблеми створює пошук нової ідентичності державами, що пережили технологічний і емоційний шок у зв'язку з девальвацією усталених ціннісних систем наприкінці ХХ століття. Аналогічний процес пошуку відбувається і на особистісному рівні; при цьому, за логікою того ж Баумана, людину «мучить» не сам по собі вибір ідентичності і навіть не її визнання іншими, а проблема зміни вибору в разі, якщо раніше обрана ідентичність втрачає цінність, позбавляючись якихось привабливих рис⁹.

На рубежі тисячоліть стало очевидно: процеси глобалізації суттєво відмінні від тих, які впродовж десятиріч позначалися поняттями інтеграції чи інтернаціоналізації. Базисна трансформація системи міжнародних зв'язків і суттєві зміни в галузі масових комунікацій знаходять свій прояв у зменшенні ролі націй-держав і «спресуванні» політичного простору до меж «світового селища». Збільшення прозорості державних кордонів стирає грані між внутрішньою і зовнішньою політикою. На фоні добровільного чи вимушеного звуження сфери державного суверенітету відбувається формування елементів світового транснаціонального менеджменту у вигляді глобальної мережі. А отже, і основоположні принципи традиційних міжнародних відносин, побудовані на системі взаємодії суверенних держав, поступово втрачають силу.

На такому фоні перетворення регіоналізму на важливий чинник світоустрою відбулося природно і для багатьох непомітно.

Активізувалися і регіональні міждержавні об'єднання, і регіони всередині держав. Яскравим феноменом сучасного світу став Європейський союз держав, який часто характеризують як Європу регіонів. Транскордонне співробітництво покликало до життя нові норми регіонального права. На пострадянському просторі регіони також відчули себе активними гравцями на політичній сцені. З'явилися могутні регіональні бізнес-структури, що дало підстави говорити про регіональні клани. За регіональним принципом почали утворюватися політичні партії та громадські об'єднання.

Видозміни у політичному структуруванні потягнули за собою необхідність осмислення концепту регіоналізму у новому контексті, з врахуванням нелінійного характеру сучасного світового розвитку та множинності вимірів у порівняльному аналізі. Вибудова «політичної генеалогії» держав і регіонів сьогодні здійсненна на основі осмислення не лише історичних і культурних традицій, але й «рівнів еволюційної зрілості» на кожному історичному етапі, а також усього комплексу різнобічних внутрішніх і зовнішніх впливів, корекції кордонів, структури взаємозв'язків між різними групами країн. Доводиться враховувати і поліцентричність сучасного світу, в якому співіснують різні «поверхи» й рівні суспільної самоорганізації. Дж. Розенау виокремлював три такі рівні: мікрорівень (взаємодія громадян), макро-мікрорівень, на якому відбувається взаємодія індивідів з їхніми колективностями (collectivities) та глобальний макрорівень. Група російських політологів запропонувала більш складну систему рівнів політичної організації, в якій окремо виділяється локальний (муніципальні і кооперативно-общинні форми організації) та субнаціональний рівень (організація у формах земель, штатів, автономій, консолідація громадянських ініціатив на основі регіонального соціокультурного партикуляризму тощо). На цьому фундаменті вибудовується координатна мережа світової політики у вигляді чарункового («ячеистого») пласту територіальних політій¹⁰.

Виокремлення у структурі поліцентричності локального й субнаціонального рівнів зумовлює підвищену увагу до складників відповідного тезаурусу. Більшість дослідників (услід за Дж. Розенау, який ввів у обіг споріднений, теж «гібридний» термін «фрагмеграція» на означення взаємопроникнення фрагментації та інтеграції) розглядають процеси регіоналізму й локалізації як своєрідний «побічний продукт» глобалізації. Для інших (як-от для вже згадуваного професора Массачусетського технологічного

інституту Б. Мазліша) взаємодія глобального і локального уявляється гостро конфліктною — настільки, що передається метафорами «бій» та «битва». Однак обидві сторони вважають архіважливим дослідження усіх граней проблеми «глобальне — локальне» з врахуванням нової ролі регіоналізму. За Мазлішем, «це складне соціологічне й філософське завдання — основоположне питання нашого часу»¹¹.

Незалежно від того, у який набір дихотомій вкладається дослідниками складна взаємодія глобалізації й регіоналізації (глобальне — локальне, універсальне — часткове, гомогенність — гетерогенність тощо), очевидним є одне: глобалізація незмірно посилює рівень взаємозалежності на міждержавному, міжсуб'єктному та інших рівнях. Світ стає не просто тіснішим, а пронизаним каналами та мережами взаємовпливів. А це означає, що діалектична динаміка централізуючих імпульсів і децентралізуючого тиску повинна бути у полі постійної уваги як науки, так і політики.

Ті нові інформаційно-когнітивні й комунікативні можливості, які з'явилися у сучасній науці упродовж останньої чверті століття, допомогли знайти методологічний ключ до пояснення складної взаємодії глобалізаційних і відцентрових процесів. Нову парадигму виробництва наукових знань було запропоновано в руслі т. зв. *антропологічного повороту* у суспільних науках і пов'язаного з ним докорінного переосмислення понять «соціальність» і «культура». Те, що спочатку здавалося «даниною моді» — підвищений інтерес до проблем людини, її історичного досвіду, її світовідчуття — потягнуло за собою зміщення дослідницького інтересу від абстрактного «народу» і не менш розмитих категорій економіки, політики, ідеології тощо до проявів індивідуального, часткового, неординарного, глибоко закоріненого у підсвідомості. Цей поворот відразу ж вивів на перший план категорію ідентичності, оскільки лише через співпричетність людини до певної спільноти і до певної системи поглядів можна було пояснити домінування групового інтересу і пов'язаних з ним переструктурувань соціумів. Паралельно відбувалося зсунення акцентів від «центрів влади» до «периферій», чим була зумовлена поява нових дискурсивних практик, пов'язаних із осмисленням складних взаємодій Заходу і Сходу.

Підвищення ролі дискурсивної складової у соціальному аналізі підняло планку осмислення основоположних засад і головних інструментів людських стосунків. З антропологічним поворотом

виявився тісно пов'язаним *лінгвістичний*, породивши водночас оновлену філософію комунікації. «Мовний реєстр» нових підходів дістав прояв у розгляді мови не просто як засобу комунікації, але й як тривкої основи усякої, у тому числі політичної, взаємодії. Ідентичності знов опинилися у центрі уваги і навіть дістали нове «джерело живлення» — дискурс почав розглядатися як символічне оформлення ідентичності, а сама вона несподівано постала у вигляді центру, навколо якого обертається уся культура. Що ж до регіоналізму, то він нарешті здобув шанс на адекватне термінологічне відтворення. Оскільки у нових дискурсах у фокусі суспільної уваги опинилися не стільки імпульси, які йдуть із всевладного Центру, скільки реакції розкутих і фрагментованих «периферій», миритися далі із розмитістю поняття «регіоналізм» не було ані можливості, ані потреби. Розмаїття ідентичностей відкривало шлях до різних варіантів групового й індивідуального самовизначення, а отже, і до визнання різних іпостасей регіоналізму, зовсім не обов'язково деструктивних.

Так, непомітно для багатьох, відбувся ще один своєрідний пізнавальний поворот, який привів зрештою до нового бачення усього комплексу проблем, пов'язаних із політизованою регіональністю. Бінарна опозиція «центр/периферія» почала втрачати чіткі обриси, постаючи то у вигляді туманної сірої зони, то у вигляді майже стертої лінії. Поява на перетині цілого ряду усталених галузей наукового знання нових міждисциплінарних «просторів» і «полів» зумовила і потребу у новій науковій «метамові», і пошук нових критеріїв науковості, що враховують складну, нелінійну динаміку цивілізаційного поступу.

Природно, що потребу у цьому першими відчули високорозвинуті, глобально орієнтовані соціуми. У США ажіотаж навколо ідей «мультиверсуму» й мультикультуралізму поступається місцем поглибленому інтересу до локалітетів і соціокультурних традицій. У Франції «школа «Анналів» виразно еволюціонує вбік вивчення «мов ментальностей» у широкому діапазоні від «макро-» до «мікропідходів». У Німеччині «друге дихання» дістало традиційне «народознавство» (Volkskunde), якому соціум уже «пробачив» колишній крен убік нацистської ідеології. Тепер воно наново шукає свою нішу, обираючи поміж звичним «землезнавством» та модним «неоєвропейством». Геокультурний градієнт «Захід — Схід» лишається при цьому основною домінантою в усіх сферах німецького соціогуманітарного знання.

На основі міждисциплінарного синтезу нового обличчя набула регіоналістика, що досить довго існувала у вузькому просторі, обмеженому географізацією кордонів та розміщенням продуктивних сил. Сьогодні вона впевнено і небезуспішно претендує на роль комплексної теорії осмислення просторовості включно з проблемами «внутрішньої геополітики». Її амбітна мета — «стати фундаментальною, повсюдною дисципліною-базисом для ... нового рівня інтеграційного процесу, значно менш «штучного», наближеного до практики»¹². Регіональні сюжети присутні у кожному сегменті соціогуманітаристики. Філософія фокусує увагу на проблемах «частина — ціле», «центр — периферія», досліджує ієрархію універсалістських і регіональних цінностей. Політологи дискутують навколо переваг і вад унітаризму й федералізму, конструюють моделі «розмежувань» і «розколів». Культурологи зосереджуються на локальних ідентичностях і культурних ландшафтах, історики — на територіальних поділах і переділах, міграціях. Лінгвісти відшуковують «регіолекти», психологи — джерела й витoki поділів на «своїх» і «чужих». Про географів і економістів зайве й говорити — для них районування завжди було головним орієнтиром, на зразок періодизації для істориків. Хоча, якщо йдеться про вітчизняних економістів, то, зареєструвавши спалах дослідницького інтересу до регіоналістики у новому тисячолітті, вони все ж воліють оцінювати створення науки про регіони як перспективне завдання¹³.

Складності в усталенні універсальної науки про регіони легко зрозуміти й пояснити. Міждисциплінарність регіоналістики відкриває майже необмежений простір для експериментування «на стиках», але вона ж вибудовує «простір опозицій», в якому саме поняття регіону постає у вигляді матриці, що потребує додаткових роз'яснень і уточнень. Поняття «регіон» може мати безліч синонімів (що водночас здатні виступати і як антоніми). Регіон як економічний ареал, регіон як адміністративно-територіальна одиниця, регіон як периферія, регіон як провінція, регіон як прикордоння, регіон як «мала батьківщина» — цей ряд можна продовжувати. М. Новикова слушно звертає увагу на одночасну «спів-» і «протиставленість» суміжних з регіоном семантичних (концептуальних, ментальних, культурних) понять; у деяких аспектах вони щодо регіону диференціальні, у інших — інтегральні. Суперечлива семантика регіону як культурного поняття і не менш суперечлива специфіка регіоналізму як типу світосприйняття й соціальної

поведінки створює, на її погляд, особливі небезпеки для гуманітарної регіоналістики. Їй однаково протипоказані і «культ периферійності», і розчинення у суміжних, «транскордонних» феноменах. Місце регіоналістики — на перехресті, це її одвічна роль. Найменший рух убік загрожує їй перетворенням у «науку-служницю», обслуговуючий апарат позанаукових інтересів¹⁴.

Переосмислення змісту термінів «регіоналізм» і «регіоналізація» — найпоказовіша ознака того, що регіоналістика впевнено набуває статусу науки. Сьогодні про ці терміни прийнято говорити як про «молоді, нетверді поняття»¹⁵, але ніхто не заперечує, що протягом останніх десятиріч вони наповнилися новим, значно ширшим, смислом. Донедавна регіоналізм трактувався здебільшого у негативному сенсі — як відображення небажаних відцентрових тенденцій у поляризованих соціумах, а регіоналізація взагалі не мала чітко визначеного змісту; у це останнє поняття могли вкладатися і консолідаційні, і дезінтеграційні тенденції, а подеколи воно виступало заміником звичайного районування. В СРСР поняття «регіоналізм» найчастіше використовувалося як синонім сепаратизму і загроза для територіальної цілісності. У той час як у Німеччині та Італії поняттям «культурний регіоналізм» позначалися звичайні відмінності у регіональній самосвідомості, сформовані під впливом історичних особливостей освоєння простору, у вітчизняному тезаурусі поняття «культурний регіоналізм» донедавна взагалі не існувало.

Не можна сказати, що сьогодні обриси цих понять вже є чітко усталеними: поняттям «регіоналізм», приміром, може позначатися і ідеологія регіональної політики, і політичний рух на регіональному рівні, і організаційна форма захисту інтересів периферійних територій. Але дедалі більше право на домінуюче застосування виборює трактування регіоналізму як природного прагнення регіону до забезпечення власної самодостатності і розширення своїх прав — з відповідними вимогами до центральної влади щодо забезпечення балансу загальнодержавних і регіональних інтересів. За Е. Томпсоном, «регіоналізм є одночасно і ідеологією, і стратегією, яка використовується з метою забезпечення переваг для регіону»¹⁶. Концептуалізація регіоналізму як соціокультурної реальності відбувається на ґрунті осмислення регіону не як території, а як співтовариства людей зі своїми інтересами й потребами, а також поглибленого аналізу культурних і психологічних механізмів відтворення, самосвідомості й самовиявлення відповідних

спільнот. Своєрідна «уявлена реальність», що виникає на цьому ґрунті, являє собою певну систему образів, архетипів, культурних комунікацій, за допомогою яких забезпечується групова ідентичність індивіда, а водночас і правила оцінок та інтерпретацій просторового й соціального структурування. На такому фундаменті вибудовується і специфічна соціонормативна система — із власними сходинками внутрігрупової ієрархії.

Щодо регіоналізації, то вона здебільшого трактується як практичне втілення регіоналізму — з передачею значної частини компетенцій із національного на регіональний рівень. Для Томпсона, який розглядає регіон як територіальну одиницю, що «працює між рівнями місцевого та національного урядів», поняття регіоналізація — найприйнятніше для характеристики процесу передачі повноважень або обов'язків від центрального уряду до рівня регіональних адміністрацій, а також для визнання регіональних одиниць як юридичних осіб територіального самоврядування¹⁷. У вітчизняній традиції під регіоналізацією часто розуміють нормальну реакцію суспільства на радянський гіперцентралізм. Ще частіше — це звичайний антонім до поняття «централізм» або ж система централізованого районування.

У сучасному баченні регіоналізм виступає, отже, з одного боку, як протипага уніфікації, надмірному централізму, засіб обстоювання традиційної самобутності, а з іншого — як пошук і пропозиція більш ефективних форм управління й самоорганізації. Досить точно його сутність визначає вітчизняний дослідник Р. Калитчак: «Регіоналізм — це система поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, та діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети». В ідеалі такий тип регіоналізму спрямований на прагматичне використання регіонального потенціалу для забезпечення сталого розвитку та загального добробуту відповідної територіальної спільноти¹⁸.

У найширшому розумінні регіоналізм орієнтований на ефективне використання тих можливостей, які іманентно закладені у територіальному поділі праці й у тому сегменті культурної багатоманітності, який має свій просторовий вимір. У тій чи іншій формі він присутній у будь-якому типі сучасних суспільств, але форми його прояву залежать насамперед від лінії поведінки держави й регіональних еліт, а також від масових суспільних настроїв. Якщо у політиці держави адекватно відображаються інтереси

й потреби, зумовлені просторово-територіальним розподілом матеріальних і людських ресурсів, регіоналізм перебуває у латентному стані і рідко нагадує про себе. В іншому разі конфлікт груп інтересів призводить, як правило, до виникнення центрів регіонального тяжіння, які у своєму протистоянні центрові активно використовують коди, символи, ритуали регіональної ідентичності. Надалі, якщо процеси регіоналізації стають невідконтрольними центрові або супроводяться хаотичною децентралізацією влади, виникає реальна небезпека спонтанної фрагментації політичного простору, посилення дисфункціональності владних інституцій, появи сепаратистських настроїв.

Зрозуміло, що в різних країнах явища регіоналізму проявляються то більшою, то меншою мірою. Але подих «нового регіоналізму» відчутний повсюди. На наших очах змінюється політична карта Європи. Перемогла ідея федералізму в Бельгії (щоправда, поставивши країну на грань розпаду), дістали особливий статус п'ять областей Італії, автономні територіальні утворення стали основою регіоналізації Іспанії, Великобританія погодилася на самоуправління Шотландії, Північної Ірландії, Уельсу. У тій чи іншій формі децентралізація стає тенденцією щодо оптимізації управління і налагодження взаємоприйнятних форм співжиття.

Сучасний неорегіоналізм виступає як актуалізована форма усіх попередніх різновидів регіоналізму, як «м'яка і виважена відповідь на посилення регіоналістських тенденцій». За Р. Калитчаком, він вирізняється прагненням поєднати в собі нові суспільні цінності, залучити цивілізаційні здобутки, врахувати зміни, спричинені становленням економіки знань, щоб адаптувати свої ідейні настанови до нових реалій. Якихось особливо оригінальних ідей неорегіоналізм не пропонує; йдеться радше про осучаснення наявного ідейно-політичного каркасу. Але новітнім підходам неможливо відмовити у реалістичності запропонованої моделі оптимізації здійснення державної влади за допомогою збалансованої і поступової регіоналізації при збереженні цілісності держави¹⁹.

На прикладі подій останніх десятиліть людство, отже, мало можливість переконатися, що прояви регіоналізму зовсім не обов'язково виникають на ґрунті усвідомлених сепаратистських чи ірредентистських прагнень. Тенденції до локалізації постають, як правило, у вигляді «зворотного боку» глобалізації, як своєрідна захисна реакція на стандартизацію й уніфікацію. Вони відбивають процес наростання функціональної диференціації, яка в ідеалі

має забезпечувати рівноцінне існування різних сегментів суспільства. Комунікаційна революція супроводиться ефектом «переміщення влади», створює нові локуси соціальних зв'язків і взаємовпливів. Водночас відбувається помітне підвищення ролі і статусу регіональних еліт; актуалізація фактора регіональної ідентичності тягне за собою культивування регіональних міфологій.

Намагання локальних спільнот якимось чином відгородитися від глобалізуючих проявів досить часто породжує міфологізовані уявлення про можливість повернення у патріархальний світ добра й справедливості. Але при цьому здебільшого досягається протилежний ефект: найгостріші конфлікти в сучасному світі відбуваються саме на «стиках» глобалізаційних проектів із осередками опору, що виникають на основі дисоціативного регіоналізму.

Цивілізаційні конфлікти, про які сьогодні багато говорять і пишуть, зазвичай представляються як наслідок несумісності релігійних догматів. Насправді їхня підоснова глибша. Мова йде не стільки про несумісність християнських і мусульманських цінностей, скільки про різні орієнтаційні підходи — патріархально-традиційні чи технологічно-інформаційні. Останні ще довго уявлятимуться традиціоналістам втіленням бездуховності і знеособлення. У чомусь їхні тривоги виправдані: інформаційні технології розширюють поле прагматизму, витискуючи неминущі культурні цінності на периферію свідомості і примножуючи можливості маніпулювання нею.

Не випадково ставлення до процесів глобалізації у країнах, що не належать до зони «золотого мільярда», як правило, насторожено стримане. Національна держава далеко не завжди гарантує громадянам стабільність, але все ж створює відчуття захищеності. Глобалізаційні процеси діють у протилежному напрямі. Розмиваючи кордони, розширюючи простір дії транснаціональних корпорацій, вони не тільки створюють очевидні загрози місцевому бізнесу, але й справляють подразнюючий вплив на суспільну думку. У багатьох державах глобалізація сприймається не стільки як об'єктивно зумовлений процес, скільки як форма зовнішнього втручання, що має на меті егоїстичні наміри.

Варто зауважити, що регіональні спільноти до настання глобалізаційної ери особливої потреби у власній самоідентифікації не відчували. Або у стані глибокої приреченості, характерної для населення колоній, або під дією цілеспрямованої пропаганди інтернаціоналізму, притаманної радянській дійсності, регіональні

соціуми в особі своїх еліт не надто часто вдавалися до з'ясування свого статусу і самоідентифікаційного цілепокладання. Сьогодні ситуація змінилася докорінно. Регіон починає сприйматися як автономна, здатна до самоорганізації підсистема соціуму і водночас як особливий локальний хронотоп — із притаманною йому внутрішньою самодостатністю й цілісністю, із власною ідентичністю і власною гамою культурних традицій. Ідентичність забезпечує регіональній спільноті здатність до самовідтворення і саморозвитку, ефективність процесів соціальної мобілізації. Отже, регіоналізм й ідентичність — категорії взаємопов'язані. Їхнє співвідношення неможливо прояснити, не вдаючись до бодай побіжної характеристики як самого феномена ідентичності, так і специфіки територіально-просторових ідентифікацій.

2. Ідентичність у системі соціального пізнання

Під впливом глобалізаційних процесів помітних змін зазнають не лише просторово-часові відносини, але й маркери наукової й політичної мови. Відчутно впливає на світовідчуття й систему цінностей те, що П. Бурдьє назвав символічним імперіалізмом — своєрідна мода на міжнародну метамову, в якій зникли поняття «капіталізм», «експлуатація», «клас», зате утвердилися як своєрідний міжнародний еквівалент поняття «ідентичність», «фрагментація», «мультикультуралізм», «менеджмент» і багато інших. Аналітики з тривогою пишуть про «глобалізаційний новояз», який у сполученні з інтелектуальною гегемонією неолібералізму стимулює відчуття «геополітичного фаталізму». А проте поза цією системою понять уже неможливо уявити собі будь-який соціальний аналіз. З подачі М. Кастельса саме глобалізація та ідентичність у сучасній соціології використовуються як два символи сучасності й сили, що структурують народжуваний на наших очах новий світ²⁰.

Поняття *ідентичність* у політології і суміжних сферах наукового пізнання утвердилося порівняно недавно, у другій половині ХХ століття. Стрімко увірвавшись у науковий простір, воно справило ефект революціонізуючого чинника і відтоді виступає як одна з виразних домінант у науковому, політичному, публіцистичному дискурсах.

Зазвичай терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає емоційні реакції спільнот та індивідів, тим чи

іншим способом інтерпретуючи оточуючий світ і своє місце в ньому. У психології особи ідентичність людини визначається як стійке «Я», внутрішнє усвідомлення себе як члена певної спільноти. У соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо. Очевидним є вплив на образи тих чи інших ідентичностей моральних переконань індивіда, прихильності до певних цінностей чи норм, а також символів і міфів. Свідомо чи неусвідомлено людина окреслює коло своїх уподобань, своє місце «тут і тепер». За цією ж моделлю формуються і групові ідентифікації. Ідентичності, констатує американський фахівець у галузі політичної антропології З. Мах, фіксують символічні кордони, які поділяють світ на «наш» і «їхній» домени. Відповідно до цього поділу організується соціальний простір, визначаються патерни міжгрупової взаємодії²¹.

Отже, поняттям «ідентичність» охоплюється складна сукупність смислів, очікувань, уявлень, політичних уподобань, прихильності до тієї чи іншої ціннісної системи. В образному баченні О. Гулдберга ідентичність включає в себе певну просторовість, пов'язану з поняттями «усередині» чи «ззовні». У будь-якій спільноті ті, хто знаходяться всередині, почувають себе інакше, ніж ті, хто перебуває ззовні. І саме це просторове розташування «навантажує» особу позитивними чи негативними емоціями. Не так вже й рідко цей сконструйований аксіологічний «вантаж» сприймається людиною як доля і стає або надихаючим чинником, або джерелом страждань.

У політичному дискурсі ідентичність зазвичай постає як наслідок процесу усвідомленого самоототожнення індивіда чи групи із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки, що формуються на основі певних ціннісних систем і визначають характер і спрямованість процесів соціалізації та інтеракцій. У науковому дискурсі цим поняттям найчастіше позначається когнітивна схема, від якої суттєво залежить суб'єктивна інтерпретація соціальної дійсності, а відтак і емоційні реакції на неї. Політизована колективна ідентичність формує притаманний даному соціуму досвід сприйняття себе через ставлення до Іншого. Толерантність чи ворожість у сприйнятті інакшості служить одним з найважливіших індикаторів, яким вимірюється спрямованість ідентифікаційних практик, а в кінцевому рахунку — і стан політичної культури.

На побутовому рівні людина чи група сприймають ідентичність як уявний кордон між «ми» і «вони», символічний засіб об'єднання з одними і дистанціювання від інших. Наскільки такі, як я, відрізняються від інших і за якими ознаками? Якою мірою емоційні зв'язки здатні формувати інтереси і норми поведінки? Незалежно від того, існує цей кордон у свідомості чи у підсвідомості, він здатен бути дійовим фактором орієнтації й соціальної мобілізації.

Термін «ідентичність» виступає як одне з ключових, базисних понять в усій системі соціального пізнання. Але його практичне застосування ускладнене різними дисциплінарними й концептуальними підходами до визначення його сутності. У руслі примордіалізму (від англ. *primordial* — вихідне, споконвічне, первісне) ідентичність розглядається здебільшого як органічно притаманна людині чи соціуму риса, дана від народження або сформована на ранніх стадіях соціалізації. При цьому акцент робиться на групових діях, що мають символічний або ритуальний характер, а також на емоційній значущості групової належності. Етнос у цій системі поглядів має вигляд міжпоколінської популяції людей із досить стійкими мовно-культурними і психічними особливостями, із власною самосвідомістю. Синдром «втрати сталої ідентичності» розглядається як особиста драма індивіда і як своєрідна форма колективної депресії.

У баченні конструктивістів ідентичність, навпаки, постає як артефакт, ментальний конструкт, призначенням якого є реалізація потреби в належності до певної спільноти і відмежування від інших спільнот. У найбільш радикальних представників цього підходу (інструменталістів) етнічність постає як суто утилітарний засіб, який дає змогу забезпечувати розв'язання тих чи інших групових цілей. Більшість конструктивістів не сприймає ідентичність як даність, розглядаючи її як своєрідний результат самопредставлення — фантом, що зазнає постійного переформатування і є не сутнісним, не іманентним, а співвідносним і контекстуальним. Якщо є щось спільне у цих двох відмінних поглядах на ідентичність, то воно зводиться до бачення її крізь призму компетентності особи, тобто готовності розв'язувати побутові, особисті, професійні проблеми за ustalеними у певній спільноті правилами.

У вітчизняній соціогуманітаристиці співіснують обидва підходи, але домінують все ж ґрунтовані на примордіалістських уявленнях. Пріоритетним є погляд на ідентичності як на продукт і елемент соціальної взаємодії, складний соціокультурний феномен,

утворений в процесі соціалізації й обміну культурними цінностями. Формування індивідуальних і колективних ідентичностей розглядається як таке, що відбувається не тільки на основі глибоко закорінених архетипічних, поведінських та ідеологічних канонів, але й на інституційному фундаменті. Для української самосвідомості важливо, щоб напрям руху вибудовувався на основі «соборності» і щоб саме держава формувала прийнятну для соціуму систему пріоритетів і цілей.

Якщо ж подивитися на систему формування ідентичностей ширше, у глобальному контексті, то картина вимальовується більш пістрява й неоднозначна. Суспільна увага тут значно частіше повертається до соціальної структури ідентичності (найчастіше це пов'язане з виникненням «нових соціальних рухів» антиглобалістів, геїв тощо), а також до т. зв. наративності як оціночного методу, який дає змогу вибудовувати гіпотетичні сюжети і, порівнюючи їх з реальними фактами, конструювати знакові мережі. Соціальні відносини у таких системах розглядаються не як перехід від одного типу до іншого, а як видозміна взаємозв'язків між культурними практиками. І хоча «словникові пастки» таких розмитих підходів досить часто визнаються, концепти ідентичності обростають новими й новими варіантами смислів. Що ж до культурно-символічних кодів, то вони мають різну структуру залежно від того, на якому — примордіалістському чи конструктивістському — фундаменті вибудовуються. Конструктивістські превалюють у розвинутих країнах «золотого мільярда»; в інших країнах процес змагання примордіалістських і конструктивістських підходів ще не завершений.

Фахівці розрізняють кілька рівнів ідентичності. На першому рівні перебуває т. зв. базова ідентичність — у це поняття вкладається особистісне самовизначення. На другому розташована система соціокультурних ідентичностей — вікових, професійних, гендерних, етнічних, національних, молодіжних, релігійних та інших. Третій рівень становлять цивілізаційні, транснаціональні, глобальна ідентичності. Взаємодія ідентичностей створює ієрархії, конфігурації яких залежать як від напряму модернізаційних хвиль, соціокультурних, політичних чинників, так і від індивідуальної налаштованості індивіда і сповідуваної ним системи цінностей.

Американський соціолог П. Берк розглядає окремо три «опорні пункти» ідентичності. Першим є соціальна роль, яка визначається

локалізацією індивіда у соціальній структурі, і пов'язані з нею очікування. Другим виступає групова або категоріальна належність (чоловік, американець, член клубу), третім — специфіка індивіда як особи. Ідентичності рухомі саме тому, що постійно змінюються взаємовідносини між групами, системи обміну ресурсами, соціальні ролі²².

Принципово важливо бачити грань між персональною та соціальною ідентичністю. М. Арчер розглядає людину насамперед як «природну істоту», самосвідомість якої значною мірою формують біологічні, «перед-соціальні» риси. Персональна ідентичність вибудовується у взаємодії людини-агента зі світом і передбачає вже сформовану самосвідомість. Соціальна ідентичність формується там, де існує чітке уявлення про інтереси й соціальні ролі; цей рівень усвідомлення передбачає існування багато в чому автономних структури й агента і тому є відносним. Між обома ідентичностями існують зв'язки діалогічного типу, які допомагають людині у виборі соціальних ролей і типів поведінки, сприяючи її адаптації до соціальних структур та інституцій²³. Ще далі у пошуках соціальних коренів ідентичності пішов Е. Рінгмар: на його думку, ідентичності формуються для обслуговування конкретних інтересів²⁴. При цьому конструктивісти доводять, що ідентичність, відображаючи певні інтереси, надалі живе власним життям і сама формує інтереси.

Вітчизняна дослідниця О. Донченко звертає увагу на те, що індивідуальні ідентичності нині переважають над колективними на всіх рівнях системного аналізу (глобальному і локальному). «Проблема полягає в тому, щоб їх врівноважити, щоби на зміну «інститутам-пустотам» (Е. Гідденс), які вже не впливають на колективну свідомість, почали з'являтися нові соціальні інститути з метою гармонізувати індивідуальні (ті, що роз'єднують) і колективні (ті, що солідаризують) ідентичності заради виживання людей і спільнот». Якщо раніше ідентичності з'являлися внаслідок впливу інститутів соціалізації, то тепер вони самі стали механізмом структурування. Функцією соцієтальної ідентичності є згуртування всіх членів суспільства навколо спільних цінностей, мови, морально-культурних кодів тощо²⁵.

Споріднений з поняттям «ідентичність» термін *самоідентифікація* використовується на означення співвіднесення чи ототожнення індивідом свого «Я» з реальними чи уявними групами людей, яких він вважає «своїми» і чії норми, цінності й соціальні ролі є для нього референтними чи еталонними. Найчастіше цим

терміном позначають процес вибору індивідом тієї або іншої ідентичності, а також результат цього процесу. Різні прояви самоідентифікації зазвичай класифікують за статусними, соціальними, етнічними, територіальними, релігійними та іншими ознаками. Вважається, що термін «самоідентифікація» передає нюанси самовизначення точніше, ніж поняття «ідентичність». Справді, у ньому закладено і самовизначення, і самоотождження, й інші форми самовиявлення та самореалізації. Утім, хоч самоідентифікація є внутрішньою справою людини, порівнює вона себе з *іншим*, а це означає, що цей процес потрапляє, як правило, в зону політичних інтересів і може з легкістю спрямовуватися і контролюватися іззовні.

Як головні характеристики ідентичності фігурують спільність і відмінність. Дистанція між носіями різних ідентичностей може варіюватися у дуже широкому діапазоні — від незначної до нездоланної, від симпатії до ворожості. Формування ідентичності відбувається у ході постійного змагання між старими й новими смислами, в процесі взаємодії «Я» з його оточенням, зіткнення імпульсів до універсалізації й індивідуалізації. А. Турен точно охарактеризував «два обличчя ідентичності». Заклики до ідентичності апелюють до громадянства й патріотизму, базуються на концептах свободи і творчості. У кризових ситуаціях заклик до ідентичності здатен стати рушійною силою соціальної боротьби. Але він може й руйнувати канву соціальної дії й навіть приректи суспільний рух на самоізоляцію. «Отже, ще раз стає очевидною двозначність ідентичності, яка може одночасно дати життя колективній дії і зачинити її у стінах секти»²⁶.

З-поміж безлічі різних визначень ідентичності найбільш коректними вважаються ті, в яких ідентичність виступає результатом самовизначення людини чи групи в соціальному сенсі, створення «образу — Я» та «образу — Ми» на основі відчуття співпричетності й солідарності, а образу Іншого на основі протиставлення чи відторгнення. У цьому разі ідентичність визначається у термінах вибору, а не сутності чи традиції. Свідоме конструювання колективної ідентичності — обов'язковий атрибут усякого суспільного руху, а самоідентифікація особи є головною ознакою її соціальної дієздатності.

За О. Злобіною та О. Резніком, існування багатьох груп ідентифікації породжує проблему позиціонування в соціальному просторі, де ті самі учасники взаємодії утворюють залежно від контексту

різні конфігурації «своїх», «чужих» та «інших». Чим масштабнішою є група «інших», тим більше в ній різноманітних підмножин. Ідентичність може бути стійкою, ситуаційною, слабкореклексованою. За умов швидкої зміни ціннісних систем на передній план виходить побудова ідентичності шляхом протиставлення. У таких випадках говорять про заперечувальну або негативну ідентичність. Крайнім виявом такої ідентичності є т.зв. полемічна ідентичність — з відкиданням будь якого креативного потенціалу політики²⁷.

Чим пояснити, що громіздкий і нечітко окреслений термін (англійське слово *identity* може означати і тотожність, і справжність, і самобутність, і автентичність) досить швидко здобув визнання у різних сферах соціогуманітаристики і навіть у політичній практиці? Секрет розгадки цього феномена, очевидно, полягає у тому, що в такий спосіб нарешті було знайдене поняття, яке відповідає суті цілого ряду людських потреб — у спілкуванні, пізнанні сутності світу і свого місця у ньому, усвідомленні власних коренів. Кожному індивіду притаманне прагнення до орієнтації у навколишньому просторі й уподібнення себе із якимось еталонним зразком, і це першими відчули психологи. Власне, і саме поняття «ідентичність» з'явилося спочатку у лоні традиційного психоаналізу — як засіб виокремлення особи із соціуму та її своєрідної «самокатегоризації». З. Фрейд вважав ідентифікацію надзвичайно важливим для формування особистості процесом, витоки якого лежать у сфері підсвідомості²⁸.

Універсалізацію поняття «ідентичність» можна пояснити тим, що в ньому вдало поєдналися суперечливі на перший погляд відчуття належності й осібності, стабільності й змінюваності. І в душі кожної людини, і в групі, в соціумі іде постійне змагання настанов на захист власного життєвого простору від сторонніх втручань і на входження до складу якогось колективу за принципом духовної спорідненості. Ця подвійність робить ідентифікацію процесом «боротьби за цілісність свідомості», а саму ідентичність органічно вводить у кризовий контекст. Потрясіння буремного ХХ століття — з явищами масових істерій, «втраченими поколіннями», феноменом «хворих суспільств» — виявилися саме тим живильним середовищем, в якому категорія «ідентичність» виявилася зручним інструментом для пошуку втраченої рівноваги на рівні особистості і відновлення стабільності у розбалансованих соціумах.

Коли поняттям ідентичності зацікавилися представники соціальної психології, цей термін дістав реальний шанс увійти у сферу

досліджень масової свідомості. Але простір для практичного застосування він здобув лише тоді, коли спостереження соціальних психологів були підкріплені здобутками етнології, культурології, політичних наук. Е. Еріксон переконливо довів, що серед безлічі різних ідентичностей саме етнічна й національна визначають основні параметри афіліації — потягу до тривкої психологічної спільності з групою, який виявляється у бажанні дотримуватися правил і норм, прийнятих у її середовищі²⁹. Виявилось, що за допомогою поняття «ідентичність» досить легко окреслюється сфера домінуючих у свідомості окремої людини і у суспільній свідомості орієнтацій, які у сумарному вигляді визначають їхній стереотип чи життєве кредо. Попри те, що у вибудованих у такий спосіб інтерпретаційних моделях відбивається не лише конкретний життєвий досвід, але й укорінені у глибинних пластах свідомості символи, міфи, упередження, вони створюють матриці як тривких свідомісних конструктів, так і політичної поведінки.

А проте у поняття «ідентичність» є і власна ахіллесова п'ята, створена закладеною у ньому двозначністю. Так чим все-таки є ідентичність — самототожністю (самобутністю) чи тотожністю чомусь іншому (аналогічності)? Саме вибір із цих двох альтернатив поділив дослідників ідентичності на два табори, про які вже йшлося. Ті, хто відшукує в ідентичності властивий лише їй сутнісний, автентичний зміст, органічно притаманний її носієві, відносять себе до есенціалістів. Більшість науковців, однак, тяжіє до тлумачень ідентичності як «рукотворної» категорії, умоглядного проєкту, який вибудовується у межах конкуруючих дискурсивних практик і зводиться до набору норм і цінностей, що поділяються добровільно. Як правило, вони позиціонують себе як конструктивісти або інвенціоністи (від англ. *invented* — уявний, вигаданий).

Природно, що багатозначність терміна, ускладнена протилежними поглядами на його зміст, робить ідентичність предметом постійних дискусій, у ході яких поняття дедалі більше розвивається. Ним позначають і систему світосприймання, і «відчуття належності», і ареал особистісних самоідентифікацій, і об'єкт наукової рефлексії. Дехто з політологів вже б'є на сполох з приводу того, що «соціальні й гуманітарні науки здалися на милість слова «ідентичність», наслідком чого стає «знесмислення» терміна³⁰. Не так вже й рідко доводиться чути, що пошуки ідентичності — уже сам по собі доказ її остаточної (і безповоротної) втрати і що сама

тема ідентичності — прибуткова, і її роздувають, щоб не дати «вмерти з голоду нашим інтелектуальним грантоїдам»³¹.

Особливо багато заперечень викликають «претензії на визнання ідентичності» з боку груп, які вважають себе дискримінованими. Коли сам факт належності до групи трактується як право говорити від її імені, а прагнення до забезпечення політкоректності це право узаконює, відкривається широкий простір для політичних антрепренерів, які намагаються маніпулювати колективною ідентичністю у своїх власних цілях. Заради концептуальної ясності, доводять Р. Брубейкер та Ф. Купер, варто було б «вийти за рамки ідентичності» і говорити про ідентифікацію, саморозуміння, самопозиціонування. Гостре несприйняття цього ж поняття як евфемізму, терміна-заступника, покликаного до життя лише кон'юнктурними спробами оновити застарілий інтелектуальний багаж, ще у 90-х рр. висловлював російський філософ В. Малахов³².

І все ж здається, що в системі як наукової, так і політичної мови знайти заміник терміна «ідентичність» буде надзвичайно важко. Справді, ідентичності рухомі, неоднозначні, концептуально зумовлені, часто сконструйовані. Як і всякий суспільний феномен, ідентичність багатоліка й нестійка, вона може створювати і засоби самоствердження й консолідації, і механізми відвернення суспільної уваги від більш нагальних, соціально-політичних проблем. Ідентичність — це своєрідна імунна система організму; вона може бути сильною чи слабкою, але без неї суспільний організм нежиттєздатний.

Що ж до самого терміна «ідентичність», то це розмите поняття є вже досить глибоко закоріненим елементом суспільної й індивідуальної свідомості. Почуття «належності», що передається за його допомогою, слід визнати щирим і тривким, особливо у «травмованих» соціумах, тих, що зазнали дискримінації. Генетично кожна людина запрограмована на певну хвилю емоційного сприйняття спорідненості з тим, що формує її як особистість. Це відчуття можна було б передавати поняттям «самототожність» (за аналогією з польською «тожсамістю»), але останнє також має подвійний зміст (властива якість чи аналогічність).

Так чи інакше, але термін «ідентичність», на наш погляд — це найбільш вдале на сьогодні операційне поняття для означення автентичності і пояснення культурних відмінностей — регіональних, етнічних, конфесійних і усяких інших. Через ідентифікаційну призму найбільш рельєфно бачаться і витоки політико-мовних

проблем, і відмінності регіональних та етнічних субкультур, і джерела ціннісних конфліктів, що можуть виникати на ґрунті «розбалансування» «старих» ідентичностей і ціннісних систем. Уведене російськими етнополітологами поняття «агресивна гіперідентичність» прокладає шлях до усвідомлення витоків конфліктогенності у поляризованих соціумах³³. Утверджується у політичному дискурсі і поняття «політика ідентичності», що виходить з необхідності прийняття певних політичних рішень з обов'язковим урахуванням належності тих чи інших індивідів до конкретної національної, етнічної, расової чи якоїсь іншої групи чи відповідного самопозиціонування.

Інша річ, що ідентифікаційна сфера не належить до числа тих, в яких усе можна легко пояснити з раціональних позицій. Значна (можливо, й домінуюча) частина її перебуває під сильним впливом «колективного несвідомого» і занурена у свідомісний простір, який соціологи називають магічним. На відміну від раціонального — активістського й діяльнісного — типу свідомості магічний тип за самою своєю суттю утопічний і водночас налаштований на конфронтацію. Конструювання «образу ворога» і «комплексу жертви» — його постійні домінанти. Формуючись у просторі символів і міфів, конструкти магічної свідомості не піддаються верифікації і сприймаються «на віру». Побудувати на такому ґрунті систему чітких силогізмів не вдається нікому.

Мабуть, саме тому фундаментом дослідження ідентичностей став розмитий і неконкретний конструкт «значущого Іншого». Будь-яка ідентичність, доводить Ш. Муф, може набутися значення або конкретизації лише через зв'язок з іншими: створення ідентичності «ми» автоматично вимагає окреслення ідентичності «вони». Протиставлення «ми/вони» завжди є двозначним і незавершеним, але саме у цьому контексті виникають протиставлення «друг/ворог». Вимушене виключення створює ефект алтерності, який уже сам по собі створює загрози для ідентичності, оскільки порушує відносини еквівалентності між різними ідентичностями. Визначення колективної ідентичності стає полем політичної боротьби.

Отже, розглядаючи ідентичність у контексті інакшості (відмінності), ми зразу ж натрапляємо на «підводні рифи»: з чим порівнювати, що є нормою? І чи не створюються у ході формування нових ідентичностей і нові пастки у вигляді, скажімо, «тоталізуючих фікцій», коли одна система світобачення представляється як еталон, а інші — як наслідки недолугості, зомбування, іноземного

впливу тощо? Адже в принципі неможливо уявити демократичне суспільство як гармонію інтересів, поглядів, позицій. Логіка ідентифікації часто входить у суперечність із логікою плюралізму. Найчастіше це відбувається, коли дослідник потрапляє у силове поле пов'язаних із територією політичних ідентичностей. Оскільки дії політичних акторів міцно вбудовані в особливі структурні зв'язки (патерни), фактор території у процесі політичної самоідентифікації часто виявляється визначальним. Це дає підстави говорити про особливий тип територіальних ідентичностей.

3. Територіальність в ідентифікаційному просторі

Для української самосвідомості вихід у сферу ідентичності завжди болючий, і не лише тому, що соціум постійно відчуває «недорформованість» національно-громадянської ідентичності. Історична доля бездержавного й розчленованого народу складалася так, що навіть осмислення власної культурної ідентичності відбувалося «з боєм», на хвилі протистоянь. Невдачі державницьких спроб і модернізаційних проектів змушували знову й знову відшукувати й «конструювати» власну ідентичність, а проєкції в минуле, в якому «своє» нерозривно спліталася з «чужим», відкривали майже безмежні простори для міфотворчості. Щодо території й кордонів, то їхні обриси остаточно вималювалися лише у ХХ столітті. Отже, поняття «територіальна ідентичність» для України упродовж століть лишалося умовним, радше символічним. І все ж без порівняльного аналізу місця і ролі територіальності у вітчизняній ідентифікаційній системі обійтися неможливо.

Поняттям «територіальна ідентичність» охоплюється комплекс ідентифікацій, що мають у своїй основі просторові ознаки. У цьому комплексі простежується кілька рівнів — макрорегіональний, національний, етнічний, регіональний, локальний. Самоідентифікація з територією завжди має ієрархічний характер: людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону (європеець), певної країни (громадянин України), певного етносу (українець), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин). Причому ієрархію ідентифікацій кожна людина вибудовує для себе сама. Національна, етнічна, регіональна ідентичність часто буває подвійною чи ситуативною — людині важко визначитися, ціннісним пріоритетам якої спільноти вона віддає перевагу.

Із сказаного видно, наскільки складною й різноманітною є ідентифікаційна система. Кожна людина усвідомлює себе одночасно членом кількох спільностей; вона ідентифікує себе з нацією, державною системою, регіоном, мовною спільнотою, соціальною, віковою чи професійною групою, релігійною конфесією тощо. Зроблена С. Гантінгтоном спроба навести узагальнюючий список джерел-ситуацій, що формують ідентичність, вражає багатоманітністю ідентифікаційних ознак³⁴. Для сучасної людини мають значення такі джерела самоідентифікацій: аскриптивні (вік, стать, належність до етнічної групи, расова належність), культурні (національна, мовна, релігійна, цивілізаційна належність), політичні (партійна чи фракційна належність, ідеологічні пріоритети), економічні (робота, професія, належність до страт чи класів), колективістсько-групові (соціальний статус, соціальні ролі, сім'я, друзі, клуби), територіальні (місто, область, регіон). Такі предмети ідентифікації, як територія, культура, народ, сім'я тощо перебувають у непростих, емоційно забарвлених і постійно змінюваних відносинах. Розрізняють індивідуальну й колективну ідентичність, реальну та уявну, абстрактну та функціональну, стабільну та маргінальну, постійну та ситуативну³⁵.

Російський фахівець у галузі етносоціології М. Губогло вибудував цікаву схему багаторівневої ідентичності, виділивши з-поміж основних етнічну, соціальну, професійну, гендерну, громадянську, конфесійну, майнову, расову та інші ідентичності³⁶. Територіальним ідентичностям у цьому ряді не пощастило, і сама ця обставина може слугувати зайвим доказом недооцінки просторових специфікацій ідентифікаційних практик. Російська гуманітаристика тяжіє до розгляду регіональної ідентичності то як до елемента соціальної, то як до варіанта етнічної чи, точніше, субетнічної ідентичності. Лише останнім часом фіксується наголос на регіональному вимірі ідентичності як на вельми перспективному напрямі міждисциплінарних наукових досліджень³⁷.

Територіальний компонент присутній у багатьох різновидах найбільш поширених ідентичностей — загальнолюдській, цивілізаційних, національних, етнічних та інших. Але його питома вага зростає в міру наближення до ґрунту, на якому відбувається соціалізація індивіда і кристалізація групових інтересів. І живить відчуття «територіального імперативу» не лише прагнення зберегти успадковану від предків самобутність. Не слабшим стимулятором виступає усвідомлення того, що саме в рамках обмеженого

територіального простору створюються найбільш сприятливі умови для самовиявлення, самовизначення, самоорганізації.

Вітчизняна дослідниця О. Гриценко уводить підвищення суспільної ролі територіальних ідентичностей у контекст переходу від епохи модерну (із притаманною їй дестабілізацією ідентичності) до доби постмодерну. Посилаючись, зокрема, і на висновки польських науковців, вона засвідчує, що хоча нестабільність ідентичності і надалі має тенденцію до зростання, у світі на зміну явищам прогресуючої детериторіалізації як наслідку домінування міської індустріальної культури приходять нова тенденція *ретериторіалізації*. Вона виявляється у пошуках нових форм локального вкорінення, у прагненні відновити ті зв'язки з локальним (чи регіональним) середовищем, які були розірвані в індустріальну добу. Польський дослідник проблем ідентичності З. Бокшанський зафіксував неоднозначну суспільну реакцію на цей процес: із прагненням людини протистояти тенденціям глобалізму і захистити своє право на автентичність пов'язаний перехід від інституціональності до імпульсивності. Людині важко осмислити перехід від способу життя, орієнтованого на виробництво в індустріальній економіці, до способу життя, орієнтованого на споживання у комерційній сервісній економіці. Ця імпульсивність також є суттєвим чинником, який впливає на дестабілізацію ідентичності³⁸.

Якоюсь мірою на зростання питомої ваги територіальних ідентичностей впливає і відчутна криза універсалістських ідей, популярних на початку ХХ ст. і значною мірою дискредитованих практикою тоталітарних режимів. Рівною мірою виявилися неспроможними і теорії «світової революції» й ідеї «лебенсрауму»; навряд чи дістануть друге дихання ідеї «світового уряду». Поширення персоноцентристських настанов сприяє утвердженню пріоритетів локалізму і мікросоціальності.

І все ж територія як фактор формування ідентичності, ресурс відтворення культури, мови, звичаїв, продукування символів і міфів нечасто стає об'єктом досліджень у соціальних науках — не в останню чергу тому, що її роль як джерела відмінностей уявляється самоочевидною. До того ж існує стійкий стереотип уявлень про тенденцію до зменшення ролі територіального чинника в міру розвитку продуктивних сил. Е.Дюркгейм, приміром, вважав, що з поглибленням поділу праці територіальний критерій поступається місцем функціональному і що «народ тим далі просунувся вперед, чим більш поверховий характер мають у ньому територіальні

відмінності»³⁹. У наш час небачено швидкі темпи розвитку комунікацій, у свою чергу, послаблюють вплив простору. Утім, як переконливо показав М. Кітінг, «минулі пророкування занепаду територій виявилися далекими від істини... Територія і функції тісно переплетені, а територіальна логіка функціональних процесів постійно підтверджується, часто на нових і незнайомих територіальних рівнях». Одну з причин того, що «територія завжди повертається», автор вбачає у її тісному зв'язку з ідентичністю й політикою. «Територія — це найважливіша основа політичної мобілізації, основа політичного представництва, відповідальності, державної політики. Зв'язок між цими елементами й територією також змінюється у нинішню епоху, але вона нікуди не зникає».

Кітінг іде й далі: він не лише прогнозує майбутнє посилення територіальних впливів, але й доводить: територію слід вважати не просто незалежною перемінною, яка обумовлює взаємодію в суспільному житті класових, релігійних та інших структурних факторів, але й опосередковуючим чинником, завдяки якому решта факторів піддається усвідомленню і наділяється смыслом. Територія може структурувати також прояви соціальної солідарності й колективні реакції.

Нездатність зрозуміти цю універсальну функцію території спричинила, за Кітінгом, безліч провалів у регіональній політиці держав. Автор посилається на невдалий досвід Франції й Великобританії, але значно більш переконливим, на наш погляд, міг би бути досвід Радянського Союзу. Оскільки система виробництва в країні була організована за галузевим принципом, а виробнича кооперація принципово ігнорувала відстані й міжреспубліканські кордони, серйозних стимулів для врахування інтересів регіонів, а відтак і для дослідження територіальних спільностей не існувало. У тогочасному суспільствознавстві регіон у кращому випадку розглядався лише як об'єкт соціального планування чи проектування. Про розвиток соціально-територіальних спільнот як цілісних соціокультурних систем не йшлося взагалі. Лише після розпаду СРСР Н. Шматко та Ю. Качанов зробили спробу окреслити масштаб тих територіальних спільнот, до яких індивід відчуває себе співпричетним — від окремого міста чи села до простору всієї держави. Вони ж звернули увагу на тісний зв'язок між територіальними самоідентифікаціями і умовами соціалізації індивіда⁴⁰.

Що ж до політології, то вона з'явилася в Радянському Союзі саме тоді, коли старанно вибудовувана правлячою партією на основі

наднаціональних ідеологем макроідентичність уже втрачала свій мобілізаційний потенціал. Разом з цими ідеологемами вона пішла в небуття, але її заміщення природною для молодих держав національною (громадянською) ідентичністю виявилось надто складним і тривалим процесом. В Україні виразно давався взнаки регіональний конфлікт ментальностей, посилений спробами легітимації етніцизму як основи державної етнонаціональної стратегії. Внаслідок відсутності у держави чітких програм формування громадянської ідентичності й адаптованої до потреб різних регіонів культурної політики процес конструювання ідентичностей був відданий на відкуп етноорієнтованим елітам. А оскільки інтереси й орієнтації місцевих еліт виявилися різноспрямованими, процеси регіональної самоідентифікації набули гостро конфліктного характеру.

Гіпотезою даного дослідження є твердження, яке намагати-муся доводити у наступних розділах: активізація регіональних ідентитетів відбувається під впливом багатьох (геополітичних, економічних, соціокультурних та інших) чинників, міграційного досвіду, «конструювання традиції» тощо. В українському випадку вона є значною мірою компенсаторною: прояви свідомісного регіоналізму стали прямим наслідком того, що в час активного пошуку нової ідентичності після здобуття незалежності український соціум не спромігся оперативно виробити систему привабливих загальногромадянських пріоритетів, піддався магії «націоналізуючих» доктрин. Процес формування почуття «українськості» як консолідаційної константи буття невиправдано затягнувся. Внаслідок цього соціум і на 18-му році незалежності не відчуває себе українським; поняття «патріотизм», «національна самоповага» значною мірою девальвовані. Соціологи з тривогою пишуть про руйнування в країні основ соціальної довіри, відсутність солідарності та громадянської відповідальності. Люди перестають довіряти не лише органам влади, але й громадським організаціям, журналістам, зрештою усім, окрім родичів та знайомих. За даними моніторингу громадської думки, що проводиться Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центром «Соціальний моніторинг», лише 29% респондентів вважають, що «більшості людей можна довіряти»⁴¹.

Найбільш характерною ознакою ціннісного (чимало аналітиків вважають його цивілізаційним) конфлікту в Україні є майже цілковита втрата стрижня, навколо якого можна вибудовувати національно-громадянську ідентичність. Безумовно, має рацію

В. Котигоренко, коли пише: «Хоча конфлікти й прискорюють розв'язання протиріч, але, виграючи завдяки їм «у часі», суспільства здебільшого програють «у роботі», тобто у вдосконаленні того, що випливає з логіки еволюції»⁴². Україна внаслідок гострої конфронтації еліт програє і в часі, і в роботі, оскільки соціум виявився цілковито дезорієнтованим щодо напряму розвитку і втратив уявлення про узгоджені базові цінності. Про політичну націю говориться переважно у майбутньому часі, у плані побажань. Темпи її формування уповільнює поміж іншим і розмитість «колективного Я», надто слабкого, щоб утворити емоційно цілісну спільноту.

Хоч суспільство гостро відчуває потребу в національній самоорганізації, політична думка виявляється не в змозі запропонувати йому ні парадигму оновлення, ні привабливу для більшості національну ідею. Сегментованість соціуму знаходить свій прояв у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та інших) пріоритетів, у формуванні груп інтересів на корпоративній, а то й на кримінальній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відмінностях, у виразних особливостях політичних субкультур. А головне — у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, оптимальних моделей майбутнього, у різних версіях «віртуального» минулого.

Сучасне українське суспільство структурується не за становими чи ідеологічними ознаками, а переважно на основі кланових, регіональних чи родинних зв'язків. Така система, яка у політологічній літературі дістала назву неопатрімоніальної, являє собою складну сукупність патронажно-кліентарних мереж, інтереси яких мають небагато спільного з реальними потребами соціуму. Політична боротьба ведеться не навколо стратегій економічного розвитку, політичних чи культурно-ідеологічних параметрів суспільної організації, а навколо поділу ресурсів та доступу до влади. Зрозуміло, чому соціум відповідає елітним прошаркам загальним збайдужінням, що межує з презирством. Сконсолідувати його на такому фундаменті практично неможливо.

Формування національно-громадянської ідентичності передбачає насамперед згуртування суспільства навколо загальнозначущих цілей і прищеплення громадянам усвідомлення своєї причетності до української політичної (поліетнічної) нації. Але будь-які декларації (яких виголошено чимало) не в змозі витворити тривку спільноту з усвідомленими цілями й прагненнями. Відчуття

громадянськості може формуватися лише у контексті забезпечення поступального економічного, соціального й політичного розвитку і реальних кроків, спрямованих на мінімізацію конфліктності в ідеологічній та мовно-культурній сферах. Та й саме поняття політичної нації поки що існує в Україні лише як абстракція, яка має і своїх палких прихильників, і не менш заповзятих опонентів.

З огляду на досвід минулих років сьогодні можна констатувати, що проблема формування національної (у громадянському сенсі) ідентичності виявилася однією з найскладніших з-поміж тих, які визначають довготривалу перспективу України як незалежної держави. Певною мірою це пов'язане з термінологічними неузгодженнями — відсутністю єдності у підходах до визначення етносу й нації, розмитістю поняття «національне», яке може залежно від контексту виступати і як атрибут нації-держави, і наповнюватися виразними етнічними конотаціями. Але значно більшою мірою на недосформованість громадянської ідентичності «тисне» відсутність в українському суспільстві більш-менш однорідного культурно-ціннісного поля і крайня слабкість політики державної ідентифікації внаслідок постійного протистояння в елітних колах. На загальнодержавному рівні жодного разу не була озвучена довготривала стратегія формування політичної нації і співмірна з нею програма впровадження відповідних ідентифікаційних практик. Навіть загальноприйнятну концепцію етнонаціональної політики упродовж 17 років незалежності створити не вдалося.

Якщо ж говорити про відображення проблем національної ідентичності на рівні науки і політичної публіцистики, то тут серйозний політичний аналіз відчутно поступається емоційним підходам. Брак ґрунтовних наукових досліджень слабо компенсується великою кількістю сурогатних версій і симулякрів, тиражованих здебільшого навколонуковою публіцистикою. Внаслідок цього феномен національної ідентичності дедалі розмивається, застосовуючись у широкому діапазоні від означення звичайних національних почуттів до практичного отождолення з націоналізмом. Значна частина дослідників відносить проблему національної ідентичності до числа культурологічних і зводить її до існуючого у кожній нації почуття спільності походження та історичної долі; при цьому поняття національної та етнічної ідентичності часто не розмежовуються. Гібридне поняття «етнонаціональна ідентичність» застосовується не лише в політичній практиці, але і в науковій літературі.

Справедливості заради слід зазначити, що «недосформованість» громадянської ідентичності — не суто українська проблема. Тією чи іншою мірою із нею стикалися всі держави, що на різних історичних етапах вибудовували етос громадянськості. Намагаючись створити сталу спільноту громадян, держави — кожна на свій лад — апелюють і до «духу нації», і до особливостей політичної культури. У першому випадку акцент робиться на національній самосвідомості, у другому — на громадянській ідентичності, і хоча обидві ці настанови покликані у кінцевому рахунку слугувати цілям легітимації влади, вони сприймаються соціумом як різноспрямовані. Адже звертання до «духу нації» експлуатує модель бінарної опозиції («свої — чужі»), тоді як апеляція до почуттів громадянськості цю відмінність намагається стерти.

Зрештою, хоч які зусилля докладаються ідеологами для представлення національної ідентичності як загальногромадянської, у кожному суспільстві є досить велика частка людей, схильних до отождолення національного з етнічним. І зовсім не обов'язково тут «спрацьовують» якісь свідомі настанови чи упередження. Етноцентризм тією чи іншою мірою закорінений у будь-якій ментальності, бо експлуатує дотеоретичні, рефлекторні рівні людської психіки, пов'язані із «голосом крові». А отже, формування етосу громадянськості, який має сполучити певні ідеальні уявлення про оптимальність і суперечливий історичний досвід самоорганізації, наражається на різні комплекси — від національної ущемленості до гіпертрофованого месіанізму.

До сказаного можна було б додати, що смисли, особливо ті, які формуються в орієнтаційній сфері політики, конвенціональні за визначенням, тобто мають умовно-договірний характер. Диз'юнкція на основі «або — або» зразу ж виявляє розмивання самототожності, і тому кожна окрема точка зору може претендувати на статус самоочевидної істини. Поняття «національний» — це справжнє море без берегів, і, мабуть, саме тому дискусії на теми національної ідентичності й національної ідеї виявляють таке розмаїття підходів — з виразними проявами культурної полярності, дуальності, інверсійності.

Суттєвим кроком вперед на шляху концептуалізації національної ідентичності слід вважати видану нещодавно спільну працю українських і російських соціологів, виконану в рамках проекту «Національно-громадянська ідентичність і толерантність в Росії та Україні: порівняльний аналіз». Звертає на себе увагу насамперед

чітке окреслення концепту «національно-громадянська ідентичність» — цим автори, по-перше, відмежовують власне бачення національної ідентичності від поширених етнокультурних конотацій цього поняття, а по-друге, наголошують на необхідності наближення вітчизняного наукового дискурсу до усталеного в англomовній літературі поняття нації як політичної (громадянської) спільноти — *civic nation*. Але ще більш важливим є акцентування толерантності як базової основи формування національно-громадянських ідентичностей. Не применшуючи складностей на цьому шляху, автори вбачають саме в толерантності той далеко не повною мірою використовуваний символічний, політичний і практичний ресурс, який прокладає шлях до інтеграції соціально, культурно і етнічно диференційованих суспільств і оптимізації міждержавних відносин⁴³.

Національно-громадянська ідентичність є складним і багатоплановим феноменом, у якому сплітаються відчуття належності до певної, освяченої авторитетом держави, спільноти та емоційна значущість для індивіда групового членства, заснованого на спільності символів і традицій, які в сукупності формують етос громадянськості. Ця ідентичність є водночас соціальною, політичною і культурною і дістає прояв в узгоджених групових діях, спрямованих насамперед на захист громадянського миру й територіальної цілісності. У нестабільних соціумах національно-громадянська ідентичність несе на собі виразний відбиток негативізму й протестних емоцій. Оскільки вона формується, як правило, в руслі символічних інтеракцій та ритуалів, у цьому процесі завжди присутні певні елементи міфотворення. Утім, не варто вважати присутність міфів у політичному просторі лише інструментом маніпулювання свідомістю. Як і будь-яке інше семіотичне утворення, міф, якщо він є відповіддю на якусь суспільну потребу, здатен виконувати певні комунікативні функції і становити базовий фундамент ідентифікацій.

Руйнування радянської макросоціальної ідентичності, що існувала у псевдоколективістському форматі, супроводилося виразними ознаками індивідуалізації й фрагментації — з відповідним поглибленням сегментованості соціуму і формуванням регіональних політичних субкультур. В Україні за умов незалежності цей процес інтенсифікувався як під впливом загальносвітових процесів (зростання ролі регіонів у міжнародному поділі праці і у транскордонному співробітництві), так і внаслідок розбалансування

владних функцій у державі, яка впродовж 17 років не змогла визначитися з пріоритетами своєї регіональної й управлінської політики. На зростання питомої ваги явищ регіоналізму в українському житті впливають і політико-ідеологічні чинники: регіональне обличчя однієї з найвпливовіших партій, нестримна міфологізація проблеми «двох Україн», апокаліптичні сценарії «розколу» тощо.

Є ще одна суттєва обставина, яка справляє негативний вплив на процеси формування вітчизняного варіанту загальногромадянської ідентичності — наголос на «постколоніальності» в українському політичному й науковому дискурсах. Очевидно, що говорити про Україну як колонію в радянській «імперії» можна лише в умовно-метафоричному сенсі; перевірки фактами й статистикою цей постулат не витримує. Але оспорюється він мляво й непереконливо, що тягне за собою серйозне зміщення пояснювальних акцентів. Приміром, «припасування» до сучасної України вироблених на Заході для «третього світу» модернізаційних схем не тільки створило викривлену картину соціотрансформаційних процесів на перехідному етапі її розвитку, але й перекрило вітчизняній науці кисень для освоєння новітніх методів соціального аналізу, напрацьованих в руслі сучасної компаративістики.

На те, що модний в Україні «антиколоніальний дискурс», побудований на ідеї соціального реваншу, «запізнився в часі» і що в ньому знаходить відтворення боротьба двох національних міфологій, звертала увагу польська дослідниця ідентифікаційних процесів в Україні О. Гнатюк. Вона ж чітко окреслила не тільки гостро конфліктний, але й деінтелектуалізаційний потенціал такого дискурсу⁴⁴. Але для певних політичних сил (і, ніде правди діти, для переважної більшості істориків) тема України як колонії СРСР — майже невичерпне джерело підживлювання войовничої антиросійськості, яка не сприймається половиною країни і є, отже, дестабілізуючим чинником. Те, що і в Росії останнім часом побільшало охочих ліпити з України «образ ворога» — прямий наслідок не лише реанімації популярних у російській свідомості імперських амбіцій, але й запущеної в обіг конфронтаційної парадигми українсько-російських відносин, суцільно зітканої з негативів і глухої до всього того позитивного, що превалювало у цих відносинах.

Не можна у цьому контексті обійти увагою той, густо замішаний на націоналізмі, загальний фон, який панує у вітчизняному політичному дискурсі. В українському елітному середовищі переосмис-

лення суспільної ролі націоналізму сприймається як ознака європейськості і розриву з тоталітарним минулим. Справді, наголос на позитивних, у тому числі модернізаційних функціях націоналізму як ідеології й політики чималою мірою сприяв подоланню одномірності в оціночних підходах до надзвичайно складного й суперечливого феномена. Але при цьому виразно проявилася інша крайність — стираються грані між захисним, «відроджувальним» націоналізмом, який мав історичне виправдання в умовах боротьби за державність, і агресивною ідеологією, яка не тільки претендує на єдиноправильність, але й залишає за межами власної рефлексії і намагається витіснити із соціокультурної сфери все те, що суперечить її ціннісним і світоглядним настановам. Доведений до крайньої межі групоцентризм і етнічний егоїзм, переведення протиставлення «ми — вони» в опозицію «свої — чужі», відверте ігнорування прав людини і демократичних основ співжиття, підживлення ксенофобії, без чого радикальний націоналізм не мислить свого існування, є постійним джерелом напруги всередині соціуму і конфліктності у міждержавних відносинах. Оскільки на побутовому рівні залишається досить живучою традиція нерозрізнення націоналізму й національної ідентичності, проблематика ідентичності і тісно пов'язаної з нею історичної пам'яті, мабуть, ще довго лишатиметься ареною непорозумінь, конфлікту інтересів, зіткнення взаємовиключних парадигм.

Щоб Україну поважали у світі, вона має неухильно йти до пошуку взаєморозуміння у з'ясуванні особливостей соціокультурної динаміки й узгодженого погляду на минуле. Як різновид тоталітарного у своїй основі світобачення, радикальний націоналізм органічно нездатний до самообмежень і самокритики, а отже, лише соціум в особі політичних партій та інших структур громадянського суспільства здатен протистояти спекуляціям на природних для всякої нормальної людини національних почуттях. Тій спрощеній і викривленій картині світу, яку ідеологи націоналізму вибудовують пропагандою національної винятковості і ненависті до «чужих», в принципі неважко протиставити модернізаційний проект, націлений на спільну працю заради майбутнього. Інша річ, що вітчизняні еліти значно комфортніше почувають себе у звичному світі архаїки і «боротьби всіх проти всіх».

Повертаючись до проблеми територіальності в ідентифікаційному вимірі, зазначимо, що вона чи не найбільшою мірою політизована й ідеологізована — насамперед зусиллями українського,

російського, кримськотатарського націоналізмів. Оскільки територіальна ідентичність як соціальний ресурс донедавна не привертала до себе серйозної наукової уваги, правила гри на цьому полі вибудовувалися переважно в рамках публіцистики і не могли не зазнати серйозного впливу міфологізації й стереотипізації. І хоч дифузність і «гібридність» територіальних ідентичностей ускладнюють процес осмислення їхньої ієрархії, без бодай приблизного уявлення про неї навряд чи вдасться швидко розпрощатися з тенденціями мислення у термінах бінарних опозицій і логікою конфронтаційності. Принциповим тут є пошук відповіді на запитання: якою мірою територіальні ідентичності здатні скріплювати, а якою — розхитувати каркас ідентифікаційної системи, яка щойно формується за умов соціальних трансформацій і політичних протистоянь.

Вище вже йшлося про те, що територіальна ідентичність — поняття надзвичайно ємке, здатне охоплювати різні ідентифікаційні практики. Якщо розглядати їх у вертикальному вимірі, по висхідній (від мікроідентифікації з «малою батьківщиною» до макроідентифікації із «світовим громадянством»), то в цій ієрархії знайдеться місце і для національної (громадянської), і для, скажімо, етнічної ідентичності. Але особливістю регіональної (як і локальної) ідентичності є те, що територія тут виступає як основний градієнт і є чинником соціалізації індивіда і політичної мобілізації. Колективні уявлення, групова солідарність (як і відповідна система міфів і символів) тут не просто «прив'язані» до певної території, але й сформовані відповідно до домінуючої тут соціонормативної і політичної культури.

Територіальна самоідентифікація включає кілька рівнів. Її виявом може бути типова локальна ідентичність — із конкретним містом, селом, певною місцевістю. Більш високий рівень — ідентифікація з певною регіональною спільнотою (мешканець Донбасу, Криму, Закарпаття тощо). Природно, що нас цікавитиме саме ідентифікація на мезорівні — проміжному між загальнонаціональною та локальною ідентифікаціями.

Регіональну ідентичність часто розглядають у контексті соціальної (політичної, субетнічної, культурної) ідентичності, і такі підходи можна зрозуміти, оскільки в якійсь частині регіональна ідентичність входить в усі ці сфери людського буття. Однак навряд чи коректно, як це часто робиться, вважати регіональну ідентичність різновидом (варіантом, частиною) політичної чи культурної іден-

тичності. У неї своя, досить чітко визначена, сфера організації суспільної чи особистісної самосвідомості, свої методи творення і збереження простору, співмірного із запитами громадян, свої «обмежувальні координати» — територіальні зв'язки і територіальний інтерес. Оскільки регіональна ідентифікація — не стан, а процес, саме вона створює ґрунт для вибору стратегії регіонального розвитку і механізмів політичного управління на місцях. Виступаючи в ролі «голосу регіональної групи» (Ш. Рік), регіональна ідентичність стає чинником формування певного типу соціокультурних зв'язків і відповідної політичної культури. Не випадково Е. Сміт відносив територіальну (регіональну) ідентичність поряд з ґендерною до фундаментальних у структурі ідентифікаційної матриці людини.

Зрозуміло, що територія починає відігравати роль ідентифікаційного символу лише тоді, коли перестає бути просто життєвим середовищем і перетворюється на екзистенційну цінність. У процесі такого перетворення формується відповідна ментальність, система звичок і поведінських стереотипів. Цілеспрямовані зусилля регіональних еліт здатні посилити відчуття соціальної екзистенції (термін Е. Тірік'яна) до такого рівня, коли населення виявляє готовність або до усвідомленої співпричетності до проклямованих ними цінностей і орієнтацій, або до усвідомлених форм протесту⁴⁵. Особливої ваги набуває територіальна ідентичність у тих соціумах, які, за визначенням А. Лейпхарта, є багатоскладовими. Критерієм багатоскладовості у даному разі виступає членування суспільства на окремі сегменти з виразними соціокультурними, етнічними, ідеологічними, конфесійними чи іншими ознаками.

Вітчизняний дослідник регіональності М. Кузьмін звертає увагу на те, що «уявлення регіону» — процедура дещо складніша, ніж «уявлення нації» (за Б. Андерсоном). Національній державі в принципі нескладно вибудувати два міфи — історичний і географічний — на спогадах про уславлених пращурів і священні рубежі. Субнаціональним регіонам важче «винаходити традицію» на такому ґрунті — адже, як правило, регіони не є однозначно визначеними ні з історичного, ні з географічного погляду, а рубежі між ними часто є лише результатом прагнення до управлінської ефективності. Хоч ступінь конструювання регіональної ідентичності може бути високим, самі по собі конструктивістські технології здатні забезпечити лише її спрямованість, а також ту або іншу міру інтенсивності. І якщо політичний напрям конструювання регіональної

ідентичності не становить особливих проблем, то у творенні регіональної самосвідомості важко обійтися без акцентування соціокультурних відмінностей. І тут уже виникає цілий набір ризиків для політичної стабільності і навіть цілісності держави. Якщо ідентичність вибудовується на основі ірраціональної дихотомії «свій — чужий», не виключене поглиблення соціального розмежування⁴⁶.

Вище вже йшлося про те інстинктивне відчуття небезпек від акцентування регіональності, яке було притаманне радянським суспільним наукам. Пріоритет однозначно належав прямолінійно витлумаченій соціальності: стратифікація суспільства впродовж досить тривалого часу вибудовувалася на основі класового принципу, відповідно до нього розподілялися соціальні блага, від нього залежала можливість дістати освіту тощо. На цьому фундаменті, оформленому у вигляді ідеологем «класового підходу» й «інтернаціональної солідарності», вибудовувалася ієрархія пріоритетів, в якій територіальному (як і етнонаціональному) чиннику відводилася невизначена і неясна роль. З одного боку, етнічний принцип було покладено в основу територіальної структури держави. З другого, поняття «нація», витлумачене Й. Сталіним в етніцистському дусі, було фактично позбавлене політичного змісту. Жодний зв'язок національного з політикою не допускався в принципі.

Обравши після здобуття незалежності національно-державницьку парадигму, Україна повинна була зробити осмислений вибір на користь однієї з двох моделей національної ідентичності. Перша виходить із пріоритету громадянськості і робить наголос на політико-правових і гуманітарних складових феномена нації. Друга тяжіє до акцентування природно-культурних ознак (концепція крові і ґрунту) і за своїм змістом практично тотожна етнічній ідентичності. На практиці було обрано гібридний варіант, який виходив із завдань формування української ідентичності одночасно за територіально-громадянським і етнічним принципами. Але спроби націонал-демократів, які у перші роки незалежності дістали фактичну монополію на формування ідеологічної стратегії держави, нав'язати суспільству етнічну модель нації і систему пріоритетів за ознаками титульності чи «укорінення» спричинили ефект роздвоєння суспільної свідомості, який відразу ж дістав виразний регіональний вимір.

Зростання питомої ваги горизонтальних типів ідентичностей — етнічної й регіональної — слід розглядати як прямий наслідок краху тієї ціннісної ідентифікаційної моделі, яка визначала напрям

суспільних змін за умов СРСР. Значна частина громадян, відчуваючи розчарування у проклямованих радянською владою універсалистських (колективістських, інтернаціоналістських) цінностях, почала розглядати етнічну й регіональну ідентичність як компенсаторну — таку, що забезпечує відчуття співпричетності до якоїсь конкретної, більш-менш чітко окресленої у соціальному просторі спільноти. Інша зберігала прихильність до досить глибоко закоріненої внаслідок багаторічних пропагандистських зусиль радянської ідентичності.

Утім, не варто розглядати зростання питомої ваги горизонтальних ідентифікацій як сталу, незмінну тенденцію. Запропоновані в рамках соціального конструктивізму підходи до ідентичності як до рухливої, мінливої, сконструйованої субстанції здійснили справжній переворот у суспільних науках, змусивши фахівців подивитися зовсім іншими очима на проблему ідентифікаційних ієрархій. Як справедливо наголошують автори праці «Український соціум», територіальний вплив являє собою багатофакторну взаємодію в межах певного простору і тому має розглядатися у контексті багатьох — економічних, технологічних, соціальних змін. «На відміну від попередніх часів сучасна територіальна ідентичність визначена множиною чинників, що істотно ускладнює та урізноманітнює режим її формування. Сьогодні територіальна ідентифікація перебуває у принциповій залежності від інших ідентифікацій — будь-яке «тут» разом із властивостями та особливостями формується у взаємовизначенні з іншими «там», внаслідок чого будь-який результат ідентифікаційного процесу набуває виключно реляційних ознак»⁴⁷.

Місце категорії «регіональна ідентичність» у цьому калейдоскопі стереотипів знайти непросто. Серйозні теоретичні розробки сутності й функцій регіональної ідентичності відсутні, а на побутовому рівні на її розуміння виразно тисне уявлення про регіон як лише «середовище» — у кращому разі не просто природне, а видозмінене людською діяльністю, природно-антропогенне чи соціокультурне. Вплив середовища на ментальність охоче визнається, але грані й масштаби цього впливу належним чином не осмислюються. В Україні дослідженню природи регіональної ідентичності істотно зашкодила успадкована й новонабута «етнізація політики» — етнічні межі й маркери часто представляються як значно важливіші для самоідентифікації індивіда, ніж регіональні.

Тим часом неважко передбачити, що етнополітика й етнологія невдовзі вступлять у смугу непростих випробувань, пов'язаних не в останню чергу із розмиванням їхніх головних дослідницьких об'єктів — етносу (у примордіалістському трактуванні) чи етнічності (у конструктивістському баченні). Всі спроби концептуалізувати етнос (субетнос, суперетнос), перелічити його об'єктивні й суб'єктивні ознаки виявилися малопереконливими, а введення за західним прикладом концепту «етнічність» змусило говорити про феномен незбагненого «етнічного Протея». Коли ж уявлення про етнос чи етнічність вносяться у розжарений простір сучасної політики, вони, як правило, стають додатковим чинником нерівноважності і розбалансувань. Людям властиво бодай мріяти про рівність, а акцент на етнічності закріплює відносини нерівності більшості й меншин. Етнічна належність зобов'язує до певної моральної відповідальності за дії «своїх», а на цьому фундаменті при бажанні легко вибудувати поділ на «свідомих» і «несвідомих», «справжніх патріотів» і «манкуртів». Оскільки ж емоції часто бувають невідповідними громадському контролю, етноконфліктність у сучасному світі має тенденцію до поглиблення.

Сказаним легко пояснити, чому в Україні науковий інтерес до проблем регіональної ідентичності був (і лишається досі) слабшим порівняно з дослідженням етнічної ідентичності. Несподівана актуалізація національних проблем наприкінці 80-х рр. і наступний розпад СРСР надали небаченої напруги теоретичним дискусіям на теми етносу і нації; феномен політизованої етнічності породив кілька нових наукових напрямків і величезну кількість літератури. Що ж до регіональної ідентичності, то сама її наявність на пострадянському просторі до кінця 90-х рр., схоже, не усвідомлювалася.

Лише тепер, коли регіоналізм проявив себе у різних іпостасях, з'явилися можливості говорити про регіональну ідентичність якщо і не як про органічно притаманну регіональним соціумам властивість, то принаймні як про сконструйований місцевими елітами віртуальний ментальний архетип, який, у свою чергу, стає одним з ключових елементів конструювання регіону як специфічного соціально-політичного й інституційного простору. Водночас набули актуальності й споріднені проблеми регіональної самосвідомості, регіонального інтересу, регіонального виміру політико-культурних традицій. При цьому увага фокусується, як правило, не на самих ідентичностях, а на процесах символічної боротьби, в яких беруть участь різні політичні актори. Процеси конструювання ідентич-

ностей розглядаються як дуже тривалі у часі, на широкому історичному тлі, із застереженням відносно неширокого вибору у політичних акторів можливостей для маневру. Усвідомлюють вони це чи ні, але їхні дії жорстко детерміновані силою традиції і певним набором усталених смислів, можливості зміни яких не безмежні.

Узгодити різноспрямовані підходи примордіалістів і конструктивістів до аналізу територіальних ідентичностей проблематично, але ґрунт для такого узгодження може створити такий «образ регіону», в якому мають знайти відображення як територіальні особливості соціальної організації і політико-територіальних орієнтацій, що склалися історично, так і відповідні свідомісні стереотипи. Якщо людина усвідомлює свою регіональну ідентичність, то в її свідомості з'являється «відчуття належності», а в поведінці — готовність поділяти добровільно норми й цінності, що домінують у даному середовищі. Тому і в регіональному аналізі продуктивно розглядати це середовище не лише як ареал проживання, але й як інформаційний і мотиваційний простір. Не менш цікаво досліджувати регіональну ідентичність як мобілізаційний ресурс, використовуваний елітами у політичних цілях.

Цілеспрямоване конструювання елітами певного «образу регіону» загалом вкладається у запропоновану в руслі соціального конструктивізму формулу «політика ідентичності». У поляризованих, сегментованих соціумах ці образи часто вибудовуються за принципом контрасту, а то і на основі парадигми «ворожості». Створювані регіональними елітами символи, ритуали, міфи непогано виконують роль збудників електоральної активності, що було наочно продемонстровано під час президентської і парламентських кампаній в Україні 2004, 2006 і 2007 рр.

Сучасні конструктивістські тлумачення регіональної ідентичності відкидають розуміння її як застиглої «тожсамості», яку варто відшукати, щоб потім плекати її стабільність. Будь-яка ідентичність — нестійка, постійно змінювана константа, складові якої міняються місцями під впливом обставин. «Отже, на сучасному етапі ідентичність уявляється не стільки як закріплена данина, скільки як поле перетину та взаємодії гетерогенних імпульсів»⁴⁸. Тим більшою мірою це стосується регіональної ідентичності, яка і за походженням, і за змістом є, так би мовити, «полісубкультурною». Досліднику цього феномена доводиться зважати і на те, що в суспільній свідомості регіональні ідентичності репрезентовані не якимись конкретними психофізичними сутностями, а радше

квазіобразами, ціннісний і мотиваційний підтекст яких інколи збагнути доволі важко.

Питома вага регіональної ідентичності на пострадянському просторі зростає в міру того, як руйнується стереотип безликої «радянської ідентичності». Ті локальні культурно-ментальні моделі, які приходять їй на зміну, вже позбавлені ознак одноманітності і єдиномислення. Але намітилася інша крайність — легітимація відразу багатьох ідентичностей провокує складності з усвідомленням їх не лише як суспільних, але й як індивідуальних цінностей. Те, що зрештою вдалося «радянській» ідентичності — інтеріоризація у внутрішній світ особистості й стереотипізація на рівні моралі — лишається поки що недосяжним ідеалом для «нових» ідентичностей, у тому числі й регіональної.

Поки що краще впоратися з цим завданням все ще вдається етнічній ідентичності. В системі уподобань соціумів та індивідів їй належить помітне місце — серед найбільш важливих, «принципових» ідентичностей розміщували її такі знавці етнічності, як Е. Еріксон та Ф. Барт⁴⁹. Цікаві міркування стосовно етнічної ідентичності у її шотландському варіанті знаходимо у Т. Нейрна. Хтось ідентифікує себе католиком, зауважує він, хтось збирачем поштових марок чи навіть «другом Землі». Але найбільш ужитковою, придатною для усіх потреб характеристикою залишається національна приналежність. «Від неї дослівно не можна втекти. Національності немає в генах; але вона закладена в структуру сучасного світу значно більш помітно і неунікнено, аніж це було в давні часи, а згодом в ранньомодерному світі»⁵⁰.

Взаємозв'язок регіональної й етнічної ідентичності настільки тісний, а прояви впливу на суспільне життя настільки споріднені, що часто їх розглядають у комплексі, аж до конструювання «гібридного» поняття «етнорегіональна ідентичність». Але цей зв'язок може бути і зворотно-негативним. О. Стегній та М. Чурилов слушно звертають увагу на те, що відчуття належності індивіда до певної територіальної спільноти здатне зменшувати питому вагу інших ідентифікацій, насамперед етнічної. Коли регіон постає як простір, сприйнятий людиною як власна екзистенційна цінність, саме міра залучення до загальної атмосфери регіону стає для неї пріоритетною⁵¹.

Сучасні уявлення про діалектику взаємодії найбільш споріднених — етнічної й національної — ідентичностей складаються під впливом конкуруючих трактувань етносу й нації, природи націо-

нальної єдності, різних типологій націоналізму. Етнічність як мобілізаційний ресурс пережила процес своєрідного відродження у другій половині ХХ ст. Якоюсь мірою це була реакція на глобалізаційні процеси і зростання дистанції між бідністю й багатством. Але не меншою мірою «етнічний ренесанс» являв собою результат політизації і відповідної міфотворчості — з розкручуванням стрічки «священної пам'яті», етнічними чистками, ксенофобією.

Небезпека, що виходить із політизованої етнічності, найчастіше зумовлюється наявністю «кількох правд» у етносів, що живуть поруч. Історія їхніх взаємних образ надто заплутана, а цивілізаційні розломи найчастіше проходять по спірних територіях. Навіть тоді, коли етноси обстоюють власне право на індивідуальність і самобутність, ініційовані етнічними елітами політичні кампанії, як правило, ведуть до «затвердіння» груп, до посилення непроникності культурних кордонів між ними, до ускладнення контактів та діалогу з іншими групами. І тоді прагнення утвердити власну ідентичність здатне набувати форми національної мегаломанії, яка вироджується зрештою у ксенофобію.

Гіпертрофоване прагнення до утвердження пріоритетів етнічної ідентичності (гіперідентичність) являє собою своєрідний етнічний нарцисизм. Такому типу ідентичності найбільш притаманні прагнення до етнічного домінування, агресивний стиль розв'язання конфліктів, насильство як спосіб дії. Основою гіперідентичності є етноцентризм, жорсткий поділ на «своїх» і «чужих», формування етнічної свідомості за типом етноізоляціонізму. Відносини «ми — вони» в системі етноцентризму вибудовуються за законами жорсткого протистояння, пошуку ворога. Крайній різновид гіперетнічності — національний фанатизм, що є свідченням переходу етнічної ідентичності у кризову фазу. Такий перехід виявляється у широкому діапазоні — від емоційного роздратування до застосування зброї.

Оскільки у риторичі значної частини вітчизняних еліт дедалі частіше проступають ознаки етноцентризму, розмежування етнічної й національної ідентичності становить важливу — як наукову, так і політичну — проблему. Відразу ж зауважимо, що поняття «національна» у нашому баченні застосовується лише на означення культурно-цивілізаційної спільності, ґрунтованої на співгромадянстві. Отже, поняття «національна» і «загальногромадянська» застосовуються як синоніми.

Розрізнення етнічної і національної ідентичностей великою мірою базується на розумінні джерел їхнього формування. Об'єктивні

корені етнічного самовизначення лежать у підсвідомих структурах особи, а відповідні поведінські установки формуються в процесі спілкування «зсередини». Громадянську ідентичність має сформувати соціум, і цей вплив на свідомість сприймається зазвичай як зовнішній. На цій основі виникає суперечність між етнічною й національною ідентичностями — спочатку у свідомості людини, а потім і на рівні принципів соціального структурування.

Зрештою саме від ступеня сформованості політичної нації і громадянського суспільства залежить, якому — діахронному чи синхронному — типу передачі інформації даний етнополітичний організм віддає перевагу. Там, де процес формування політичних націй ще не завершився, правляча еліта тяжіє до закріплення етнічних стереотипів у масовій свідомості і концентрує увагу соціуму на діахронній інформації — етнічній пам'яті, звичаях, традиціях, національній символіці. Більш мобільні в інформаційному відношенні політичні нації віддають перевагу синхронній інформації, тобто всьому тому, що забезпечує розв'язання загальнозначущих для етнополітичного організму проблем, зокрема, проблем пошуку власної ніші у геополітичному просторі, налагодження взаємовигідних зв'язків із партнерами, економічної та інформаційної безпеки.

Отже, коли говоримо про розрізнення етнічної і національної ідентичності, варто насамперед брати до уваги відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприйняття. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною; в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу — біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації — інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях — національному інтересі, національній безпеці тощо.

Інтегративна здатність категорії «національна ідентичність» прямо залежить від співвідношення етнонаціонального і загальногромадянського змісту, який у неї закладено. Вона тим вища, чим дійовіша горизонтальна ідентифікація членів спільноти. Така ідентичність формує національну самосвідомість і сприяє поглибленню інтеграційних і консолідаційних процесів у суспільстві, злагодженому функціонуванню соціальних структур. Водночас вона забезпечує від різних соціальних загроз, що можуть виникати на ґрунті аномії, фрустрації, маргіналізації та інших супутників сучасної

цивілізації. У суспільствах, що сформувалися як політичні нації, національна ідентичність і є по суті відчуттям належності до такої нації.

Для оцінки інтегративних можливостей категорії «національна ідентичність» можуть бути корисними параметри самозбереження соціальної системи, запропоновані у свій час Т. Парсонсом. У його структурно-функціональній теорії чітко визначені чотири імперативи, яким повинна відповідати консолідаційна стратегія держави: вона має сприяти адаптації системи до динаміки зовнішніх викликів, досягненню чітко сформульованої мети, інтеграції усіх внутрішніх елементів і, нарешті, збереженню загальноприйнятних ціннісних зразків і регулюванню напруг⁵². Поки що жоден з цих імперативів самозбереження українськими елітами належним чином не усвідомлений. А отже, і національна ідентичність не розглядається ними як основоположна константа розвитку соціального капіталу, як фундамент міжетнічної й міжрегіональної взаємодії і як важливий елемент національної безпеки. Звідси й недооцінка реальних загроз, які можуть виникати на ґрунті гіпертрофованих територіальних ідентичностей у разі їхньої нестримної політизації.

Про своєрідну логіку зворотного зв'язку, якою визначається співвідношення національної і регіональних ідентичностей, вище вже йшлося. Уявляється важливим відмежувати регіональну ідентичність також від локальної. Хоч в основі їх обох лежить прив'язаність до місця народження чи проживання, досить часто їхнє ототожнення є некоректним. Локальна ідентичність виникає на мікрорівні, а регіональна — на мезорівні. З цього погляду здається не надто продуктивним розрізнення у деяких працях соціологів локальної регіональної та загальної регіональної ідентичностей⁵³. Варто звернути увагу і на неправомірність ототожнення усвідомленого регіоналізму з наявністю чи відсутністю належного рівня «українськості». Про те, як своєрідно вибудовується на такому хиткому ґрунті протиставлення «двох Україн», мова йтиме далі.

Певну трудність становить з'ясування співвідношення регіональної і політичної ідентичностей. Просторовій локалізації зовсім не обов'язково відповідає ментальний образ політичного співтовариства. Останнє за самою своєю природою є результатом складної взаємодії різних політичних сил з високим ступенем конфліктності. Соціологічні дослідження ідентичностей мешканців Львова і Донецька, що проводилися у 1994, 1999 і 2004 рр., зафіксували

порівняно невисокий рівень політичних самоідентифікацій. Причому, 2004 року у Львові з комуністами й соціалістами ототожнювали себе лише по 0,8% респондентів, у Донецьку — 2,5 та 1,3% відповідно. Серед львів'ян з демократами себе ідентифікували 27,5% опитаних, а з націоналістами — лише 14,5%. Ці результати поставили під сумнів принаймні два поширених на той час стереотипи: ототожнення львів'ян з націоналістами, а донеччан — із комуністами та соціалістами⁵⁴.

Варто зазначити, що уявлення про політичну ідентичність українських громадян створювати дедалі важче — більш менш чіткий поділ на «правих» і «лівих», який простежувався у 90-х рр., нині не фіксується. Політичні партії настільки слабо формулюють свої ідеологічні пріоритети, що на масовому рівні відмінності між ними майже не усвідомлюються. Виборці орієнтуються не на ідеології і навіть не на пропаговані політичні бренди, а на особи впізнаваних політиків. Надмірна персоналізація політичної системи ставить під сумнів її дієздатність у разі дальшого поглиблення кризових явищ. Отже, розмитість і невизначеність політичних ідентичностей зберігатиметься, а гостра боротьба у «верхах» здатна обернутися радикалізацією маргінальних елементів, загальною деморалізацією, активізацією молодіжних напівкримінальних об'єднань тощо. Наявність у суспільстві саме таких тенденцій дає ключ до пояснення того, чому спроби конструювання ідентичностей виключно політичними методами рідко бувають вдалими.

Особливість регіональної ідентичності — висока питома вага в ній культурної складової. При цьому йдеться не стільки про стійкість культурної традиції, скільки про своєрідність політичної, управлінсько-організаційної, бізнесової культури. При всій важливості адміністративного каркасу його роль у даному процесі другорядна.

Регіональну і культурну ідентичність не просто чітко розмежувати: у тому і в іншому випадку люди усвідомлено обирають насамперед культурні зразки, які збираються наслідувати. Багатобарвність культурного самовизначення створює ефект глибокої внутрішньої диференціації, і якщо в ній превалюють регіональні чинники, регіональна ідентичність тісно змикається з культурною. Але чим тривкішою є сила регіонального «зчеплення», тим виразнішими стають лінії культурних розмежувань з усіма наслідками, які з них випливають, — аж до дегуманізації практичної соціальної етики.

Чим же все-таки можна пояснити той факт, що регіональна ідентичність порівняно, скажімо, з етнічною чи культурною, привертає значно меншу дослідницьку увагу? Шукаючи відповідь на це запитання, М. Кітінг звертає увагу на об'єктивні складності дослідження просторів: опитування стають надзвичайно дорогими, якщо у вигляді одного з компонентів фігурує територія; набагато складнішими виявляються й завдання концептуалізації і моделювання. Інтелектуальна прихильність до універсалістських пояснень надовго загальмувала конкретні дослідження територій, і лише школі «Анналів» вдалося на основі багатої традиції політичної географії відродити інтерес до простору як дослідницького об'єкта. В Радянському Союзі дослідження у цьому руслі відверто блокувалися і політичними упередженнями.

Якщо ж говорити про сучасну українську соціогуманітаристику, то комплексне дослідження регіональних ідентичностей стримується безпрецедентною складністю і багатопрофільністю проблеми, наявність якої з першого погляду уявляється очевидною, але яка дивним чином «вислизає» при наближенні до дослідницького об'єкта. «Регіональна ідентичність: реальність чи фікція?» — так відверто ставить питання А. Мальгін, звертаючи принагідно увагу на різне походження регіональних ідеологій і, відповідно, тих почуттів, які вони породжують. У кожному конкретному випадку стан регіональної ідентичності прямо залежить не лише від співвідношення її з національною ідентичністю, але й від конкретних історичних викликів і небезпек⁵⁵.

Утім, багато залежить від того, як трактувати поняття «фікція». Адже регіональна спільнота є не меншою мірою «уявленою», ніж андерсонівська нація. Регіональна ідентичність, за великим рахунком, це такою ж мірою історично сформований духовний конструкт, як і сконструйований ідеологічний продукт і мобілізаційний інструмент. Як і всяка ідентичність, вона може бути, говорячи словами М. Фріба, «плюральною й нестабільною», легко переходити з одного стану в інший. Фігури ідентичності можуть сполучати форми, що належать до різних порядків, різних світоглядів і навіть до різних історичних перспектив⁵⁶. Звідси необхідність уникати як аксіоматизації ідентичності на основі апріорних постулатів, так і об'єктивації категорій «європеець». «українець», «киянин», коли йдеться про певні статусні позиції та поведінські настанови. Не випадково територіальну ідентичність інколи порівнюють із веб-сайтом, на якому відкривається безліч посилань, і зовсім

не виключено, що смислове наповнення одних з них суперечитиме змісту інших.

З врахуванням цієї плюральності, нестабільності, різнопорядковості спробуємо більш чітко охарактеризувати концепт «регіональна ідентичність». Чому її так важко відчутися «на дотик»? Що вона зрештою являє собою: стійку константу суспільної свідомості чи сконструйований інструмент соціальної мобілізації? І наскільки реальною є небезпека «суб'єктивізму аналітика», коли тій чи іншій регіональній спільноті приписуються такі ідентифікації, які особисто їйому близькі й зрозумілі?

4. Регіональна ідентичність: реальність чи фантом?

Регіональна ідентичність належить, отже, до сукупності т. зв. горизонтальних типів ідентичності і є поряд з локальною чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно. У соціальному аналізі регіональна ідентичність — це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору. Функціонально вона здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу.

Концептуалізація поняття «регіональна ідентичність» ускладнена розмитістю обох понять, від яких цей термін є похідним. Очевидно, що саме в цій розмитості, полісемантизмі, багатоваріантності — секрет того, що про регіональну ідентичність говорять багато, але чіткого окреслення цього поняття навіть у спеціальній політологічній літературі знайти не вдається. Утім, такою ж мірою «не пощастило» й іншим територіально-просторовим ідентичностям — від цивілізаційної до локальної. У різних дискурсах природа таких ідентичностей осмислюється в різних системах координат, але наголос незмінно робиться на визнанні тією чи іншою територіальною спільнотою таких спільних цінностей, які не тільки визнаються «своїми», але й здатні становити тривку основу для консолідації.

Про неоднозначне сприйняття поняття «ідентичність» вище вже йшлося. Але так само розмитим і полісемантичним є і поняття «регіон». Сфера його застосування і у природничих, і у гуманітарних

науках неймовірно широка, але саме це й зумовлює неусталеність його змісту. Під це поняття виявилось можливим підвести і господарсько-економічну спільність, і адміністративно-територіальну одиницю, а типорозміри регіону варіюються від міжконтинентальних до міжрайонних. В історичних дослідженнях принципи виокремлення чи «уявлення» регіону настільки багатоманітні, що меж для застосування цього поняття практично не існує. Здебільшого регіон виступає як суто умовна конструкція, зміст якої визначається тими завданнями, що їх ставить перед собою дослідник. За метафоричним виразом Д. Арманда, якщо у визначенні регіону і є щось об'єктивне, то це визнання його суб'єктивності⁵⁷.

На розмитості сучасних тлумачень регіону наголошує російська дослідниця А. Карімова. На її думку, вони не дають змоги повною мірою розкрити природу тих історичних, географічних, економічних, етнокультурних ознак, які є для регіону системоутворюючими. «У них немає впорядкованості, концентрації на вісьовій ознаці, немає дії і немає цілісності». Роль регіону як елемента посилення чи послаблення політичної влади взагалі рідко потрапляє у поле наукової уваги. Тим часом, будучи фрагментом глобального соціуму, «регіон здатен інтегрувати, розмежовувати, розподіляти, брати участь в організації глобальних взаємозалежностей»⁵⁸.

Щоб не «потонути» у різних визначеннях і різних іпостасях регіону, слід чітко розрізняти два смисли терміна: загальнотеоретичний і конкретно-прикладний. Про регіональну ідентичність можна говорити лише у теоретичному сенсі — як про відчуття єдності співтовариства, що виникає на структурному мезорівні і пов'язане спільністю економічних інтересів, соціальної організації, культурних пріоритетів. Регіон у цьому контексті виступає як «макроосередок горизонтальної ідентифікації суспільства, його соціокультурного простору. Це співтовариство утворює близьке соціокультурне середовище життєдіяльності його членів як особистостей, мотивує їхні дії»⁵⁹. Але для розуміння умов, що формують регіональну ідентичність, надзвичайно важливим є і врахування конкретно-прикладного контексту функціонування регіону, зокрема, індикаторів та індексів його динаміки, соціального самопочуття різних верств населення, інвестиційної привабливості тощо.

Вітчизняний політолог Т. Татаренко звертає увагу на те, що, хоч з якого погляду підходити до визначення регіону, не можна абстрагуватися від розуміння його як соціокультурної «множинності в єдності», функціонування якої забезпечується не лише

економічними параметрами, але й трансляцією культури. «Регіон завжди самодостатній і самобутній, тобто має внутрішній соціокультурний код, який є домінуючим чинником виділення регіону. Соціокультурний код інтегрує місцеву трансформацію природно-географічних, геополітичних, гео економічних та інших ознак»⁶⁰.

Показово, що з-поміж багатьох сутнісних ознак регіону Статут Комітету європейських регіонів, ухвалений 1994 р., фокусує увагу насамперед на соціокультурній спільності (територія, об'єднана спадкоємністю і готовністю населення поділяти спільні цінності, зберегти і розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу)⁶¹. У соціальному конструктивізмі регіони мають вигляд «живих», соціально й інтелектуально сконструйованих просторів, межі яких визначаються не стільки географічними критеріями, скільки спільним «почуттям належності». Як правило, для характеристики регіонів застосовують поняття «простір духовно-культурної інтеграції», «конкретний життєвий простір». Утім, якщо говорити про новітні тенденції, то вони, як правило, йдуть по лінії заперечення будь-якого об'єктивного змісту, закладеного у цьому понятті. Далі за інших у цьому плані пішли представники німецького конструктивізму Н.-Д. Шульц та В. Натер: у їхньому баченні регіони продукуються в уяві, не існуючи в реальності⁶².

Термін «регіоналізм», який має не менше підстав розглядатися як фундамент регіональної ідентичності, обтяжений ще більшою кількістю різночитань, ніж поняття «регіон». По-перше, тут виразно стикаються «старі» й «нові» тлумачення регіоналізму; останні розглядають його не тільки як результат впливу глобалізаційних процесів на переосмислення співвідношення глобального і локального, але й як специфічний напрям політики, спрямований на захист інтересів периферійних територій. По-друге, дедалі більше усталюється поняття «культурний регіоналізм». Своєрідна уявлена реальність, що визначає його зміст, являє собою певну систему образів та культурних комунікацій, на основі яких вибудовується специфічна соціонормативна система. Не підлягає сумніву, що саме цей культурний складник справляє вирішальний вплив на регіональні самоідентифікації.

Якщо такими розмитими і неконкретними є поняття регіону і регіоналізму, неминуче виникає запитання: можливо, і регіональна ідентичність — фантом, витвір уяви, не вартий серйозного наукового розгляду? Подібні сумніви легко розвіюються посиленням

на український досвід (при бажанні аналітики майже кожної країни знайдуть відповідники у себе). Чітко окреслені регіони в Україні не існують ні у законодавчому полі, ні на картах; їхня кількість і межі визначаються по-різному. А проте українські «великі» регіони, принаймні більшість з-поміж них, мають настільки виразне обличчя і власні ціннісні системи, що вплив останніх і на політику, і особливо на електоральні симпатії виявляється визначальним. Зрозуміло, тут не йдеться про області, які у вітчизняному практичному слововживанні часто іменуються регіонами.

Польські соціогуманітарії, котрі багато уваги приділяють проблемам типології регіонів і регіональних ідентичностей, характеризують регіон як «територію, мешканці якої мають почуття ідентичності настільки сформоване, що воно є «щоденним досвідом». При цьому вводиться розрізнення т.зв. реліктових, політичних та етнічно-лінгвістичних регіонів. До числа реліктових відносять ті, які в минулому були тією або іншою мірою автономними чи незалежними, але пізніше були поглинуті більш потужними організаціями, внаслідок чого мешканці цих регіонів втратили відчуття ідентичності. Політичними регіонами вважаються ті, які й досі функціонують як адміністративні чи політичні одиниці. Етнічно-лінгвістичні регіони виокремлюються за ознаками певної специфічної культури, діалектних особливостей.

Запропонувавши типологізацію регіонів за такими ознаками, Б. Яловецький не бачить у Польщі, на відміну від Німеччини чи Італії, політичних регіонів. Галичина у його баченні — це реліктовий регіон, «вчищений від пилу» і витягнутий на денне світло». Посилаючись на опитування польських ліцеїстів, автор доводить, що у свідомості молоді поняття «Галичина» не існує, а регіональні самоідентифікації є досить слабкими і знаходяться на четвертому місці після національних, локальних та європейських. Утім, він помічає й обнадійливий процес: серед певної частини мешканців Галичини (мається на увазі, зрозуміло, її польська частина) «починається сучасне формування регіональної ідентичності, яке має виразний історичний характер»⁶³.

Якщо ж говорити про українську Галичину, то застосовані Б. Яловецьким критерії навряд чи виявляться продуктивними. Хоч Галичина у складі України і не є політичним регіоном (як такі умовно можна розглядати її частини — сучасні області), віднесення її до складу реліктових регіонів некоректне хоча б тому, що регіональна ідентичність тут виявляє себе доволі виразно, особливо

в часи загострення політичних протистоянь. Пояснюється це значною мірою тим, що історична й спадкова ідентичність тут органічно поєднується з ідентичністю проживання й перспективною ідентичністю (терміни М. Бассана та П. Сантливра). Інакше кажучи, галицька ідентичність в її українському різновиді є досить сильною саме тому, що в ній історичний компонент поєднується із травмуючим досвідом і ще до кінця не вирішеними, з точки зору місцевої спільноти, завданнями його подолання. Підживлюють її і продиктоване логікою життєвих реалій протистояння «вічно живому» польському міфу «галичанської Аркадії», і досить міцні у середовищі місцевої інтелігенції месіанські настрої «галицького П'ємонту».

Не варто скидати з рахунку і той мобілізаційний потенціал громадянськості, який дістався обом частинам Галичини у спадок від Австро-Угорської імперії і який, за спостереженнями політологів, і сьогодні забезпечує високу електоральну активність галичан. Польський фахівець у галузі електоральної географії Т. Зарицький звертає увагу на певну закономірність: в обох частинах Галичини існує потужний правий електорат. До того ж зіставлення карт електоральної активності у Польщі й Україні здатне викликати справжній подив: колишня австрійська Галичина вирізняється і там і тут високою явкою виборців настільки, що формує образ «однорідного регіону». «Це дуже цікавий факт впливу спадщини держави, яка розпалася приблизно 80 років тому... Якщо вважати добровільну участь виборців проявом позитивного соціального капіталу, то цей випадок міг би бути прикладом державного впливу на створення такого соціального капіталу»⁶⁴.

Від впливу політичних та етнічних чинників на регіональну ідентичність відштовхується і американський українознавець Г. Куромія, аналізуючи особливості самоідентифікацій мешканців Донбасу. Але тут цей вплив здебільшого від'ємний і розмиваючий. Шукаючи відповідь на запитання: «яким чином Донбас зберігав свою особливу регіональну ідентичність, яка не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям — українській чи російській», автор звертає увагу насамперед на особливості заселення неосвоєних степових земель і на специфіку їх індустріалізації. Новоприбульцям, зауважує він, притаманний феномен амбівалентності самоідентифікацій — вони легко забували про своє етнічне походження і швидко засвоювали особливий «українсько-російський діалект», який вважали «місцевою мовою». Якщо територія,

як правило, формує відчуття прив'язаності і у такий спосіб забезпечує ідентичність, то у випадку з Донбасом Куромія пропонує альтернативне пояснення — оскільки «окраїнні землі» забезпечували свободу пересування («негативну свободу»), «людям не потрібно було шукати ідентичність». «Корені привабливої сили Донбасу полягають у надзвичайно незалежному мисленні вільного степу»; і саме тому в радянські часи цей регіон залишався політичною проблемою для Москви. Застосовуючи для аналізу цієї проблеми термін «регіоналізм», Г. Куромія характеризує ідентичність мешканців Донбасу як проміжну і тому позанаціональну⁶⁵.

Примхи місцевої ідентичності у регіонах нового освоєння взагалі важко піддаються науковим поясненням. Т. Мартін показав це на прикладі Новоросії: заохочуючи її заселення іноетнічним елементом, царизм несподівано для себе поставив російський вплив у краї під загрозу. У період громадянської війни конкурували між собою чотири різні образи Новоросії: великоросійський, позанаціональний, український («запорозький») та багатоетнічний, і кожен з них діставав прояв у різних відцентрових рухах. Цей відцентровий дрейф, що тривав від 1774 до 1920 р., Мартін вклав у формулу руху «від фронтиру до окраїни»⁶⁶.

Недивно, що термін «регіональна ідентичність» часто застосовують довільно — переважно тоді, коли для пояснення політичної поведінки чи електоральних симпатій важко знайти вагомі аргументи. Т. Зарицький дотепно іронізує: «ніколи не можна бути певним, чи справді «регіональний контекст» має велике значення у даному регіоні, чи нам не вистачає даних для інших пояснень розходжень у політичній поведінці. Іншими словами, дослідник часто ризикує скористатися категорією «регіональний вплив» як «корзиною для використаного паперу», до якої потрапляють усі нез'ясовані розбіжності»⁶⁷.

Такі застереження будь-кого примусять замислитися над парадоксами просторових ідентифікацій і обмеженими можливостями наукового знання у поясненні свідомісних конструктів. Можливо, й справді мають рацію ті, хто вважає ідентичність «слабкою категорією», особливо коли йдеться про її евристичні можливості в окресленні орієнтаційного простору людини? Навряд чи варто піддаватися подібним сумнівам. Адже на сьогодні поняття «ідентичність» є по суті єдиним, що адекватно передає відчуття автентичності територіальних відмінностей і регіональних субкультур. Жоден із його заміників, які неодноразово пропонувалися —

ідентифікація з територією, соціальна орієнтація, групова належність, спільність, пов'язаність — не прижився у соціогуманітаристиці. Що ж до категорії «культурний регіоналізм», то хоча вона за змістом досить близька до поняття «регіональна ідентичність», але належить до іншої стратифікаційної системи і не має чітких територіальних обрисів. Принаймні у тій структурі регіональної системології, яка зараз вибудовується спільними зусиллями географів, істориків, культурологів, теоретиків системи управління, регіональній ідентичності знайти місце значно легше, ніж культурному регіоналізмові.

Можна сказати й більше: саме регіональна ідентичність створює інструментальний апарат для конструювання регіону як чітко окресленого політичного, соціального, інституційного й орієнтаційного простору. Інтеріоризація цього різновиду групової ідентичності розташовує регіон-спільноту у політичному полі і визначає дистанцію між ним та іншими регіонами, а індивіду дає змогу усвідомити своє місце в системі суспільної комунікації. Регіональна ідентичність виявляється придатною для вироблення саме тих механізмів соціалізації, які найкраще відповідають місцевим особливостям соціонормативної й політичної культури. Вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій — і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце певної території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки і не стільки від сили внутрірегіонального «зчеплення», скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. У стабільних державах регіональна ідентичність існує переважно на емоційному рівні й виразно виявляється лише у культурно-психологічному полі. Там же, де національна ідентичність виявляється слабкою чи недосформованою, регіональні еліти всіляко намагаються використати у своїх інтересах мобілізаційний потенціал регіоналізму. Агенти формування регіональної ідентичності — від впливових політиків до журналістів — вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив'язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру. Експлуатація ресурсу регіональної ідентичності може здійснюватися і з метою маркетингу території, тобто конструювання такого її образу, який здатен підвищувати

привабливість регіону як об'єкта інвестування і як ареалу проживання. Зрештою в регіональній ідентичності можуть у концептованому вигляді віддзеркалюватися регіональні інтереси, тобто ті специфічні завдання, які уявляються пріоритетними саме для даного регіону.

Фінський вчений А. Паасі ще у 80-х рр. минулого століття спробував виокремити чотири етапи формування регіональних ідентичностей. Перший пов'язаний із усвідомленням території як відмінної одиниці просторової структури суспільства; це відбувається тоді, коли територія в результаті певних політичних, економічних і культурних процесів набуває певних меж у колективній свідомості. Другий етап — це творення відповідних концептуальних і символічних форм для обґрунтування відчуття групової солідарності — з усталенням назви регіону. Третій етап передбачає формування і розвиток інституцій, які мають наповнити існування регіону конкретним змістом; розвиток освіти, засобів масової інформації, нормативно-правове забезпечення регіональної політики спрямовуються на зміцнення регіональної свідомості. І, нарешті, на завершальному етапі відбувається утвердження регіону у просторовій структурі та свідомості суспільства як цілісної інституціоналізованої територіальної одиниці⁶⁸.

Утім, у кожній країні — своє уявлення про співвідношення національної, регіональної, локальних ідентичностей і власний вимір впливовості кожної з них. Політизація регіональних проблем різко посилює регіональні самоідентифікації. Так було в Іспанії 70-х рр., коли Арагон, Андалусія, Естремадура і Валенсія виявили виразні тенденції до автономізації. На початок 90-х феномен подвійної ідентичності виявлявся тут уже майже повсюдно, і лише центральний регіон навколо Мадрида зберіг пріоритети національної ідентичності. У бельгійській Фландрії традиційний локалізм довго спричиняв пріоритетність місцевої ідентичності, але зрештою і тут регіональна ідентичність виявила себе як чинник переходу від унітарної держави до федеративної форми управління, а нині ставить під сумнів територіальну цілісність держави. Досить сильно виявляє себе регіональна ідентичність у Німеччині, хоч тут вона не завжди співпадає із земельною. Німецький культурний простір, подібно до українського, сформувався з принципово відмінних частин, а післявоєнний розкол, за висновками фахівців, потягнув за собою глибоку трансформацію ідентичностей, яка зробила процес реінтеграції двох німецьких суспільств тривалим і болісним⁶⁹.

Чималий евристичний потенціал для пояснення особливостей регіонального світосприймання і соціокультурної динаміки містять запропоновані Н. Дейвісом підходи, базовані на врахуванні особливостей історичного досвіду конкретної спільноти. Ціннісні орієнтації, зауважує він, формуються під впливом комплексу усталених інтелектуальних зв'язків, причому цей комплекс тісно пов'язаний як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовами, особливостями емоційного світосприймання, релігійною вірою, зоровою пам'яттю, традиційним історичним знанням. Йдеться, отже, про «запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле»⁷⁰.

Вітчизняні соціологи поділяють чинники, під впливом яких формуються територіальні ідентичності, на довго- і короткотермінові. Перші залежать від особливостей поселенської мережі, ступеня економічного розвитку регіону, етнічного складу населення і його міграційного досвіду, історичної пам'яті, орієнтацій на «свободу» чи «порядок», унітаризм чи автономію. Другі формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати «патерн регіонального розвитку» — як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний «соціокультурний код», що визначає напрям соціокультурної динаміки⁷¹.

Якщо подивитися під цим кутом зору на особливості формування регіональної ідентичності в Україні, то серед факторів впливу можна назвати: 1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури; 2) геополітичні впливи — війни та пов'язані з ними міграційні процеси, поділи й переділи території; 3) цілеспрямовані політичні заходи держав-метрополій, спрямовані на інтеграцію території і асиміляцію населення, а також впровадження власних управлінських схем та ідентифікаційних моделей; 4) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлену релігійними й міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи; 5) традиційні чи засвоєвані в процесі колонізації правові уявлення та способи самоорганізації; 6) політичні інтереси місцевих еліт.

У зарубіжній політології Україну інколи порівнюють з кометою, гранично щільною на сході і розрідженою на заході. Такий висновок робиться насамперед на основі гіперурбанізованості східних областей — Донецької, Луганської, Дніпропетровської. Найменш

урбанізовані області на Заході — Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька. Але саме західні області характеризуються як найбільш європеїзовані — за історичною традицією, культурно-національним менталітетом, релігійними уподобаннями. Історико-культурне ядро України — її Центр, і саме тут, як правило, «гасяться» завищені амбіції і Заходу, і Сходу. Благо для України вбачається у цьому «взаємопогашенні» і у тому, що протиборствуючі сили відчують потребу одна в одній радше для політичного самоствердження, аніж для практичної реалізації автономістських чи сепаратистських устремлінь⁷².

Більш критичний щодо можливостей «взаємопогашення» наявних відмінностей відомий російський історик і правозахисник Р. Медведєв. Сьогодні Україна, доводить він, мов величезний корабель, повільно дрейфує у хвилях, створюваних подувом різноспрямованих вітрів, і майже не підвладна волі власних капітанів, що невпевнено прокладають курс. «Україна й сьогодні одночасно і єдина, і розділена, і розколота країна. Мало того, поки що лишається відкритим питання, навколо яких ідей і цінностей могли б об'єднатися якщо і не всі громадяни цієї країни, то хоча б переважна їхня більшість. Не зовсім ясно також, де і як проходять лінії розколу в суспільстві»⁷³.

Про те, наскільки відповідає українським реаліям концепт «розколу», йтиметься далі. Поки що ж зауважимо: говорити про розкол можна тоді, коли ідея відособленого державного існування чітко артикулюється у політичному дискурсі. В Україні така артикуляція, на щастя, відсутня. А «українська мозаїка» (формула того ж Р. Медведєва) зумовлена безліччю сформованих історично чинників, докладна розмова про які також попереду. На наш погляд, серед них на перше місце слід поставити особливості способу життя — переважно урбаністичного на Сході і аграрного на Заході. Психіка робітника, що формується в колективі, більш прагматична, ніж психіка селянина, зайнятого переважно індивідуальним господарством і більш залежного від природної стихії. Ставлення робітника до речей переважно функціональне; що ж до селянина, то він схильний персоналізувати й демонізувати все, що його оточує. Звідси народні звичаї замовлянь, віра у дієвість певних ритуалів, сакралізація сільського побуту. Ритми життя також відмінні — у робітників вони підпорядковані насамперед виробничим циклам, у селян — сезонним природним циклам, а також освяченим традицією чергуванням буднів і свят.

Як показав В. Попов, матриці індустріальної культури здатні до самовідтворення і на етапах модернізації несуть у собі заряд досить потужної енергетики. Чому ж у такому разі схильні до традиціоналізму й архаїки регіони виявляються активнішими? Зумовлене це складними умовами пострадянської трансформації. Під натиском ринкових відносин, з одного боку, і постмодерністської іронії, з другого, колишній «пролетарський авангард» виявився безсилим. У перетворенні найбільш архетипічної фігури індустріального пантеону, господаря надр — шахтаря — на маргінала-невдачу, загнаного у самодіяльні штольні-копанки, В. Попов бачить не лише ознаки зруйнування усієї архетипової програми індустріалізму, але причину політичних, у тому числі електоральних, поразок індустріальної еліти.

Зрозуміло, що схематично окреслену в такий спосіб різницю не варто ні спрощувати, ні абсолютизувати. Той же Попов звертає увагу на очевидний парадокс: хоча цивілізаційна структура київського метрополітенського ареалу, незважаючи на численні спроби її реформування, лишається переважно російськомовною, саме тут перебуває центр електоральної підтримки «помаранчевих» сил і відповідних умонастроїв, тепер уже у бютівському трактуванні. Саме на столичних інтелектуалів розраховують творці ідеї київського, відмінного від львівського, варіанта націонал-державності — з акцентом на владно-бюрократичних аспектах. Але сама по собі етноцентрична парадигма є спадщиною навіть не індустріальної, а доіндустріальної епохи і як така не може бути консолідаційною⁷⁴.

Варто також мати на увазі, що сучасне місто як «рукотворний простір», «штучно створена довговічність» уже слабо справляється з функціями «поєднання здорового глузду з моральністю» (Г. Йонас)⁷⁵. Притаманний йому ефект «знеособлення у натовпі» здатен «відбирати» у індивіда його власний «життєвий простір». Що ж до села, то воно віддавна відчувало себе громадою. Відмінності у міському й сільському світосприйманні породжуються не так зовнішніми обставинами життя, як мірою схильності до самозаглиблення й самоаналізу, яка у селянина внаслідок сезонності його праці й близькості до природи на порядок вища. Парадоксальне на перший погляд явище — переважання на вищих щаблях української управлінської системи вихідців із села — вже само по собі спонукує до роздумів на теми креативності сільського життєвого середовища.

Природно, однак, що на поверхні пояснювальних моделей регіональних самоідентифікацій виявляються не соціально-економічні

чинники, а ті, які є наслідком минулих геополітичних «розкладок». Практично всі українські «макрорегіони» є утвореними в різні часи геополітичними конструкціями, а умовні кордони між ними — віддзеркаленням колишніх державних кордонів. До певного часу місцеві еліти, керуючись власними інтересами, не чинили спротиву вrostанню в імперські системи і більш-менш успішно виконували роль транслятора імперських настанов на місцевий рівень. Але темпоритм розвитку центр-периферійних відносин повсюди в світі однаковий: рано чи пізно периферійні еліти починають прагнути до власної легітимації, використовуючи з цією метою місцеві інститути і зрозумілу обивателю систему ціннісних настанов. Саме тому взаємовідносини центру й периферій — це «не односпрямоване домінування, а складна циркуляція взаємних орієнтацій когнітивної, нормативної, ціннісної etc/ природи, які до того ж не замкнуті у межах одного суспільства». Чинячи активний опір уніфікуючому тиску центру, периферії виступають як «зона вільного зростання культурних форм, як територія соціальної творчості й інновацій»⁷⁶.

На ґрунті періодичної активізації місцевих еліт, підживлюваної геополітичними зазіханнями сусідів, упродовж століть відбувалися не лише політичні визвольні проекти, але й міфи «несумісності», «осібності», «несправедливої належності» тих чи інших територій. Масова свідомість слабо сприймала перші, але майже завжди виявляла прихильність до других. І коли сьогодні з подачі місцевих еліт формуються регіональні квазіідентичності чи «псевдоменшини» («кримський народ», «ми-одесити» тощо), це свідомо чи несвідомо робиться за перевіреними шаблонами.

Переліченим, зрозуміло, далеко не повною мірою визначається «ментальний портрет» регіону. Зв'язок людини з місцем свого народження й проживання значно глибший і складніший, ніж той, що обумовлюється природними, соціальними чи політичними чинниками. Особливо небезпечно було б скидати з рахунку силу етнічної ментальності — тих культурно-символічних кодів, які передаються з покоління в покоління, виступаючи і як джерело духовної самореалізації, і як інструмент політичних маніпуляцій. Не варто недооцінювати й психологічні особливості особистісних самоідентифікацій, в яких є чимало ірраціонального, підсвідомого. Як буде показано далі, на соціокультурну динаміку впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей.

Ці стереотипи інколи можуть уявлятися соціуму надто серйозними, навіть здатними поставити під загрозу територіальну цілісність країни.

Регіональна схема представництва різноспрямованих інтересів в Україні найчастіше має вигляд вісі «Захід — Схід». Основні параметри регіональних самоідентифікацій — ступінь лояльності до державної влади, зовнішньополітичні орієнтації, мовні пріоритети, конфесійні уподобання, домінанти історичної пам'яті, питома вага «лівих» чи «правих» політичних настроїв. Саме у цій площині розгортається незбіг (і навіть полярність) інтересів і цінностей. Але навряд чи через призму цього ціннісного (якоюсь мірою й цивілізаційного) конфлікту можна побачити усю складність «внутрішньої геополітики» в її українському варіанті. Адже прийнята як визначальна лінія «Захід — Схід» в українській «географії уявлень» є надто приблизною і відчутно політизованою. У химерному образі «Сходу», який здебільшого є політичним еквівалентом Росії, сплелися метафоризовані рецепції впливів різних цивілізацій — середземноморської, кочових, тюрко-мусульманської та інших і, як правило, це був не лише східний, але й південний вплив. У таких «переплутаних» сторонах світу Я. Дашкевич бачив наслідок відсутності в українських гуманітарних науках етноцентризму, який передбачає реконструкцію суспільно-політичного простору на основі власних уявлень⁷⁷. На наш погляд, точніше у даному випадку було б говорити про націєцентризм. Якби таку, націєцентричну, модель хтось спробував створити, вона найімовірніше нагадувала б кристал з багатьма гранями, а вісь «Південь — Північ» для виявлення особливостей регіональних ідентифікацій виявилася б не менш суттєвою, ніж вісь «Захід — Схід».

Аналізуючи різні варіації регіональних образів, фахівці-географи включають їх у контекст загальної проблеми регіоналізму і самодостатності регіонів, з одного боку, і у контекст політичної культури — з другого. Аналіз змістовного навантаження географічних образів, взаємозв'язків цих образів і регіонально-орієнтованих систем географічних уявлень вписується у т. зв. когнітивно-географічний контекст — сукупність уявлень про простір, його «наповнення», структуру, властивості його частин. «У теоретичному відношенні когнітивно-географічні контексти можуть бути кваліфіковані як своєрідні географічні зрізи різних дискурсів. У їхній основі лежать взаємовпливи різних географічних образів і формування цілісних структур просторових уявлень»⁷⁸.

Такі, когнітивно-дискурсивні у своїй основі підходи відкривають широкий простір для зіставлень «образів» територій з реальними просторовими уявленнями їхніх мешканців і, отже, до наукового аналізу специфіки регіональної ідентичності. Адже Україна дістала у спадщину не тільки непропорційно розміщений промисловий потенціал і виразну регіональну відмінність соціодемографічних показників щодо тривалості життя, рівня народжуваності, міграційної активності, доступності освіти тощо, але й сформовану у регіональному вимірі систему відповідних уявлень і орієнтацій. Додаткову напругу цим процесам надало зрощування регіональності з клановістю. Нові моделі внутрігрупової ієрархії, в основі яких лежать клієнт-патрональні відносини, природно, тяжіють до закріплення своїх пріоритетів у політико-правовому полі. Накладаючись на відмінності в етнічній структурі населення, ці чинники істотно впливають на соціальне самопочуття і формують особливий у кожному регіоні тип регіональної ідентичності. Роль мови і мовлення у цьому процесі полягає у тому, що вони з'єднують різноманітні комунікативні практики у певну систему, конструюють символічні уявлення, які стають знаряддями інституалізації й легітимації суспільних інститутів.

У сумарному вигляді регіональну ідентичність можна представити як сконцентроване у певних системах цінностей уявлення про місце регіону у загальнонаціональному просторі, а також сформовані на цій основі моделі поведінки. У ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенцій регіональної влади, збереження власної самобутності, народних традицій. Сміслові наповнення регіональної ідентичності можна передати формулою «мій край — мій рідний дім». Саме на цій основі формується своєрідний регіональний патріотизм, встановлюються земляцькі зв'язки. У конструктивістському соціокультурному аналізі така ідентичність постає як культурна форма чи своєрідна «уявлена реальність». Групова ідентичність забезпечується певною системою образів світу і культурних комунікацій, відповідною інтерпретаційною моделлю просторового і соціального структурування. Її доповнює специфічна соціонормативна система (норми відносин між «земляками», моделі внутрігрупової ієрархії).

Розмитість поняття «регіон», яким позначають і великі макро-регіони, і окремі області, робить поняття «регіональна ідентичність» неконкретним, до певної міри метафоричним. Втім, високий

ступінь метафоризації — ознака всієї сучасної науки, наслідок впливу на неї постмодернізму з його прагненням до підкресленої розмитості і неусталеності понять. Безумовно, що регіональна ідентичність — конструкт, роль якого у системі пізнання визначається ступенем гостроти проблем, породжуваних не стільки регіональною строкацією, скільки суперечливістю регіональних інтересів. У соціумах, які історично сформувалися з частин, що перебували в різних державних організаціях, роль регіональної ідентичності незмірно зростає. Складне переплетення в ній архетипів світосприймання і поведінських стереотипів, успадкованих від минулого, і сучасних реалій, створюваних різноспрямованістю інтересів, зумовлює мінливість, нестійкість тієї системи уявлень, з яких вона складається.

Аналізуючи процеси формування особливостей регіональної ідентичності, не можна не брати до уваги досить сильний вплив сучасного постмодерністського дискурсу із притаманною йому плюральністю, паралогічністю, амбівалентністю. Привнесений постмодернізмом у соціогуманітаристику новий погляд на гетерогенність, мультикультуралізм, фрагментацію значно розширив дослідницькі поля культурології, етнополітології, соціолінгвістики і цілого ряду суміжних дисциплін. Водночас запропоновані ним методи «деконструкції», «хибної ідентифікації», як і тотальне панування релятивізму, створили, на думку багатьох філософів, наявні ознаки перетворення «нової софістики» у форму новітнього духовного виробництва, що освячує авторитетом науки інфантильний бунт проти раціональності й універсалістської етики⁷⁹.

Зростання питомої ваги регіональної ідентифікації постмодерністи пов'язують з хворобливим поверненням до локальних форм за умов глобалізації і кризи універсалістських ідей. Не відкидаючи правомірності таких підходів, варто зауважити, що це зростання не меншою мірою зумовлюється поширенням у сучасному світі ліберальних принципів, демократичних інститутів, персоніцентристської ідеології. Втім, воно може бути спричинене і політичними чинниками. У державі, слабкій і байдужій до соціальних проблем людини, регіональні орієнтації й уподобання можуть виявлятися сильніше, ніж загальнонаціональні норми.

Регіональна ідентичність здатна виконувати різноманітні функції. *Пізнавальна* (когнітивна) функція полягає у розширенні системи знань про регіон, формує відчуття «малої батьківщини», своєрідного «регіонального патріотизму». *Комунікативна* (інтегративна)

функція забезпечує відповідний ступінь згуртованості регіональної спільноти, визначає способи соціальної взаємодії між її членами й механізми соціальної взаємодії. Водночас за її допомогою в разі потреби (або її імітації) вибудовується психологічна комунікативна дистанція, що відокремлює цю спільноту від інших. *Емоційна* функція створює відчуття співпричетності до регіонального співтовариства і захищеності за його допомогою від ударів долі. У цьому ж напрямі діє *компенсаторна* функція, роль якої виявляється визначальною у «травмованих» соціумах. *Інструментальна* функція створює механізми закріплення в свідомості позитивної ідентичності, налаштованості на пріоритет власних цінностей, виховання самоповаги. Але такою ж мірою вона здатна стимулювати викривлені образи інших ідентичностей, мегаломанію й ксенофобію.

Небезпеки гіпертрофування регіональної ідентичності за своєю природою подібні до тих, які породжуються зведеним в абсолют етноцентризмом. Кожна регіональна спільнота вправі обстоювати своє право на індивідуальність і самобутність, але нав'язування іншим спільнотам свого уявлення про пріоритетні цінності може виявитися згубним і для неї самої. Усякий нарцисизм — чи то етнічний, чи регіональний — провокує агресивний стиль розв'язання конфліктів. Жорсткий поділ на «своїх» і «чужих» формує ізоляціоністський тип свідомості і стимулює пошук ворога. За цих умов латентна, або фоновна напруженість, яка існує у кожному суспільстві, здатна трансформуватися у конфліктну і навіть кризову.

Рівень регіональної ідентичності визначається, отже, складним переплетенням історичних особливостей освоєння регіонального простору, характеру етнічного розселення, ступеня урбанізованості території, збереження комплексів традиційної культури. Локальна самосвідомість виникає на ґрунті рефлексій історичної пам'яті, сполучених з усвідомленням особності і специфічності регіонального простору як середовища життя обмеженої територіальними рамками спільноти. Соціальні психологи справедливо вбачають в ній соціокультурну компенсацію відчуження людини від глобалізованого економічного й політичного простору, такий спосіб його віталізації і раціоналізації, який наближує цей простір до людини, робить його більш співмірним її настроям і прагненням⁸⁰.

У порівнянні з іншими формами самоідентифікації регіональна ідентичність — одна з традиційних, найбільш глибоко закорінених. В її основі — генетична спадковість багатьох поколінь, що жили на даній території, навіть безвідносно до їхньої етнічної належності.

Санкт-петербурзькі науковці А. Герд та Г. Лебедев мають рацію, коли пишуть, що «народи приходять і йдуть у небуття, змінюються мови й раси, господарські форми, суспільні відносини, зникають археологічні культури й пам'ятки, а історико-культурні зони лишаються, зберігаючи стійкі характеристики регіонів (розміри, кордони, іноді навіть імена), створюючи досить стабільну картину світового, планетарного історико-культурного простору»⁸¹.

Друга особливість регіональної ідентичності — її порівняно невисокий консолідуючий потенціал. Принцип земляцтва, що лежить в її основі, добре «працює» лише на особистісному рівні. На рівні спільноти регіональна ідентичність, якщо її навмисно не політизують, радше символічна. Штучні спроби афішування «кримського народу» чи відновлення Донецько-Криворізької республіки не дістали підтримки у масовій свідомості. Невисоким виявився й мобілізаційний потенціал популярних останнім часом ідей федералізму.

Порівняну слабкість регіональної ідентичності наочно демонструють ті соціологічні дослідження, у ході яких вона порівнюється з локальною. Приміром, дані дослідження, здійсненого в кінці 2005 р. у рамках проекту «Схід — Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності» Центром О. Разумкова за участю Європейського інституту Університету Цюріха, засвідчили, що відносна більшість жителів країни — понад третина — вважають себе в першу чергу мешканцями місцевостей чи міст, в яких вони живуть. Близько третини — мешканцями України в цілому, і лише п'ята частина — мешканцями регіонів, в яких вони проживають. Найбільший відсоток тих, хто віддає перевагу локальній ідентичності (мешканець своєї місцевості чи міста) проживає у Центрі — 43,1% ; мешканцями України в цілому тут вважають себе 25,2% . На Заході і Сході співвідношення тих, хто вважають себе, в першу чергу, мешканцями своєї місцевості, і тих, хто вважають себе мешканцями України в цілому, приблизно однакове: на Заході — відповідно 38,5% і 34% , на Сході — 37% і 32%⁸².

Аналогічну закономірність виявило дослідження, проведене тим же центром у переддень п'ятнадцятиріччя незалежності України. Знову підтвердилося, що жителям України найбільш притаманна локальна ідентичність, прив'язаність до конкретного місця проживання. З малою Батьківщиною насамперед ідентифікували себе 44% громадян. З Україною в цілому — 31% , з регіоном проживання — 15% . Локальна ідентичність превалює в усіх регіонах, крім Західного, де відносна більшість мешканців (40%) іденти-

фікує себе з Україною. Найбільш яскраво вона виражена у Центрі (50%) і на Півдні (49%). На високий показник Півдня істотно впливає Крим, де виявляються ознаки особливої ідентичності (ми — кримчани)⁸³.

Досить висока питома вага локальної ідентичності у вітчизняній ідентифікаційній системі відбиває складні українські реалії — недосформованість політичної нації, слабкість регіональних центрів тяжіння, розгубленість людини перед натиском стандартизації, високий рівень корумпованості у середовищі регіональних еліт. Регіоналізм все ще не сприймається соціумом як дійовий чинник самоорганізації й самопідтримки. Попри впливовість у політичному просторі Партії регіонів, самі регіони ще не стали повноцінними центрами інституційного оформлення потреб та інтересів територіальних громад. Чимало важить і те, що регіон як соціальна конструкція досі не дістав солідного наукового обґрунтування. Багатоманітність його інтерпретацій (як ландшафтного, економічного, політичного, культурного простору і як управлінської ланки) затемнює сутність тих ознак і системоутворюючих факторів, які дають змогу впевнено говорити про регіональну ідентичність.

Отже, згадуваний вже А. Мальгін має рацію, коли відмовляється розглядати українські варіанти регіональної ідентичності у вигляді оформлених самосвідомостей. Адже, за великим рахунком, у більшості випадків доводиться говорити не про ідентичність, а лише про невиразне відчуття близькості, притаманне представникам різних регіональних співтовариств. Більшість мешканців України, як свідчать соціологічні дослідження, не має стійкої схильності ототожнювати себе з певним історико-культурним простором, віддаючи перевагу тому або іншому варіанту локального ототожнення. Але якщо регіоналізм у свідомості виразно програє локалізмові, то чи правомірно розглядати регіональні ідентичності як повною мірою самостійні ментальні сутності? Можливо, такий «регіоналізм» лише віддзеркалює «недостатність» загальнонаціональної ідентичності?⁸⁴.

Запитання правомірні, і ставить їх перед собою і перед читачем не один лише Мальгін. Ряд авторів взагалі зводить відмінності в ідентифікаціях до числа ідеологічно сконструйованих або успадкованих від комуністичного режиму, таким собі виявом «постсоветської шизофренії» (М. Рябчук), або ж вважає їх результатом переміщення осередків пасіонарності з Заходу на Схід і Південь (Є. Морозов). Але хоч у яких іпостасях постає український

культурний регіоналізм, він, поза сумнівом, заслуговує якнайважливішого вивчення. Концепт ідентичності тут уявляється найбільш операціонабельним, хоч чистоту експерименту навряд чи здатен забезпечити. На заваді неминуче стоятиме умовність самих понять Заходу і Сходу в українському баченні, відсутність чітких регіональних кордонів, значні відмінності у ступенях регіонального самоусвідомлення.

Розмитість поняття і невисокий консолідуєчий потенціал регіональної ідентичності дають змогу пояснити, чому науковці охочіше досліджують політичний регіоналізм, ніж систему територіальних самоідентифікацій. Феномен територіальної ідентичності поза чіткими кордонами важковловлюваний і не завжди піддається раціональним поясненням. Тут майже відсутнє поле для застосування найпопулярніших методів соціального аналізу — системного та структурно-функціонального, а соціологічні методи у кращому випадку відображають індивідуальні самоідентифікації, а не сутнісні ознаки регіональних, колективних у своїй основі, ідентичностей. Здебільшого уявлення про регіональну ідентичність вибудовуються на основі когнітивних та емоційних стереотипів, а вони мінливі й рухливі.

Для розуміння складностей у дослідженні регіональної ідентичності багато важить спостереження М. Кітінга: порівняно з локальною регіональна ідентичність значно менше закорінена у власному досвіді людини. Вона потребує обов'язкового зв'язку між громадянами, які знають один одного лише з чуток, і ґрунтується на «уявлених» (за визначенням Б. Андерсона) спільнотах, а такі спільноти є продуктом соціальної мобілізації й політичного керівництва. Тому, досліджуючи регіональну ідентичність, доводиться вибудовувати складну конструкцію залежності культурних архетипів від політичних ініціатив (а можливо, і від маніпулятивних стратегій). І при цьому паралельно аналізувати кілька вимірів ідентичності — культурний, політичний і навіть економічний.

Перебуваючи на міждисциплінарному стику, регіональна ідентичність як наукова проблема досліджується засобами багатьох наук із застосуванням різнопланових методів і методик. Тому є потреба докладніше зупинитися на характеристиці підходів до аналізу проблем просторових ідентифікацій у сучасному науковому просторі, а також на простеженні витоків відповідного метафоричного моделювання. Оскільки фундаментальних праць

Розділ 1. Регіоналізм та ідентичність: теорія

на теми регіональної ідентичності поки що немає, доведеться говорити здебільшого про тенденції, наявні можливості, перспективні завдання.

¹ Тоффлер Е. Третья Хвиля. — К., 2000. — С. 229–233, 279–282.

² Тейлор П.Дж. Региональность в сети глобальных городов //Международный журнал социальных наук. — Т. XIV, №51. 2005 — РАН/ЮНЕСКО. — С. 3, 25–26.

³ Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — №4. — С. 60.

⁴ День. — 2006. — 21 лютого.

⁵ Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. — London, 1992. — P. 100.

⁶ Див.: *Аннадурау А.* Современность в полный рост. Культурные измерения глобализации// <http://www.socis.isras.ru>.

⁷ Докладніше див.: *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. — К., 2007. — С. 55–64.

⁸ *Bauman Z.* Wasted Lives. Modernity and its Outcasts. — Cambridge, 2004. — P. 18–19.

⁹ *Бауман З.* Индивидуализированное общество. — М., 2002. — С. 185.

¹⁰ *Мельвил А.Ю., Ильин М.В., Мелешкина Е.Ю.* Методология универсального сравнения мировой политики // Политическая наука. — 2007. — №3. — С. 21–23.

¹¹ *Мазлиш Б.* Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. — 2006. — №5. — С. 31.

¹² *Ландабасо А.И.* Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. — М., 2001. — С. 94.

¹³ *Злупко С.* Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. — 2004. — №11. — С. 12–24.

¹⁴ *Новикова М.А.* Регионалистика: вызовы и перспективы // http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar_knp.49_1_105 — 108.

¹⁵ *Трейвиш А.И.* Регионализм и регионализация в России // Регионы и регионализм в странах Запада и России. — С. 15.

¹⁶ *Томпсон Е.* Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 96.

¹⁷ Там само. — С. 95–96.

¹⁸ *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських регіональних процесах. — С. 37, 224.

¹⁹ Там само. — С. 44.

²⁰ Див.: *Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф.* Соціологія глобалізації. — К., 2005. — С. 14.

²¹ *Mach Z.* Symbols, Conflict, and Identity: Essays in Political Anthropology. — New York, 1993. — P. 43.

²² *Burke P.* Identities and social structure // Social psychology quarterly. — L., 2004. — Vol. 67. — №1. — P. 5–15.

²³ *Archer M.* Realism and the Problem of Mediation between Structure and Agency // < http // www/ raggedclaws. com/ critical realism >

²⁴ *Ringmar E.* Identity, Interests, and Action. — New York, 1995.

²⁵ *Донченко О.* Колективне психічне у соціальному повсякденні // Соціальна психологія. — 2008. — №1. — С. 6.

²⁶ *Турен А.* Два лица идентичности // Социология власти. — 2007. — №2. — С. 151–159.

²⁷ *Злобіна О., Резнік О.* Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №2. — С. 178–179.

²⁸ *Фрейд З.* Введение в технику детского психоанализа. — М., 1991. — С. 51.

²⁹ *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. — М., 1996. — С. 58.

³⁰ *Брубейкер Р., Купер Ф.* За пределами «идентичности» // Политическая наука. — 2005. — №3. — С. 191.

³¹ Див., напр., міркування з цього приводу В. Черепаніна // Дзеркало тижня. — 2004, 28 серпня. Ще різкіше висловлюється М. Кузьмін: «Ідентичність, ця безкорислива годувальниця гуманітаріїв останніх десятиріч, безумовно, уже встигла всім набриднути...» (*Кузьмін Н.Н.* Воображая регион: анализ возможных оснований региональной идентичности // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогоднішня та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 149).

³² *Малахов В.С.* Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. — 1998. — №2. — С. 43–53; його ж: «Война культур» или интеллектуалы на границах // Октябрь. — 1997. — №7. — С. 149–155.

³³ Центр и региональные идентичности в России. — СПб — М., 2003. — С. 59.

³⁴ *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М., 2004. — С. 59.

³⁵ *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. — К., 1998. — С. 88.

³⁶ *Губогло М.Н.* Идентификация идентичности: этносоциологические очерки. — М., 2003. — С. 29.

³⁷ *Жаде З.А.* Россия в поисках региональной идентичности // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2007. — №6. — С. 58–67.

³⁸ *Гриценко О.* Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку ХХІ століття // Україна на шляху до Європи. — К., 2006. — С. 346.

³⁹ *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991. — С. 179.

Розділ 1. Регіоналізм та ідентичність: теорія

⁴⁰ Шматко Н.А., Качанов Ю.Л. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования // Социс. — 1998. — №4. — С. 94–101.

⁴¹ Балакірева О.М. Демократичні цінності в українському суспільстві // Український соціум. — 2007. — №3. — С. 14–16.

⁴² Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004. — С. 55.

⁴³ Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред.Л. Дробижевой, Е. Головахи. — К. — М., 2007.

⁴⁴ Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. — К., 2005. — С. 481–486.

⁴⁵ Див.: Мельников А. Соціальна екзистенція: за і проти // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №1. — С. 92–104.

⁴⁶ Кузьмин Н.Н. Воображая регион. — С.149–156.

⁴⁷ Український соціум. — К., 2005. — С. 527.

⁴⁸ Висоцька Н. Конструювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. — К., 2003. — С. 23.

⁴⁹ Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис. — С. 58; Ethnic Groups and Boundaries / Ed. by F. Bart. — Boston., 1969. — P. 14.

⁵⁰ Нейрн Т. Імперія і унія // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 4. Спеціальне видання. — Харків, 2001. — С. 58–59.

⁵¹ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998. — С. 5.

⁵² Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1997. — С. 270.

⁵³ Див., напр.: Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004) // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. — К. — Львів, 2007. — С. 76.

⁵⁴ Там само. — С. 81.

⁵⁵ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. — С. 199–207.

⁵⁶ Фрїб М. Як осмислити посткомунізм? // Політична думка. — 1997. — №4. — С. 36–37.

⁵⁷ Див.: Долішній М., Кравців В., Симоненко В. Макрорегіоналізація України // Ї (Львів). — 2003. — №23. — С. 8–9.

⁵⁸ Каримова А.Б. Регионы в современном мире // Социс. — 2006. — №5. — С. 32–33.

⁵⁹ Лапин Н.И. Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования // Социс. — 2006. — №8. — С. 25–26.

⁶⁰ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). — К., 2005. — С. 18.

⁶¹ Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М.І.Долішнього. — К., 2003. — С. 108.

⁶² *Schults H.-D., Natter W.* Imagining Mitteleuropa: Conceptualizations of its Space in and outside German Geography // *European Review of History*. — 2003. — Vol. 10. — №2. — P. 273-292.

⁶³ *Яловецький Б.* Регіональні рухи // *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*. — С. 380–388.

⁶⁴ *Зарицький Т.* Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів // *Там само*. — С. 531.

⁶⁵ *Куромія Г.* Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність // *Там само*. — С. 541–554.

⁶⁶ *Martin T.* The Empire's New Frontiers: New Russia's Path from Frontiers to Ukraina 1774–1920 // *Russian History*. — 1992. — №1–4.

⁶⁷ *Зарицький Т.* Мозаїка Центральної Європи. — С. 501.

⁶⁸ Р. Калитчак слушно наголошує на істотній дослідницькій цінності поглядів А. Паасі. Див. *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. — С. 16–17.

⁶⁹ *Стрелецький В.Н.* Культурный регионализм в Германии и России // *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. — С. 32.

⁷⁰ *Дейвіс Н.* Європа. Історія. — К., 2001. — С. 22.

⁷¹ *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2005. — №3. — С. 103.

⁷² *Задорожнюк Э.Г.* Украина: Восток, Запад, Центр как «ось консолидации» (вторая половина 1990-х годов) // *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. — М., 2005. — С. 279–282.

⁷³ *Медведев Р.* Расколота Украина. — М., 2007. — С. 10.

⁷⁴ *Попов В.В.* Социокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и постиндустриальном измерениях // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє*. — С. 125–135.

⁷⁵ *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. — К., 2001. — С. 15–16.

⁷⁶ *Каспэ С.И.* Апология центра: о забытом методологическом ресурсе политической науки // *Полис*. — 2005. — №1. — С. 19–20.

⁷⁷ *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом и Заходом (XIV–XVII ст.) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. — Т. 222. — 1991. — С. 28–44.

⁷⁸ *Замятина Н.Ю.* Вариации региональных образов: когнитивно-географические контексты // *Полис*. — 2004. — №5. — С. 85–86.

⁷⁹ Див., напр.: *Петруня О.Э.* Тупики софистики и пространства философии: новый этап борьбы за Логос // *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. — 2007. — №3. — С. 44–64.

⁸⁰ Див.: *Следзевский И.В.* Концептуальные проблемы регионализации Российской Федерации // *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. — С. 40.

Розділ 1. Регіоналізм та ідентичність: теорія

⁸¹ Основания регионалистики. Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. — СПб., 1999. — С. 9.

⁸² Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єдності. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу. — К., 2006. — С. 14.

⁸³ Дзеркало тижня. — 2006. — 19 серпня.

⁸⁴ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. — С. 203–205.

РОЗДІЛ 2

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЯ ОСМИСЛЕННЯ

1. Антропоцентризм у регіоналістиці: етапи становлення

Стан структуризації наукового знання про регіональну ідентичність навряд чи можна вважати задовільним. Це нікого не має дивувати: адже і регіоналізм, і ідентичність — поняття порівняно молоді, покликані до життя складними процесами переструктурування світу, що почалися у другій половині ХХ століття. Потрібен був винятковий збіг цілого ряду геополітичних, економічних, політичних, соціокультурних чинників, щоб диверсифікованість суспільств стала предметом пильної суспільної уваги, а проблеми влади й демократії виявилися значною мірою поставленими в залежність від здатності еліт перемістити їх із загальнодержавного на регіональний рівень. А вироблення відповідного соціального самопочуття потребувало і певного часу, і неабияких додаткових зусиль.

Що ж до наукового дослідження регіональної специфічності як такої, то упродовж тривалого часу воно перебувало у силовому полі економоцентризму. З початку ХХ ст. монополію на право називатися «наукою про простір» намагалася закріпити за собою географія. Принаймні так визначав її сутність і завдання (на відміну від історії як «науки про час») А. Геттнер¹. Хорологічні (просторові) підходи, які протиставлялися хронологічним, були у своїй основі антропоцентричними. Але з середини ХХ ст. в системі географічних досліджень починає домінувати геосистемна парадигма з акцентом на аналізі територіально-виробничих комплексів. Антропоцентризм поступається місцем економоцентризмові.

Регіональна наука, що сформувалася у США в середині ХХ ст., фокусувала увагу майже виключно на проблемах розміщення продуктивних сил і міжрайонних зв'язках; в рамках «регіональної економіки» вибудовувала своє предметне поле і регіональна школа в СРСР, очолювана М. Баранським та М. Колосовським. Однак і в такому, далекому від політики, вигляді економічна географія в Радянському Союзі не мала шансів на спокійне існування: у найменшому інтересі до явищ регіоналізму Кремлю ввижались дисоціативні прояви («місництво»). У філософських просторово-часових

конструкціях простору відводилася підпорядкована, другорядна роль.

Не пощастило, і не тільки на радянських теренах, також введеному ще у 1903 р. Г. Зіммеlem терміну «соціологія простору», як і запропонованому ним-таки методу диференціювання груп за просторовими ознаками. Якщо простір і ставав об'єктом дослідження, то розглядався переважно або як дистанція, або як форма, далеко не завжди заповнена і ще менш осмислена. Вихід за рамки «простору споглядання» ані Зіммеlem, ані його учнями не був здійснений, а можливість солідарності пов'язувалася не так із простором, як із «грунтом». Децю далі пішла у цьому напрямі німецька школа ландшафтознавства (З. Пасарге, О. Шлютер), яка ввела в обіг поняття «культурного ландшафту», включивши в його зміст діяльність людини. Проте витіснення економоцентризму антропоцентризмом відбувалося повільно, і територіально-просторові ідентичності ще довго не потрапляли у поле зору дослідників.

Післявоєнні реалії, зокрема спричинене війною загальне піднесення локальної самосвідомості, а також антиколоніальні рухи в країнах «третього світу», змусили науковців Заходу «прозріти». Той потік регіональних досліджень, яким позначені 60-70-і рр., російський політолог А. Ландабасо порівнював із сонячним протуберанцем: в регіоналістських дослідженнях лейтмотивом стає осмислення загальних методологічних критеріїв, невід'ємною частиною науки про регіональну політику стали праці політологів і конфліктологів. Саме в цей час далеко не нова ідея «Сполучених Штатів Європи» була розглянута у контексті пошуку виходу з кризи національних держав. З'явилися нові регіональні «сюжети»: регіони і наддержавні відносини; регіони й інфрадержавні відносини; регіоналізм і націоналізм. Регіоналістика виразно виявила прагнення до того, щоб реально впливати на інтеграційний процес².

Процес осмислення просторовості у другій половині ХХ ст. був значною мірою прискорений впливом нової, постмодерністської та постструктуралістської парадигми наукового знання. Традиційну концепцію взаємозв'язку часу і простору, в якій простір розглядався як щось вторинне, нерухоме, недіалектичне, істотно захитала «історія простору» М. Фуко із прокламуванням складної діалектики відносин між простором, знанням та владою. Г. Лефевр не лише обґрунтував відмінність між фізичним, соціальним, політичним, ідеологічним просторами, але й окреслив різницю між простором, у якому «живуть» (реальним) і простором, який «домислю-

ють» (концептуальним). Е.В. Соджа у праці «Постмодерністська географія» (1989) простежив взаємодію суспільного й просторового як безперервного двостороннього процесу, проклавши шлях до концептуалізації суспільно-просторової діалектики.

В СРСР цей поворот навряд чи був належним чином оцінений; в усякому разі, аж до початку 90-х рр. помітного відходу від економцентризму в регіональних дослідженнях не простежувалося. Домінування відомчо-галузевого підходу, з одного боку, і панічний страх перед проявами сепаратизму й автаркії, з другого, блокували наукові дослідження просторової динаміки й регіональних політичних процесів. Про культурно-ментальні моделі сприйняття простору не доводиться й говорити: у системі радянських суспільних наук вони, здається, не цікавили нікого.

Лише розпад СРСР змусив науковців нових незалежних держав замислитися над місцем і роллю регіоналізму у дезінтеграційних процесах. Чому популярний термін «територія» раптом поступився місцем поняттю «простір»? Чому все ж це останнє поняття перебуває на маргінесі наукового знання? Чому суспільні науки, постійно відшукуючи відповіді на запитання «що?» і «як?», майже не ставлять запитання «де?», надзвичайно актуальне в епоху перекроювання кордонів? Одним з перших на весь зріст поставив ці запитання російський дослідник О. Філіппов. Соціологія, доводив він, неможлива без соціології простору, а ця остання — без врахування того, як, завдяки яким чинникам людина починає відчувати просторову близькість. Солідаризуючись із Г. Зіммеlem, автор наголошував на тому, що не географічні розміри території визначають обриси держав і регіонів, але ті психічні сили, які утримують разом населення таких областей. Окремі частини простору синтезуються душею, і саме створювані у такий спосіб членування і співпричетність мають суспільне значення. Філіппов, отже, впритул підійшов до розуміння вагомості регіональної ідентичності, хоч самого цього поняття він уникає³.

В рамках «соціології регіону» (виниклої в СРСР як напрям досліджень ще у 70-х рр., але у той час не визнаної) велося упродовж 90-х рр. і осмислення явищ дезінтеграції й регіоналізації. Оскільки ці якісно нові явища у «прокрустове ложе» географічного й економічного детермінізму не вписувалися, з'явилася гостра необхідність у теоретико-методологічному осмисленні просторових відносин. Інституалізація соціології регіону ґрунтувалася на його розгляді як соціально-територіальної спільноти і поступово набувала статусу

теорії середнього рівня — самостійної галузі соціології, яка активно створювала власні методологічні прийоми наукового аналізу. У цьому ж контексті слід розглядати і перші на пострадянському просторі спроби осмислення феномена регіональної самосвідомості і відповідної ідентичності⁴.

В Україні пріоритет у дослідженні політичної анатомії регіонів і динаміки соціокультурних орієнтацій у регіональному вимірі також належав соціологам. Починаючи з 1994 р. в країні здійснюються масштабні моніторингові дослідження тенденцій розвитку українського суспільства, в ході яких простежуються регіональні особливості політичної культури, тенденції етномовного розвитку, електоральні настрої, регіональні виміри зовнішньополітичних орієнтацій тощо. Праці Н. Паніної, Є. Головахи, М. Шульги, А. Ручки, В. Євтуха, Л. Ази, О. Вишняка, О. Стегнія, М. Чурилова, О. Резніка і багатьох інших представників вітчизняної соціологічної думки створили надійний фундамент для комплексного аналізу динаміки соціокультурних змін у регіонах і відповідних суспільних настроїв. До проблем дослідження ідентичностей першими проклали шлях С. Макеев, С. Оксамитна та О. Швачко⁵. В іншій колективній монографії вітчизняних соціологів чи не вперше зверталася увага на два модули реалізації індивідуальних та групових ідентичностей — вони інтерналізуються у взірцях самоідентифікації та екстерналізуються в інституціональних практиках та моделях соціокультурної взаємодії⁶.

Надалі проблеми соціальної ідентифікації у працях соціологів були постійним дослідницьким пріоритетом, причому вони активно вводилися як у соціотехнологічний контекст, так і в русло аналізу трансформаційних процесів⁷. Регіональні чинники впливу на ідентифікаційні процеси аналізувалися на основі введеного у науковий обіг великого масиву соціологічних досліджень. Утім, самі ж соціологи визнають недостатність соціологічних методів для аналізу регіональної динаміки навіть не в розрізі адміністративних одиниць, але й у вимірі п'яти-шести електоральних регіонів: «вибірка 1800 респондентів дуже мала для коректного аналізу динаміки соціокультурних процесів у регіонах України». Вихід відшукується на шляхах формування чотирирічних вторинних масивів інформації, які дають змогу підвищувати наповнюваність даних за регіонами (хоч і суттєво обмежують кількість часових зрізів аналізу)⁸.

Якщо ж говорити про спеціальний аналіз регіональної ідентичності, то тут можливості соціологів обмежені — адже соціологічні

опитування рееструють у кращому випадку самоідентифікації, а ідентичність — це феномен колективної свідомості. Значно більші евристичні можливості щодо аналізу форм групового самоусвідомлення мають історики й культурологи, оскільки ідентичності формуються на основі ментальних особливостей і традицій. І зовсім не випадково відхід регіоналістики від притаманного їй економоцентризму й географічного детермінізму на пострадянському просторі відбувався в історико-культурологічному руслі. У другій половині 90-х рр. у Санкт-Петербурзькому університеті на базі постійно діючого семінару відбувалася концептуалізація історичної регіоналістики; запропонована в її рамках теорія топохронів й історико-культурних зон істотно розширила обрії регіонознавства. Свій подальший розвиток цей напрям дістав в Інституті слов'янознавства РАН. Його завдання сформульовано як «пізнання діалектики частини — цілого — цілісності стосовно розгортання історії у просторі». Інститут має українську секцію⁹.

Активний пошук історико-культурних чинників регіоналізації вівся і в Україні; історична регіоналістика як науковий напрям дістала концептуальне оформлення на рубежі ХХ і ХХІ століть в Інституті історії України НАН України. У фокусі уваги тут перебувають центр-периферійні відносини, простежувані у всьому часовому діапазоні, доступному осмисленню, а також відповідні рефлексії суспільної думки. У цьому контексті у поле зору потрапляють і проблеми формування регіональної самосвідомості, але зв'язок території з «потоками світосприймання» простежується лише спорадично.

На основі сполучення політико-історичних й індивідуалізуючих географічних підходів зроблені перші кроки на шляху концептуалізації вітчизняної політичної регіоналістики — наукової субдисципліни, зосередженої на комплексному дослідженні окремо взятої території як політичної спільноти, структурних особливостей формування регіональних еліт, особливостей регіональної ідентичності і відповідних політичних субкультур, електоральної географії тощо. Територіальний вимір політики — головна тема наукових зацікавлень Т. Татаренко¹⁰. У контексті проблем соборності й регіоналізму чи не вперше порушив питання про необхідність спеціальних досліджень регіональної ідентичності А. Мальгін. Проте і донині комплексні міждисциплінарні підходи до аналізу різноманітних явищ культурного регіоналізму й територіальної ідентичності залишають бажати кращого.

Цікавий методологічний ключ до дослідження особливостей регіонального світосприймання в Україні пропонує американський історик М.фон Гаген, відомий українському загалу як автор есе з провокативною назвою «Чи має Україна історію?» (1996). Нині він доволі високо оцінює те, що дослідники історії України «викроїли для себе трохи автономного простору» і що кінець ХХ століття виявився часом швидкого розвитку регіональних студій (area studies), для яких Україна, маючи «декілька різних минушин», є цікавим об'єктом. Певну складність автор вбачає у тому, що не одну, а кілька «історій» України не можна розглядати поза історичним простором її нинішніх сусідів — адже історія України є «невилучною частиною російської, польської, єврейської, литовської, турецької та інших історій».

Шукаючи відповідь на запитання: «що робило історію України українською», М.фон Гаген пропонує концепт пограниччя як дослідницьку домінанту (хоч і розуміє, що трактування України як пограниччя у частини дослідників викличе спротив). Усе ж він наполегливо доводить, що українську історію неможливо зрозуміти поза контекстом «виклику регіонів» та «багатоконфесійного і багатонаціонального характеру пограниччя», найяскравішим уособленням якого були козацтво і уніатська (греко-католицька) церква. Вважаючи ідею багатонаціональності та багаторегіональності провідною ідеєю української історії, автор позиціонує себе як переконаний опонент її примордіалістських версій і пропонує розглядати історію України як своєрідний синтез історії регіонів, міст, етнічних спільнот, розмаїття релігійних та інтелектуальних традицій¹¹.

Попри неспірну (якщо говорити про дослідження усього українського геопростору) і аж ніяк не нову (згадаймо праці на цю тему В. Липинського, І. Мірчука, І. Лисяка-Рудницького, Я. Дашкевича) парадигму прикордоння, евристичний потенціал підходів М.фон Гагена слід визнати високим. Адже історія прикордоння (Borderlands History) стала нині одним з модних і успішних напрямів регіональної історії (а водночас і політології) у багатьох країнах. Приміром, концепт «поділеної спадщини Західної півкулі» проклав шлях до мультидисциплінарних досліджень контактних етнічних зон і зон прикордоння у США. Вважається, що дослідницьке поле історії прикордонних областей — своєрідна лабораторія для мультикультуралізму, а «культурні зіткнення» у зоні прикордоння — це саме те, що постійно «іскрить» і створює «високу тем-

пературу»¹². Американський історик В. Сандерленд вдало застосував концепцію «фронтиру» для порівняння процесів колонізації американського Заходу і степових просторів Московії і Російської імперії¹³.

М. фон Гаген має рацію і в іншому: аналіз цілісності неможливий, доки до кінця не прояснена роль частин. І це стосується, зрозуміло, не тільки і не стільки історичних сюжетів. Політична палітра України у науковому викладі ризикує надовго лишитися «однотонною», якщо відчутні прогалини у просторовому вимірі «нематеріальних» сфер людського життя не будуть адекватно заповнені.

Сучасні вітчизняні підходи до дослідження свідомісних конструктів, у тому числі й процесів регіональної ідентифікації, формуються під потужним впливом західної політичної думки, насамперед того масиву видань 70-80-х рр., який із зрозумілих причин був малодоступним радянському науковому загалу. Особливо відчутним виявився вплив на політологію і соціальну психологію кількох різновидів перцепціонізму (від лат. *perceptio* — сприйняття), які зосереджували увагу на ментальних характеристиках середовища і геокультурних мегатрендах, наголошуючи водночас на необхідності вивчення усєї сукупності уявлень, що побутують у даному середовищі — як раціональних, так і ірраціональних. Відтоді територіальна ідентичність виступає як цінність, що піддається оціночним вимірам. Її дослідження ведеться переважно засобами політології, культурології, соціальної психології, географії культури із застосуванням біхевіоралістського, соціокультурного, дискурсивного підходів.

Гетерогенність сучасних суспільств не в останню чергу визначається особливостями формування ареалів психосоціального простору. Ця проста істина часто не усвідомлюється, принаймні на рівні, наближеному до побутового. Намагання швидко змінити або бодай «підкоригувати» систему світосприймання певної регіональної чи етнічної спільноти є утопічними вже тому, що не враховують належним чином структуру колективної психіки, глибинний, екзистенційний пласт якої здатний чинити опір політичним втручанням.

За О. Донченко, групова, або колективна свідомість функціонує і як організована форма (у вигляді ідеологій, конвенціональних документів), і в самоорганізаційному режимі (колективні уявлення, стереотипи, ксенофобії тощо), і в режимі маніпуляцій громадською думкою. Людині притаманно чутливо реагувати на думку

«більшості» у тому оточенні, настанови якого вона сприймає. Колективне несвідоме складається як з успадкованих інстинктів, так і з тих форм сприйняття й розуміння, які притаманні групі. І на нижчому, архетиповому рівні, і особливо на вищому рівні соціетальної психіки відбувається непомітний для людини процес регулювання інституційних та інших відносин і вироблення орієнтаційних стереотипів. Від форми психічної структури, що викристалізувалася у процесі історичної еволюції, залежить система психічної готовності, спрямованості колективної психіки на ті чи інші форми життєвладштування, тобто соціально-політичної спеціалізації. Ця ж структура є центральним атрактором для розвитку процесів ідентифікації. У кінцевому рахунку саме нею визначається магістральний напрям формування ідеологій, наукових концепцій, соціальних уявлень. Зрештою станом колективної психіки визначається її здатність набувати у змінених умовах нових властивостей, формувати коди, які знову й знову регулюватимуть вибір людини, її прагнення, політичну поведінку¹⁴.

Від розуміння важливості врахування колективного несвідомого у структурі психіки відокремлених людських спільнот відштовхувався надзвичайно популярний у 60-70-х рр. минулого століття біхевіоралістський підхід, який забезпечив доповнення нормативно-юридичного світу політики «людським чинником»: аналізом почуттів, пристрастей, моделей самовизначення. На цій основі вдалося забезпечити продуктивні міждисциплінарні зв'язки політичних наук із культурною антропологією, соціологією, культурологією та іншими сферами соціогуманітаристики. І хоч невдовзі позиції біхевіоралізму істотно похитнулися під тиском методів системного аналізу, цей підхід зберігає і сьогодні свої позиції у вигляді «постбіхевіоралізму», «необіхевіоралізму» тощо. При цьому саме аналіз політичної поведінки і її модифікацій (із політичним відчуженням включно) забезпечує йому довготривалу перспективу.

Соціокультурний підхід до аналізу ідентичностей виявився найбільш універсальним: на основі категорії соціокультурності вдалося вибудувати міцний каркас для аналізу соціокультурних процесів і явищ, відповідних кодів, зв'язків, ідентифікацій тощо. Класична праця Е. Сміта про національну ідентичність відкрила шлях до дослідження усієї сукупності явищ, що становлять орієнтаційну сферу політики. Не менш продуктивними виявилися ідеї Б. Андерсона про націю як уявлену спільноту, а також міркування У. Коннора про роль міфу та історичної пам'яті у формуванні

національної самосвідомості. В. Соллорзу вдалося через гру слів (англійською мовою *походження* звучить як *descent*, а *згода* як *consent*) передати взаємодію двох моделей самоідентифікації — через походження і через вільний вибір. Відштовхуючись від ідей Соллорза, Д. Голлінджер запропонував психологічний підхід до розгляду ідентичностей, доводячи, що термін «приєднання» (*affiliation*) міг би бути більш придатним для передачі того стану умовної співпричетності, який зазвичай передається розмитим поняттям «ідентичність»¹⁵.

Інший, соціологічний у своїй основі підхід до аналізу регіональної самосвідомості вибудовувався в рамках т.зв. холістської соціології, започаткованої О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, Ф. Тьоннісом. Теза про наявність колективного суб'єкта соціальної поведінки у вигляді різних людських спільнот стала фундаментом методологічного колективізму (холізму). У системі обстоюваних ним поглядів індивід керується не тільки і не стільки усвідомленням корисності свого перебування у тому чи іншому середовищі, але й специфічною територіальною (надіндивідуальною) свідомістю, яка формує відповідні колективні уявлення і стилі поведінки. Завдяки цьому номінальна група стає реальною, здатною до узгоджених спільних дій. Перегляд основ регіональної аналітики на цій основі започаткував Б. Хеттн, ввівши поняття *рівня регіональності* (*level of regionness*). На його думку, цей рівень може змінюватися залежно від цілого ряду чинників, у тому числі від глибини переживання населенням відчуття регіональної ідентичності¹⁶.

На основі розгляду соціального і культурного у їхньому напруженому співвіднесенні і латентній суперечливості вдалося нарешті вивести регіоналістику на доволі високий рівень міждисциплінарності. Пріоритет у його забезпеченні належав інтерпретативній парадигмі, запропонованій символічним інтеракціонізмом (Дж. Мід, Е. Гофман, П. Бергер). У руслі модернізму найбільш істотне просування у цьому напрямі пов'язують із діяльнісно-активістським підходом (Е. Гідденс, П. Бурдьє, Дж. Александер, П. Штомпка), орієнтованим на дослідження нелінійності соціальних процесів, біфуркацій, культурних травм. Структурно-функціональний підхід, започаткований Т. Парсонсом та Р. Мертоном, відкрив шлях до аналізу явищ соціальної аномії, порушень системної рівноваги, дисфункцій, що можуть виникати на ґрунті незбігу ціннісних орієнтацій, нераціонального розподілу суспільних ролей.

Заслуга у розширенні традиційних парадигм символічного інтеракціонізму за рахунок здобутків соціальної психології належить уже згаданому П. Берку. Змістом запропонованої ним теорії контролю ідентичності є моделювання зв'язку між ідентичністю (особи) і соціальною структурою (суспільства). Своєрідний «стандарт ідентичності» — це і є та модель, з якою індивід порівнює власне, значиме для його Я (саморелевантне) сприйняття ситуації. Ідентичність верифікується або ні в залежності від того, чи відповідає стандарт внутрішньому переконанню особи. Евристична цінність цих підходів — у новому погляді на ресурси підтримки ідентичності; ними є не лише якісь матеріальні блага, інформація тощо, але й доволі абстрактні субстанції — знаки, символи. Звідси наголос на плануванні й прогнозуванні як засобах контролю насамперед за символічними ресурсами підтримки ідентичності, особливо ефективними в афективно-емоційній сфері самоідентифікації¹⁷.

Осмилення пострадянських реалій у контексті цих різнобічних підходів зрештою забезпечило просування політології від спрощених «транзитологічних» парадигм до розуміння важливості саме тих процесів і явищ, які виходять поза рамки лінійних уявлень і узагальнених схем. Продуктивним виявився специфічний інтерес до т.зв. гібридних режимів, «безформного плюралізму», «маятникової динаміки». Доволі розпливчатий концепт консолідації змінюється більш чіткими і водночас обережнішими парадигмами «рівноваги» («еквілібріуму») з особливим акцентом на «спадщині минулого». Використовуючи запропоновані ще у 80-х рр. підходи Г. Кітчела, сучасна політична наука саме цю спадщину вважає «точкою відліку» різних траєкторій змін політичних режимів і вихідним елементом структури політичних можливостей¹⁸. Активно досліджується вплив на самопочуття соціумів як екзогенних (динаміка зовнішнього середовища), так і ендогенних (наступність і змінність інститутів і політичних акторів) чинників. У фокусі постійної уваги перебуває констеляція різних функцій еліт і відносини між ними.

У цьому контексті на рубежі тисячоліть виявилися затребуваними і дістали «друге дихання» напрацювання, здійснені в рамках синергетичного підходу. Досліджуючи закономірності еволюції будь-яких нерівноважних систем, синергетика (теорія самоорганізації) фокусує увагу на явищах нестійкості, альтернативності й нелінійності, які стали визначати напрям суспільних змін у наш

неспокійний час. Далі буде показано, як точно наклалися сформульовані теоретиками синергетики (І. Пригожин, І. Стенгерс) ідеї біфуркацій на українські реалії 2007 — 2008 років.

Характерною прикметою сучасності став підвищений інтерес до просторового моделювання електорального вибору, а, отже, і до електоральної географії як такої. Аналізуючи регіональні симпатії виборців, фахівці реєструють зменшення евристичного потенціалу теорій раціонального вибору — за умов плюралізму думок і багатопартійності пересічному громадянину важко визначитися зі своїми політичними уподобаннями. Т.зв. векторні моделі (*directional models*) виходять з вірогідності вибору між двома протилежними альтернативами і можуть ефективно «працювати» в українських умовах. Методологічну основу таких моделей становлять ідеї С. Ліпсета та С. Роккана щодо наявних у суспільстві ліній розмежувань і врахування в політиці їхньої конфліктогенності (*cleavage orientated politics*). З'явилося і чимало комбінованих просторових моделей, що сполучають елементи класичного і «векторного» підходів. При аналізі електоральних симпатій враховується і т. зв. стратегічний компонент: виборець часто голосує не за найбільш симпатичну йому політичну силу, а за ту, яка має найбільше шансів на перемогу («щоб голос не пропав»). Для оцінки такої поведінки політологами введений термін «електоральний гамбіт»¹⁹.

Нового дихання набули останнім часом і підходи Р. Патнема та його колег, базовані на аналізі «соціального капіталу»²⁰. Досліджуючи ступінь активності регіональних еліт в Італії, Патнем запропонував власну систему таких соціальних індикаторів, які піддавалися формалізації й зіставленню. Йдеться про своєрідні індекси громадянськості, довіри до владних інститутів, виборчої активності тощо, які нині усталюються у дослідженнях політичної культури, у тому числі й української.

Великою мірою дослідження регіональних ідентичностей стимулюють новітні теорії соціальної й комунікативної дії, зокрема ті, що відштовхуються від поглядів на регіон не лише як на територію проживання, але й як на ідею організації простору. Помітний вплив на розвиток просторової соціології справили ідеї Т. Парсонса про регіон як інтегративне ядро соціальної системи, а також теорії комунікативної дії Ю. Габермаса — з цікавим баченням джерел відтворення життєвого світу людини через процеси культурної взаємодії, соціальної інтеграції й соціалізації. Цінними у методологічному відношенні виявилися й запропоновані С. Рокканом,

Дж. Фрідманом та І. Валлерстайном погляди на відносини між центром і регіонами як на форму територіальної нерівності, що відтворює ієрархічні відносини панування й підкорення.

Серед новітніх підходів чималий евристичний потенціал мають, зокрема, сформульовані французьким соціологом Ж. Гурвічем десять глибинних (ранжованих за ступенем складності) рівнів соціального аналізу; зауважимо, що соціальні символи, колективні ідеї й цінності, колективна свідомість розміщені ним на верхніх щаблях. Із кількох запропонованих соціологами мегапарадигм найбільш продуктивною для дослідження регіональної ідентичності уявляється інтегральна, яка трактує процес соціокультурної динаміки соціумів, що стають дедалі відкритішими й динамічними, крізь призму теорій невизначених флуктуацій, амбівалентності, функціональності/нефункціональності²¹.

Російські соціологи останнім часом віддають перевагу розглядові відносин між центром і регіонами як варіанту соціальної комунікації. При цьому широко використовується системно-типологічний метод, що виходить із бачення регіону як особливого культурного і суспільно-історичного типу, локального хронотопу, якому притаманні як внутрішня самодостатність і цілісність, так і різнорівнева багатосферичність, широка гама культурних традицій і практик. Розуміння взаємодії між регіонами й центром як «цілераціональної комунікації» править за основу для адекватної типологізації регіонів і для пояснення видозмін у системі центр-периферійних відносин²².

Найбільш продуктивними для аналізу регіональної ідентичності можуть бути підходи, запропоновані в рамках культурної соціології, яка фокусує увагу на значеннях культурних кодів та наративів суспільного життя. За Дж. Александером, культурне та громадське життя суспільства можна представити як мережу взаємопов'язаних бінарних відносин, внутрішньо антагоністичних за самою своєю природою. У процесі спроб політичних акторів втілити нормативні ідеали громадянського суспільства замість суспільної рівноваги здебільшого виникає ефект, який Ю. Габермас називає суперечністю між нормативністю (normativity) і фактичністю (facticity). Нормативні смисли добра і зла, справедливого й несправедливого, прийняттого й неприйняттого можуть істотно різнитися, і саме цей конфлікт між бінарними культурними символами здатен підживлювати внутрішню динаміку системи. «Культурні війни» (а саме такої форми часто набувають публічні

репрезентації культурних відмінностей у постмодерних соціумах), маючи виразні ознаки театральності, ритуалізації, візуалізації, відзначаються водночас високим ступенем соціального драматизму.

Така бінарна матриця, як переконливо доведено вітчизняними соціологами, виявляється цілком придатною і для аналізу сучасних українських реалій. За В. Степаненком, ритуальні процедури та механізми взаємодії бінарних символів і дискурсів у межах однієї культурної системи були наочно представлені у публічних маніфестаціях «помаранчевої революції» 2004 р. «Мобілізаційна ідеологія революції активно використовувала дискурс «очищення» суспільства та влади від олігархічного, бандитського, корупційного тощо «забруднення», яке до того ж персоніфікувалось у масовій свідомості з «кримінальним» (тобто «не чистим», «не доброчесним» тощо) минулим одного з кандидатів»²³. У дещо приглушеному вигляді ці ж ознаки агональності були присутні і в дискурсах періоду політичних криз 2007–2008 років.

Інтерес до культурних чинників регіоналізму стимулюється здобутками сучасної символічної (культурної) антропології, у фокусі зацікавленень якої — проблеми менталітету, етосу, цінностей, символів, культурних ландшафтів. Актуалізація ментальної проблематики зумовлюється тим, що менталітету притаманна певна історична й соціальна стійкість, глибоко пов'язана з історичним досвідом людей і їхньою генетичною пам'яттю. Багато з тих ментальних традицій, які закорінені в далекому минулому, дістають «друге дихання» у наш час, конкуруючи у символічній сфері з модерними тенденціями. Своєрідне «напластування епох» здатні відбивати й культурні ландшафти.

На стику географії, культурології та філософії свою «наукову нішу» відшукує геофілософія, зосереджена переважно на аналізі феноменології географічних образів. Географічний простір розглядається як тотально-ментальний і водночас як створюваний за допомогою уяви архетип. Простеження того, як узагальнені макрогеографічні образи здатні «заміщувати» собою реальні географічні простори, і як потім синтетичні образи культурних ландшафтів певних місцевостей тиснуть на суспільну свідомість і можуть продукувати нові уявні конструкти, належить до числа захоплюючих дослідницьких завдань. Переосмислена у такий спосіб культурна географія має власну топологію — із відповідною системою ментально-географічного картографування. Традиційний погляд на географічний простір як фон або декорацію для культурних об'єктів

поступається місцем баченню простору як органічної частини культурного ландшафту і водночас як своєрідного рухомого кордону. Зрештою поняття «простір» заміщується більш точним і ширшим за змістом — «просторовість». У цей термін вкладається не сам лише простір, але й його мислеобраз, і саме цей останній найчастіше виступає у ролі ідентифікатора.

Інтерес до умовного членування простору покликав до життя спеціальну галузь наукового знання, яку часто характеризують як «уявну географію». Системоутворюючим для неї є поняття «ментальна карта» (*mental map, cognitive Landkarte*), вперше введене в науковий обіг Е.С. Толманом у 1948 р. Ментальні карти для виокремлення частини простору створюються уявою дослідників і не можуть не бути суб'єктивними. Але такий уявлений чи винайдений простір відкриває шлях до реконструкції регіонів, які давно не існують як політичні чи адміністративні цілісності, але продовжують впливати на умонастрої й орієнтації. Національні історичні наративи дістають завдяки ментальному картуванню додаткові опори для сполучення етнічних і територіальних підходів у відтворенні картин минулого.

Російський філософ і культуролог Д. Замятін звертає увагу і на особливості тих географічних образів, які формуються у сфері політики. Завдяки певному схематизму політичного типу мислення вони є досить простими, чіткими, опуклими. Але, складаючись у розгалужену, а інколи й ієрархізовану систему, ці образи здатні вбирати у себе різноманітні, часто суперечливі уявлення і тому підвладні географічним маніпуляціям. Кожна нова форма політичної організації, як правило, пропонує власну систему просторово-часових уявлень і нових образів-архетипів. Створюються, отже, «картоїдні» географічні образи, які в сумі формують умовний рельєф геополітичної динаміки. А вже на цьому фундаменті вибудовуються різні геоелементні простори²⁴.

Територія, «земля», отже, може розглядатися як філософське й онтологічне поняття, що характеризує поміж іншим і стан національної свідомості. Ландшафт у даному випадку виступає як символ належності до певної культурної традиції, як тло, не яке «перенесено всі почуття й смисли кожного індивідуального життя»²⁵. Процес осягнення культурних, ідеологічних, політичних контекстів і смислів, які визначають специфічну ауру того чи іншого регіону на певному історичному етапі, простежує регіональна герменевтика (термін В. Каганського), а взаємовпливи регіональних

і етнічних проблем — етнорегіоналістика. У руслі постнекласичної методології (тоталогії) запропоноване вивчення усіх просторових і часових варіацій суспільних процесів як форми творення нових ідентичностей, а кожного місця (топосу) як сфери культурних впливів, трансляції, акультурації тощо²⁶.

Під впливом різнобарвних інтеграційних і диверсифікуючих процесів, що відбуваються в сучасному світі, формується ідейний неокосмополітизм, який називають ще монгрелізмом (від *mongrels* — змішування, гібридність, креолізація). Дехто з політологів пише про цей феномен як про свідчення «переваг багатоманітності» культур та ідеологій. Усяке прагнення до гомогенності, етнічної і культурної «чистоти» розглядається як не лише нереалістичне, але й згубне.

Не меншою мірою інтерес до «культурного регіоналізму» підживлюють реалії сучасного інформаційного суспільства, зокрема, усвідомлення того, що світ структурують не тільки і не стільки території, скільки інформаційний, освітній, культурний простір. При цьому культурно-ціннісні параметри, які об'єднують локальну спільноту, здатні виступати не тільки як маркер, але й як ресурс. Саме на такій основі вибудовуються нові моделі регіоналізму, які не становлять загрози для територіальної цілісності, але потребують уважного до себе ставлення з боку владних структур і громадянського суспільства.

Вище вже йшлося про те, що сучасну регіональну аналітику не можна розглядати поза тиском на неї ситуації Постмодерну — із притаманною постмодерністському мисленню розкутістю суджень, розмаїттям парадигм, відмовою від пієтету перед універсалістськими доктринами й науковими авторитетами. Розширення простору уяви, нелінійні параметри мислення впливають навіть на тих дослідників, які ставляться до постмодернізму негативно. З-поміж інших галузей соціогуманітаристики політологія, здається, довше за всіх опиралася крайнощам постмодерністського теоретизування. Але нині її представники також дедалі частіше визнають, що парадигми лінійності і руху «по висхідній» не витримують випробування реаліями нестабільності, нерівноважності, дивергентних культурних процесів. Що ж до істориків, то їхній скептицизм сягає значно далі — аж до тверджень про те, що віртуалізація реальної дійсності робить історичний об'єкт невловимим і у такий спосіб усуває саму можливість історії. Ставлення до центр-периферійних відносин у сучасному постмодернізмі позначене виразними

ознаками розмитості. «У деяких випадках це туманна й сіра зона, в якій центр і периферія зливаються; в інших — лінія, як здається, повністю стерлася»²⁷.

Застереження щодо того, що модні у наш час регіональні підходи в гуманітарних науках можуть бути лише «ілюзорно продуктивними», лунають доволі часто. Один з провідних російських фахівців з історії імперій, автор відомої праці про «українське питання» у політиці російських властей і у російській суспільній свідомості, О. Міллер вважає, приміром, що поширений в історіографії, у тому числі українській, спосіб «конструювання» регіонів з використанням кордонів сучасних держав, яких у минулому не існувало, є відверто телеологічним, сильно ідеологізованим, мало придатним для того, щоб виявити логіку протікання процесів в імперії, яка представляється у вигляді «зовнішньої», чужої сили. Телеологічність таких підходів часто сполучається з усвідомленим, а частіше неусвідомленим примордіалізмом, коли сучасні назви націй використовуються щодо періодів, коли ці нації ще не сформувалися. «Відношення з регіоналізмом, — доводить Міллер, — у історика повинні вибудовуватися так само, як і з націоналізмом, тобто із крайньою настороженістю, щоб не зірватися в есенціалізм». В усякому разі історик має протистояти тим свідомим операціям з ментальними картами, до яких так часто схильні і політики, і його колеги по ремеслу²⁸.

Такі застереження слід визнати слушними, тим більше, що у згаданого автора вони сполучаються із рекомендаціями щодо «зустрічного руху», адресованими російським фахівцям — повніше усвідомити репресивність імперії, нащадками якої вони є. Однак варто розрізняти контрпродуктивність національних міфів і настороженість щодо регіональних підходів, у тому числі й тих, що пропонуються «уявною географією». Власне, небезпека інструментального ставлення до історії стосується не лише регіональних історичних наративів. Ситуаційний підхід до аналізу імперій, якому у даному разі віддається перевага, теж не дає стовідсоткової гарантії звільнення від пошуків «своєї правди».

Не можна водночас не відзначити, що певна недовіра до можливостей регіоналістики у підходах згаданого автора компенсується наголосом на важливості при вивченні імперій і процесів формування націй брати до уваги і постійно тримати у полі зору всю макросистему континентальних імперій Романових, Габсбургів, Гогенцоллернів та Османів. Для аналізу процесів формування

регіональних ідентичностей на вітчизняному просторі надзвичайно важливо розуміти, що кордони між ними не тільки постійно змінювалися, але й сприймалися правителями як потенційний ресурс для нових переділів територій. Україна завжди являла собою «складне порубіжжя», де стикалися впливи усіх чотирьох партнерів, а національні рухи й міграції були постійним фоном суспільного життя. Отже, процес формування регіональних ідентичностей в Україні неможливо розглядати поза підходами, запропонованими в рамках ще одного порівняно наукового напрямку в історіографії — історії кордонів і прикордонних територій (Border Studies).

Якщо ж говорити про більш наближені до сучасності реалії, то тут особливо важливо вписати мотивацію регіональних ідентичностей у контекст теорій світових систем і світових історичних перспектив. Українським інтелектуалам, що впритул зіткнулися з проблемою «відкочування назад» і безперспективністю «навздогінних» стратегій, насамперед належить виробити власний модуль реагування на ситуацію перманентної нестабільності із притаманними їй флуктуаціями й біфуркаціями. Високий ступінь поляризації суспільних настроїв у регіональному вимірі диктує, зокрема, необхідність уважного вивчення усіх чинників сегментованості соціуму — геополітичних впливів, ієрархії групових інтересів, регіонального корпоративізму, незбігу мовних пріоритетів та електоральних симпатій. Проте до вироблення сталої традиції постійного, в режимі моніторингу дослідження регіональної ідентичності нам, очевидно, доведеться пройти чималий шлях. Адже наукові дослідження регіональної ідентичності в Україні почалися порівняно недавно, лише із здобуттям незалежності. Нові підходи до аналізу мультикультуральності, «культурної гетерогенності», толерантності до інакшості утверджуються в українському науковому й політичному дискурсах надто повільно.

2. Регіональна самосвідомість: традиції й новації у науковому аналізі

Донедавна українські соціогуманітарії взагалі не переймалися виробленням чітких критеріїв приналежності чи самоототожнення. Щоправда, окремі спроби філософського осмислення соціальної психіки у регіональному вимірі робилися вченими діаспори

в рамках соціальної психології та характерології (цим останнім терміном позначали ділянку психології, що вивчала характерні риси світобачення й побуту окремих народів). У традиціях географічного детермінізму О. Кульчицький досліджував насамперед геопсихічні чинники — вплив лісу, степу, гір, специфічність географічної межовості тощо. Приміром, він вважав, що північний лісовий ландшафт України формував почуття обачності, обережності, підозрливості, стриманого очікування. Лісове довкілля вимагало від людини «активної світосприймальної настанови». Географічне середовище Середнього Подніпров'я (лісостеп) формувало почуття життєрадісності й оптимізму, гармонії людини й землі. Степи Півдня, що не мають рельєфу, витворюють, за О. Кульчицьким, складну суміш піднесеного почуття величного і неспроможності його охопити. Звідси — схильність до непостійності й контрастності почуттів населення степових районів.

Розуміючи недостатність географічного детермінізму для характеристики особливостей регіонального самовідчуття, О. Кульчицький враховував вплив на психіку української людини також інших чинників — історичних, соціопсихічних, культуроморфічних тощо. Зроблені у цьому руслі цікаві узагальнення (щодо мутацій лицарсько-козацького типу особи, відбитку психічної селянськості, впливів окцидентальної духовності і комплексів меншовартості) відкривали шлях до окреслення типів, що їх автор визначив як регіональні (лемко, подоляк, слобожанин) чи культурно-територіальні (галичанин, наддніпрянець)²⁹. Однак від фундаментальних характеристик цих типів він утримався.

З позицій етнопсихології досліджував особливості української ментальності (також не вдаючись до детальних характеристик регіональних відмінностей) і В. Янів. Наголошуючи на індивідуалізмі, традиціоналізмі, надмірній чуттєвості українського психотипу, він підмітив багато таких рис української вдачі, від яких соціум потерпає й сьогодні. Зокрема він писав про впертість українців у самовиявленні, брак підпорядкування, стихійний нахил до індивідуалістичного анархізму й «отаманщини», заздрість, критиканство як вияв особистого невдоволення³⁰. Сучасні дослідники О. Донченко та Ю. Романенко вбачають у такому психотипі виразний вплив «візантинізму», а притаманну українцям толерантність характеризують радше як «квазітолерантність», продиктований тиском обставин конформізм. «Історія української психокультури, — доводять вони, — являє собою феноменологію

маргінальності, демонструє позицію втечі від світу, індивідну автаркію»³¹.

Такий присуд все ж уявляється занадто суворим, хоч з огляду на реалії сьогодення, особливо поведінку політичних еліт, з багатьма його відправними положеннями можна погодитися. «Розгадка» феномена, очевидно, полягає в тому, що століття бездержавності й розчленованості сформували в українській ментальності стійкий комплекс жертви. Звідси і відчуття «меншовартості», і політична пасивність, і пошук ворога на стороні. У регіональному вимірі ці особливості української ментальності виявляються по-різному: у західному регіоні акцент робиться на «загроженій етнічності», на південному сході — на захисті права на безальтернативну російськомовність. Але і в тому, і в іншому поведінковому стереотипі виразно проступають ознаки вербальної агресивності, зацикленості на минулих травмах, небажання або невміння вибудувати модель майбутніх взаємовідносин із урахуванням суворих викликів часу.

Так чи інакше, але наблизитися до розуміння регіональних специфікацій вітчизняних ідентичностей можна лише на основі аналізу всього комплексу чинників, які формують ментальність соціальних страт, етнічних спільнот, релігійних общин. І не випадково регіоналістика оформилася у самостійну субдисципліну з міждисциплінарним статусом саме тоді, коли в ній з'явилася невідкладна потреба — на зламі тисячоліть, коли людство опинилося перед перспективою «розколу соціального та географічного просторів» (формула Л. Пріса). На наших очах проблема формування адекватних уявлень про простір і його членування перетворилася на проблему політичну, ідеологічну, екзистенційну. Водночас зазнала ерозії та традиційна форма просторових уявлень, яку дослідник глобалізаційних процесів У. Бек назвав «контейнерною». Якщо ще недавно амбіції національних держав перебували у захищеному кордонами і міжнародними угодами контейнері, то тепер їм доводиться рахуватися із дією як транснаціональних, так і різного роду відцентрових чинників. Новий етап інтеграційних процесів, з одного боку, і активізація етнічного фундаменталізму, з другого, створюють нові контури регіональної ідентичності, активізують останню як проблему величезної політичної ваги.

Регіоналістика як міждисциплінарний науковий напрям дедалі більш утверджується і набирає сили і в українському науковому просторі. Сьогодні вона виступає вже не лише як теоретико-мето-

дологічна платформа для забезпечення ефективності регіональної економіки, але й як полідисциплінарна галузь знання, що досліджує усі аспекти просторової діалектики цілого і частини, увесь комплекс центр-периферійних відносин, «анатомію» регіонів на різних історичних етапах і, що особливо важливо, регіональні виміри самосвідомості.

В ідеалі до аналізу регіональної ідентичності тією чи іншою мірою дотичні усі складові регіоналістики. Його географічну основу забезпечує географія культури — із її специфічним інтересом до політичних ландшафтів, символів, культурних кодів. У рамках історичної складової регіоналістики пропонується локально-ретроспективне бачення умов формування територіальної специфічності, простежуються витоки кристалізації певних типів регіональної самосвідомості. Етнокультурна складова фокусує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, особливостях мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурної взаємодії, демографічна — на проблемах розселення й міграційних переміщеннях. Останнім часом регіоналістика активно збагачує свій термінологічний інструментарій шляхом освоєння підходів, запропонованих у рамках «нової політичної історії» — з осмисленням особливостей ментальності й політичної культури, електоральних настроїв у територіальному розрізі, смислового навантаження політичних ритуалів тощо³².

Необхідність дослідження у регіональному вимірі психокультурних і лінгвокультурних параметрів світобачення зближує сферу інтересів регіоналістики із завданнями лінгвокультурології, антропологічної лінгвістики, етнопсихолінгвістики. Певний простір для просування вперед у цьому напрямі створюють напрацювання львівських вчених — на основі нового наукового напрямку, що сформувався в Інституті регіональних досліджень НАН України. Екогомологія покликана адекватно відобразити органічну єдність людини з природним довкіллям — на основі дослідження таких мінливих субстанцій, як біологічно-фізіологічна енергія, душа і дух. Увагою до внутрішнього світу людини в його органічному зв'язку зі станом навколишнього середовища екогомологія відмежовує себе від концепцій сталого розвитку, які також акцентують увагу на впливі довкілля на регіональну ідентичність.

Не абстрагуючись від національних і етнокультурних барв життя, екогомологія зосереджується на взаємообумовленості особливостей господарських традицій, соціальної психології населення

й природного середовища існування людини. Методологічно вона базується на осмисленні глобальних органічних зв'язків між людиною й довкіллям, яке зазнає деформацій під антропогенно-техногенним впливом і, у свою чергу, впливає на фізичний і психічний розвиток особи³³. У сферу політики молодий науковий напрям поки що не заглиблюється. А саме на цьому шляху відкриваються справді неозорі можливості для проникнення у духовний світ людини і аналізу тих регіональних «несумісностей», які становлять для України рівною мірою і політичну й економічну проблему.

Регіональні відмінності у демографічному й лінгвістичному вимірі досліджуються також засобами соціолінгвістики. В її рамках пропонується критерій уніфікованого загальнодержавного «соціологічного районування», тобто визначення на основі польових досліджень базової демографічно-територіальної одиниці соціологічного, соціолінгвістичного, економічного аналізу, параметрів структури демографічного районування України. Розробляються механізми аналізу ступеня вкоріненості у свідомість громадян стереотипів дезінтегрованості по лінії «Захід — Схід», «місто — село», «україномовні — російськомовні», «православні — греко-католики» тощо³⁴.

Що ж до політології, то її інтерес до проблем регіональної ідентичності (як, до речі, і до всієї орієнтаційної сфери політики) поки що невисокий. Більш-менш ґрунтовно висвітлюється лише етнічна специфічність регіонів і динаміка демографічних змін³⁵. Значно менше уваги приділяється відносинам по лінії «центр — регіон» та їхньому відображенню в суспільній свідомості. Після 1994 р., коли було проведено представницьку конференцію із зазначеної проблеми³⁶, інтерес до цих граней регіоналізму помітно знизився. А тим часом нові явища у сфері політичних відносин (тінізація, клановість, клієнт-патрональність) безумовно, потребують аналізу саме в регіональному вимірі.

Досить слабо використовуються у вітчизняному науковому дискурсі і можливості потестарної імагології, яка порівняно недавно утвердилася як самостійний науковий напрям у системі культурної антропології. Йдеться про поглиблене вивчення символічних образів влади, політичних міфів, джерел харизматичності, ритуалів і всього того, що входить у комплекс політичної і культурної символіки. А також про аналіз вітчизняних традицій у меморіальній політиці — в усій непривабливості закладених у її фундамент руйнівних начал, тенденцій до переорієнтацій і перейменувань.

«Уявлення» регіону, без чого розмова про регіональну ідентичність втрачає сенс — процедура не менш складна, ніж «уявлення нації». Адже йдеться не стільки про кабінетні умовиводи окремих мислителів і відповідні практики, скільки про сублімацію суспільного досвіду. Аналізуючи процес «уявлення» націй, Б. Андерсон не випадково фокусував увагу на освітніх та інших «паломництвах» — уявлення про протяжність, цілісність і центрування простору найприроднішим чином складається тоді, коли людина потрапляє у поле притягання іншої культури і починає осмислювати його як ідентифікаційний простір. Якщо регіон не має чітко окреслених меж і усталених місцевих традицій, його виокремлення й концептуалізація потребують неабияких інтелектуальних зусиль. У наш час ці завдання полегшуються завдяки застосуванню здобутків культурної антропології і географії культури. Обидві дисципліни виходять із характеристики регіону як людського співтовариства — із власними механізмами відтворення, в яких не останнє місце посідає схильність до самореалізації і самопредставлення. Тут є, зрозуміло, свої пастки — надмірний антропоцентризм, за яким регіони наділяються бажаннями, інтересами і стратегіями, здатен викривити той реальний культурний простір, який, власне, і визначає сутність регіональної ідентичності. Однак без такого «оживлення» регіон постає в уяві як всього лиш територія. Представити його як простір духовно-культурної інтеграції і місце емоційного зв'язку можливо лише через парадигму ментальності.

Існують десятки різних визначень ментальності, але цей феномен настільки невловимий, що чітко визначити його нікому не вдається. Англійські словники пропонують надто широке визначення поняття *mentality* — від специфічних особливостей мислення й інтелекту до ознак умонастрою. Один з авторів теорії ментальності Ле Гофф схильний бачити в ній манеру мислити, спосіб орієнтації у світі, що діє за принципом автоматизму: людина користується певним образом, не замислюючись щодо його справжнього змісту. Досить близько підійшов до розуміння суті ментальності П'єр Бурдьє, ввівши поняття *габітусу* — моделі поведінки, яку підсвідомо обирає для себе індивід і яка дає йому змогу впевнено почувати себе у своєму оточенні³⁷. У баченні С. Кримського менталітет — це не психологія сама по собі: це спосіб мислення, що збігається із способом життя³⁸.

Розмитість понять «менталітет», «ментальність» зумовлює часті застереження фахівців щодо їх надто розширеного трактування.

Нерідко можна зустріти твердження на зразок того, що своєрідна мода на вживання терміна «менталітет» перетворила його з інструменту пізнання на «непевну, семантично переобтяжену метафору», під яку підводяться будь-які стійкі прояви духовного життя³⁹. І все ж у науковому дискурсі обійтися без поняття «ментальність» практично неможливо. Пізнавальна цінність ментальності як психологічного субстрату полягає насамперед у тому, що вона являє собою відображення суспільного процесу у колективній свідомості — далеко не завжди адекватне внаслідок різних ідеологічних нашарувань, подекуди навіть спотворене. Але саме ментальність, що має і свої національні, і свої регіональні виміри, доносить до нас голос «духовного універсуму», допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, суспільної моралі, особливості сприйняття інформації й реакції на неї.

У найширшому розумінні поняттям «ментальність» позначається склад душі людини, етносу, соціуму. У сфері етнології й соціальної психології, де це поняття найчастіше застосовується, ним позначається психологічний архетип, «темперамент» тієї чи іншої людської спільноти. Коротко кажучи, ментальність — це душа народу, яка зберігає його генетичний код.

У політиці мають значення не так самі риси ментальності, як те, що психологи називають її експресивними вимірами. Емоційно забарвлений стан певної спільноти визначає її поведінські реакції, включаючи ритуали, жести, симулякри, сміхові та інші прояви людської життєдіяльності. Від Г. Сковороди бере свій початок концепція «філософії серця» та «кордоцентризму», властивих українській ментальності. Але навряд чи її крайні прояви — «галицький» чи «донецький» тип реагування на політичні «подразники» — цілком підпадають під це визначення. Бо і на одному, і на іншому фланзі місцевим спільнотам доводилося у різні часи вести жорстоку боротьбу за виживання й самоствердження, а цей стиль життя слабо уживається із перевагою чутливості над розумом і браком раціоналізму. Тому у тих регіонах, де маємо більш-менш усталений тип не просто локальної, а регіональної ідентичності, говорити про сентиментальність як превалюючу рису ментальності не доводиться.

Якщо припустити, що кожний регіон (точніше, регіональна спільнота) має особливий «склад душі», певну психологічну налаштованість на сприйняття чи несприйняття «інакшості», то наступним кроком має бути з'ясування витоків і механізмів цієї

налаштованості. З яких компонентів складається специфічна атмосфера регіону? Якою мірою вона формується під впливом об'єктивних чинників і якою конструюється? Чи існують специфічні механізми «регіональної соціалізації» індивіда? Під впливом яких чинників у регіоні формується відносна єдність політичної, соціонормативної і бізнес-культури?

Уведене Т. Куном поняття «парадигма», яким позначають органічно пов'язані системи знань, теорій, методів, уже не раз фігурувало як методологічний ключ, що допомагає з'ясувати особливості процесу формування регіонального світосприймання. У регіонах, які впродовж століть зазнавали різних цивілізаційних впливів, соціальна реальність сприймається неоднаково, а тому елітні групи працюють у рамках різноспрямованих парадигм. Центр може змусити представників регіональних еліт виголошувати потрібні йому гасла, але у підсвідомості кожного політика й політолога існує й дає про себе знати закладена століттями своєрідна ментальна модель, яка детермінує його вчинки. Різносторонність парадигм вносить у функціонування державного механізму елемент невизначеності й випадковості, особливо за умов жорсткої боротьби елітних груп за владу. Але водночас вона діє як балансір, що страхує від монополізму й серйозних помилок у політиці, зумовлених некомпетентністю або іншими випадковими чинниками.

Природно, що поява стійких уявлень про регіональний простір, регіональний ринок, регіональні еліти, а відтак і про регіональний інтерес і відповідну самосвідомість, у чомусь ущемлює прерогативи центру, хоч і не настільки, щоб становити для нього певну загрозу. Інша річ — апетити регіональних кланів, які відчутно виявляють тенденцію до дезінтеграції національного економічного простору. Втім, клановість є здебільшого тіньовою, а відтак вона легко вкладається в термін «регіоналізм», але слабо вписується в поняття «регіональна ідентичність».

Пострадянську регіональну ідентичність можна розглядати, з одного боку, як транзитну (перехідну) культурно-ментальну матрицю, а з другого — як свідомісне відображення моделі відносин по лінії «центр-регіон». Запропоноване Е. Холлом поняття «проксиміка» допомагає передати відчуття «близькості», притаманне регіональній самосвідомості. Складна система зв'язків пов'язує людину із середовищем її існування, і саме завдяки їй особа відчуває «свою територію» як власний особистий простір. В німецькій політичній регіоналістиці містечкова — земляцька — регіональна —

національна самосвідомість розглядаються як своєрідні «концепти» єдиної культурної ідентичності (Х-Г. Велінг)⁴⁰.

Зрозуміти джерела формування регіональної ідентичності в системі центр-периферійних відносин допомагають підходи, обґрунтовані Е. Шилзом. У світлі цих підходів центр постає і як центральна цінність, і як центральна інституційна система, а «відповіді периферій» розглядаються у складному історичному контексті — від простого переведення настанов центру на місцевий рівень до активного спротиву із спробами власної легітимації регіональних еліт⁴¹. Регіональна ідентифікація при цьому постає як елемент суспільної й особистісної свідомості, в якому виразно проявляється усвідомлення територіальною спільнотою своїх особливих інтересів, спільності історичної спадщини і політико-культурних традицій. У найбільш загальному вигляді територіальний інтерес регіону зводиться до створення оптимальних умов для реалізації його внутрішнього потенціалу — структур відтворення культурних форм, природних і трудових ресурсів. Але не меншою мірою складовою поняття «територіальний інтерес» виступає і освоєння й осучаснення політико-культурного простору — із притаманними саме йому архетипами свідомості, поведінськими стереотипами, особливостями історичної пам'яті.

Висока питома вага регіональних ідентифікацій в Україні визначається як об'єктивною поліфонічністю національного буття, так і тією сегментованістю простору, яка склалася історично. Культурно-політична інтегральність вибудовується на основі систем різного рівня складності, а обставини політичного життя і різноспрямовані геополітичні чинники, групові інтереси еліт неймовірно ускладнюють процес її формування. Складна взаємодія господарсько-економічних, політичних, мовно-культурних факторів зумовила як «оборонний» присмак у суспільній свідомості, так і слабкість міжрегіональної взаємодії. Оскільки вся система регіонального життя була жорстко замкнута на центр, в результаті створилася викривлена, деформована система, в якій інтереси регіонів виявилися значною мірою різноспрямованими. Істотні відмінності проявляються не лише в ефективності господарювання і якості життя, але й у системах світосприймання, базових цінностях, конфесійних уподобаннях, навіть у зовнішньополітичних орієнтаціях і баченні пріоритетів міжнародного партнерства.

Попри те, що Україна зберігає успадковану від Радянського Союзу регіональну структуру, образи регіонів, як і стереотипи

регіональної поведінки, уже формуються під впливом нових реалій і орієнтаційних стратегій. Домінують два основних типи регіональної ідентичності. Перший можна було б охарактеризувати як пасивний: успадкований від минулого досить високий рівень культурно-мовної асиміляції на російській основі сприймається якщо не як норма, то, в усякому разі, як «найменше зло». Такий тип регіональної ідентичності притаманний Східному і Південному регіонам. У Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів схильна вважати що «донбаська ідентичність» репрезентує особливу спільноту людей, що мають корені як в Україні, так і в Росії»⁴².

Другий — більш активний — тип регіональної ідентичності притаманний західному регіону. Тут на базі індивідуального господарювання й підприємництва, що склалася історично, поширені орієнтації на західноєвропейську систему цінностей. Традиції консолідації навколо національних пріоритетів, що зміцнилися внаслідок тривалого протистояння домінуючій польській спільноті, витворили своєрідний тип політичного активізму. Те, що нині він має певний антиросійський акцент, зумовлюється як негативним історичним досвідом, так і активним неприйняттям будь-якої орієнтації на Євразію, у тому числі й ідеї єдиного економічного простору. Природно, що частка прихильників правих партій у цьому регіоні преважує і має тенденцію до зростання.

Загалом в Україні не бракує досліджень, які фокусують увагу на регіональних особливостях світосприймання і відповідних поведінських реакціях. Найактивніше у цьому напрямі працюють соціологи, хоч, як зазначають Н. Черниш та О. Ровенчак, «незважаючи на велику кількість різноманітних ідентичностей, увага наших дослідників прикута, як правило, до лічених з них, передусім етнічної, національної, мовної». Авторки звертають увагу також на дві крайності у вивченні ідентичностей: більшість праць або вузько емпіричні, або надто абстрактні, позапросторові й позачасові. «Навздогінний» характер вітчизняної соціології вбачається як у некритичному перенесенні на український ґрунт деяких застарілих положень зарубіжних авторів, так і в нечіткому окресленні власного предметного поля і застосовуваних дослідницьких методів»⁴³.

Справедливості заради варто ще раз наголосити: соціологічні методи взагалі не надто продуктивні для дослідження ідентичностей. Соціологічні опитування та інтерв'ю у кращому випадку

здатні створити уявлення про особистісні самоідентифікації — адже реєструється індивідуальний досвід людини, а субстанція колективного досвіду «вислизає». Те, що Ю. Лотман називав «колективною свідомістю», «механізмами колективної пам'яті»⁴⁴, майже неможливо окреслити за допомогою соціологічних методів; створені на такій основі інтерпретаційні моделі просторового і соціального структурування вельми відносні. Виникає патова ситуація, суть якої виражена відомою формулою Ф. Конверса: «те, про що важливо дізнатися, неможливо виміряти, а те, що можна виміряти, не так важливе для вивчення»⁴⁵.

І все ж саме соціологам вдалося найближче підійти до осмислення територіально-просторових ідентифікацій у тісному зв'язку з особливостями політичних культур. Ставлячи перед респондентами прості запитання на зразок «Ким Ви себе насамперед вважаєте?», «Яке політичне майбутнє Вашого регіону уявляється Вам оптимальним?» тощо, соціологія виявляє групові орієнтації і колективні реакції. На основі семибальної шкали, на якій 1 бал означає перший локальний рівень (ідентифікація з населеним пунктом), а 7 балів присвоюються макрорівню («громадянин світу»), вибудовується, приміром, динаміка просторово-територіальної самоідентифікації по макрорегіонах⁴⁶.

Абсолютизувати результати таких опитувань не варто: людина, що сьогодні віддає перевагу регіональній ідентичності, завтра, за інших обставин може вважати себе насамперед громадянином країни чи європейцем. Наше множинне «Я» створюється нашаруванням ситуаційних образів; фактично ідентичність може формуватися під впливом однієї з багатьох проблемних ситуацій. В різні періоди життя людини і навіть протягом однієї доби на перший план здатні виходити смисли, малозначущі за інших умов. Жодна із самоідентифікацій не може вважатися остаточною й незмінною. Тому соціологічні методи дослідження мають обов'язково доповнюватися іншими, запозиченими із суміжних сфер наукового пізнання.

Регіональний політичний аналіз в Україні базується на засадах міждисциплінарності й використовує досить широку палітру підходів. Найбільш універсальний серед них — цивілізаційний, базований на визнанні множинності цивілізацій і вирішального впливу на ментальності й ідентичності саме цивілізаційних ознак. Ідея цивілізаційної межі, що проходить через серце України, стала відправним лейтмотивом для пояснення регіональних відмінностей

і зрештою викристалізувалася у гантінгтонівську формулу «Україна — держава розколу». Притягальність таких підходів — у їхній зовнішній самоочевидності і простоті, хоч розмитість і полісемантичність самого поняття «цивілізація» навряд чи створює достатній науковий фундамент для цивілізаційних протиставлень. Зате тут існують майже невичерпні можливості для вибудовування політичних доктрин, зокрема тих, що здатні впливати на творення стереотипів й самоідентифікації. Тому ставлення до цивілізаційних підходів у науковому співтоваристві неоднозначне — від визнання неабиякого евристичного потенціалу цивілізаційних домінант до застережень щодо можливості використання штучно вибудованих «ліній розламу» як інструмента політичних маніпуляцій.

Серед інших, найчастіше використовуваних підходів — політико-історичний: тут у фокусі уваги перебуває політичний процес у динаміці розвитку, з акцентуванням інституційних змін, циркуляції еліт, аналізом конфліктних ситуацій. Індивідуалізуючий підхід передбачає дослідження території як окремо взятої регіональної політії (політичного регіону) — з особливим акцентом на політичному лідерстві і особливостях політичної участі, регіональній символіці, «пантеоні героїв» тощо. Порівняльний (компаративістський) підхід ґрунтується на зіставленні в регіональному вимірі міжрегіональних інституційних та статусних відмінностей, аналізі особливостей політичних субкультур, електоральних симпатій.

Дослідження регіональної ідентичності і своєрідної «полісубкультурності» може бути продуктивним лише у контексті комплексного вивчення «політичних регіонів». Помітна роль тут належить регіональній діагностиці — аналізу політичної ситуації на місцях з обов'язковим врахуванням особливостей політичного процесу в цілому і його регіональних складових, структурних особливостей регіональних еліт, ентропійних явищ, електоральної поведінки тощо. Системний підхід передбачає розгляд регіональної політії як певної системи, яка, у свою чергу є включеною у систему більш високого рівня. Дослідження регіональних суб'єктів впливу, конфліктів і розмежувань потребує виваженого застосування підходів, запозичених із сфери когнітивної психології.

Останнім часом вітчизняна політологія активно засвоює (як завжди, із великим запізненням) популярний у світовій соціології мережевий підхід. На відміну від інституційного підходу тут у фокусі аналізу опиняються не інститути, а зв'язки

й відносини. Поняття політичних мереж базується на представленні політичних акторів у вигляді груп, об'єднаних спільним інтересом і взаємозалежністю. Для дослідження регіональної ідентичності особливо продуктивним може бути аналіз культурно-ідеологічних мереж — з акцентом на умовах, за яких формуються культурні настанови, міфи, стереотипи, ціннісні пріоритети тощо. Мережевий концепт не являє собою стрункої теорії, внаслідок чого окремі дослідники вважають його «лише метафорою». Утім, як метод й інструмент пізнання він надзвичайно ефективний, особливо коли йдеться про поляризовані суспільства із гострим конфліктом інтересів. Вироблення ефективних моделей суспільного консенсусу у вітчизняних умовах немислиме без пошуку засобів мінімізації суперечностей, що виникають у квазіінституційному полі на ґрунті боротьби за ресурси й статус⁴⁷.

Паралельне існування державного інституційного дизайну і мережевих структур ставить перед дослідниками безліч запитань щодо тих когнітивних механізмів, які забезпечують інтеграцію соціальних мереж. На якому фундаменті вибудовуються мережеві взаємодії, починаючи із формування мереж довір'я у сфері повсякденності і кінчаючи взаємодією у царині бізнесу і влади? Чому соціальний капітал може бути негативним, а «поведінка» мережі антиінституційною? Чому соціальна мережа вибудовується на антитезі «свій» — «чужий»? Ці та багато інших питань поки що не дістали гранично чіткої наукової відповіді. Однак уже сьогодні в рамках культурної антропології уважно досліджуються ті психо-фізіологічні, ритуально-символьні, образні інтеграційні механізми, які мають схожу з вірусною природу і здатні апелювати до надзвичайно глибоких шарів свідомості. У перехідні періоди, коли інституційна система опиняється у кризовому стані, образи-віруси здатні суттєво впливати на процеси архаїзації суспільної свідомості.

У числі запозичених із сфери природничих наук методів дослідження регіональної ідентичності одним з найбільш продуктивних вважається біогеодетерміністський, який відштовхується від осмислення ролі біологічних та географічних чинників як об'єктивних домінант формування локальних стереотипів поведінки, архетипів свідомості, особливостей культури. І. Кресіна вводить поняття «біогенна самодостатність» для визначення ступеня адаптації певної локальної спільноти до природних умов, її самоорганізації на власному ландшафтному, етнокультурному ґрунті. Водночас

вона застерігає від гіперболізації біогеографічних чинників, їх міфологізації та абсолютизації⁴⁸.

Близький до біогеодетерміністського дифузійністський (культурно-історичний) метод дає змогу подивитися на регіональну ідентичність під кутом зору культурних взаємовпливів, міграційних і комунікаційних процесів. Цей метод дає змогу простежити, зокрема, зміну фаз регіональної самосвідомості під впливом політичних чинників та переміщення центрів національного руху із Слобожанщини спочатку у Київ, а пізніше в Галичину.

Ефективними можуть виявитися і новітні методи аналізу регіональної специфічності — контент-аналізу та дискурс-аналізу. Приміром, суцільний аналіз регіональної преси із застосуванням математичних методів багато дасть для порівняння протестних настроїв у регіональному вимірі. Аналіз дискурсів створює можливості для виявлення найбільш поширених форм комунікативної взаємодії і домінуючих свідомісних конструктів. Він дає змогу здійснювати моніторинг тенденцій у розвитку суспільної свідомості, забезпечує пошук прихованих смислів у політичній риториці лідерів регіональних еліт. Якщо в Україні знайде нарешті свою нішу політична лінгвістика, базована на аналізі дискурсів і термінопрактики, можливо, вдасться пояснити, приміром, такий лінгвістичний феномен, як іменування голів облдержадміністрацій губернаторами.

Які ж саме регіони слід виділяти в Україні, щоб аналіз регіональної ідентичності був найбільш репрезентативним? Чимало дослідників пропонує виходити при визначенні кількості регіонів із історико-етнографічного принципу і виділяти як краї Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття, Полісся, Поділля, Слобожанщину, Донеччину, Середнє Подністров'я, Середнє Подніпров'я, Запорозжя, Причорномор'я тощо (допускається і дрібніший поділ). На основі такої схеми, що має стати основою нового економічного районування, вважається доцільним утворення країв-соціополісів. Втім, ця схема не дістає схвалення у колі фахівців-географів, які доводять, що регіоналізуванню України на основі реанімації племен і племінних союзів першого тисячоліття здатне перетворити краї-соціополіси на постійне дестабілізуюче конфліктне джерело. Найчастіше оптимальним вважається виділення в Україні 6 регіонів: Центрального, Донеччини, Західного, Придніпров'я, Причорномор'я, Харківщини⁴⁹.

В принципі для аналізу регіональної ідентичності придатний і перший, і другий підходи, оскільки цей феномен не детермінова-

ний чіткими територіальними межами. Єдине, про що можна говорити напевно: найменування регіонами сучасних областей, таке популярне у нинішньому політичному районуванні, для аналізу регіональної ідентичності не дає практично нічого. Адже, приміром, в ідентифікаційних уподобаннях жителів Миколаївської і Херсонської областей навряд чи хтось побачить істотну різницю.

Зважаючи на високу питому вагу різноманітних міфів, які побутують у сфері аналізу регіональної ідентичності, доцільно спробувати відшукати відповідь на запитання про те, як, під впливом яких чинників вони виникають і ким підживлюються. Не зайвим у цьому зв'язку є звернення до деяких закономірностей метафоричного моделювання.

3. Метафорика регіональних образів і політична міфотворчість

Регіональна ідентичність — конструкт, рівною мірою закорінений в реальній дійсності і уявлений. А відтак розгляд цього феномена неможливий у відриві від метафорики, створюваної у перебігу різних дискурсів — політичних, наукових, медійних та інших. Комунікативна стратегія учасників політичного дискурсу будується на максимальній дохідливості, з одного боку, і протиставленні позицій одних політичних сил іншим — з другого. Апеляція до регіональної ідентичності, як і до будь-якої іншої, може слугувати як засобом прояснення співвідношення політичних сил, так і інструментом політичної боротьби й маніпулювання масовою свідомістю.

Дослідження сфери застосування політичних метафор — один з пріоритетних напрямів політичної лінгвістики, який загалом вписується в структуру когнітивного методу аналізу політичних дискурсів. Поряд з дослідженням політичних концептів метафоричне моделювання виступає як дійовий засіб виявлення залежності між використанням метафор у політиці й економічним та соціальним кліматом у державі. Період криз, «соціальних стресів» супроводжується зазвичай бурхливою метафоризацією дискурсів; у такі часи особливо яскраво проявляється мобілізаційне значення символічних систем. Ідеологічні кліше та міфи формують погляд на дійсність, в якому протиставлення добра злу дістає прояв у формуванні образу героя і пошуку ворога.

Сучасна когнітивна лінгвістика розглядає метафору не як троп, призначенням якого є зробити образ більш дохідливим, а як специфічну форму мислення, важливе знаряддя комунікативної діяльності, засіб впливу на інтелект і почуття. Феномен політичної метафори має лінгвокультурний характер і не може розглядатися у відриві від політичного клімату та культурних традицій. Фахівці розрізняють метафоричні архетипи, концептуальні, базисні метафори, ментальні й метафоричні моделі, метафоричні поля тощо. Науковий аналіз метафоричних образів — одна зі сфер дослідження ментальних процесів, проникнення у секрети індивідуальної, групової, національної свідомості.

Теоретичні основи метафоричного моделювання закладені двома науковими напрямками: теорією концептуальної метафори, що виникла у США як напрям когнітивної лінгвістики (Дж. Лакофф, М. Джонсон та ін.) і теорією регулярної багатозначності, що розробляється російськими лінгвістами в рамках структурно-семантичних описів мови (Ю. Апресян, Д. Шмельов, А. Чудінов, Є. Шейгал та ін.). Перші розглядають метафору як мовне явище, що відбиває процес пізнання світу, а свої витoki вбачають у теоріях генералістики Н. Хомського. Другі відштовхуються від юнгівських досліджень колективного несвідомого і спостережень за паралельними семантичними процесами в історії мов. Метафора виступає при цьому як одне з найважливіших джерел з'ясування способів організації людського мислення, а понятійна сфера — як своєрідний ментальний простір.

Відповідно до уявлень сучасної когнітивної семантики метафоричне моделювання — це засіб осягнення, рубрикації, представлення й оцінки якогось фрагмента дійсності, що відбиває специфічність національної, соціальної, особистісної самосвідомості. Сила метафори вбачається в ефекті балансування між сказаним і неказаним, визначеністю і невизначеністю, у певній умовності і водночас прагматичній значущості метафоричної концептуалізації. В основі метафори — не об'єктивно існуючі категорії, а концепти, що сформувалися у свідомості. Концепт є частиною домену — понятійної сфери (ментального простору). Концепти й домени відображають не наукову картину світу, а побутові («наївні») уявлення людини про світ. Показово, що ці найсучасніші уявлення про диференціацію наукової і «наївної» картини світу базуються на запропонованому видатним українським мовознавцем О. Потебнею ще у XIX ст. розмежуванні «найближчого» (власне мовного)

і «більш далекого» (відповідного даним науки) значень слова. Інколи саме «наївні» метафори найточніше розкривають прихований смисл процесу чи явища. Приміром, метафорою «війна» найкраще передається стан своєрідного «взаємообміну» компроматом, що часто є прикметою виборчих кампаній.

Зрозуміло, що кожна окрема метафора — індивідуальний витвір, але на основі сукупності метафор фахівці вибудовують метафоричні моделі — своєрідні типові схеми, що відбивають специфіку ментальності тієї чи іншої спільноти, з одного боку, і політичної ситуації — з другого. Саме у цій здатності схоплювати сутнісне у політиці мовними засобами — смисл і принадність метафоричного моделювання. Його поширення у різних наукових сферах дає підставу говорити про дедалі більшу метафоричність сучасної науки, яка знаходить, зокрема, свій прояв у міждисциплінарних, інтертеоретичних та інших запозиченнях.

Метафоричні моделі існують у вигляді своєрідних типових схем, які відбивають водночас і специфіку ментальності певного територіального соціуму, і відповідні політичні установки. Фахівці-когнітивісти розрізняють у політичній метафориці статичні, усталені метафори (М. Блек називає їх субститутами) і динамічні, «свіжі» метафори (рецептні, за Б. Тошовичем). Блискучими зразками останніх можуть слугувати запроваджена Е. Тоффлером метафора «зіткнення хвиль» або ж гантінгтонівські «війни ліній розлому». Стосовно регіональної ідентичності до сталих можна віднести метафору «двох Україн», а до відносно свіжих — метафору «розколу» та пристосовану до українських реалій ідеологему «боротьби цивілізацій».

Ряд психологів доводить, що культура наслідується від покоління до покоління завдяки наявності одиниць наслідування, схожих з біологічним геном, — мімів. Мім здатний адаптуватися до умов середовища, а набір мімів у кожному конкретному випадку і становить те, що називають культурним капіталом. Міми розмножуються, як віруси, і переходять від однієї особи до іншої за законами імітації. Трансляція когнітивних образів-вірусів здійснюється через текст⁵⁰. Герменевтичний аналіз текстів на предмет виявлення в них образів-вірусів здатен відкрити широкі можливості у галузі політичних технологій і мережевого політичного аналізу. При цьому саме метафора найчастіше виступає в ролі вмістилища асоціативних образів, що виявляють здатність до мутації. «Метафора, будучи формою конотації, відсилки до іншого елемента

«культурного капіталу», безумовно, є смислоутворюючою... *Кількість спільних або схожих метафор, що циркулюють усередині мережі, може слугувати надійним індикатором ступеня інтеграції її членів*⁵¹.

Типові зразки того, як конструюються знаки вербальної агресії, можна легко знайти в орієнтованому на Україну російському політичному дискурсі. Метафорою «незалежного разлома» (з майже обов'язковим іронічно-саркастичним використанням української транскрипції) передається, як правило, покладання на Україну провин за «розкол російського світу», нерозривною частиною якого, мовляв, є українці. Характерні з цього погляду міркування А. Марчукова на сторінках «Политического журнала». Джерела ціннісного конфлікту, який, на думку цього автора, є «нервом історії України», відшукуються у протистоянні ідентичностей — національно-української і європейсько-української, з одного боку, і загальноросійської й радянсько-української, з другого. «У конфлікті є чіткі географічні межі, однак він ширший за них: поле битви — свідомість людей незалежно від місця проживання. Тривати він буде стільки, скільки існуватимуть ці культурні типи, світогляди, ідентичності, провокуючи явні чи жевріючі конфлікти і перетворюючи Україну на зону перманентного протистояння»⁵².

В Україні такі пасажі сприймаються із зрозумілим роздратуванням — коли спрощення й вульгаризація накладаються на недоброчливість, це не може не справляти украй негативного враження. Але в принципі українські стереотипи просторових розмежувань від російських не так вже й різняться, а метафори легко трансформуються у конструкти, що претендують на науковість. Приміром, у вітчизняному науковому дискурсі легко прижився імперсько-колоніальний контекст трактувань взаємозалежності центру й напівдержавних утворень в СРСР, хоч, як уже зазначалося вище, Радянський Союз можна вважати імперією лише умовно-метафорично. Просторовий образ території взагалі рідко корелює з його реальним статусом у певній управлінській системі. Хоч образи, за Тоффлером, «не виникають із нічого», вони складні й умоглядні за визначенням, а у контексті інформаційного суспільства здатні кардинально змінювати відчуття людини та її особисту поведінку. Нагнітання засобами масової інформації стандартизованої образності «розбиває узгодженість», створює ефект суперечливості політичних і моральних закликів⁵³. Каталог образів (які, до речі, легко стають основою регіональної ідентичності) вибудовується

елітами, і залежно від того, «згори» (з центру) чи «знизу» формується відповідна модель, у ній з'являється присмак вищості або, навпаки, ущемленості.

Метафори регіоналізму присутні у всіх типах сучасних дискурсів і відзначаються різноманітністю т.зв. «кодових слів». За спостереженням російського політолога А. Макаричева, такий плюралізм на перший погляд навіть лякає, але, тим не менше, добре ілюструє сконструйований характер регіональних образів, що продуються в ході дискурсивних практик. «Образність і метафоричність мови регіоналізму залишають великий простір як для інтелектуальних дебатів, так і для вибудовування тих або інших політичних акцій». Цей процес, який інколи називають «когнітивною картографією», має відмінні «маркери» й «демаркатори» залежно від того, в рамках якого — наукового, політичного чи медійного — дискурсу вони утворюються⁵⁴.

Академічний дискурс у галузі регіоналістики, який названий автор називає різновидом «наукового підприємництва», рясніє ускладненими метафорами на зразок «локалізації-глокалізації», «глоболокалізму». «просторовості-аспатіальності», «комунітаризму» тощо. Надзвичайна популярність метафори «прикордоння» зумовила відповідні екзерсиси на основі англійського «frontier» («фронтири», «фронтирне минуле»). До арсеналу найпоширеніших метафор міцно увійшли «геокультура». «Європа регіонів», «транскордонний» тощо.

Часто вживаною у вітчизняному науковому дискурсі є метафора особливості, що є, очевидно, зворотним боком комплексу меншовартості. Намагання представити український етнос як прадавній, а терени України як колицку цивілізації підживлює новітні варіанти українського месіанізму і те, що П. Толочко охарактеризував як «сегрегаційний синдром». Ідентифікація України на підкресленому негативізмі до Росії й росіян, доводить він, демонструє певну ущербність. Політичну конструкцію російської, а потім радянської імперії значною мірою створювали й українці. У нас же діє принцип: «якщо добре, то це наше, а коли погано — москалі винуваті»⁵⁵.

Ще більш ризикована понятійна стилістика тих метафор, які утворюються у політичному дискурсі. Тут рівень метафоричності на порядок вищий, бо визначається інструментальними й мобілізаційними завданнями. «Дві України», «націонал-патріотизм», «демократична коаліція», «колоніальна спадщина» — метафори,

які торують шлях евфемізмів на зразок «совковості», «радянської окупації». Найвищої напруги — аж до втрати відчуття пристойності — набуває ця тенденція у медійному дискурсі. З безлічі можливих прикладів оберемо один: електронна газета «захід.net», яка позиціонує себе як незалежне інформаційно-аналітичне Інтернет-видання, розмірковує про локальну ідентичність Львова під промовистим заголовком «Запах сечі віє зі Сходу»⁵⁶.

Існує легко простежувана закономірність — чим простіша й дохідливіша метафора, тим з більшим успіхом вона може використовуватися для підміни штучно створеними конструктами тих традиційних самообразів, які виробляються у ході природної етнокультурної, мовної, конфесійної самоідентифікації. Спіраль тотальної індоктринації розкручується досить легко. Інша річ: чи зможуть політичні актори упоратися з новою інерційною силою, яка при цьому виникає?

На прикладі ідеологеми «двох Україн» досить легко простежити особливості метафоричного моделювання: вдало знайдена метафора набуває епістемологічного статусу і розглядається як максимально зручна для популяризації пояснювальна схема. І тоді вже уявляється не так важливим, що, як усякий троп, образ «двох Україн» не претендує ні на конкретність, ні на чіткість географічних кордонів. Матеріалізує його не стільки сама по собі регіональна специфічність, скільки політичне протистояння лідерів двох блоків і відповідні електоральні симпатії. Коли ж на цю метафору накладається гантінгтонівська ідея зіткнення цивілізацій, символізація розчленованого українського простору набуває справді апокаліптичних рис. Стереотип швидко обростає емоційними інвективами, і на публіцистичному подіумі постають уже «двадцять дві» України.

Багаторічні дискусії з проблеми «двох Україн» перетворилися на одну з постійних домінант українського (і навколоукраїнського) політичного дискурсу. Вперше вжита публіцистом М. Рябчуком у назві англomовної статті 1992 р., ця метафора спричинила гостру дискусію, на перебігу якої варто зупинитися докладніше, оскільки саме тут — витoki зворотного впливу метафоричного моделювання на політичний процес. Міф про дві України, як показала Т. Журженко, посилено експлуатується і в українському і в російському націоналістичних дискурсах. Перший зображує Західну Україну у вигляді національного ядра — бази масового демократичного руху і носія європейських культурних цінностей,

а Східну — як відстале русифіковане й «советизоване» населення, що втратило ідентичність і самим фактом свого існування становить загрозу демократії. Другий бачить у Галичині не «П'ємонт», а «Вандею», оскільки, мовляв, галицький націоналізм намагається змінити культурний код української нації і перетворити її на ресурс чужої і ворожої західної цивілізації⁵⁷. І в тому, і в іншому випадку маємо справу також із свідомою чи підсвідомою гіперболізацією відмінностей, що є прямим результатом політизації проблеми.

Відправні положення версії М. Рябчука будувалися на такому протиставленні ментальних відмінностей світосприймання мешканців умовного Сходу і умовного Заходу України, яке набувало вигляду «різних країн, різних світів, різних цивілізацій». Західна Україна, уособленням якої виступає Львів, за Рябчуком, зберегла певні ознаки «буржуйськості», ніколи не сприймаючи Радянський Союз як «свою» країну. Львів, будучи культурно-освітнім й економічним центром великого, найбільш україномовного і найменш советизованого регіону, став своєрідним символом, уособленням «іншої» України, «справжнішої», «європейськішої», порятованої від русифікаторської-советизаторської заглади і відтак покликаної відіграти особливу роль у відродженні решти краю».

Докладно проаналізувавши еволюцію месіанського міфу про Галичину як український «П'ємонт», М. Рябчук вважає, що формотворчим чинником нової львівської ідентичності сьогодні є вже не етос боротьби партизанської УПА, а міфологізовані уявлення про львівську багатокультурність і уявну належність до Європи, до якої необхідно повернутися. Автор бачить два різновиди «галицького автономізму» — радикальний (котрий правильніше назвати сепаратизмом), і поміркований (представлений ширшим спектром «федералістських» поглядів). У своїх крайніх виявах радикальний напрям проповідує «підставову, ледь не генетичну ворожість східних українців до західних — таке собі гантінгтонівське зіткнення несумісних цивілізацій».

Своєрідну альтернативу західноукраїнській «буржуйськості» у Рябчука представляє Донецьк — типове «советське» місто, «прекрасний новий світ переможної революції та пролетарського інтернаціоналізму». «Люди тут розмовляють іншою мовою, яку вважають російською, відвідують інші церкви (якщо взагалі відвідують), дивляться інші телеканали, слухають іншу музику, голосують за цілком інші політичні партії».

Під зливою гострої критики такої, надто спрощеної, схеми «двох Україн» М. Рябчук змушений був пояснювати, що протиставляв «насправді не регіони, а дві несумісні, непримиренні ідеології», що «дві України» існують радше як два символи і дві потенційні можливості подальшого розвитку, як такі-собі умовні полюси українського глобуса⁵⁸. Але попри всі ці та інші застереження, метафора «двох Україн» міцно увійшла у політико-культурний контекст. Як справедливо зазначають С. Макеєв та А. Патракова, «ціннісно-символічна напруженість і неприховувана конфліктогенність такого розрізнення здебільшого мають радикальний характер. І тому воно набуло форми сталого стереотипу, на побутовому рівні насиченого взаємно неприйнятними й погано згладжуваними емоційними інвективами»⁵⁹.

Стереотипізацію можна розглядати як наступний етап метафоричного моделювання. Запозичене з психології поняття стереотипу вже близько століття присутнє у суспільних дискурсах, але наукове осмислення явища стереотипізації залишає бажати кращого. Як, під впливом яких чинників виробляється у суспільної групи система фіксованого, умовно-рефлекторного реагування на ті або інші подразники і чому вона швидко набуває ознак автоматизму? Як, зокрема, виникають і в який спосіб підтримуються стійкі етнічні стереотипи? Шукаючи відповідь на ці запитання, О. Галенко наголошує на ролі націоналізму. Хоча не націоналізм, доводить він, витворив національну міфологію, але саме він її стереотипізував і зробив одним з головних оціночних критеріїв у мисленні людини останніх двох століть. При цьому націоналізмові знадобилися два різновиди стереотипів. «Аутостереотипи, себто уявлення (забобони) членів кожної нації про самих себе, мусили бути однозначно позитивними, тоді як стереотипи про інші етнічні спільноти були як правило негативними». Вироблення стереотипу потребує значних зусиль, але коли він набуває вигляду забобону, його засвоєння суспільною свідомістю відбувається напрочуд легко. Оскільки збереження стереотипів ґрунтується на психологічній інертності, їхня ломка являє собою непростий процес. В українській свідомості існує, наприклад, стійкий стереотип щодо Кримського ханату, агресія якого, мовляв, мала на меті загарбання українських земель і геноцид українців. При цьому зазвичай поза увагою лишається загальний контекст середньовічних відносин між сусідами і мілітарний характер степової цивілізації кримських татар⁶⁰.

На ґрунті стереотипізації процесів і явищ буйним цвітом розквітає політична й історична міфотворчість. Популярність міфів пояснюється не лише їхньою інструментальною (зазвичай маніпулятивною) функцією, але й зручністю спрощених, прийнятих на віру певних стереотипів масової свідомості. За Р. Бартом, міф «дарує есенціальну простоту; у світі, який він організує, немає суперечностей, оскільки немає глибини»⁶¹. Позараціональність міфу і примат у ньому образно-емоційного начала виявляються «запитаними» особливо в часи суспільної нестабільності. І саме в цей час до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях і яких передсудах базуються штучно сконструйовані політичні міфологеми, вони майже завжди мають у своїй основі опозицію «ми — вони», протиставлення «героїв» і «зłodіїв». Застосування евфемізмів, підміна дефініцій виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню суть подій і явищ.

Політична міфотворчість таїть у собі чимало небезпек, і зовсім не випадково міфи як витвори людської уяви міцно увійшли у реєстр дослідницьких об'єктів соціогуманітарних наук. Особливість міфу як складного смислового комплексу в тому, що він не піддається верифікації і спростуванню фактами. Міф — структура принципово контрфактична. Живучість міфів у тому й полягає, що вони перебувають у позараціональному просторі, експлуатуючи інтуїтивні відчуття й генетично успадковані передсуди. У політичному просторі міф виконує поряд з маніпулятивною і своєрідну «обмежувальну» функцію — він задає параметри відокремлення «свого» політичного простору від «чужого». Саме тому «спростування» міфів виявляється, як правило, невдячною справою — адже вони приймаються «на віру».

Н. Яковенко досить точно визначила джерела функціонування у вітчизняному історичному дискурсі шести-семи своєрідних формул-міфем, що, починаючи з кінця XIX ст., витворювали український національний міф. Від міфу про «вибір» (віри, протекції) через міфему безперервного тяжіння до «возз'єднання» прокладався шлях до пошуку «окупантів» і такого «історіографічного пропагандизму», який не полишав місця «для буденного життя, для елементів громадянського суспільства, для феномена взаємопроникнення культур і т.ін.»⁶². Зрештою утвердився нині домінуючий спосіб тлумачення минулого як пошук прецедентів для підтвердження тих або інших достоїнств українського народу, а відтак і викривлений погляд на історичну науку як на свого роду

«національний проект», який морально зобов'язує дослідника пропагувати патріотичні цінності.

Процес творення ідентифікаційних міфів в Україні професійно досліджує культуролог з Донецька О. Тараненко, автор цікавої книги «Міф: структура, типологія, трансформація в культурі ХХ століття» (2003). Кожна епоха має свої міфологічні ряди, і ці псевдоісторичні міфи «гріють наше самолюбство й тоді, коли наголошуємо наші плюси й коли переконуємо себе в тому, буцімто нам найгірше». Міфологізація Донбасу почалася у 20–30-х рр. минулого століття, коли ідеологічні штампи «міста трудової слави» стали своєрідними магічними заклинаннями, які доповнював культ «нових богів» — героїв праці Стаханова, Ізотова, Мазая та інших. Міфи поставали не як віддзеркалення реальності, а як «світлі цілі». Другий етап міфотворчості породив культ Донецька як «вугільно-трояндового» міста-мільонера й особливого «шахтарського характеру»; на цьому ґрунті вибудовувалася міфологема «Донбас годує всю Україну». А коли всі плюси змінилися на мінуси, Донецьк несподівано став символом «беспределу» й агресивної кримінальності, причому навіть самі донеччани подеколи тішилися з того, що живуть за «своїми» поняттями й правилами. І тоді їхні серця почали зігрівати скіфо-сарматські сюжети, сакралізація «дикого поля» і старої Юзівки. «І ми, — констатує О. Тараненко, — попри волю, опинилися у світі, поділеному на своїх, «донецьких», «східних» і «чужих», «націоналістичних», «західних». Зненацька ми зажили у віртуальній країні, де не одна столиця, але — поза нею — дві інші, міфологічні — Львів і Донецьк. Ми опинилися на самісінькому краю провалля, яке буцімто незаперечно та нез'єднанно розділяє міфологічні Схід і Захід, як у казці, де назад дороги ніколи немає». Найгірше, вважає вона, що «доки живемо віртуальним життям вигаданих кимось за нас мітів, неспинно спливає час нашого неповторного життя»⁶³.

Свідомо запозичую ці розлогі цитати з часопису інтелектуалів «Критика» (з його своєрідним правописом), оскільки поряд у ньому було опубліковано й голос з іншого українського полюсу — зі Львова. Не настільки категорично і, схоже, без відчуття «краю провалля» автор допису Ю. Прохасько фіксує виразний образ не менш міфічного Львова — міста, культ якому творить його провінція. «Герменевтичне» місто, у самій фактурі якого присутня ностальгія, «місто, яке вислизає і яке хочеться впіймати», насправді виявляється субстанцією « з кольором вижовклого паперу»,

містом, у якому свідомо й добровільно можуть жити лише романтики, містом, із кожної шпарини якого «світить цивілізаційне відставання, аби не сказати відсталість». Щоб жити у сьогоднішньому Львові, зауважує автор, треба мати схильність до метафоризму. «Бо метафора є необхідною, а подекуди просто-таки рятівною, коли дійсність чомусь не влаштує. Щасливі не потребують метафор»⁶⁴.

Щодо непотрібності метафор у світі щасливих з автором можна було б посперечатися, але обидва процитовані матеріали є зайвим доказом того, як схильність до гучних штампів і простих пояснень разом із невмінням протистояти навіюванню створює ефективні інструменти маніпулятивного впливу на свідомість. Адже, як констатує на сторінках тієї ж «Критики» А. Заярнюк, міф у дискурсах про Львів «стає просто ще одним виміром життя, його прикрашеною та артикульованою «надбудовою». Із тривогою і певним «відчуттям незручності» автор пише про те, що міфи творяться й поширюються не просто задля втіхи публіки, а задля зміни індивідуальної та публічної ідентичності. Уявлення про те, що існують «прості люди», які потребують міфів, й інтелектуали, які повинні ці міфи винаходити, уявляються йому такими, що створюють етичну проблему і можуть викликати сумніви в інтелектуальній чесності. А проте львівський міф обростає новими деталями, вибудовуючись на опозиції як простору села, так і ще більшою мірою — на протиставленнях традиційно цивілізованого Львова радянському «варварству»⁶⁵.

Отже, «новий львівський міф» — це не просто ностальгія за «австрійським цивілізованим містом» і навіть не оновлена версія «Галицького П'ємонту». Це насамперед виразний негативний жест у бік Києва, звідки, мовляв, виходить загроза «взірцево національній» і «безсумнівно європейській» ідентичності. Н. Громакова недалеко від істини, коли вбачає у такому напрямі міфотворчості програму спротиву столичному централізмові — своєрідного протесту проти того, що «в сучасній Україні «російські» Київ і Донецьк, а не Львів, «прихована столиця України» диктують правила політичного й економічного життя»⁶⁶.

Про те, як міфотворчість і стереотипізація прокладають шлях ірраціональному «ментальному картуванню» і якого викривленого вигляду можуть набувати «мапи в головах людей», дохідливо писав Ф. Тер. Україна, належачи до Європи, наголошував він, змушена болісно відшукувати «свій шлях» до неї, оскільки у головах

багатьох західних політиків вона й досі присутня як елемент «Сходу», частина віртуальної Російської імперії чи Радянського Союзу. І причина тут не лише у звичних стереотипах, але й у геостратегічному мисленні⁶⁷. Як це не дивно, але приблизно за таким же «лекалом» значна частина львівських інтелектуалів намагається закарбувати у головах людей уявлення про Східну Україну як потенційне джерело сепаратизму, «вотчину» Росії, — або як «дике поле», розплідник СНІДу, венеричних захворювань, антирелігійності⁶⁸. Що ж до Галичини, то на такій «ментальній мапі» вона вимальовується як джерело організованості, осердя контактів з центральноєвропейським культурним колом і навіть як «край міст» (жоден регіон не уявляється таким урбанізованим, бо, мовляв, у Донецьку чи Дніпропетровську спальні райони не є містами).

Усі наведені приклади можуть слугувати доказом правомірності того розрізнення двох типів масової свідомості — реалістичного й магічного, яке існує у сучасній (постнекласичній) гуманітаристиці. Перший тип базується на оцінках світоустрою як сфери практичних дій, в якій надзвичайно багато залежить від самої людини. Як правило, його носіями є прибічники ініціативного типу поведінки, індивідуалістичних орієнтацій, універсалістських цінностей, пріоритетів свободи й демократії. Магічний тип масової свідомості відзначається максималізмом і позірною революційністю; його носії прагнуть дістати «все і відразу». Притаманні йому відмітні риси — потяг до зрівняльної справедливості, простих рішень («забрати й поділити»), комплекси жертви, невисока цінність людського життя. В ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, пошук зовнішніх ворогів, ксенофобія. Такому типу свідомості більшою мірою, ніж раціоналістичному, притаманна амбівалентність: невисокий рівень довіри до владних інститутів сполучається не тільки із завищеними соціальними очікуваннями, але й з підсвідомим прагненням до авторитарної влади⁶⁹.

Проявом такого типу свідомості найчастіше є вербальна агресія. У політичних дискурсах вона виступає у вигляді переважаючої експресивності над інформативністю, смислової невизначеності, театральності. Метафора театру найчастіше застосовується в парі з іронічними, принизливими конотаціями і містить імплікацію «несправжності» намірів опонента. Як знак несприйняття «іншого» використовуються політичні ярлики та образливі інквентиви. При цьому присутність «бандитів» чи «фашистів» у політичному полі уже нікого не шокує.

Політичні кризи 2004–2008 рр. виявили схильність українського політикуму до застосування морбідальних метафор, тобто таких, які використовують стереотипи «хворого суспільства». Метафори, створювані за цим зразком, мають переважно емотивний характер і об'єднуються концептуальними векторами агресивності й тривожності. Використовувані найбільш радикальними політичними силами, вони здатні підживлювати спекулятивні стереотипи «донецьких бандитів» чи «західняків-бандерівців», вносити у суспільство розбрат і недовіру. Досить категоричний щодо цього Ю. Шаповал, який вважає, що Україну «розкололи (розкололи-розкололи, хто б там не заперечував!) ще в 2004-му політтехнологі та продажні (в першу чергу теле-) журналісти, створивши нібито антагоністичні образи Західної України та Східної. Це не додає позитивних перспектив ані сучасному політикуму, ані соціуму»⁷⁰.

Міфологеми »розколу« у ході президентської кампанії 2004 р. відштовхувалися від уже »розкрученого« конструктору «двох Україн». Спочатку політтехнологі поділили країну на регіональні «зони», докладаючи зусиль до того, щоб представити прихильність до певного кандидата у категоріях «свій — чужий». «Свої» ціннісні уподобання подавалися як єдино правильні, а в ціннісних пріоритетах «чужих» вбачалися ознаки недолугості або зомбування. Ключовим елементом таких політтехнологій було конструювання метафор за негативно-оціночним шаблоном разом з висуненням на перший план у політичній агітації найбільш «чутливих», «роз'єднуючих» тем і чіткою ідентифікацією кожного «полюсу» з певним кандидатом. Політизація й психологізація регіональних розбіжностей увінчувалася, як правило, конструюванням концепту «загрози» для України від перемоги носія протилежних поглядів.

Інвективні ярлики, евфемізми, образливі метафори послідовно переводили політичний дискурс на рейки агональності, стерши грань між дозволеним і недозволеним у політичній взаємодії. Т. Кашуба уважно проаналізувала мову найбільш популярних друкованих та електронних ЗМІ напередодні президентської передвиборної кампанії (квітень — травень 2004 р.) і виявила, що у 37 статтях метафори, запозичені здебільшого з воєнної лексики, зустрічаються у 253 контекстах. Крім «війни» й «битв» у них фігурували «фронтіві зведення», «солдати», «комісари», «десанти», «головнокомандувачі», «вибухівка», «патрони», «удари», «взяти в облогу», «стояти на смерть» і т. п. А це ж був лише початок виборчих перегонів!

Дослідниця справедливо зазначала, що «занадто метафоричний мілітаризм підсвідомо орієнтує людину на боротьбу, а не на пошук згоди та миру, на недовіру до навколишнього світу, до влади і, врешті-решт, до самого себе»⁷¹.

Маніпулятивні технології виявилися дійовими — за даними Центру Разумкова у квітні 2005 р. наявність розколу в українському суспільстві (поділ на дві ворогуючі частини) визнавала майже половина (47,4%) громадян⁷². Але замість того, щоб мінімізувати розбіжності, політичні сили знов вдалися до конструювання «образу ворога» в ході парламентських виборів 2006 р. Відмінності у зовнішньополітичних, мовних орієнтаціях, у ставленні до радянського минулого, до статусу ОУН — УПА тощо подавалися тепер уже як ознаки «цивілізаційного розколу». «Український Захід» зображувався як бастион демократії й патріотизму, а «антиукраїнський Схід» — як оплот антизахідництва й ірраціонального русофільства. Це не могло не призвести до поглиблення протистояння, наслідком якого стала політична криза 2007 р.

Міфологізовану свідомість надто довго розглядали як спадок нерозчленованого знання, своєрідну суміш алогічних схем сприйняття дійсності, фантастичних домислів, езотеричних уявлень, корені яких — у юнгівському «колективному несвідомому». Сучасні погляди на джерела міфотворчості фокусують увагу не стільки на ілюзорності міфологічного мислення, скільки на свідомому використанні елітами масових ілюзій з метою маніпулювання масовою свідомістю. Російські соціологи (Г. Осипов, Ж. Тоценко) ввели в обіг тезу про реміфологізацію суспільної свідомості на пострадянському просторі. Своєрідний «ренесанс» міфологічного мислення на рубежі третього тисячоліття пов'язується із введенням у систему світопоояснення «мозаїчного методу мислення, швидше пов'язаного з руйнівною, ніж із творчою функцією»⁷³. Сказане вище про конструювання міфологем «розколу» (докладніше про це йтиметься далі) підтверджує хід думок російських науковців.

У цьому контексті сталість давно розвінчаного штучного концепту «двох Україн» уже нікого не дивує. Адже він виступає як своєрідний символ-код, який легітимізує, поміж іншим, європейську перспективу України. «Дві України» потрібні «магічній» масовій свідомості для постійного нагадування — окрім тенденції «назад до СРСР», яку, мовляв, уособлює Південно-Східний регіон, існує інша, притаманна західному регіону — «уперед (чи також назад?) до Європи». І навіть ті інтелектуали, які вважають

дискусію на теми «двох Україн» непродуктивною і шкідливою для національних інтересів, вирватися з лабетів магічної свідомості, як правило, не в змозі.

На підтвердження сказаного наведемо лише один приклад. О. Бетлій вбачає вразливість дискурсу про «кількість Україн» у зміщенні акцентів щодо пошуку «українського Іншого» — продуктивніше, мовляв, шукати його назовні, а не «поміж себе». Пропонується новий «дискурс іншування» — з наголосом на цілісності України й «конституційному патріотизмі», з відмовою від «концепції двох символічних Україн, що її політики перетворили на небезпечну іграшку». Чудово, але що натомість? У ролі своєрідної панацеї автором пропонується «перевинайдення Східної Європи», яке дасть нарешті змогу «остаточно локалізувати Україну на європейській мапі»⁷⁴. Але чи багато зміниться від того, що Україна нарешті «захоче», щоб її вважали частиною Східної Європи? Щоб вважатися Європою, треба насамперед бути нею в цивілізаційному сенсі. А шлях до цього лежить не через магію картування і месіаністські ілюзії, а через цілу серію важких, здебільшого непопулярних реформ. Поки що ж упевненість авторки у тому, що Україна має реальний шанс поліпшити імідж Східної Європи («бо ж бути відсталими не означає бути варварами») поділити важко.

Не хотілося б, щоб із сказаного читач зробив висновок: мовляв, розбіжності по лінії «Захід — Схід» в Україні існують лише у міфах, конструкціях «навколонукової публіцистики», схемах політтехнологів. Український «розщеплений світ» має свої географічні, економічні, ментальні, конфесійні та інші виміри, зумовлені насамперед історичним досвідом перебування регіонів у різних політичних полях та цивілізаційних системах. Сформовані на цьому фундаменті регіональні ідентичності існують поза будь-якими дискурсами і мають свої історичні корені й соціокультурне підґрунтя. Далі буде показано, як проявляються історично сформовані особливості у системах світосприймання, пріоритетних базових цінностях, політичній і соціонормативній культурі громадян різних регіонів. Тут же йдеться не стільки про реально існуючі відмінності, а про ті образи регіонів, які з подачі еліт прищеплюються масовій свідомості.

Не варто скидати з рахунку також потужний вплив ідеологічної інерції, на який звертає увагу О. Майборода. У свідомості населення східних регіонів міцно закорінені канони, сформовані пропагандистськими зусиллями комуністичного режиму, а у свідомості

населення українського Заходу — ті, які виховані десятиліттями перебування у стані опозиції (як відвертої, так і прихованої) комуністичному режимові. Мешканцям південно-східних регіонів важко побороти упереджене ставлення до капіталізму, а населення Заходу, яке пережило кілька хвиль репресій, радянізацію й русифікацію, сприймає як загрозу все, що йде зі Сходу. Ці розбіжності можна було б подолати, якби влада дбала про спільну взаємоприйнятну концепцію суспільного розвитку, а регіональні еліти не так ретельно оберігали механізми збереження свого політико-економічного домінування⁷⁵. Але, на жаль, гучні заяви про «єдину Україну» не перешкоджають українському політикуму і далі грати на полі конфронтаційності.

Отже, існує потреба пильніше придивитися до того, що в регіональних розбіжностях іде від історії й умов життя, а що створюється штучно на угоду певним політичним силам. Без заглиблення у пласти історії і з'ясування витоків органічно притаманних Україні ідентифікаційних криз зробити це практично неможливо.

¹ Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. — Ленинград, 1930.

² Див.: Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования — С. 92–94.

³ Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы // <http://www.ruthenia.ru/logos/number/20002/09.html>

⁴ Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России. — М., 1999.

⁵ Макеев С.А., Оксамитная С.М., Швачко Е.В. Социальные идентификации и идентичности. — К., 1996.

⁶ Соціокультурні ідентичності та практики. — К., 2002. — С. 23, 92–94.

⁷ Див., напр.: Тарасенко В.І., Іваненко О.О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). — К., 2004; Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.Танчера, В.Степаненка. — К., 2004.

⁸ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. — К., 2006. — С. 17.

⁹ Горизонтов Л. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 3.

¹⁰ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти) — К., 2005.

¹¹ Гаген фон М. Повертаючись до історій України // Критика. — 2007. — Ч. 6. — С. 11–15.

- ¹² *Hurtado A.L.* The Spanish Borderlands // <http://www.oah.org/pubs/magazine/Latinos/hurtado.html>
- ¹³ *Sunderland W.* Faming the Wild Field. — New York, 2004.
- ¹⁴ *Донченко О.* Структура психіки як колективне несвідоме // Соціальна психологія. — 2008. — №2. — С. 3–15.
- ¹⁵ *Див. Висоцька Н.* Конституювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії. — С. 29–30.
- ¹⁶ *Hettne B.* Neo-Mercantilism: The Pursuit of Regionness // Cooperation & Conflict. — 1993. — №28 (3). — P. 211–232.
- ¹⁷ *Burke P.* Identities and social structure. — P. 5–15.
- ¹⁸ *Див.: Гельман В.Я.* Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис. — 2007. — №2. — С. 81–84.
- ¹⁹ *Ахременко А.С.* Пространственное моделирование электорального выбора: развитие, современные проблемы и перспективы // Полис. — 2007. — №2. — С. 169–171.
- ²⁰ *Патнам Р.Д.* та ін. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. — К., 2001.
- ²¹ Докладніше див.: *Кравченко С.А.* Социологическая теория: дискурс будущего // Социс. — 2007. — №3. — С. 3–12.
- ²² *Рязанцев И.П.* Социология региона как теория среднего уровня: к постановке проблемы // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2006. — №3. — С. 39–55.
- ²³ *Степаненко В.* Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №2. — С. 7–10.
- ²⁴ *Замятин Д.Н.* Феноменология географических образов // http://www.ruthenia.ru/logos/kofr/2000/2000_06.htm
- ²⁵ Проблеми теорії ментальності // За ред.М.Поповича — К., 2006. — С. 73.
- ²⁶ *Кизима В.* Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. — 2001. — №5. — С. 18–21.
- ²⁷ *Кларк Т.* Центр // Енциклопедія постмодернізму /За ред. Ч.Е. Вінквіста та В.Е. Тейлора. — К., 2003. — С. 470.
- ²⁸ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. — М., 2006. — С. 18–27.
- ²⁹ *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т.2. Перевидання в Україні. — К., 1995. — С. 708–718.
- ³⁰ *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. — К., 2006. — С. 37–43, 65, 69; він же. — Психологічні основи окциденталізму. — Мюнхен, 1996. — С. 46–49.
- ³¹ *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). — К., 2001. — С. 263, 334.

Розділ 2. Регіональна ідентичність в Україні: методологія

³² Докладно див.: *Верменич Я.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. — К., 2008. — С. 15–41; її ж: Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // *Регіональна історія України.* — Вип. 1. — К., 2007. — С. 13–28.

³³ Регіональна політика та механізми її реалізації. — К., 2003. — С. 26–27.

³⁴ *Чемес В.* Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // <http://www.slovnuk.org.ua/ukr/43html>.

³⁵ *Майборода О.* Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 9–40; *Галенко О.* Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // *Наукові записки ІІІЕНД.* — Вип. 19. — К., 2002. — С. 30–72; *Устименко В.* Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Там само. — С. 73–118; *Котигоренко В., Панчук М.* Проблеми адміністративно-територіального устрою у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // Там само. — С. 192–218.

³⁶ Регіональна політика в Україні: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995.

³⁷ Докладніше про природу ментальності див.: Проблеми теорії ментальності — С. 3–7.

³⁸ День. — 2004. — 3 серпня.

³⁹ *Герасимов И.В.* Модернизация России как процесс трансформации ментальности // *Русская история: проблемы менталитета.* — М., 1994. — С. 10.

⁴⁰ *Regionale politische kultur.* Stuttgart-Berlin-Koeln-Mainz, 1985. — S. 11.

⁴¹ Див.: *Каспэ С.И.* Суррогат империи: о природе и происхождении федеративной политической формы // *Полис.* — 2005. — №4. — С. 9–27.

⁴² *Степаненко В.* Етнос — демос — поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2002. — №2. — С. 114.

⁴³ *Черниш Н., Ровенчак О.* Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2007. — №1. — С. 34.

⁴⁴ *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров: Человек — текст — семиосфера — история. — М., 1996. — С. 344–345.

⁴⁵ *Converse P.E.* The Nature of Belief Systems in Mass Public // *Ideology and Discontent.* — Clencoe, 1964 — P. 206.

⁴⁶ Див., напр.: *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2005. — №3. — С. 103–105.

⁴⁷ Докладніше див.: *Лякота Л.* Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств // *Політичний менеджмент.* — 2006. — №4. — С. 65–67; *Богуславська К.* Становлення та розвиток мережевого підходу до розвитку політичних процесів // Там само. —

С. 80–88; *Сенюшкіна Т.О.* Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики). — Одеса, 2005. — С. 76–85.

⁴⁸ *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — С. 9–51.

⁴⁹ Регіональна політика та механізми її реалізації. — С. 37–38.

⁵⁰ *Докинз Р.* Эгоистичный ген. — М., 1993.

⁵¹ *Алексеенкова А.С.* Когнитивные механизмы интеграции социальных сетей // *Полис.* — 2007. — №3. — С. 112–113.

⁵² *Марчуков А.* Причины независимого разлома // *Политический журнал.* — 2007. — №13–14. — С. 60–63.

⁵³ *Тоффлер Е.* Третья волна. — С. 142–143.

⁵⁴ *Макарычев А.С.* Метафоры регионализма в международно-политическом дискурсе // <http://www.policy.hu/makarychev/rus17.htm>

⁵⁵ *Толочко П.* Несповідимі путі України. — К., 2004. — С. 129.

⁵⁶ *Zaxid.net.* — 2007. — 15 червня.

⁵⁷ *Журженко Т.* Міф про дві України // *Сучасність.* — 2003. — №4. — С. 78–83.

⁵⁸ *Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К., 2003. — С. 19–22, 196–209.

⁵⁹ *Макеев С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2004. — №3. — С. 110.

⁶⁰ *Галенко О.* Тягар стереотипів // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. — К., 2004. — С. 81–101.

⁶¹ *Барт Р.* Мифология. — М., 1996. — С. 270.

⁶² *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>

⁶³ *Тараненко О.* Донецьк без мітів // *Критика.* — 2006. — Ч. 9. — С. 33–34.

⁶⁴ *Прохасько Ю.* Львівські епіфанії // Там само. — С. 35–36.

⁶⁵ *Заярнюк А.* Львів як рай для інтелектуалів // *Критика.* — 2008. — Ч. 1–2. — С. 16–21.

⁶⁶ *Громакова Н.Ю.* Галицький націоналізм та міф Львова // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє.* — С.290.

⁶⁷ *Тер Ф.* Україна на ментальній мапі Європи // *Критика.* — 2005. — Ч. 9.

⁶⁸ Див., напр. інтерв'ю Т.Возняка // *Дзеркало тижня.* — 2005. — 10 грудня.

⁶⁹ *Немировский В.Г.* Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии // *Социс.* — 2006. — №2. — С. 16–17.

⁷⁰ *Шаповал Ю.* Що це було? // У кольорах «помаранчевої революції». — К., 2007. — С. 6.

⁷¹ *Кашуба Т.* Президентські перегони в метафоричному дзеркалі // *Університет.* — 2004. — №1. — С. 82.

Розділ 2. Регіональна ідентичність в Україні: методологія

⁷² Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006. — С. 3.

⁷³ Тощенко Ж.Т. Время мифов и пути их преодоления // Социс. — 2006. — №1. — С. 44.

⁷⁴ Бетлій О. Перевинайдення Східної Європи // Критика. — 2007. — Ч. 7–8. — С. 5–9.

⁷⁵ Майборода О. Український етнос має стати ядром української політичної нації // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006. — С. 19–20.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТ

1. Регіональна сегментація як історична спадщина

Специфічність територіальних ідентичностей полягає у складному поєднанні вироблених століттями стійких констант масової свідомості, індивідуального й групового досвіду локальних спільнот із тими важелями мобілізаційного й орієнтаційного впливу, які продукують на кожному новому етапі історичного розвитку місцеві еліти. Сформовану на такій основі ідентичність іноді порівнюють із своєрідною квазіфізичною субстанцією: вона має чимало властивостей фізичних тіл — складну структуру й багатшаровість, пружність, інерційність. «Чим сильніше тиснуть на неї, тим потужніша віддача. Її не можна переломити через коліно, не ризикуючи зламати собі шию. Ігнорувати це — значить приректи на невдачу будь-які, у тому числі розумні, плани»¹.

Своєрідна «пружність», як і інерційність, вітчизняних варіантів регіональних ідентичностей легко пояснюється як обставинами їхнього походження, так і специфікою конструювання ідентичностей на пострадянському просторі. У контексті багатовікової бездержавності й територіального розчленування регіональні цикли політичних відносин стали наслідком домінуючих упродовж століть імперських принципів державної організації — з територіальною експансією й ієрархічно побудованими системами управління підкореними народами. Оскільки українські землі ще в глибині століть опинилися в центрі зіткнень міждержавних інтересів, ідентичність українського етносу могла формуватися або на засадах пристосування й запозичень, або у конфліктному руслі. Українська історія дає безліч прикладів обох стратегій, але якщо еліти зрештою все ж воліли домовлятися, то низи мали виразну схильність до бунтарства. Оскільки ж метрополії нещадно придушували прояви непокори, українцям найчастіше доводилося вибирати між конформізмом чи втечею. З'являлися цілі регіони, практично невідкладні правлячим режимам. Сподіватися на якийсь суспільний ідеал, здатний об'єднати поляризований соціум, не доводилося. Українці звикли об'єднуватися на ґрунті негативізму й протистояння, і ця генетично закладена програма діє й до сьогодні.

Угорський історик І. Бібо знайшов досить точне означення для притаманного народам східноєвропейського регіону відчуття трижовності й віктимності — екзистенційний страх. Упродовж століть він усвідомлювався як реальна або уявна загроза загибелі певної етнічної спільноти внаслідок втрати державності, асиміляції, депортацій чи геноциду. Загроза пов'язувалася спочатку з турками, пізніше з німцями чи з Росією. Навряд чи, як зауважує вже згадуваний О. Міллер, колективні екзистенційні страхи належать до здорових рис психіки. Але без їхнього врахування неможливо прояснити ані мотиви етнічної віктимізації у свідомості бездержавних і розчленованих народів, ані корені тієї кризи розуміння й довіри, яка притаманна відносинам сучасної Росії з її сусідами². Додамо: в українському випадку без врахування колективних екзистенційних страхів неможливо зрозуміти і ті ментальні особливості регіональної самосвідомості, які становлять підґрунтя регіональної ідентичності.

Якщо умовно поділити Україну на три частини — приблизно так, як вона поділилася за результатами парламентських виборів 2006 р., то у кожній з трьох регіональних спільнот виявиться власний травмуючий досвід. Тривале існування розчленованої України на межі трьох цивілізацій — західноєвропейської, східнохристиянської й мусульманської — зумовило своєрідний ефект «притягання й відторгнення» щодо інакшості. З одного боку, спостерігалися тенденції наслідування більш успішних спільнот (із відповідними комплексами меншовартості), а з другого — виявлялися ознаки нездатності або небажання зрозуміти іншу систему світосприймання. Зрештою сформувалися стійкі стереотипи мислення за канонами аристотелевої логіки — або добро, або зло, або істина, або неправда. Не так вже й важко при бажанні створити на такій основі систему символів, ритуалів, міфів, здатних бути не просто катализатором протестної активності, але й підживлювати ксенофобію й расистські прояви.

Отже, без екскурсів у глибини історії неможливо ані прояснити специфічність регіональних самоідентифікацій, ані зрозуміти витоки формування тих політичних проєктів, які розроблялися місцевими елітами. На особливостях історичного розвитку територій важливо наголосити, оскільки сутнісні ознаки територіальних ідентифікацій складаються задовго до завершення процесів етно- і націєгенезу. Історично склалося так, що південні простори нинішньої України стали ще до нашої ери ареною зустрічі двох

цивілізацій — скіфської і античної. Пізніше слов'янським племінним князінням довелося співіснувати з Хозарським каганатом, територія якого охоплювала східну частину нинішньої України аж до пониззя Дніпра. Могутній державі русів, яка у X–XIII ст. була найбільшою державою Європи, простягаючись від Чорного до Балтійського моря, не належали нижня течія Дніпра, Побужжя, Донщина — величезні степові простори займали кочівники-половці. А у XIII ст. могутнє кочівницьке утворення — Золота Орда — підім'яло під себе вже підупалу Русь, і навіть наймогутніший на той час із руських князів Данило Галицький змушений був визнати його верховенство. Водночас Галицько-Волинська Русь стала об'єктом зазіхань західних сусідів — її територія була невдовзі поділена між Польщею, яка в середині XIV ст. підпорядкувала собі Галичину, і Великим князівством Литовським (ВКЛ). При цьому, як вважають дослідники, входження князівств Подніпров'я і Волині до складу ВКЛ було результатом своєрідного кондомініуму — дипломатичної угоди, яка зберігала данницьку залежність окупованих Литвою територій від Орди³.

Інакше склалася доля території між Дністром і Прутом — ці землі у XIV ст. опинилися у складі новоствореного Молдавського князівства, яке перебувало у васальній залежності спочатку від Польщі, а з XVI ст. — від Туреччини. У Криму генуезькі колонії ділили територію з уламком Золотої Орди — Кримським ханством, яке після 1475 р. також стало васалом Османської імперії. Закарпаття ще в XI ст. потрапило під владу Угорщини.

Таким чином, упродовж XIII–XIV ст. різні території, на яких розпочиналися процеси українського етногенезу, потрапили до складу різних державних утворень, стали їхніми периферіями. Від цього часу вступають в дію ті механізми центр-периферійної полярності, які блискуче простежив на матеріалі усєї світової історії уже згадуваний норвезький політолог С. Роккан. Йому вдалося створити не тільки переконливу пояснювальну модель всесвітньої історії на фундаменті «типологічно-топологічного» підходу, але й концептуальну карту Європи, що відобразила фундаментальну асиметрію геополітичної структури континенту.

Теорія центр-периферійної локальності Роккана — надзвичайно проста і водночас монолітна конструкція, в руслі якої на основі розрізнення воєнного, економічного чи культурного типів експансії визначаються три напрями диференціації у великих територіальних системах, три типи системної організації і три типи еліт.

Процес локалізації економічної і політичної влади проходив по-різному у різних частинах Європи. При цьому вимальовувалася безліч протиріч між прагненням до територіального контролю, з одного боку, і національної ідентичності, з другого. Поняття «держава» і «нація» ніде повністю не збігалися, а характер протиріч залежав переважно від трьох чинників — рівня розвитку мережі міст, могутності державоутворюючих центрів і сили спротиву культурній уніфікації й стандартизації.

Серед тих відправних ідей, від яких відштовхується С. Роккан, чільне місце належить висновкам відомого археолога Г. Франфорта про дві первісні моделі територіального об'єднання: конгломерат самоправних міських громад Месопотамії та централізовану імперію єгипетських фараонів. Великим винаходом Месопотамії було місто-поліс — інститут, що базувався на зв'язках, визначених місцем проживання, зі зборами громадян як носієм суверенітету. Лояльність такої громади неможливо завоювати силою. У цьому сенсі ранні міста Месопотамії стали прообразом міст Греції, Ганзейської Ліги, Італії часів Відродження.

У Єгипті, навпаки, сформувався династичний центр за умов сільськогосподарської цивілізації. Тут не відбулася концентрація соціальної активності у містах — останні були лише торговими центрами для прилеглих районів. Єгипетський метод формування воєнно-бюрократичних центрів у переважно аграрних районах має паралелі у Китаї, у кочових імперіях центральноазійських степів, у деяких мусульманських державах і в Росії.

У Роккана поняття «місто» використовувалося як основоположне у вибудові порівняльної історії формування імперій. Інститут міста, доводив він, завжди стояв вище, ніж природний поділ суспільства на сім'ї і клани, а типи розвитку за месопотамським чи єгипетським зразками визначили два різні типи територіальної експансії. Розміщенням і роллю міст визначається наявність одного з трьох типів територіальних центрів — економічного, культурного чи військово-адміністративного. Якщо всі ці типи центрів розміщені на невеликій території, то така структура ідентифікується як моноцефальна — еліти і власники ресурсів розміщуються недалеко один від одного і можуть спільно використовувати наявні можливості. Якщо існує значна дисперсія різних типів центрів на території кількох регіонів, таку структуру Роккан називав поліцефальною — зі значною просторовою сегментацією і розділеними елітами. Прикладом першої структури він вважав Францію, прикладом другої — Німеччину⁴.

Від того, за яким типом в минулому відбувалося розширення території — за воєнно-адміністративною, економічною чи культурною моделлю — залежить, за Рокканом, та або інша форма периферійності. Одна річ, коли її утворює воєнне завоювання чи адміністративне підкорення — у такий спосіб виникає т. зв. вертикальний тип підпорядкування, виражений у категоріях залежності. Інша річ, коли периферійність виникає на ґрунті економічної залежності чи культурного впливу — це вже інший, горизонтальний тип периферійності, який найкраще передається категоріями віддаленості чи відмінності. Отже, у будь-яких дослідженнях територіальних структур важливо розрізняти взаємодію між двома типами простору — фізичним, з одного боку, соціальним і культурним — з другого. Перший Роккан визначає як географічний простір, другий — як простір належності (*membership*).

Абстрактні на перший погляд, ці міркування дивовижним чином «оживають», коли переносяться у конкретний історичний простір. Цікавою може бути, приміром, екстраполяція рокканівської схеми на українські реалії. Поки Русь розвивалася за месопотамським типом як система міст, вона зберігала незалежність і територіальну цілісність. Коли ж, ослаблена міжусобною боротьбою князів, вона потрапила в залежність від Золотої Орди, Русь опинилася на зовсім іншій орбіті, де центр-периферійні відносини вибудовувалися за єгипетською моделлю, за канонами підданства. Той факт, що Сарай знаходився далеко від українських територій, а міцніюче Литовське князівство шляхом кондомініуму зуміло перепідпорядкувати ці території собі, створив особливий простір прикордоння, в якому відбувалося формування української нації. На захід від нього формувався Окцидент — Європа автономних міст, корпоративних свобод, станової структури. На північний схід — Орієнт, абсолютистська монархія з жорсткою вертикаллю підпорядкування.

У складі ВКЛ українські князівства користувалися досить широкою автономією і мали всі шанси утриматися на одній з периферійних європейських орбіт. Але Люблінська унія Литви з Польщею докорінно змінила ситуацію. Потрапивши під безпосередню владу Полької корони, українські землі опинилися у вирі доведеної до абсурду аристократичної «свободи», яка невдовзі обернулася розгулом екстремізму.

Не менший евристичний потенціал для аналізу української ситуації має запропоноване Рокканом розрізнення моноцефальних

і поліцефальних державних структур. За часів Київської Русі домінувала горизонтальна периферійність: міста тяжіли до утворення полісного (вічового) типу державного управління. Якщо відштовхуватися від напрацювань російської наукової школи І. Фроянова (ставлення до яких у колі професіоналів лишається, однак, неоднозначним), Русь можна представити у вигляді конгломерату міст-держав, обцинних соціальних організмів. А. Поляков вводить для такої держави назву «полісна монархія», або «вічова монархія»⁵. І хоча у таких визначеннях, безумовно, присутнє перебільшення ролі віча, все ж очевидно, що носіями організованих форм управління на Русі виступали паритетні відносини князів і міських обцин. Їхнє руйнування відбувалося рівною мірою під тиском тенденцій до аграризації та зовнішньої експансії. Якоюсь мірою цей процес був загальмований запозиченням німецького (магдебурзького) права. Проте архаїчна («служила») природа місцевої знаті виключала корпоративні союзи і формування незалежного шару бюргерів. Тому самоврядні начала в українській «зоні прикордоння» виявилися незрівнянно слабшими, ніж у містах Західної Європи. «Урбанізаційна революція» (термін Н. Яковенко) лишилася незавершеною.

Надалі український етнос зазнавав різних — політичних, економічних, культурних, релігійних — впливів, причому за умов відсутності у нього власної державності ці впливи були, як правило, нерівноправними й дискримінаційними. Найчастіше вони набували форми нав'язування чужої ідеології, невластивих українській ментальності світоглядних орієнтирів, чужої інтелектуальної моди.

На основі глибокого конфлікту роздвоєних лояльностей виникла перша в українській історії ідентифікаційна криза, пов'язана з полонізацією українських князів і шляхетської верхівки упродовж другої половини XVI ст. Фахівці оцінюють її як національну катастрофу: не завершивши стадію націєгенезу, український народ втратив найвпливовіший, найосвіченіший стан, що відчутно загальмувало процес розвитку його самосвідомості⁶. Розв'язати таку кризу на мирних шляхах було неможливо. Неймовірно за напругою протистояння вилилося у форму першої національної революції, у ході якої українці не лише здобули «козацькою шаблею» незалежність від Польщі, але впевнено закладали підвалини національної ідентичності «народу руського» (з'явилася і симптоматична формула «народу українсько-малоросійського»). Ця ідентичність — що також характерно — була у своїй основі територіальною («ця земля — предковічна вітчизна наша»).

Складні обставини формування українського етносу в іонаціональних державних утвореннях зумовили орієнтаційний характер української самосвідомості. Власне, за умов середньовіччя і ранньомодерного часу, коли полівасалітетна залежність і часта зміна протекторатів були нормою міждержавних відносин, колективна свідомість і не могла бути іншою. Не випадково навіть у часи апофеозу української державної ідеї, пов'язаного з Національною революцією середини XVII ст., інтелектуальні зусилля місцевої еліти фокусувалися навколо пошуку вигідного союзера. За всієї його неприродності розмежування по Дніпру стало вододілом між сферами традиційних впливів — латинсько-католицького і візантійсько-православного. При цьому консервативне візантійство відчутно програвало більш динамічному й раціональному західному християнству.

Втім, хоч вододіл між «Сходом» і «Заходом» в Україні завжди мав реальні обриси, умовний ментальний кордон між ними не варто абсолютизувати. Протистояння католицькому Заходу (як, до речі, й мусульманському Сходу) ніколи не набувало у вітчизняному дискурсі такої напруги, як в ідеологізованих конструкціях «Москви — третього Риму». Ні популярний у Речі Посполитій сарматизм, ні його історіографічний український клон — «роксоланство» — не мали виразних ознак мегаломанії — «сарматом» міг себе назвати і слов'янин, і німець, і угорець, і молдаванин. Характеризуючи базований на ідеї республіканізму «сарматський міф», польський історик К. Малішевський звертає увагу на його територіальну основу — «для шляхтича поняття «Польща» було невіддільне від дому, родини, кола приятелів. Держава і дім були однопорядковими партнерами»⁷.

Як показала Н. Яковенко, руська шляхта, стоячи нарівні з польською біля витоків сарматської традиції, уже в 20-х рр. XVII ст. спроектувала її передовсім на власне — руське — минуле. Поняття «русський народ» виникає за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*) і локалізується — географічно, історично, психологічно — в межах українських воєводств. Основоположна для «руського» варіанту сарматизму ідея наступності щодо київських святинь і договірного характеру відносин Русі з Польщею, «скріплена сарматськими гаслами братерства й «золотих вольностей», дистанціювала шляхту — русинів та поляків — регіонально, але не політично; «ляха» недолюбливали як «чужого», проте не вбачали в ньому ворога». Інакше сприймало дистанцію між

поляком і русином козацтво й «нижчі стани», які опинилися за бортом «шляхетської республіки» — у їхньому середовищі «усвідомлення своєї причетності до «руського народу» потенційно означало ворожість, спрямовану на осердя Речі Посполитої — Польщу»⁸.

Із сказаного можна зробити висновок, що на формування регіональної ідентичності в українському випадку спочатку справляв виразний вплив становий поділ, а вже потім за певних обставин у ній з'являється етнічний компонент. Саме під впливом політизованої етнічності, за Д. Вирським, «інтеграцію змінила сегрегація, що стала фатальною для всього річпосполитського проекту»⁹.

Аристократична республіка Річ Посполита, що не мала прецедентів у Європі за ступенем демократизму, згубила себе сама — відкинувши династичний принцип і підпорядкувавши виборного правителя становим зборам (сейму), вона фактично виключила із системи управління міста і поклала надії на «внутрішню колонізацію» і полонізацію східних окраїн. Це викликало безпрецедентний за розмахом соціальний вибух, який мав далекосяжні політичні наслідки і перекроїв зрештою політичну карту Центральної і Східної Європи. Як зазначав угорський історик Є. Сюч, здійснена у Речі Посполитій «спроба створити аристократичне суспільство «західного» типу, поставивши державу на своєрідну «антиабсолютистську» основу, по всіх напрямках зайшла у глухий кут»¹⁰. І першою у цьому «глухому куті» опинилася Україна — у війну за неї включилися чотири країни. З цієї війни Україна вийшла розчленованою, причому одна частина її, якщо застосувати термінологію Роккана, опинилася в стані підпорядкованої периферії (subject periphery) Росії, а друга потрапила під перехресний вогонь різних центрів боротьби за неї і зрештою стала «периферією взаємодії» (interface periphery)¹¹.

Інкорпорація лівобережної України до складу Московії означала для неї включення в систему жорстко централізованої держави: остання являла собою типовий зразок моноцефального типу політичної організації. Прийняття Україною протекторату російського царя місцева еліта розглядала як номінальну васальну залежність за умови збереження автономії гетьманського устрою, власної фінансової і фіскальної систем, привілеїв козацтва. Але російська сторона сприймала його як акт «збирання руських земель» і зробила все для того, щоб упродовж століття знищити будь-які ознаки української автономії. Гетьманщина втратила історичний

шанс розвитку за поліцефальною моделлю; доля українців зруйнованого під час безперервних воєн Правобережжя також невдовзі почала вирішуватися Росією.

Варто також враховувати і ще одну важливу обставину — високу питому вагу просторового чинника у вітчизняних різновидах самоідентифікації. На кожному історичному етапі впродовж Х–XVIII ст. наші предки з Наддніпрянщини мали безліч можливостей для територіальних переміщень, причому необжиті простори утворювалися не стільки внаслідок дії природних чинників, скільки під впливом «натиску степу» і війн. Схожі тенденції проглядаються у Московії, але там суворість клімату, стимулюючи колонізаційні процеси, водночас формувала схильність до общинності й авторитаризму в управлінні. На вітчизняних просторах ситуація складалася по-іншому: благодатну землю неможливо було освоїти внаслідок постійних набігів кочівників і агресивних сусідів, і величезні території упродовж століть лишалися «диким полем». За таких умов важливим складником ментальності виступало нестримне прагнення до «волі», що знецінювало вартість людського життя і могло вилитися у спалахи напівусвідомленого, стихійного бунтарства. Водночас народжувалося специфічне відчуття «бойового побратимства» і відмінного від общинності «громадівства». Але вимушена обставинами залежність від більш сильних сусідів і тривала бездержавність формувала комплекс «меншовартості», що стримував розвиток як демократичних начал, так і підвалин раціоналізму. На фоні слабкості корпоративних принципів яскраво проглядалися риси романтичного самозаглиблення і утопічно-мрійництва.

«Українний тип» освоєння території, порубіжність на межі християнського й мусульманського світів важили в українській історії значно більше, ніж прийнято вважати. Жити в Україні значило воювати постійно; за цих умов поява «людей своєвольних» — козацтва — була вмотивована умовами життя. Козаки вважали себе лицарством і підкреслювали свою спорідненість з військово-чернечим Мальтійським орденом. Їхнє життєве кредо виразно відбите у вірші Касіяна Саковича на смерть гетьмана Сагайдачного: свою «золоту вольність» козаки здобули «не грішми, але кров'ю», особистою мужністю і вірністю «ойчизні». Світ для козацтва виразно поділявся на «своїх» і «чужих». Моральні норми у «своєму» світі вибудовувалися на началах відданості побратимству, чесності, своєрідного демократизму. До «чужого» світу — спочатку

«басурманського», а потім і «лядського» — запорожець ставився по-іншому — тут і підступність, і жорстокість не піддавалися ані найменшому осуду. М. Попович майже інтуїтивно відчув, що для тогочасної людини опинитися «за порогами», які з давньослов'янських часів мали сакральне значення границі з «нижнім світом», значило виразно протиставити себе нормам, освяченим і окультуреним віками.

Саме поняття «Низ» було не лише географічним. До певної міри це була «антиструктура» і «антисвіт», простір особливої, карнавальної символізації, «нижній світ» на межі з хаосом. Людина свідомо обирала собі лінію «антиповедінки» — демонстративної безтурботності й навіть епатажності у побуті, постійної боєготовності, презирства до смерті й пекельних мук. У добропорядному й глибоко релігійному середовищі ця бравада часто сприймалася як угода з дияволом; «в козака-характерника вірили, як і в чортів і відьом»¹². Як усяких порушників спокою їх боялися; адже «свій хліб» козаки здебільшого здобували зброєю, а набіги на татарські поселення, хоч і були, як правило, «відплатою», провокували нові воєнні сутички. Самі ж козаки перебували у моменти найвищого напруження душевних сил в особливому стані духовної екзальтації, відчували себе безстрашними борцями за свободу і тому непереможними.

Запорозьке козацтво, отже, свідомо структурувалося як орденська корпорація, і саме на його «хрестоносні» завдання посилався католицький єпископ Київщини Йосип Верещинський, коли у кінці XVI ст. обґрунтовував статус козацтва як ордену. Однак внаслідок близькості до низького «того світу» і своєрідної «сміхової культури» козацтво у певному розумінні було також «антиорденом», зберігаючи, однак, особливе почуття «вищості» щодо «нормального» буття й побуту. Оскільки ж українське козацтво було тим «вищим класом», якому простолюди намагався уподібнюватися, ймовірно, що саме цим пояснюється сильний іронічний і гумористичний настрій, притаманний усій українській народній культурі¹³.

Українських козаків часто порівнюють із флібустьєрами й «береговими братствами» Карибського басейну, гаучо Аргентини. Але ніде у світі, крім України, екзотичним «прикордонним соціумам» не судилося справити такий помітний вплив на хід історії цілого континенту. По-перше, козакам, за визначенням А. Тойнбі, «вдалося дати гідну відповідь на виклик кочівників Великого

Степу на південно-східних кордонах православного християнства»¹⁴. По-друге, розпочате ними антипольське повстання вилилося у національну революцію, а ця остання зрештою кардинально змінила політичну карту Європи.

Інша річ, і на цю обставину також звертає увагу М. Попович, що український шлях від корпоративної колективістської етики до індивідуалістичної «культури вини» пролягав не через ренесансний індивідуалізм і не через етику протестантизму, а через п'янку козацьку самостійність і відчайдушність. Звідси в українців загострене відчуття ураженої гідності, яке так виразно заговорило у 2004 році на Майдані. Але звідси ж — і доволі складні стосунки з «чужими», і щодо цього українське минуле далеко не ідеальне¹⁵.

Розгадка феномена самовідтворюваності козацької організації, яка, хоч і у суто картинному вигляді, дожила до наших днів, полягає в легітимації нового цивілізаційного типу і нової форми суспільних зв'язків. Українська козаччина створила, за В. Липинським, «поняття державності й нації української»¹⁶, і не лише у вигляді національного міфу. Нова соціальна стратифікація, що стала наслідком революції, як і створені у її перебігу нові політичні, військові, правові інститути, означали перехід через «точку неповернення»: значно зміцнілому внаслідок інкорпорації Гетьманщини російському самодержавству довелося понад сто років терпіти наявність на своїй території рис автономного українського устрою, а Польща впродовж тих же ста років розгубила ознаки своєї колишньої могутності і наприкінці XVIII ст. взагалі зійшла з політичної арени.

Цей розлогий екскурс уявляється потрібним, щоб зрозуміти: досвід перебування України у складі Центральної Європи у XIV–XVII ст. виявився травматичним для обох сторін і складним для осмислення у загальноцивілізаційній системі координат. Україна формувала свій політичний та ідентифікаційний простір у вирі глибокого соціального протистояння, що сягнуло масштабів Національної революції. Національна ідея ґрунтувалася на ідеї визволення, і це надало рухові безпрецедентного розмаху. Але оскільки Польща не збиралася легко відмовлятися від «своїх» територій, боротьба навколо українських земель втягнула у свою орбіту кілька країн і закінчилася територіальним розчленуванням. А те, що поділ відбувся по Дніпру і за міжнародними угодами «материнське ядро» України — Київщина — мало лишатися незаселеним, створило феномен «перецентрування». Міграційні потоки рухалися

на малозаселені території — на схід і південь, але райони нового освоєння перебували в орбіті російського і турецького впливів. А отже, зона прикордоння, в якій і надалі формувалася українська ідентичність, тепер значно розширилася і географічно, і ментально, оскільки переселенці не могли не зазнавати значних асиміляційних впливів.

Перехід українців Наддніпрянщини на нову цивілізаційну орбіту був вимушеним; його смисл був усвідомлений місцевою елітою вже після того, як змінити ситуацію було вкрай важко. Виховані у традиціях полівасалітетної залежності сподвижники й наступники Хмельницького шукали покровителя-сюзерена, а дістали у підсумку, щоправда, після понад сторічного «перехідного періоду», статус цілковитої підлеглості. Трагедія розчленування була доповнена драмою національного приниження.

Революція потягнула за собою і значні зрушення ментально-психологічної природи. Мілітаризація українського життя, спалахи насильства, ксенофобії створили своєрідний феномен сакралізації війни — із культом сильної людини, оспівуванням військової доблесті, моральним виправданням жорстокості. У полеміці з «марсіалістами кривавими» виразно звучав голос гуманіста Лазаря Барановича, який застерігав: будь яка війна розхитує основи цивілізованого співжиття («скрізь недовіра, і всі насторожі, своєї тіні жахаються люди»). Зруйнуванням моральних засад у суспільстві були занепокоєні й козацькі літописці. За свідченням С.Величка, в Україні множилися «гніви, незгоди, властолюбство, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до них, злопригоди і непотребства»¹⁷.

Поява особливої козацької субкультури, виниклої під значним орієнтальним впливом і водночас глибоко закоріненої у стихію українських містичних уявлень, сприяла поширенню «козацького міфу», який, у свою чергу, справив помітний вплив на формування української національної ідеї. З ним пов'язані ті ознаки войовничості й усвідомленого протесту, які були притаманні українській ідеї упродовж XVII–XIX ст. Оскільки ці ознаки слабо узгоджувалися із стереотипізованою «лагідністю» української вдачі, визначальною рисою української ідеї стали мотиви роздвоєння й ущемленості. Вони мали тенденцію до поглиблення в міру того, як у політиці імперської Росії дедалі виразніше проглядало прагнення звести нанівець рештки української автономії. Націоналізм за цих умов не міг не стати формою самозахисту й консолідації. Але при цьому

виразно проглядалася одна обставина, на яку звернув увагу М. Драгоманов: пробуджувана українська свідомість на Наддніпрянщині живилася ідеями політично-національного, а не етнічного (етнографічного) націоналізму. Автор «Історії русів» «був по-своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в нього не було майже ні крихти»¹⁸.

Після прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя потенціал національної ідентичності поступово втрачався. На причини цього явища проливають світло цікаві міркування І. Дзюби: розкол і у «верхах» і у «низах» суспільства з появою «західної» й «північно-східної» орієнтацій пов'язується ним із браком самодостатності. «Етнополітична недосформованість суспільства, за обтяжливих зовнішньополітичних умов, перешкождала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що кінчався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання»¹⁹.

«Чорна рада» у баченні І. Дзюби — це феномен-символ української історії. Зрештою саме тут слід шукати розгадку того, що наслідком Національної революції виявився не вихід із ідентифікаційної кризи, а лише її перехід у новий стан — зміна сюзерена потягла за собою трансформацію всієї орієнтаційної сфери, а соціальні катаклізми набули вигляду жахливої Руїни. Спольщення змінилося зросійщенням, причому верхівка українського суспільства у своїй переважній більшості зробила цей вибір добровільно. Станова ідентичність виявилася сильнішою за національну. Цим була зумовлена друга криза національної самоідентифікації, пов'язана з дедалі глибшою інкорпорацією українських земель до складу Російської держави.

Починаючи з другої половини XVII ст. відбувається процес «заміщення» української ідентичності своєрідною «малоросійською», який супроводився денаціоналізацією — аж до втрати власного імені України. Відмітною рисою малоросійської ідентичності було сполучення лояльності до російського уряду з поміркованими

протестними настроями, акцент на «правах і вольностях», добровільності Переяславської угоди. Проте загалом вона вписувалася в офіційну росієцентристську схему. Формування подвійної або ситуативної «малоросійської ідентичності» мало суперечливі наслідки, то стимулюючи, то гальмуючи розвиток української національної свідомості. Мілітаризація української свідомості, оборонний присмак в українській національній ідеї, «малоросійство» — прямий результат ідентифікаційної невизначеності.

Як другий її результат слід розглядати культурну дифузію, коли здобутки української культури настільки активно засвоювалися в межах російського політичного простору, що практика поглинання енергії українського етносу уже не відчувалася як щось неприродне. Своєрідне «донорство», що особливо активно виявлялося впродовж другої половини XVII ст., у сполученні з явищами «Руїни» знизило рівень етнічної ідентичності українства до небезпечної межі саморозчинення в іншому етносі. Малоросійська ідентичність сприймалася імперією як регіональна, у чомусь екзотична, але така, яка загалом вписувалася у концепцію триєдиної російської нації.

По іншому руслу пішов розвиток української національної свідомості на західноукраїнських землях. Галичина не знала козацтва; тому й не дивно, що ні сакралізація війни як способу життя, ні комплекс меншовартості як зворотний бік «топосу поразки» не визначали тут структуру суспільних умонастроїв. Значно більшою мірою на неї впливали закарбовані на генетичному рівні архетипи візантійської спадщини, догмати греко-католицької церкви, елементи культурного шару імперії Габсбургів. Можна по-різному ставитися до того «гібридного», проміжного між західним і східним, типу централізації, який запроваджував австрійський правлячий дім. Йому вдалося не лише впоратися з українською небезпечною османською загрозою, але й забезпечити для різноетнічного населення певний, хай і невисокий, рівень громадянських свобод. Утім, як зазначав згадуваний уже Є. Сяч, режим, створений на основі компромісу абсолютизму із становою системою, «за природою своєю не підходив для формування із ввірених йому народів сучасних націй»²⁰.

Будучи домінуючим центром для прикордонних територій, Відень перебував на досить великій віддалі від середнього і середземноморського торгових поясів міст. Тому Австрії судилося розвиватися за «єгипетською» моделлю домінування центру над

прилеглими територіями. Спроби Габсбургів об'єднати навколо Відня невеликі держави й незалежні міста виявилися малоуспішними.

Якщо спробувати підсумувати особливості формування сучасної території України крізь призму підходів, запропонованих С. Рокканом, досить легко простежити процес послідовного руйнування як «пізньосередньовічними» (Річ Посполита, Московія, османська Туреччина), так і «модерними» (Росія і Австро-Угорщина) державами тієї відносно етносоціокультурної цілісності, яка існувала на українських теренах у Х — першій половині XVII ст. Потрапивши під владу більш сильних сусідів, територіальні структури Русі змушені були засвоювати чужі еталони суспільної організації і швидко денационалізувалися. Формування української національної ідентичності відбувалося за умов іноземного панування і розтягнулося на кілька століть. Попри могутні спалахи національних рухів українці не зуміли вийти на власну політичну орбіту аж до кінця XX ст.

Я. Грицак точно підмітив, що Галичина виявилася особливим регіоном, який був об'єктом особливих сподівань українського, польського, єврейського та російського націоналізмів і ареною гострого протистояння між Габсбургами й Романовими. «Жодні зірки на небі не могли вказати на підсумок їхніх змагань. Усе було неясним і великою мірою залежало від випадковостей, як і личить націотворенню на пограниччі. Однак від розв'язки цього змагання в останню третину XIX ст. залежало, як виглядатиме геополітичний порядок у Центральній та Східній Європі у XX ст.».

Як штучний витвір Габсбургів, не укорінений ні в історії, ні в географії, австрійська Галичина «мала особливий привілей: відігравати велику роль в артикуляції нових ідентичностей». Австрійські чиновники вбачали у ній «Сарматію» — напівазіатський край, символ безладу й цивілізаційної відсталості. Тих, хто вважав себе насамперед «галичанами», а не поляками, русинами чи євреями, були одиниці. Найбільш заплутаною й невизначеною була «русинська» самоідентифікація — в уявленні галичан «Русь» символізувала сакральну спільноту і не пов'язувалася з конкретною територією. Не мала самоназва «русин» і виразного етнічного забарвлення. Однак галицькі русини твердо вірили, що всупереч усьому «тверда Русь все перебуде», хоч і не могли дійти між собою згоди про те, що ж то власне є «велика Русь» і де її межі. Різниця між «російським» і «руським» також не усвідомлювалася. Для галицьких русинів «Русь» могла бути водночас «малою» та «великою» батьківщиною; вони намагалися суміщати лояльність і до Франца

Йосифа, і до Романових. Тому Галичина неминуче мала стати джерелом конфлікту²¹.

Політика «поділяй і владарюй», яку послідовно проводили Габсбурги, дорого обійшлася і підвладним народам, і їм самим. Українська ідентичність формувалася у Галичині як реакція на послідовно здійснюваний австрійською владою курс на забезпечення польського домінування в краї і, відповідно, на ґрунті політизації етнічності. Упродовж XIX ст. етнічна складова у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилюється і переростає у виразний антиполонізм, — як внаслідок незваженої й нерозумної політики польської адміністрації, так і під впливом німецької політичної думки, зокрема модних на той час концепцій «крові і ґрунту». У програмі Української національно-демократичної партії, яка була домінуючою силою в західноукраїнському політичному середовищі, послідовно пропагувався принцип поділу Галичини й Буковини за етнічною ознакою, містилася вимога українського союму у Львові, українського намісника і крайового маршалка, українських урядників по всій владній вертикалі тощо²². За спостереженням угорського соціолога П. Тамаша, виниклий на такій основі класичний етнонаціоналізм існував у Галичині «в якомусь приземленому, селянському розумінні» — спочатку зверталася увага на важливість походження, а вже потім — на культурні параметри, зокрема мову²³.

Невизначеністю «русинських» самоідентифікацій легко пояснити одну з особливостей галицького політичного процесу — бурхливий спалах москвофільства і швидку девальвацію витворених в його руслі ідеологем. Заслугу деконструкції старої «руської» ідентичності зазвичай приписують українському національному рухові, але Я. Грицак аргументовано оспорує цю тезу, доводячи, що значно більшу вагу у трансформації ідентичностей у Галичині мала поява тут радикальної політичної культури, ґрунтованої на запозичених модерних західноєвропейських зразках. Що ж до «українського проекту», то навіть на тлі русофільських міфів, які базувалися на утопічному баченні Росії як всеслов'янського месії релігійно-культурної єдності, він упродовж тривалого часу виразно програвав і мав «дуже мало шансів на реалізацію»²⁴. Знадобилися криваві випробування Першої світової війни, щоб розвінчати утопію. Її досвід виявився для галицького українства настільки травматичним, що притаманний йому антиполонізм був доповнений не менш виразною русофобією.

Багатовікове перебування у рамках (хоч і на периферії) європейської цивілізації сприяло утвердженню на галицькому ґрунті індивідуалістичної, раціоналістичної психології. На початку ХХ ст. сформувався радикальний різновид свідомісного стереотипу галичанина, в основі якого лежало заперечення спадщини українського націоналізму ХІХ ст. як такої, що виявилася сумісною із лібералізмом і соціалізмом і цим, мовляв, прирекла себе на поразку. Очищений («інтегральний») націоналізм донцовського зразка базувався на ідеях рішучої дії («чину»), українського месіанізму, антипольськості й антиросійськості. Однак доведена до крайніх меж політизація етнічного чинника і побудований на цій основі крайній радикалізм (із героїзацією і моральним виправданням етнотерору) зумовили сектантський характер руху, який виник на цій основі. Галицький різновид «інтегрального націоналізму» міг досить успішно підживлювати ідею «українського П'ємонту», але на практиці перспектив виходу за географічні межі регіону у нього не було.

Тривале суперництво з поляками, які розглядали територію Західної України як «свою», зумовило постійний присмак оборонності у регіональній українській самосвідомості, що інколи перебував з мегаломанією. Як залишок впливу «польськості» слід розглядати і високий ступінь релігійності галицького суспільства, а також підвищене почуття власної гідності. Ядром етноорієнтованої національної ідеї виступало місіонерство з національним забарвленням; при цьому етнічна належність сприймалася як фундамент самоорганізації. Водночас гостро давалося взнаки те, що С. Єфремов називав «проявами жахливого обскурантизму», зневаги до «галичской черни», нетерпимості і верхоглядства: «націоналізм галицьких патріотів не був скроплений демократизмом»²⁵. І все ж наявні у політичній культурі краю виразні патріархально-провінційні риси непогано уживалися із «психологічним активізмом», із сильним відчуттям колективізму. Тут активніше, ніж на Наддніпрянській Україні, йшов процес оформлення політичних доктрин, формування політичних партій, молодіжних організацій.

С. Кримський та Ю. Павленко знайшли досить точно (хоч і дещо громіздке) визначення для сформованого в умовах жорсткої національно-культурно-соціальної сегрегації, поєднаної з відносною правовою свободою, типу національно-акцентуваної особи, яка ідентифікувала себе перш за все з національномовним середовищем — героя-націоналіста, «свідомого українця». Тут перехід на іншу мову чи прийняття чужого віросповідання однозначно

сприймалися як зрада. Цим не в останню чергу підтримувалася стабільність трищаблевої етномовно-станово-класово-конфесійної структури, притаманної західноукраїнським землям. Національне походження здебільшого заздалегідь визначало траєкторію життєвого шляху особи. Звідси і прагнення об'єднуватися за етнічною ознакою²⁶.

Заслужують на увагу і цікаві міркування І. Кононова про особливості просторового морфогенезу, у тому числі регіоногенезу, на Західній і Наддніпрянській Україні. У першому випадку український рух був скерований на деструкцію старих територіальних одиниць Східної Галичини. «Більшість польського (можливо, і єврейського) населення Галичини просторово орієнтувалася інакше. Це і стало головною причиною переростання конфлікту національних рухів в етнічний конфлікт». Що ж до Наддніпрянщини, то тут регіональний проект вибудовувався на іншій основі: «на підставі етнічної коаліції українців та росіян, яка домінувала і стала основою етнічної структури регіону, сформувалася ціннісна згода мешканців, синтетичні культурні явища, регіональна ідентичність, а отже, й відчуття регіональних інтересів».

Варто звернути увагу і на розмірковування цього ж автора щодо відмінності модернізаційних дискурсів в Австро-Угорщині та Росії, навіяні враженнями від книги польського історика Я. Мокляка про роль мови у боротьбі за українську ідентичність галичан²⁷. Австро-Угорщина еволюціонувала у бік конституційної монархії зі значною територіальною децентралізацією, що зумовило локалізацію національних рухів у певних краях. Галичина виявилася саме тим регіоном, де формування історичної пам'яті відразу ж набуло ознак гострої конфліктності. Польський дискурс базувався на т. зв. ягеллонській ідеології — з ідеалізацією Люблінської унії і цивілізаторської місії польської культури, з намаганням конструювати «політичну націю» на ґрунті ієрархічного підпорядкування української мови й культури польським. Український дискурс формувався тут через концепт «кривди», на етнічному фундаменті, а парламентська демократія виявилася чинником, який дедалі більше переводив вагому частину конфліктного потенціалу у горизонтальний вимір. На думку І. Кононова, у ХІХ столітті конфлікт польського й українського національних рухів ще не був міжетнічним. Таким він став у наступному столітті, коли негативні стереотипи сформувалися під впливом українсько-польської війни 1918–1919 рр., пацифікацій, волинської трагедії, операції

«Вісла». «Історична пам'ять має властивість проєціювати сучасні почуття на всю глибину історичного минулого»²⁸.

Утім, переносити особливості галицького світосприймання на всю Західну Україну було б некоректно. По-перше, до складу Західної України у її сучасному розумінні входить Волинь, яка ніколи не була частиною австро-угорських володінь. По-друге, виразне, відмінне від галицького, обличчя має Буковина — особливий край, етнічна строкатість якого, однак, не стала на заваді формуванню його власного етнокультурного типу. Введений О. Добржанським термін «буковинізм» досить точно передає суттєву ознаку буковинської ідентичності — етнічну толерантність²⁹. Про Буковину XIX — початку XX ст. часто пишуть як про топос німецько-єврейської історії й культури і водночас як приклад вдалої мультикультуральності, «новий Єрусалим». Особливу культурну ауру Буковина зберігає й сьогодні, хоч у Чернівцях майже не лишилося євреїв. На Буковині переважає православ'я, тут активно діє велика румунська меншина. У баченні німецького культуролога В. Менінгауза Львів і Галичина — це найзахідніша околиця Сходу, тоді як Чернівці й Буковина — найбільш східна околиця Заходу³⁰.

Багато в чому відмінною від галицької є й етнополітична ситуація на Закарпатті, яке історично тісно пов'язане з Угорщиною. Автохтонне населення — русини — генетично належить до українського етносу. Але внаслідок майже тисячолітнього розвитку у відриві від України етнічна самоідентифікація тут виявилася розмитою і підвладною стороннім впливам. Культурницька русифікаційська течія, що обстоює погляд на русинів як окремих східнослов'янський етнос, дала початок політичному русинізму, який добивається для Закарпаття особливого адміністративного статусу і кодифікації національності «русин».

Користуючись логікою С. Роккана і його методикою парних контрастів, легко пояснити, чому на Наддніпрянщині порівняно із Західною Україною процеси націєстановлення відбувалися на порядок повільніше. Націю, за Рокканом, створює поширення спільного власного досвіду, який має бути кимось структурований — лідером, державою, церквою, армією або всіма разом. Ліквідація Гетьманщини позбавила ще не сформовану українську модерну націю такого центру структурування, а традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії справляли на світовідчуття й ціннісні настанови козацько-старшинської еліти дедалі більший деморалізуючий вплив. Можливість дістати права й привілеї російського

дворянства заглушила прагнення цієї еліти до політичної легітиматії принаймні на автономістській основі. В елітарній політичній культурі цієї частини України домінували настрої пристосуванства, пасивності, схиляння перед силою, комплекси «меншовартості» й «малоросійства». Асиміляційні процеси розвивалися настільки швидко, що й саме існування українського етносу опинилося під загрозою.

Політичні наслідки розвитку різних частин України у гостро відмінних цивілізаційних системах важко оцінити однозначно. Поділи Польщі не лише змінили кардинальним чином конфігурацію кордонів на політичній карті Європи, але й дали могутній поштовх процесам модерного націєтворення. Освоюючи новоприєднані території Правобережжя, російські колонізатори не зразу збагнули, що тут їм доведеться зіткнутися не лише з ідеями реанімації Речі Посполитої чи Великого князівства Литовського (з останньою пропозицією звертався до Олександра I магнат М. Огінський), але і з сублімацією українських національних почуттів. Україна як така у російській суспільній свідомості не існувала, а модна ідея «южнорусского народа» вибудовувалася на хиткому фундаменті «києво-руської» спадщини. Але концепція нації, що стала одним з найреволюційніших винаходів європейської політичної думки початку XIX ст., створила фундамент докорінних переідентифікацій, і Україна, ще не існуючи як щось цілісне у політичному полі, не лишилася осторонь процесу пошуку власної національної ідентичності. Адже, як зазначає Р. Шпорлюк, співвідношення сил на геополітичній арені змінилося «саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів»³¹. Не меншу роль у революціонуванні політичної географії України цей автор відводить територіальним здобуткам в районі Чорного моря: вони не тільки нормалізували стосунки України зі Сходом, але й ознаменували появу нової етнографічної території, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського народу³².

Утім, процеси української самоідентифікації набули незворотної динаміки лише після того, як колективними зусиллями місцевих інтелектуалів — М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича та ін. — був здійснений своєрідний «вивід прав» українства. У документах Кирило-Мефодіївського товариства вперше був озвучений національний проєкт української ідентичності як такої, що

протистоїть ідеям «общерусскости». А поєднання ідеї патріотизму з ідеєю революційності, яке виразно прозвучало у поезії Т. Шевченка, забезпечило умови для переходу від національного самопізнання до національного самоствердження. За І.Дзюбою, поет був не просто рупором народного духу — «він творив новий, невідомий поетичний світ, що вгадував і самому народові незнані ще потреби його майбутнього розвитку, його буття в історії і культурі»³³.

Якщо говорити про підвалини формування національної ідентичності у підросійській частині України, то на перше місце, очевидно, слід поставити чинник відроджуваної історичної пам'яті. Сталося так, що не стільки демографічна чи лінгвістична традиція, скільки міфологізоване уявлення про закоріненість української ідентичності у киеворуських пластах історії найбільшою мірою відповідало завданням легітимації прав нації. На цій основі відбувалася трансформація козацького міфу у різновид народницького: романтизоване козакофільство переросло спочатку в українофільство, а невдовзі змінилося свідомим українством. Проте аж до кінця ХІХ ст. діяльність українофілів не мала політичного характеру. Захоплення старовиною не заважало діячам українського відродження бути водночас «добрими російськими патріотами» (Ю. Охримович). Таку роздвоєність свідомості П. Магочий визначив терміном «численних відданостей» (лояльностей)³⁴. Ширше намагається подивитися на цей дуалізм орієнтацій неодноразово вже цитований росіянин О.Міллер, який доводить: головна лінія поділу і у Галичині, і у російській Україні проходила між загальноросійською та українською стратегіями ідентифікації³⁵.

У свідомості українців «малоросійство» мало кілька відтінків — хтось розглядав його як протидію польсько-католицькій загрози, хтось усерйоз сприймав уваровську концепцію триєдиної російської нації. Але загалом, принаймні у хронологічних межах ХІХ століття, «малоросійство» являло собою форму самоусвідомлення тієї частини української еліти, яка намагалася поєднати місцевий патріотизм із лояльністю до Російської монархії.

Таке поєднання могло бути лише тимчасовим, оскільки і політична доктрина самодержавства, і його централізаторсько-уніфікаційна політика перебували у стані гострої конфліктності із «культурним кодом» українців. Чуже для української ментальності самодержавство стояло на першому місці в ряду російських ціннісних пріоритетів. Оскільки на другому було православ'я, влада царя усвідомлювалася водночас і як земна, і як небесна. Третій

компонент ідеологічної «тріади» — народність — освячував ідею «Москви — третього Риму» видимістю народної підтримки. Усе це різко контрастувало з самоврядними традиціями магдебурзького права, з символічним демократизмом гетьманської атрибутики. Царизмові знадобилося ціле століття, щоб політикою «батога і пряника» витравити з свідомості мешканців Гетьманщини відчуття автономності свого суспільного буття.

Ще складнішими виявилися для російської влади завдання інкорпорації Правобережної України, яка і у ХІХ ст. продовжувала жити в умовах гострого протиборства «двох імперіалізмів — російського й польського» (Д. Бовуа). Зберігши панівне становище в економіці, польська еліта у своїй переважній більшості не полишала мрій про відновлення «історичної Польщі» в кордонах 1772 р., а наполегливі зусилля царизму у напрямі русифікації краю створювали постійне поле напруги, в якому українству виборювати свої права було ще важче, ніж на Лівобережжі. Ускладнював ситуацію і єврейський чинник, оскільки, входячи до «смуги осілості», Правобережна Україна була регіоном інтенсивного формування особливої єврейської ідентичності. У містечках краю, де частка євреїв у населенні часто сягала 70–80%, замкнуті традиціоналістські єврейські громади витворили свій окремий світ і власну систему самоврядування. За О. Субтельним, євреї й українці надто довго існували у структурно-антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі, щоб стосунки між ними могли бути дружніми; «багато представників кожної з них були схильні таїти в собі старі образи, ніж плекати спільні інтереси й взаєморозуміння»³⁶.

Особливо слід наголосити на особливостях російської колонізації колишніх земель Січі і неосвоєних просторів Слобожанщини й Донеччини. «Дикі поля», що утворилися навколо заселеної українською людністю території внаслідок турецько-татарських набігів і пов'язаних із ними спустошень, створювали міграційний резерв, який зумовлював екстенсивний тип господарювання. Оскільки Росія не мала на південному сході усталених кордонів і потребувала захисту від набігів агресивних сусідів, вона не заперечувала проти української колонізації Слобожанщини й Південної України. Заохочувалися нею й організовані переселення у південні степи іноетнічного населення — німців, сербів, греків тощо. За підрахунками В. Пірка, всього за 15 років — з 1784 р. до кінця століття — населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. чол., але частка українців при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76%³⁷.

Чимало зусиль докладали власті Російської імперії для нівелювання мусульманства як вагомого компонента групової ідентичності в Криму. Однак постійне наголошування на «християнсько-візантійській» спадщині півострова вагомим дивідендів не приносило. Соціальні інститути, пов'язані з релігійною ідентичністю кримських татар, виявили гідну подиву стійкість. За висновками фахівців, в Криму існувала своєрідна етнотеократія — інститут Таврійського магометанського духовного правління, що виник на місці традиційної системи духовних авторитетів та шаріатської судової влади, функціонував фактично як національний орган самоврядування, а на низовому рівні базовим конститутивним елементом соціуму виступала релігійна громада, організована навколо мечеті. І. Гаспринський характеризував кожен таку громаду як «мініатюрну державу з міцним зв'язком частин із цілим» і своїми законами, звичаями, традиціями, скріпленими духом ісламізму. Лише на межі XIX і XX століть поява нової національної еліти дещо послабила вплив ісламської ідентичності³⁸.

Важливо нагадати, що градації в Російській імперії, на відміну від Австро-Угорської, вибудовувалися не за ознакою етнічного походження, а за принципом становості, майнового статусу, конфесійної належності. Єврей переставав вважатися іногородцем, якщо змінював віросповідання («вихрещувався»). Українське походження не створювало перешкод для кар'єрного просування: українці вважалися частиною російського етносу і аж до 1910 р. до числа іногородців їх не зараховували. Оскільки «українськість» не визначала тут соціальний статус людини, а українська мова цілою серією заборон була витіснена у сферу сільського побутового спілкування, етнічний чинник не мав перспектив для перетворення в основу самоідентифікації особи. Українцями на рубежі XIX і XX століть усвідомлювала себе лише невелика частина гуманітаріїв, земських і кооперативних діячів. Не в останню чергу тому друга національна революція в Україні (1917–1920 рр.) зіткнулася із проблемою гострого кадрового голоду і суспільного нерозуміння.

Специфічний тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю, формувався внаслідок інтенсивного «переміщення» населення в районах «нового освоєння». На зміну витісненому із південних степів козацтву приходили люди, які не мали нічого спільного із власне українською традицією. Терен, що був упродовж століть осердям української ідеї, знову, як і на світанку нашої ери, перетворився на ареал зустрічі кількох

культур, які влада намагалася «переплавити» в російському казані, на шляхах прискореної модернізації. Оскільки перетворення селянина в робітника означало водночас і розрив із землею, цей процес супроводився утвердженням стійких патерналістських настанов — добробут найманого працівника майже повністю залежав від державної політики «в робітничому питанні» та ще від фінансової спроможності й особистих якостей підприємців. Там, де останні це розуміли (як, приміром, на заводі Ельворті в Єлизаветграді), протестна активність була мінімальною. І навпаки, на державних підприємствах, що обслуговували армію і флот (Миколаїв, Херсон), незважаючи на порівняно високі заробітки й суворі репресії за участь у страйках й демонстраціях, у робітників виробився стійкий «протестний синдром», який вправно використовували ліворадикальні політичні сили.

Будучи волею історичних обставин втягнутим у інспіровані Російською імперією колонізаційні процеси, населення України відрізнялося підвищеною рухливістю, яка неминуче входила у суперечність із притаманною українцям прив'язаністю до землі і властивою їм відразою до життя в урбанізованому середовищі. Українські родини охочіше виїздили на необжиті землі, ніж поповнювали лави робітників заснованих поруч з їхніми оселями заводів. Робоча сила у промисловості України, що бурхливо розвивалася у ході модернізаційних процесів другої половини XIX ст., формувалася переважно за рахунок «зайшлих» робітників-неукраїнців. Міста ставали осередками російських впливів і російської у своїй основі культури.

У такий спосіб вже у дореволюційний час на Сході й Півдні України було закладено фундамент для формування багатонаціонального (а по суті безнаціонального) промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від традицій і нівелювання особистості. Хоча робітничі селища навколо заводів і шахт з часом набували статусу міст, процес формування міської культури тут був надто повільним. Важкі умови праці, перенаселені бараки швидко перетворювали учораших селяни на маргіналів, що легко піддавалися стороннім впливам. Наслідком була дивовижна суміш у їхній свідомості патріархальних, консервативних, реформістських, революційних настроїв. Переривання традиції оберталася бездуховністю, яка взагалі перекривала повітря для самоусвідомлення й самоорганізації.

Ці тенденції незмірно зміцнили у ході здійснення радянської модернізації. Завезені з усіх кінців країни робітники «перемелювали-

ся» у заводському казані, швидко розстаючись із успадкованими від батьків звичаями й пріоритетними цінностями. Інтернаціоналістами їх робило саме життя, а ще більшою мірою — ідеологічна обробка у дусі національного нігілізму. Зміна життєвого середовища трансформувала соціальні орієнтири й моральні настанови, породила нові стереотипи поведінки й нову трудову мораль, яка часто межувала з аморалізмом.

Радянська влада, принципово ігноруючи регуляторні механізми «купівлі-продажу», відродила середньовічну практику «служіння» з відповідним «роздаванням» матеріальних благ, житла, посад, нагород тощо. Така «роздавальна» система найкраще приживалася саме у промислових регіонах, де необхідний для життя мінімум благ при майже повній відсутності ринку можна було дістати лише з рук влади як нагороду за «самовіддану працю». Результат цієї праці теж суттєвою мірою не впливав на добробут людини — за винятком мізерних сум на підтримання життєдіяльності уся «додана вартість» поверталася у державну скарбницю.

Природно, що на такому фундаменті не могли з'явитися навіть найменші ростки публічної політики. Її, як і систему самоорганізації громадян, витіснили механізми «висуванства», організованого «одобрямсу», позірною «соцзмагання». Маскувати їх мала етика «служіння великій меті». Ідеологічна машина невтомно продукувала нові «високі символи», притягальні для масової свідомості. Оскільки за їх допомогою досить швидко вдалося створити потужну індустрію, людина була схильна вірити, що разом із державою «все вище й вище» піднімається і вона сама.

Наслідком «роздавальної» системи, стократ посиленої масованою ідеологічною обробкою, стала готовність більшості населення УРСР жити за нав'язуваними владою правилами. Приймалися як даність патерналістська роль держави, ставка на зрівнялівку. Примітивне загравання влади з «низами» суспільства породило антиелітизм і антиінтелектуалізм, підозрілість і неприязнь до «колишніх». Місце релігійної ідентичності зайняв войовничий атеїзм, що виявив претензію на статус нової духовної константи. Нав'язувана владою система цінностей культивувала поверхове, спрощене ставлення до культури, яка обов'язково мала бути «зрозумілою масам». Все, що не вкладалося у звичні рамки, оголошувалося «буржуазним» і було приречене на знищення.

З погляду людини, вихованої на ринкових пріоритетах, така система має вигляд «театру абсурду». Але вона становила фундамент

того, що іменувалося «радянським способом життя»; з нею виростали покоління людей, які не бачили нічого іншого. Зрештою багатьом навіть сподобалося бути «гвинтиком» у наскрізь одержавленій системі, оскільки вона піднімала людей із соціального дна, забезпечувала їх бодай якимсь житлом, відкривала можливості для безплатного навчання й лікування. За умов відсутності альтернатив людина поступово звикала «жити, як усі» і раділа кожній подачці з рук влади — на зразок щорічного символічного «зниження цін». Відсутність надто великої дистанції між багатством і бідністю сприймалася як торжество «соціальної справедливості».

Варто все-таки віддати належне мобілізаційним якостям радянської ідеології — вона не випускала з свого поля зору людину з раннього дитинства і до смерті, а прищеплювані цінності були у своїй основі гуманістичними і колективістськими. Але водночас за її допомогою насаджувалися установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, примітивність мотивацій. У східних, промислових регіонах особливо відчувалася глибока дихотомічність української ментальності — тут легко уживалися між собою і прагнення успіху й визнання, яке часто вимагало від людини граничного напруження сил та здібностей, і ставка на державний патерналізм.

Нова радянська ідентичність була позаетнічною і позанаціональною — всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави. Правляча партія розглядала модернізацію як засіб знеособлення, знищення суттєвих культурних відмінностей між націями й етнічними групами, їхньої інтеграції в радянську систему. Класовість радянської внутрішньої політики була своєрідною протигагою її національній складовій. Оскільки в руслі централізму досить успішно розв'язувалися економічні проблеми, населення мирилося з браком індивідуальних свобод, легко піддавалося ідеологічному маніпулюванню, сприймало націоналізм у виключно негативному контексті.

Національність у радянській системі цінностей розглядалася як явище другорядне й тимчасове; у невизначеному майбутньому нації мали злитися воєдино. Це, проте, не означало відмови радянської влади від інституалізації національності як на загальнодержавному і груповому, так і на індивідуальному рівні. Національність трактувалася як незмінна характеристика, дана людині від народження, і закріплювалася в паспортах. Досить поширеною відповіддю на таку політику, що була інструментом денационалізації

й асиміляції, стала «криптоетнічність». Вона виявлялася у приховуванні людиною свого етнічного походження чи у зміні паспортної національності під тиском обставин. Така ситуаційна етнічність допомагала виживати у тяжкі часи тоталітаризму, коли одна лиш національна належність часто ставала підставою для утисків і репресій.

Вже згадуваний американський дослідник ідентифікаційних процесів в СРСР М. фон Гаген звертає увагу на непослідовність і суперечливість політики сталінського режиму в «українському питанні», яка створила для нього чимало ускладнень. З одного боку, терор голодом і офіційний тиск на українські еліти послаблювали будь-які українські ініціативи щодо автономності в республіканській політиці. З другого боку, анексія Західної України була пов'язана з риторикою реалізації «давніх національних устремлінь», що мала виразний ірредентистський підтекст. Ця риторика, яка була частиною офіційної комінтернівської пропаганди з часів V конгресу 1924 р., погано узгоджувалася із радянським баченням шляхів розвитку нової ідентичності і могла стимулювати визвольні ідеї³⁹.

Закладені в національній політиці СРСР глибокі внутрішні суперечності великою мірою сприяли появі в суспільстві чітких розмежувальних ліній, які згодом стали фундаментом для формування відмінних моделей регіональної ідентичності. Більшовики виразно бачили мобілізаційний ресурс, закладений як у соціалістичній, так і у націоналістичній ідеології, і намагалися «переграти» суперника, використовуючи поміж іншим «п'ємонтський принцип» пропагандистського впливу на етнічні групи, розташовані уздовж західних і південних кордонів країни. Як показав Т. Мартін у новаторській праці «Імперія позитивної дії», вони пішли у цьому напрямі досить далеко, сприяючи територіалізації етнічності й заохочуючи процес формування національних ідентичностей неросійських народів. Але на практиці цілий ряд елементів такої політики призвів до загострення національних проблем — приміром, в Україні, де т.зв. коренізація означала більш або менш послідовну дерусифікацію, виникло російське питання. Саме тут, доводить російський опонент Мартіна О. Міллер, «росіяни вперше одержали статус національної меншини».

Оскільки статус титульної нації був прямо пов'язаний із переважним доступом до офіційних посад, національна належність ставала одним з найважливіших елементів індивідуального капіталу, що відкривав доступ до освіти та інших ресурсів. Замість

Розділ 3. Формування регіональної ідентичності

політичної нейтралізації націоналізму було досягнуто протилежного ефекту — максимальної мобілізації етнічності. Коли ж почалися пошуки «цапа-відбувайла» за невдачі й прорахунки, вістря репресій було спрямоване насамперед проти «нових еліт» у республіках — ті національності, щодо яких застосовувався «заохочувальний» підхід, стали розглядатися як потенційні агенти ворога. «Інтернаціоналістський націоналізм» (термін Т. Мартіна) став черговим різновидом соціальної утопії⁴⁰.

Не менш руйнівним щодо впливу на стан суспільної свідомості був інший різновид соціальної утопії, пропагований українською течією радикального (інтегрального) націоналізму у Галичині, яка у міжвоєнний період опинилася під владою відновленої Польщі. Гостре відчуття історичної несправедливості (українці єдині з-поміж народів Східної Європи не зуміли відстояти власну державність) у поєднанні з надзвичайно жорстоким польським окупаційним режимом живило настрої «психологічного активізму», зворотним боком якого був крайній радикалізм із ознаками ксенофобії. Створена в кінці 20-х рр. Організація українських націоналістів згуртувала навколо себе готових до самопожертви в ім'я України молодих людей, акцентуючи на необхідності рішучих і послідовних дій. Але при цьому насильство, аж до політичних убивств, вважалося легітимним засобом політичної боротьби, а героїзація терору створювала нові лінії розмежувань у і без того поляризованому західноукраїнському соціумі.

Після інкорпорації Західної України в УРСР радянська влада витратила чимало зусиль, щоб нав'язати населенню загальнорадянську, позаетнічну й мінімальною мірою національну, систему цінностей. Результат знов виявився протилежним очікуваному. У протиборстві з владою вироблений західноукраїнським суспільством комплекс національної самосвідомості проявився настільки потужно, що відповідні світоглядні настанови й ціннісні орієнтації справили помітний вплив на формування національної ідеї після здобуття незалежності. І сьогодні місцева еліта досить послідовно підтверджує репутацію поборника етноорієнтованої національної ідеї, правих поглядів, ліберально-ринкових реформ, християнських ідеалів. Давні культурні та історичні центри краю виступають осередками пасіонарності, що довів бурхливий спалах патріотичних почуттів під час «помаранчевої революції».

Другим осередком пасіонарності, але з протилежним знаком, виступає Крим, який став частиною української території у 1954 р.,

а у 1991 р. дістав автономний статус. Домінуюче становище російської общини перетворило формально наднаціональну автономію на форпост обстоювання особливої, російської у своїй основі, ідентичності. А повернення на півострів після десятиріч вимушеної відсутності 250-тисячної кримськотатарської спільноти, обтяженої власним травматичним досвідом, створило в Криму виразний феномен сегментованості й непорозуміння — у трьох найбільших етнічних спільнот сформувалося різне бачення оптимальних шляхів розвитку АРК. Різноспрямованість інтересів і зовнішніх орієнтацій створює на півострові атмосферу латентної конфліктності, кінцевий результат якої важко піддається прогнозуванню.

Таким чином, складні процеси вітчизняного історичного розвитку зумовили неоднорідність регіональної структури, сегментованість і гетерогенність соціуму, фрагментованість політичної культури. Зрештою усі ці явища лише невеликою мірою зумовлювалися недоробками або прорахунками місцевих еліт: їхні витоки сягали Кремля. Офіційна Москва виявилася заручницею нею самою запровадженої політики симуляції державності радянських республік, ускладненої членством України й Білорусії в ООН. Вона постійно борсалася у вирі суперечностей, які російський політолог М. Гльїн характеризує як дихотомію націоналізаторських та радянізаторських устремлінь⁴¹. Структура СРСР диктувала потребу бодай позірною посилення національного характеру республік — з підтримкою культури титульної нації і відповідною кадровою політикою. Така лінія неминуче входила у суперечність із курсом на консолідацію «нової історичної спільноти радянських людей», а створювані в такий спосіб суперечності накладалися на різні стратегії пропаганди інтернаціоналізму у відмінних за своїми ментальностями регіонах і на розмежування по лінії «місто — село». Провідниками «націоналізаторської» лінії найчастіше виступали представники гуманітарної національної інтелігенції, а також висуванці «з глибини». Радянізаторську лінію обстоювали верстви, виховані в дусі урбаністичних цінностей, і партійні функціонери з індустріальних центрів. Так створювалися своєрідні формули розмежувань, які багато в чому визначили природу і хід політичного процесу на етапі становлення незалежних держав

Наслідком різних механізмів формування ідентичностей стали істотні відмінності у сприйнятті і осмисленні соціальної дійсності на українських територіях, штучно об'єднаних в СРСР: на Сході домінують соціальні категорії, на Заході — етнічні. Звідси й різні

Розділ 3. Формування регіональної ідентичності

проекти формування модерної української нації і відмінності у трактуванні національної ідеї. На Сході і Півдні консолідаційний каркас вибудовується на основі співгромадянства, а етнічність вважається приватною справою індивіда. На Заході в основу всіх суспільних лояльностей кладеться етнічна; чи не єдиним мірилом патріотизму виступає мова і прихильність до традиційних етнічних цінностей.

Різниця у ціннісних орієнтаціях, зовнішньополітичних та мовних пріоритетах, що її демонструють регіони України, найточніше передається поняттям ментальної ентропії. Але еталон, міра відхилення від якого характеризує ентропійний стан, визначити дедалі важче. В ідеалі таку роль мала б виконувати столиця, але саме вона, на жаль, часто демонструє далеко не кращі зразки політичної культури, аж до виразних проявів етнократизму й ксенофобії.

Сучасний культурний ландшафт України складається з відмінних за своїми економічними й соціокультурними характеристиками регіонів, кількість яких варіюється в різних дослідженнях від 3 до 11. До того ж йому притаманна екзогенна зональність: центральні області країни не відіграють роль центрів тяжіння, а є швидше культурно-політичними медіаторами. Два важливі центри діючих сил і групових інтересів — Галичина і Донбас — перебувають на геополітичних полюсах і зазнають впливу сусідніх держав. Що ж до Києва, то на заваді успішному виконанню ним ролі консолідаційного центру держави стає не лише слабкість відповідних формальних і неформальних інститутів, але й тісне зрощення бізнесу й політики, змагання «поза правилами й ідеологіями» за владу й ренту.

У світлі сказаного доцільно пильніше придивитися до того, який вигляд має сьогодні регіональний портрет України і як він впливає на сучасні ідентифікаційні практики. Адже регіональна гетерогенність і різновекторність, яку часто називають ахіллесовою п'ятою України, ще багато років буде відчутним фактором впливу не тільки на хід політичних процесів, але й на увесь контекст суспільного життя. Тому надзвичайно важливо з'ясувати, що в ній зумовлене минулим досвідом, а що — недосконалістю політичного проекту, закладеного у фундамент української незалежності.

2. Свідомісні «переідентифікації» у контексті пострадянського транзиту

Гетерогенність українського соціуму, що має досить чіткі географічний, етнокультурний, конфесійний виміри і позначається метафорою «розщеплений світ», у вітчизняному політичному й науковому дискурсах найчастіше постає як успадкована від попередніх політичних режимів. Справді, різний історичний досвід (майже суцільно травматичний) і сформовані на його основі регіональні коди й традиції, геополітичні впливи, специфічність систем господарювання і способів самоорганізації створили такі регіональні відмінності, які справляють величезний вплив на свідомісні стереотипи. Але будь-які пояснювальні схеми виявляються однобічними без паралельного врахування того блоку економічних, політичних і соціокультурних проблем, які були привнесені у вітчизняний «розщеплений світ» реаліями пострадянського транзиту.

На рубежі тисячоліть І. Валлерстайн точно підмітив, що перехідний етап до усвідомлення викликів глобалізації виявиться особливо складним для країн, що відстають: їм «необхідно поспішати за примарою глобалізації». Але й для всього світу цей перехідний етап матиме цілком прогнозовані наслідки. Ймовірно тривалість системної кризи капіталістичної економіки Валлерстайн визначає у межах півстоліття, причому він передбачив і дедалі більш хаотичні й зигзагоподібні траєкторії розвитку, і ситуації розгубленості у елітних середовищах, і загострення політичних протистоянь. Підсумок гострої політичної боротьби, доводив він, частково буде залежати від того, хто кого в результаті зможе мобілізувати, і чималою мірою від того, хто зможе краще проаналізувати усе, що відбувається⁴².

Теорії транзиту були запропоновані саме у ключі пошуку таких безсторонніх методів соціального аналізу, які б дали змогу розглянути нову ситуацію у категоріях «виклику — відповіді». Акцент на ролі еліт і політичних інститутів нововиниклих держав мав забезпечити належний рівень засвоєння світового досвіду, а наголос на необхідності переходу від опису й констатацій до моделювання й прогнозування — інноваційність наукового дискурсу. Діапазон вибору базових «моделей включеності» у глобальний простір був досить широким. Західна політична думка посилено пропагувала сценарії вестернізації — культурної асиміляції з формуванням гомогенізованої культури на базі цінностей лібералізму й універсалізму.

Модель фрагментації (використовувався термін згадуваного вже Дж. Розену) вибудовувалася із врахуванням складного переплетення явищ інтеграції та фрагментації і зрештою зводилася до пропозицій переформатування політичного простору з утворенням нових блоків і союзів держав. Модель глокалізації пропонувалася для тих країн, які обирали сценарій модернізації локальних культур на базі синтезу зі здобутками глобальної, мультикультурної цивілізації. Існувала, хоч і вважалася найменш продуктивною, і четверта модель, що виходила із завдань мобілізації соціального капіталу на основі традиціоналістських цінностей. Ця, т. зв. локалізаційна модель передбачала консолідацію етнічних спільнот на засадах фундаменталістських ідеологій.

Більшість аналітиків, як вітчизняних, так і зарубіжних, вважала оптимальним для України шлях вестернізації. Уявлялося, зокрема, що високий науково-технологічний потенціал забезпечить їй безболісний перехід на нову, європейську цивілізаційну орбіту з пріоритетами ринкової економіки, політичної демократії та національної організації державності.

Соціологи і політологи, однак, дуже скоро зафіксували стан дезорієнтованості на масовому і розгубленості на елітному рівнях, що суттєво позначилося на контурах націє- і державотворення. Амбівалентність суспільної свідомості мала найрізноманітніші прояви: декларована прихильність до демократії легко уживалася з настановами на авторитаризм і патерналізм, апологія ринкових відносин доволі довго маскувала орієнтацію на домінування державного сектора в економіці й контрольовані ціни. Коли на все це наклалися регіональні відмінності із міжгруповими розбіжностями у сприйнятті процесів соціокультурної трансформації й різноспрямованими зовнішніми орієнтаціями переважної частини населення, серйозні загрози посилення соціальної напруги стали очевидними. Мінімізувати їх можливо було або шляхом наполегливих зусиль у напрямі розширення простору толерантності, або знаходячи такі напрями співпраці і такі теми й сюжети для загальнонаціональної дискусії, які б зосереджували увагу соціуму на тому, що його здатне об'єднати.

Доводиться, на жаль, констатувати, що новопостала незалежна Україна, маючи величезний інтелектуальний потенціал, не зуміла сфокусувати зусилля науковців і практиків навколо створення такого суспільного проекту, який забезпечив би швидке перетворення колишнього регіону СРСР із суто символічними владними

функціями у єдину суверенну сутність, здатну ефективно обстоювати власні національні інтереси. Ідея формування української нації як політичного цілого час від часу декларувалася, але для її практичної реалізації не робилося майже нічого. Тим часом місцеві еліти, не звільнившись від модних у часи «перебудови» настроїв суцільного негативізму в оцінках минулого, зайнялися конструюванням ідеалізованих автостереотипів, примітивних месіанських схем, різних «фобій» з переважно антиросійським забарвленням. Тим самим природна для крутого історичного повороту ціннісна переорієнтація вводилася у конфронтаційне русло.

Однією з суттєвих вад вітчизняного варіанту «переідентифікації» стало некритичне наслідування в соціальному аналізі інструментів і підходів, вироблених у рамках західної транзитології. Остання, як відомо, фокусувала увагу на загальнодержавних інститутах і рідко спускалася на регіональний (у внутрідержавному сенсі) рівень. Не було належним чином усвідомлене й те, що досвід стабільних й інституціоналізованих демократій слабо співвідносився із тими умовами «потрійного транзиту», перед лицем якого опинилися новопосталі на пострадянському просторі країни. Адже йшлося про одночасний, ще небачений в історії перехід від адміністративно-планової економіки до ринку, від авторитарних політичних систем до демократії і від глибоко закорінених тенденцій централізаторства до національно-державного будівництва. Виробляти алгоритм узгодження завдань регіонального розвитку як із стратегією націєбудівництва, так і з реаліями пробудженої, вже політизованої етнічності доводилося на «ходу», і спокуса використати готовий західний досвід виявилася непереборною. Утім, справа звелася лише до його імітації, що ускладнило природний плин соціотрансформаційних процесів.

Хоча вважалося, що серед інших постсоціалістичних країн Україна має чи не найкращі стартові умови для входження у європейський цивілізаційний простір, саме вона виявилася найсильніше враженою хворобою, яку аналітики вкладають у формулу «внутрішньої невідповідності до незалежності». «Глибоко розділена уздовж багатьох вимірів і параметрів — економічних, політичних, територіальних, етнічних, соціальних, релігійних, — Україна опинилася у замкненому полі: прискорене будівництво національної держави потребувало консолідованої національної ментальності; швидка консолідація національної ментальності виявилася надто важкою, якщо не неможливою, без сильної унітарної держави»⁴³.

Аналіз прорахунків і втрат на шляху державного будівництва в Україні потребує окремого дослідження. Тут важливо бодай конспективно відповісти на питання: які незважені кроки владних еліт загнали українство у вир протистоянь, зокрема тих, що дістали згодом регіональний вимір?

По-перше, ейфорія від несподівано здобутої незалежності і дружнє голосування на грудневому референдумі спричинили своєрідну амнезію історичної пам'яті; ті історичні обставини формування території й локальної самосвідомості, про які йшлося вище, на якийсь час опинилися поза спектром суспільної уваги. Те, що територія країни складалася із різнорідних частин із відмінним історичним досвідом, вимагало врахування у державній стратегії «різниці потенціалів» і умонастроїв — з вибудовою моделі міжрегіональних і міжетнічних відносин на фундаменті взаєморозуміння і співпраці. Проте місцеві еліти, постійно використовуючи у політичній риториці формулу «злагоди», на ділі будували відносини між собою у руслі жорсткої непримиренності. І хоч у 90-х рр. регіональна основа конфліктогенності проявлялася лише спорадично, формування політичних мереж уже відбувалося на регіональній основі. Отже, виникнення конфліктної осі «Захід — Схід» було лише справою часу.

По-друге, саме уявлення про ймовірну «вісь напруги» у вітчизняних елітних колах виявилось спрощеним. У кращому разі брався до уваги лише головний регіональний градієнт — диференціація по лінії «Схід — Захід». Але не менш показовою щодо розуміння регіональної специфіки є й інший градієнт, розташований по лінії «Північ — Південь». У будь-якому соціальному аналізі українських реалій потрібно враховувати культурно-етнічний критерій, який зобов'язує брати до уваги різницю між первісним ядром, «материнським лоном» етногенезу й культурогенезу та переселенською субкультурою, сформованою в районах міграційного й колонізаційного освоєння. Внаслідок різного темпоритму колонізаційних процесів регіони нового освоєння, насамперед, Причорномор'я — зберігають багато відмінностей порівняно з тими, що становлять географічне ядро української нації. Атмосфера прикордоння і етнокультурні контакти з колоністами сформували у південній частині України особливий «фронтірний» тип свідомості з більшою відкритістю світові і всіляким інноваціям. У перехідний період він відразу ж заявив про себе появою регіональних рухів і своєрідних «псевдоетносів» — «кримчан», «новоросів» тощо.

По-третє, не була належним чином врахована і та особливість регіональної ідентичності в Україні, яка лежить у сфері мовно-конфесійній. Україномовний Захід перебуває у сфері впливу католицької віри (зі збереженням грецької обрядовості), Схід і Південь переважно російськомовні і сповідують православ'я, здебільшого у версії Московського патріархату. Позиція УПЦ МП у своїй основі віддзеркалювала намагання російських націоналістичних кіл щодо спрямування геостратегічного вектора України у євразійський бік. Звідси — апологетика «канонічного» православ'я і цілковите несприйняття його українських версій, гостра упередженість щодо західного католицизму. Утім, спроба створення своєрідної «противаги» російській духовній експансії у вигляді УПЦ Київського патріархату етноконфесійну ситуацію не спростила. Чинником її ускладнення стала і «війна за храми», яка набула особливо гострих форм після реабілітації Української греко-католицької церкви і повернення їй церковних приміщень, колись переданих православній церкві.

По-четверте, молода українська держава не приділила належної уваги виробленню зваженої регіональної політики — такої, яка б враховувала історично сформований поділ на традиційно-промислові і сільськогосподарські регіони. За підрахунками фахівців з Національного інституту стратегічних досліджень у п'яти областях (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській) і у Києві у 2001–2002 рр. було зосереджено 48,4% основних виробничих фондів, 62,5% виробництва промислової продукції, 48,5% обсягу інвестицій в основний капітал. Сумарна частка чотирьох перших з названих областей і Києва в українському експорті у 2002 р. становила 65%, а чотирьох областей з найменшими показниками — Рівненської, Кіровоградської, Чернівецької, Тернопільської та м. Севастополя — не перевищувала 2%. Зростання регіональної диференціації упродовж років незалежності фахівці-економісти вважають безпрецедентним — як за показником ВВП на душу населення, так і за інвестиціями в основний капітал, співвідношенням експорту й імпорту, ступенем гостроти соціальних проблем. Причини такого стану вбачаються не стільки в різних ступенях адаптованості регіонів з різною структурою економіки до функціонування за умов ринкової конкуренції, скільки в збереженні рудиментів радянської системи — галузевого принципу управління економікою, недосконалої системи бюджетного регулювання, недостатнього рівня внутрішньої кооперації виробництва тощо⁴⁴.

Не доводиться вже говорити про те, що владні структури України не виявили розуміння специфічності індустріальної культури Південно-Східної макрозони і некритично застосовували до неї західні стандарти ринково-ліберального економічного регулювання. Нищівного удару було завдано одній із структурних підвалин індустріальної культури — вугільній галузі. Т.зв. реструктуризація у багатьох випадках звелася до довільного закриття шахт, оголошених збитковими, що не тільки позбавило значну частину населення засобів існування, але й погіршило екологічний стан території внаслідок затоплень шахт, забруднення шахтними водами придатних для землеробства ділянок, зруйнування інфраструктури захисту довкілля. Це зумовило погіршення і без того важкого соціального самопочуття мешканців, зосередження їх на проблемах елементарного виживання. За умов безробіття й неповної зайнятості домінувало прагматичне ставлення до вибору ціннісних пріоритетів, а держава надто мало робила для того, щоб національно-громадянська ідентичність займала серед них гідне місце.

У західній частині країни проблеми на ринку праці були не менш гострими — внаслідок занепаду галузей, орієнтованих на внутрішній попит, зростання безробіття зумовило небачені до цього темпи трудової міграції. Утім, саме ця міграція (з частковим поверненням в Україну зароблених у багатших країнах Заходу грошей) допомогла якоюсь мірою пом'якшити гостроту соціальних проблем, а тісні контакти із Заходом підтримували у громадян налаштованість на європейську й євроатлантичну інтеграцію. Натомість у південно-східних областях, економічно пов'язаних із РФ, населення дедалі більше віддавало перевагу російському вектору зовнішньополітичного співробітництва. Регіональна асиметрія внаслідок цього мала тенденцію до зростання.

Така асиметрія, посилена домінуючими у масовій свідомості викривленими уявленнями про «донорів» і «реципієнтів», приводить деяких дослідників до висновку, що у контексті співвідношення «центр-регіон» Україна фактично йде латиноамериканським шляхом: швидкий розвиток великих центрів відбувається коштом стрімкого занепаду периферії — слабозрозвинутих областей Центру та Заходу України⁴⁵. Якщо це і не зовсім так, не можна не брати до уваги небезпечні явища схематизації складних соціально-економічних проблем і стереотипізації масової свідомості. Ця тенденція є тривожною не тільки з огляду на небезпеку економічного розбалансування, але й внаслідок наростання явищ по-

ляризації і гострих відмінностях у цінностях, оцінках минулого, переконаннях, очікуваннях. Ті області, які сформувалися і розвиваються як промислові, у своїй соціонормативній культурі віддають перевагу цінностям індустріалізму. У тих, що лишилися аграрними, переважають орієнтації на традиційні, архаїчні цінності сільської культури.

Вибудовуючи власну схему регіональних розмежувань в Україні, А. Мальгін звертає увагу на те, що хоч який принцип регіонального зонування України брати до уваги — соціально-економічний, культурно-історичний, культурно-мовний, етнополітичний, «електоральний» тощо — регіональні відмінності помітні всюди. При цьому, всупереч поширеній думці, Дніпро не є «культурним кордоном», що поділяє Україну на макрозони. Міфологема Дніпра сформувалася у ХІХ ст. і є даниною традиції. Нинішній Україні притаманний не «меридіанний», а скоріше «широтний» поділ, що виявляється як протистояння «материкової» України і Новоросії як зони порівняно пізнього освоєння⁴⁶. Так сталося, що і російський царизм, і радянська влада «освоювали» цей регіон значною мірою за рахунок неукраїнців. Регіональна ідентичність південного сходу України виявилася не тільки російськоорієнтованою, але й переважно російською за своїми мовно-культурними компонентами і конфесійними уподобаннями.

Коли говоримо про тугий вузол проблем, що ускладнюють процес соціокультурної інтеграції української нації, на першому плані опиняються ті, що успадковані від Радянського Союзу. Йдеться не тільки про економічні дисбаланси, соціокультурну гетерогенність, закоріненість російської ідентичності в українському ідентифікаційному просторі, фактичне домінування російської мови поза західноукраїнським регіоном. Не менш важливим є те, на що звернув увагу вдумливий аналітик пострадянського транзиту Т.Карозерс — успадкований новими незалежними державами «режим домінуючої влади» (*dominant-power politics*) із розмитими кордонами між державою і «партіями влади», підпорядкуванням ЗМІ, силових структур, суду правлячому режиму. Якщо такий режим і декларує рух убік плюралізму, то такий плюралізм виявляється «безладним» (*feckless pluralism*)⁴⁷.

Вітчизняні особливості формування секторальних елітних мереж теж є, по суті, радянською спадщиною. Той факт, що різні сектори економіки в СРСР перебували в докорінно відмінних системах управління (переважно галузевого для промислових і територіаль-

ного для сільськогосподарських регіонів) створило ефект, який вкладався у формули «відомчості» й «місництва». Коли Союз розпався, на перший план вийшли сили, які у радянській системі координат уособлювали «місництво». На основі впливових місцевих фінансово-промислових груп створилися регіональні елітні мережі. Дніпропетровський і донецький «клани», які діяли у найбільших промислових регіонах, справляли потужний вплив на загальнодержавні політичні процеси, але слабка центральна влада не схильна була надавати великого значення появі нових груп інтересів і центрів впливу.

Якщо додати до сказаного загальну недооцінку викликів глобалізації і відкритих нею перспектив, а також практичну відсутність зваженої регіональної політики, неважко зрозуміти, чому процеси формування ресурсного потенціалу фактично були пущені на самоплив. Однобічна спеціалізація української економіки зумовила таку її двосекторну модель, в якій перспективи розвитку діставали лише галузі, орієнтовані на економічний ланцюг: вугілля — кокс — метал. У програші опинилася більшість регіонів, змушених вдаватися до малоуспішних спроб самозабезпечення, розвитку натурального господарства, торгівельного протекціонізму. На такому фундаменті формувалася база економічної автаркії — з монополізацією регіональних ринків, штучним насадженням адміністративно-бюрократичних бар'єрів для «чужих» товарів. Уже сама по собі така економічна автаркія провокує, за висновками фахівців, фрагментацію цілісної національної економіки, відтворює чорні діри в законодавчому полі, породжує інформаційний та культурний ізоляціонізм⁴⁸.

Надзвичайно обтяжливим для вітчизняних ідентифікаційних процесів виявився тіньовий адміністративно-територіальний перерозподіл зон політико-економічного впливу. Його наслідком стало явище, яке економісти вкладають у формулу «кланово-корпоративне районування». Хоч існуючий адміністративно-територіальний поділ змін не зазнав, нові господарські зв'язки вибудовувалися переважно поверх нього — у руслі вибудованих за принципом «матрьошки» відомчих, корпоративно-олігархічних та бюрократичних закритих зон і анклавів. Квазіринкові механізми виявилися не в змозі не лише відновити економічний баланс, але й створити бодай якісь механізми переливання надлишкового капіталу у галузевому і регіональному розрізі. А зрощування бізнесу з адміністративно-політичною владою підживлює корупцію.

Відсутність системного підходу до регіональної політики і недосконалість нормативно-правової бази роблять застосовувані владою механізми державного регулювання регіонального розвитку малоефективними, не зосередженими на стимулюванні точок зростання. «Державний бюджет розтікається по території України у вигляді паралельних та перетинаючих потоків прямої та непрямой, явної та прихованої фінансової підтримки регіонів, — констатували автори книги про українські регіони, виданої у 2005 р. — ... Розмір державних капіталовкладень за останні роки значно скоротився і суттєво не впливає на інвестиційну спроможність регіонів»⁴⁹. За таких умов важко сподіватися, що у найближчій перспективі регіональні диспропорції зменшуватимуться.

На формування регіональної ідентичності негативно впливає і фактична система двовладдя в управлінні регіонами. Функції державних адміністрацій і місцевого самоврядування, попри справжню зливу відповідних законів і підзаконних актів, належним чином не розмежовані, принцип субсидіарності (розв'язання питань на найнижчому з можливих рівнів) не витримується. За таких умов депутати місцевих рад зайняті переважно лобюванням своїх інтересів у вищих ешелонах влади і постійним «вибиванням» фінансових ресурсів. А регіональна ідентичність, якщо вона формується за обласним принципом, починає протистояти не лише бюрократам у центрі, але й національно-громадянській ідентичності.

Не меншою мірою ускладнює нормальну регіональну співпрацю і невдало обрана у перші роки незалежності стратегія етнонаціонального розвитку. «Український модернізаційний проект» з самого початку створювався в атмосфері гострої конфронтації між двома сегментами соціуму — етноорієнтованим традиціоналістським, з одного боку, і налаштованим на пріоритет загальнодемократичних ліберальних цінностей і прав людини — з другого. Пошук компромісу тривав у руслі конструювання такої моделі етнонаціональної політики, яка б ґрунтувалася водночас і на територіально-громадянському, і на етнічному принципах. Однак домогтися при цьому бодай якоїсь цілісності у виборі стратегічної мети і механізмів її досягнення не вдалося, що виразно засвідчили нестиковки і прогалини у тексті Конституції 1996 р. В Основному Законі країни не виявилось термінів «політична нація» і «громадянське суспільство», а поняття «українська нація» присутнє у двох несумісних трактуваннях (у вигляді еквівалента поняттю «український народ» у Преамбулі і в формі аналога поняттю «етнонація»

у Ст.11). За справедливим зауваженням О. Майбороди, уже одне це «із суто філологічних причин робить громадянську і національну ідентичність несумісними етнополітичними поняттями»⁵⁰.

Негативний вплив на суспільну свідомість таких різночитань посилюється тим, що вони у тому ж таки тексті Конституції підкріплені непереконливою, існуючою більше в теорії, ніж на практиці градацією етнічних спільнот (українська нація, корінні народи, національні меншини). Якщо статус національної меншини Законом 1992 р. був якоюсь мірою упорядкований (хоч і залишав чималий простір для конфліктності), то ніяких корінних народів у правовому полі України не було й немає. Відчуття невинуватої селекції посилив той факт, що консолідаційні завдання у Ст.11 стосуються лише «титової» нації. Таким чином, хоча у Конституції задекларована рівноправність громадян усіх національностей, присутній у ній присмак етноцентризму істотно впливає на політичний клімат у державі. Не в останню чергу внаслідок цього Україні впродовж 17 років незалежності не вдалося ввести у правове поле оптимальну концепцію етнонаціональної політики.

Американський політолог Р. Брубейкер ще в середині 90-х рр. звертав увагу на небезпеку, що виходить від «тріадичного вузла» конкуруючих націоналізмів. Якщо якась із нових незалежних держав дотримується відверто «націоналізуючої» стратегії, доводив він, вона закладає основу конфліктності на етнічному ґрунті. Роз'єднуючий потенціал реляційних полів здатен провокувати гетерофобні форми етнічної мобілізації⁵¹.

Стосовно України прогноз Брубейкера виявився неточним: головні лінії розмежувань відтворили не етнічний поділ, а культурно-цивілізаційні межі всередині українського етносу. Однак, як показав досвід, тривога американського аналітика не була безпідставною. Навіть неявно виражений етноцентризм за умов стрімкої зміни ціннісних орієнтирів є стимулом конфліктогенності. А структура «розламів» може бути різною, набуваючи у тому числі й регіональних обрисів. Адже в кінцевому випадку її визначають оціночні пріоритети, серед яких на пострадянському просторі головним виявилось ставлення до спадщини СРСР. А суспільно-політичний поділ, який на межі тисячоліть набув регіональних рис, утворився на ґрунті того, що мешканці Західної і частково Центральної України сприйняли розпад СРСР як перемогу і реалізацію власного соціального ідеалу. Що ж до населення Сходу й Півдня, то тут домінували настрої втрати й ностальгії.

Унаслідок неспроможності владних еліт виробити консолідаційну модель політики на поверхні політичного життя опинилися не один, а два суспільні проекти. За І. Кононовим, запропонований східними регіональними елітами проект вибудовувався за принципом співгромадянства з пріоритетом політичних та економічних лояльностей і українсько-російського бікультуралізму. В економічній сфері цей проект передбачає орієнтацію на індустріальні форми виробництва і великі корпорації підприємств, пов'язаних технологічним циклом, а також на своєрідний економічний націоналізм з преференціями для національного капіталу і клієнтельною організацією елітних груп. Політична складова цього проекту доволі невиразна, а федералістські ідеї, що з'явилися пізніше, були лише ситуативною реакцією на програш.

Суспільний проект, запропонований елітами Галичини, базувався на зовсім інших засадах: модерну націю пропонувалося вибудовувати за моделлю етнонації, з жорсткою кореляцією етнічної (культурної) і політичної лояльності, на фундаменті розриву з радянським минулим і послідовної дерусифікації. Для репрезентації символічного простору Галичини реанімувалися ті регіональні версії українського націоналізму, які пропагувала ОУН. В економічній сфері робилася ставка на підтримку малого й середнього бізнесу, а вектором зовнішньої політики було обрано однозначне спрямування вбік ЄС, США, НАТО.

За досить зваженою оцінкою І. Кононова, ні той, ні інший суспільний проекти не є ні абсолютно гарним, ні абсолютно поганим. «Прикро, — зазначає він, — що переваги цих проектів неможливо просто механічно поєднати». Тому майбутній розвиток держави буде величезною мірою залежати від моделювання стосунків Донбасу та Галичини, налагодження діалогу та дотримання принципів толерантності⁵².

З таким висновком легко погодитися, але, гадаю, важливо пильніше придивитися до причин того, чому з-поміж двох суспільних проектів Україна, маючи потужний промисловий та інтелектуальний потенціал, обрала не орієнтований на інновації й індустріальний розвиток, а традиціоналістський. Найпростіше пояснити цей феномен станом певної розгубленості, в якому опинилися у зв'язку із заборонаю компартії ті елітні прошарки, які ще недавно відчували себе «вершителями долі». Вже до краю розхитаний радянський моноліт розсипався на дрібні уламки, і зібрати їх знову до купи нікому не було до снаги. У потрібний час не виявилось

й сильних ідеологів, які могли запропонувати прийнятну для основної маси громадян модель розвитку. Обрано було найгірший варіант — копіювалися російські моделі, навіть на перший погляд малозрозумілі й руйнівні.

Новим ускладнюючим і роз'єднуючим чинником на переломному для України етапі стало те, що в основу її культурного вибору закладався суцільний негативізм щодо радянської спадщини. Тотальна відмова від неї, посилена ідеологемами «втраченого часу» (а згодом і «окупаційного режиму»), створила систему викривлених орієнтирів, перекривши шлях до самоідентифікації на ґрунті національної єдності. Глибокий ціннісний конфлікт і соціальний песимізм до мінімуму звузили палітру варіантів вибору. Вироблене дисидентськими контрелітами дуалістичне світосприймання (коли все пов'язане з радянською системою влади усвідомлювалося як торжество сил зла і гноблення, а все опозиційне — як уособлення сил добра і справедливості) за нових умов стимулювало зашорений однобічний погляд на світ і розстановку політичних сил у ньому. Можливості творення національних міфів на цьому ґрунті небачено зросли.

У тому баченні перспектив України, яке пропонували суспільству націонал-демократи, діставши майже монополне право на «пошук істини», було чимало ілюзій, своєрідного «національного романтизму» з присмаком автаркії і самоізоляції. Вже згадувана О. Гнатюк слушно звернула увагу на те, що мова, яка домінувала у відроджувальному дискурсі, була метафоричною, оскільки її творило насамперед письменницьке середовище. На перелік справжніх провин Російської імперії та СРСР перед українцями накладалися спроби перенести негативні кліше «імперського синдрому» на всіх росіян, кинути на них тінь провини за злочини імператорів і генсеків компартії, що створило гостру невідповідність між сприйняттям росіян масовою свідомістю і його відображенням у політичному дискурсі.

Як це робилося, О. Гнатюк показала на прикладі збірника публіцистичних статей Є. Гуцала «Ментальність орди». Представлення національного характеру росіян у вигляді «кореня зла», джерела всіх заподіяних українцям кривд створювало ілюзію української цивілізаційної вищості, що стало виявом «не тільки українського комплексу, але й національної мегаломанії». Розмірковування Гуцала були зустрінуті в українському суспільстві неоднозначно і спричинили гостру дискусію. Втім, О. Гнатюк

констатує вплив таких поглядів і на науковий дискурс, порівнюючи памфлети Гуцала з науковою працею Р. Кіся «Фінал Третього Риму. Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть» (1998). В обох книжках авторка схильна бачити не стільки примітивізм, дилетантизм чи популізм, скільки «конструювання образу чужого (у даному разі Росії) як ворога»⁵³.

Справедливості заради слід зазначити, що протиотруту до вірусу войовничої антиросійськості українська наука запропонувала ще у перші роки незалежності. Але попередження науковців про те, що «ні в якому разі не можна давати шанс шовіністичним силам, які будуть зміцнюватися в Росії тією мірою, якою в Україні всі біди українського народу в минулому і сучасному будуть пов'язуватися із «зловісною рукою Москви»⁵⁴, не були оцінені належною мірою. Натомість, як у властивому йому іронічному стилі констатує Я. Грицак, «чимало хто, якщо не більшість, українських інтелектуалів призначили на роль ворога російськомовну половину українського суспільства: вона і «зрусифікована», і «совкова», і «креольська» — попросту кажучи, безнадійна»⁵⁵.

Таке артикулювання української ідеї Грицак точно охарактеризував як самовбивче — воно заганяє українство у глухий кут. Національне самозамилування, своєрідний «національний кітч», помножений на повну заміну орієнтирів в оцінці історичного минулого, не могли не справити негативного впливу на свідомість тієї частини населення, менталітет якої сформувався під впливом універсалістських цінностей. Наслідком незваженої політики стала поява українського різновиду російського націоналізму, що виявився здатним консолідувати росіян і російськомовних українців навколо вимог надання російській мові статусу другої державної.

Незалежно від того, якими мотивами керувалися «націоналпатріоти» і їх представники у владних структурах — щирого вболівання за долю української культури й мови, поліпшення власного статусу як представників інтелектуальної праці чи досягнення якихось певних, у тому числі електоральних, цілей — обрану ними стратегію утвердження національної ідентичності не можна вважати оптимальною. Педальовання минулих — справжніх і витворених націоналістичною уявою — кривд і образ посилює орієнтацію у бік мовного, традиційного націоналізму. Гальванізація старого етнографічного мислення, культивування етнічного світобачення, пропаганда ідей ізоляціонізму в поєднанні із розпочатою у кращих традиціях більшовизму «мовною атакою», другим виданням

«українізації» досягли ефекту, зворотного очікуваному. Як справедливо зауважив З. Антонюк, це «суспільне збурення» обернулося самогальмуванням розвитку, таким консервуванням захисного етнічного панцира, яке створило реальну загрозу дальшої провінціалізації українського суспільства, стало на заваді творенню процесу громадянської масової культури⁵⁶. Тиражування версій «упослідженості», образливі закиди на адресу російськомовних «манкуртів» блокували енергію творення, спрямовували критичні імпульси убік уявного ворога.

У своїй масі український соціум не сприйняв найбільш радикальні із запропонованих націонал-демократами ідеологем, і насамперед беззмістовну міфологему «наукового націоналізму», очевидним призначенням якої було зайняти вакантне місце «наукового комунізму» в системі вищої освіти. Акцент на «розбудові держави» втрачав притягальність у міру того, як дедалі більше виявлялася неспроможність держави задовольнити соціальні очікування. Оскільки кожний крок по шляху незалежності супроводився різким зниженням життєвого рівня більшості населення, у значної частини суспільства виробилося стійке неприйняття ідеї етнокультурного відродження — як ставки на консервування відсталості, «шароварництво».

Про малопривабливість провідної ідеї політичного дискурсу — ідеї націєвідродження — з огляду на її оберненість у минуле пише Н. Амельченко. В її викладі ця ідея набуває вигляду «потужної міфологеми-мелодії, яка живиться енергією романтичної міфотворчості». Пошук образу ідеального минулого, що потребує очищення від тоталітарної й імперської спадщини, звівся до «хаотичного продукування міфічних образів «аріїв», «трипільської культури», «козацької вольниці» як витоків українськості»⁵⁷. О. Русина дотепно іронізує з приводу «диких танців» «гопаківців від педагогіки», які не зупинилися перед перетворенням кошового отамана І. Сірка у «енциклопедиста свого часу», який, володіючи багатьма мовами, у Паризькому університеті читав лекції з історії України й Польщі, пропагуючи давні українські традиції тіловиховання й тіловдосконалення⁵⁸.

Не зумівши протиставити виразно обернутій у минуле ідеологемі націєвідродження скільки-небудь реалістичні соціальні орієнтири, суспільство опинилося в полоні викривленого світобачення. По-перше, зображення України в ролі жертви, яка потрапила у фатальну залежність від «зловорожих сил», спрямовувало суспільну

енергію на непродуктивний шлях оплакування тяжкої долі, формування «образу ворога» і «топосу поразки». По-друге, віктимізація свідомості, якій активно противився орієнтований на універсалістські цінності суспільний сегмент, поглибила політико-ідеологічну поляризацію соціуму. По-третє, бренд «відродження» з малоперспективним пошуком «втраченого раю» блокував пошук стратегічного вектора, здатного ввести країну у коло високорозвинutih держав.

Одним із серйозних прорахунків української влади була недооцінка конфліктного потенціалу Криму. Особливої уваги Крим потребував не лише тому, що тут проходив процес апробації феномена автономії в унітарній державі, але й тому, що саме тут, на крайньому Півдні, уже в перші роки незалежності дістали вияв реальні ознаки сепаратизму. Те, що для розв'язання конфлікту між центром і кримською автономією довелося вдатися до допомоги Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин М. ван дер Стула, повинне було змусити Київ докласти чималих зусиль для оптимізації відносин трьох етнічних спільнот, інтереси яких виявилися різноспрямованими. Оскільки ж ці зусилля були явно недостатніми, етнічна ідентичність — і російська, і українська, і кримськотатарська — й надалі використовувалася як інструмент політичної мобілізації.

Соціологічні дослідження, проведені у Севастополі співробітниками Чорноморського філіалу Московського державного університету навесні 2004 р., виявили досить тривожну тенденцію — оптимальне політичне майбутнє півострова більшість городян з Україною не пов'язувала. За гіпотетичне входження Криму до складу РФ висловилося 67,7% респондентів, у тому числі серед росіян — 75,4%, ще 6,8% воліли б дістати незалежність. Показово, що серед багатьох ідентичностей пріоритетною виявилася регіональна — кримську ідентичність обрали 45% респондентів; сприйняття севастопольцями себе як кримчан «випередило» за показниками всі інші ідентичності. Національну ідентичність вважали пріоритетною для себе лише близько 20% опитаних. 49% респондентів зафіксували наявність ностальгії за втратою СРСР, причому у старшій віковій групі цей процент сягав 90⁵⁹.

Останні роки президентства Л. Кучми характеризуються фахівцями як час, фактично втрачений для украї потрібних реформ, покликаних сприяти мінімізації негативних проявів сегментованості й розколотості суспільної свідомості. Розробка засад ефективної

регіональної й етнонаціональної політики відкладалася, науковий аналіз явищ регіоналізму постійно підмінювався політичною риторикою на теми «єдиної України», надто слабо досліджувалися феномени регіональної та етнічної ідентичності. Це спричинилося до того, що владу не сприймали як «свою» ні на Заході, ні на Сході України. Головною причиною її непопулярності на Заході і в Центрі була нерішучість властей у проведенні ринкових реформ, невизначена зовнішньополітична стратегія і бутафорська «українськість», розрахована здебільшого на зовнішній ефект. Претензії українського Сходу до влади дублювали західні «із точністю до навпаки» — тут масову свідомість, що зберегла виразні ознаки «радянськості», дратували нові символи, які вона вважає чужими, ціннісна переідентифікація, яка уявляється надмірною, лінія на зближення з НАТО. Відсутність національно-консолідуючої ідеї, яка б поділялася більшістю населення в усіх регіонах України, вимагала переведення проблеми регіоналізму із площини політичного протистояння у сферу інтелектуального дискурсу. Але вітчизняні еліти найзручніше почували себе якраз у ситуації вербальної агресії.

Умовні форми ідентичності, які склалися на цей час в Україні, виявилися, отже, гостро полярними. За М. Михальченком, соціум поділився на «традиціоналістів», орієнтованих на переважно радянське минуле, «прожектерів-футуристів», що знаходять розраду у глобалізмі й космополітизмі, «прагматиків-сучасників», що прагнуть самореалізуватися за будь-яких умов, і «націонал-патріотів», для яких провідним мотивом мислення й дії виступає національна ідея у її традиційному вигляді. Процес переідентифікації іде надзвичайно складно: «макроідентичність в Україні перебуває у процесі становлення, переструктуризації, виникають нові і втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. На загал значна частина людності країни поки що має позбавлену чітких цілей і цінностей дифузорну ідентичність. Часто це супроводжується жорстким ідеологічним протистоянням різних політичних сил, які виступають від імені окремих груп українського народу»⁶⁰.

М. Розумний запропонував дещо інше бачення чинників, які впливають на культурно-історичну самоідентифікацію соціальних індивідів в Україні. В його трактуванні параметри і критерії традиційної української етнокультурної ідентичності протистоять як імперській російській культурній традиції, так і тій ідеологічній і психологічній спадщині комунізму, яка лежить в основі ідентичності «радянської людини». На всі ці чинники накладається вплив

ліберальної вестернізації з використанням інформаційних технологій нового покоління. Наслідком стали — замість засвоєння ідеалу самоврядної й відповідальної особистості — цинічний індивідуалізм, культ споживання, повна автономність соціальних груп, недовіра до держави і заперечення ідейних мотивацій як таких⁶¹.

Хай там як, але на фоні жорстких політичних й ідеологічних протистоянь виявилися паралізованими всі ті чинники, які у сукупності могли б справити оздоровлюючий вплив на стан суспільної свідомості. В Україні не створилися належні умови для створення дієздатного громадянського суспільства і відповідального бізнес-товариства, здатного розробляти програми міжрегіонального співробітництва й інтеграційних форм просторової організації економіки (міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії, міжрегіональних фінансово-промислових груп). Натомість сформувався тип бізнесмена-рвача, зайнятого насамперед проблемами особистого збагачення. Соціум не знайшов у собі сил, щоб протистояти розбазарюванню суспільних багатств і руйнуванню соціального капіталу. Зрештою це призвело, за висновком відомого економіста А. Гальчинського, до повного демонтажу матеріальних і духовних цінностей радянського часу, а зрештою — і до інтелектуальної деградації суспільства, деформацій політичної системи й реформаторської еліти, ситуації «придушення історії» і загрози відтворення людини, позбавленої історичної пам'яті⁶².

Насаджувана політичними елітами механічна орієнтація на заповнення готових зразків суспільної організації, прихильність до різного роду «матриць» неймовірно звузила спектр можливостей для самореалізації людини. У ході реалізації проекту «Європейське соціальне дослідження», яка розпочалася 2002 р. у 24 країнах Європи (керівник Р. Джовел), соціологічними методами були виявлені головні риси типового представника сучасного українського суспільства — патерналістські установки і традиціоналізм. Респонденти охоче реєстрували брак в українському суспільстві чесності (39,8%), рішучості (33%), організованості (26,4%). Рівень самокритичності був при цьому вражаюче низьким. Приміром, визнати те, що чесності бракує і самому опитуваному, спромоглися лише 3,1%⁶³.

Цікаві закономірності щодо регіональної специфіки соціальних настроїв виявили соціологічні опитування, здійснені в рамках відповідних програм Одеського національного університету в Харкові, Львові й Одесі. У 2000 р. оптимізм і упевненість у завтрашньому

Розділ 3. Формування регіональної ідентичності

дні продемонстрували лише 30% харків'ян і 43% львів'ян. Песимістів виявилось значно більше — у Харкові до двох третин респондентів, у Львові й Одесі — понад 56%. Палітра песимістичних настроїв коливалася від байдужості (в середньому кожен десятій) до тривоги (кожен третій), страху й відчаю (7%), обурення й гніву (10–13%). Соціологи охарактеризували такий стан суспільних настроїв як «киплячу цілісність», поєднання соціальної агресії з соціальною апатією⁶⁴.

За таких умов криза ідентичності уже не піддається розв'язанню в руслі діалогу суспільних сил. «Помаранчеве протистояння» вивело на поверхню політичного життя ту вісь конфліктності, яка завжди була іманентно присутня в українських реаліях, але донедавна мала вигляд «стиснутої пружини». Електоральні симпатії переросли у щось значно більше й вагоме, ставши лінією вододілу за ціннісно-світоглядними й культурно-мовними критеріями. Навколо В. Януковича групувалися переважно прагматики, В. Ющенко згуртував своїх романтично налаштованих прихильників навколо цінностей свободи, людської гідності, патріотизму. Наелектризований Майдан сприймав їх як симптоми оновлення й очищення і далеко не зразу розпізнав спроби базування ідеології «нового патріотизму» на етнонаціоналістичному (надто слабо сумісному з пріоритетними європейськими цінностями) фундаменті. Обґрунтовувати легітимність за допомогою популістської риторики виявилось значно легше, ніж створювати високі стандарти управління і нові еталони лідерства, базовані на пріоритеті національних інтересів.

Історики й політологи, мабуть, ще довго сперечатимуться, чи були події кінця 2004 р. революцією і чи була ця революція «помаранчевою». Фактом є лише пробудження на ґрунті «антикучмізму» могутньої духовної енергії мас, причому не лише на заході і у центрі України, але й на її сході. В. Якушик недалекий від істини, коли пише, що «жовтогаряча», «помаранчева» революція, якщо розглядати її як процес, що звільняє живий дух і душу народу, була водночас і «біло-блакитною». «Не тільки «помаранчевий» Київ з його майданом і Галичина, але й «біло-сині» Донецьк, Крим і Одеса — по суті вся Україна — стали якісно іншими внаслідок революційних подій»⁶⁵. Ще далі у цьому напрямі йде Е. Вілсон, солідаризуючись із твердженням про «другу революцію» у східній та південній Україні — ту, яка полягала у визріванні їхньої регіональної свідомості⁶⁶.

Саме «пробудження Сходу» стало найбільшим шоком для львівських інтелектуалів, які звикли представляти західноукраїнську регіональну ідентичність як еталон українськості. На сторінках «Львівської газети» В. Вітковський з тривогою писав про те, що Львів і Галичина уже не повинні вважати себе «українським П'ємонтом» — центр політичної активності українського громадянства перемістився на Південь і Схід, і не варто бачити в цьому «олігархічні технології» чи наслідки підкupu або зомбування. «Інше питання — куди саме поведе країну цей новоявлений П'ємонт?»⁶⁷

Перемогу команди В. Ющенко у «третьому турі» президентських виборів значною мірою забезпечили консолідаційні гасла, які виголошувалися на Майдані. Наголос на загальнонаціональних, а не етнічних пріоритетах вселяв надії на можливість зближення Заходу і Сходу, формування зрілої політичної нації й дієздатного громадянського суспільства. Демократичний за своїм змістом масовий протест набув яскраво вираженого політичного характеру — уже тому, що протестні настрої вийшли поза межі норм чинного законодавства. Прямий тиск неелектризованих мас змушував владу відшукувати позаправові методи досягнення політичних компромісів і миритися з фактичним двовладдям, що мало й інституційну, і територіальну форми прояву.

Безпосереднім наслідком «помаранчевої революції» стало те, що суспільство «подорослішало», сприймаючи як даність плюралізм думок і оцінивши вагу консолідаційних гасел. Але водночас воно вчилася сприймати як норму вихід за межі правового поля, дії за принципом домовленостей в ім'я «революційної доцільності». Чималу небезпеку таїв у собі і новий етап інформаційної війни — ідею «шантажистської держави», пущену в обіг К. Дарденом, вітчизняні публіцисти розтиражували настільки, що вона дискредитувала державу як таку.

Належну оцінку подіям «помаранчевої революції» зможуть дати лише наступні покоління істориків — велике бачиться на віддалі. Але ніхто, здається, не зможе заперечити очевидну істину — для українського соціуму це був момент прозріння і відвертості, час, коли пробуджується розум і душа, час, коли почуття рвуться назовні. Недивно, що практично всі наукові заклади гуманітарного профілю — кожна своїми засобами — намагалися зафіксувати для історії цей небачений злет людських почуттів. Для фахівців з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України насамперед уявлялося важливим з'ясувати: підвищать чи знизять

Розділ 3. Формування регіональної ідентичності

згадані події температуру міжрегіонального протистояння? Від відповіді на це запитання залежав прогноз дальшого розвитку країни — від остаточного визначення цивілізаційних орієнтирів до оцінки можливостей продуктивної співпраці носіїв різних ментальностей та ідеологій.

Про дослідницький проект, спрямований на з'ясування стану громадської думки в регіонах у переддень, у процесі і в перші півроку після «помаранчевої революції», докладно йтиме мова у наступному розділі. Тут лише зауважу, що введення в науковий обіг величезного масиву інформації, який зазвичай залишається поза полем зору дослідників — сучасників подій, не тільки виявило величезний діапазон в оціночних підходах, але й засвідчило гостру необхідність пошуку нових методів політологічного аналізу. Вище було показано, що найчастіше застосовувані соціологічні методи дають не так вже й багато матеріалу для оцінки масових настроїв і колективних уявлень, особливо коли йдеться про домінуючі на певній території системи світобачення. Натомість регіональна преса, якщо розглядати її фронтально, відкриває перспективу простеження суспільного фону, на якому виникають автостереотипи і гетеростереотипи, чітко вимальовуються політичні й культурні пріоритети, амплітуди коливань у суспільних настроях. І що не менш важливо — дослідницькі методи контент-аналізу й дискурс-аналізу, які не так часто застосовуються у сфері політології, дістають реальні рамки для доведення своїх можливостей і переваг.

¹ Галкин А.А. Глобализация и политические потрясения XXI века // Политис. — 2005. — №4. — С. 61.

² Миллер А. Империя Романовых и национализм. — С. 11.

³ Русина О. Сіверська держава у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 81.

⁴ Роккан С. Центр-периферийная полярность // Политическая наука. — 2006. — №4. — С. 80.

⁵ Поляков А.Н. Древнерусская цивилизация: основы политического строя // Вопросы истории. — 2007. — №3. — С. 67.

⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 12.

⁷ Maliszewski K. Sarmatyzm — próba współczesnej interpretacji zjawiska // Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy. — Toruń, 2004. — S. 40.

⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 304–307.

⁹ Вирський Д. Річпосполитська історіографія XVI — початку XVII ст. як «вітчизняна» для українців // Ейдос. — Вип. 1. — К., 2005. — С. 269.

¹⁰ Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С. 230.

¹¹ Аллардт Э., Вален Г. Стейн Роккан: очерк интеллектуальной биографии // Политическая наука. — 2006. — №4. — С. 40.

¹² Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 169.

¹³ Попович М. Український кшталт патріотизму // Нова Польща. Спеціальний український номер. — Варшава, 2005. — С. 31–32.

¹⁴ Тойнби А. Постигание истории. Избранное. — М., 2001. — С. 149.

¹⁵ Попович М. Український кшталт патріотизму. — С. 32.

¹⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. — К., 1997. — С. 59–60.

¹⁷ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 6.

¹⁸ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 тт. — Т. 5. — Кн. 2. — К., 2001. — С. 128.

¹⁹ Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього // Український історичний журнал. — 2002. — №3. — С. 12.

²⁰ Сюч Е. Три исторических региона Европы. — С. 238.

²¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006. — С. 12–140.

²² Програма Української національно-демократичної партії напередодні світової війни // Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. 6. — К., 2001. — С. 179–180.

²³ Дзеркало тижня. — 2006. — 4 лютого.

²⁴ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 21.

²⁵ Сфремов С. Історія українського письменства. — К., 1995. — С. 442–443.

²⁶ Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. — К., 2007. — С. 245.

²⁷ Moklak J. W walce o tożsámosc ukrainców. Zagadnienie języka/wykladowego w szkołach ludowych i srednich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. — Kraków. — 2004.

²⁸ Кононов І. Галичина другої половини ХІХ століття: освіта, мова та національна ідентичність українців // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №2. — С. 190–202.

²⁹ Добржанский А.В. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца ХІХ — начала ХХ вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М., 1997. — С. 75–82.

³⁰ Меннінгауз В. Чернівці/Буковина як «топос» німецько-єврейської історії і літератури // Дух і Літера. — 1999. — №5–6. — С. 30–37.

³¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. — К., 2000. — С. 256.

³² Шпорлюк Р. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 17.

³³ Дзюба І. Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 156.

Розділ 3. Формування регіональної ідентичності

³⁴ *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — №3. — С. 97–107.

³⁵ *Миллер А.И.* Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине // Политическая наука. — 2008. — №1. — С. 83–100.

³⁶ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991. — С. 246.

³⁷ *Пірко В.О.* Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк, 2004. — С. 183–184.

³⁸ *Богомолів О., Данилов С., Радівілов Д.* Кримські татари: з досвіду етноконфесійної самоорганізації (кінець XVIII — початок XX ст.) // Кримські студії. — 2004. — №5–6.

³⁹ *Hagen M. von.* States, Nations, and Identities: The Russian-Ukrainian Encounter in the First Half of the Twentieth Century // Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). — Edmonton-Toronto, 2003. — P. 373.

⁴⁰ *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, 2001; *Миллер А.* Империя Романовых и национализм. — С. 207–218.

⁴¹ *Ильин М.В.* Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. — 2008. — №1. — С. 125–129.

⁴² *Валлерстайн І.* Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — С. 49–66.

⁴³ *Гончаренко О.М.* Национальные интересы Украины и альтернативы стратегии безопасности развития // Глобальные трансформации и стратегии развития. — К., 2000. — С.142.

⁴⁴ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З.С.Варналія. — К., 2005. — С. 66–72; *Маруняк Є.О.* Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України. — К., 2007. — С. 162–163.

⁴⁵ *Зоткін А.* Роль регіональних еліт та столичного істеблішменту у формуванні владної еліти України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — №3. — С. 107.

⁴⁶ *Мальгин А.* Украина: Соборность и регионализм. — С. 121–129.

⁴⁷ *Карозерс Т.* Конец парадигмы транзита // Политическая наука. — 2003. — №2. — С. 50–53.

⁴⁸ *Луначій В.* Україна в пошуках нової моделі реінтеграції // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 151–152.

⁴⁹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. — С. 280–281.

⁵⁰ *Майборода О.* Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 35.

⁵¹ *Брюбейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. — Львів, 2006.

⁵² *Кононов І.Ф.* Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє.* — С. 7–11.

⁵³ *Гнатюк О.* Прощання з імперією. — С. 473–476.

⁵⁴ Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. — К., 1993. — С. 102.

⁵⁵ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — С. 263.

⁵⁶ *Антонюк З.* Про чистоту і простоту // *Сучасність.* — 1996. — №5. — С. 56–61.

⁵⁷ *Амельченко Н.* Міф та нація — переплетення філософського та політичного дискурсів // *Філософська думка.* — 2003. — №6. — С. 71–72.

⁵⁸ *Русина О.* Дикі танці // *Критика.* — 2005. — Ч. 6. — С. 20.

⁵⁹ *Волгогонова О.Д.* Русская диаспора в Крыму: этнополитический аспект // *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки.* — 2007. — №1. — С. 32–44; Ї ж: Русская диаспора в Севастополе // *Наукові записки ІІІЕНД / Курасівські читання* — 2005. — Вип. 30. — К., 2006. — С. 128–140.

⁶⁰ *Михальченко М.* Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах // *Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне.* — К., 2005. — С. 25.

⁶¹ *Розумний М.* Фактори сучасної національної самоідентифікації українців // *Політичний менеджмент.* — 2007. — №1. — С. 93–99.

⁶² *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. — К., 2006. — С. 298–302.

⁶³ *Єфременко Т.* Економічна ментальність українського народу // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2007. — №2. — С. 120–125.

⁶⁴ *Победа Н.А.* Толерантность: содержательные смыслы и социологическая интерпретация // *Социс.* — 2007. — №6. — С. 18–19.

⁶⁵ *Якушик В.* Україна 2004–2005: революція чи ні? // *У кольорах «поранчевої революції».* — С. 265.

⁶⁶ *Вілсон Е.* Драматургія віртуальної політики // *Критика.* — 2007. — Ч. 5. — С. 9.

⁶⁷ *Львівська газета.* — 2005. — 25 квітня.

РОЗДІЛ 4 РЕГІОНАЛЬНІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У МЕДІАПРОСТОРИ: ДИСКУРСИВНЕ БАЧЕННЯ

1. Дискурс-аналіз як метод дослідження регіональної ідентичності

Оскільки соціологічними методами виміряти ступінь суспільного впливу того чи іншого різновиду регіональної ідентичності практично неможливо, перед її дослідниками неминуче постає проблема вибору інших методів і методик. Таке завдання постало і перед авторським колективом, який розпочав вивчення орієнтаційної сфери політики у регіональному вимірі. Насамперед належало визначитися з об'єктом дослідження: це мали бути ідеї чи реальні вчинки? Потім обрати надійний масив інформації і найбільш продуктивний метод порівняльного аналізу. Зрештою розробити методіку систематизації матеріалу, визначитися із часовими параметрами, операційним інструментарієм, універсальними порівняльними критеріями.

Найпростіше вдалося досягти згоди в питанні про те, який критерій виміру регіональної ідентичності може бути найбільш універсальним. Кожному територіальному соціуму притаманне власне бачення смисложиттєвих орієнтирів і привабливих перспектив майбутнього, і у найбільш загальному вигляді цей набір передається поняттям «національна ідея у регіональному баченні». Після багаторічних дискусій щодо її змісту й інтерпретаційних можливостей стало ясно, що попри розмитість і невизначеність самого поняття «національна ідея» ставлення до цього конструкту може бути досить виразним індикатором політичних орієнтацій і ціннісних пріоритетів. Тому саме через конструкт національної ідеї (з урахуванням відмінних тлумачень його смислових рамок) і було вирішено вибудовувати дослідницьку схему. При цьому термін «національна ідея» застосовувався у найширшому з усіх можливих значень. Він концептуалізувався як своєрідна тріада, що складається з національного історичного міфу і відповідних проєкцій минулого на сучасність, уявлень про сучасний національний інтерес і про спрямований у майбутнє національний ідеал.

Щодо відбору джерел інформації розбіжностей теж не виникло. Було очевидно, що найбільш об'єктивне уявлення про масові настрої на місцях здатна дати регіональна преса. Не викликали сумніву і наперед визначені хронологічні межі дослідження: найбільш насичений подіями відрізок часу від літа 2004 до літа 2005 р. Дискурс «помаранчевої революції», хоч якими були оціночні судження щодо її справжнього змісту, заслуговує на увагу насамперед тому, що виявлену у цей час силу інтенції й емоційний заряд комунікації важко з чим-небудь порівнювати.

Складніше було домовитися про принципи відбору у цьому величезному за обсягом масиві саме тих даних, які можуть бути найбільш репрезентативними. Доводилося враховувати ступінь популярності джерела, типовість представлених у ньому висловлювань, намагаючись добитися більш-менш рівномірної презентації різних політичних орієнтацій. Перевага віддавалася при цьому зваженості і такому інтонаційному фону, який віддзеркалював особливості моменту.

Нелегко досягалася згода щодо вибору методу порівняльного аналізу. Контент-аналіз уявлявся загалом прийнятним, але він передбачав необхідність квантифікації інформаційного масиву і математичної обробки результатів, що з огляду на величезний масив інформації й специфіку формалізації, оцінювання й інтерпретацій у неспівпадній точним розрахункам орієнтаційній сфері могло дати великі похибки в результатах. Після обміну думками було вирішено зупинитися на методології дискурс-аналізу, хоч зрештою не в усьому вдалося витримати пропоновану нею систему підходів. Погляд на складну палітру думок і дій, артикульованих у переддень, у розпал і на етапі підбиття підсумків «помаранчевої революції», як на загальнонаціональний дискурс відкривав майже необмежені можливості для зіставлень і політичного прогнозування.

Дискурс-аналіз — порівняно новий метод дослідження проблем політичної і культурної ідентифікації. Дискурс — поняття надзвичайно широке й розмите, ним позначають і тексти, і будь-які форми спілкування, і знаково-символічні форми презентації. У контексті комунікативістики дискурс розглядається як своєрідний комунікаційний капітал — ретранслятор сукупності паролів і смислових кодів, які допомагають створити уявлення про систему сповідуваних соціумом цінностей та інтерпретаційних схем. Водночас дискурси можуть бути й мобілізаційним ресурсом, що його використовують елітні прошарки — як для своєї самопрезентації

й легітимації, так і для конструювання відповідних їхнім поглядам і уподобанням ідентичностей.

Науковий інтерес до дослідження дискурсів і дискурсивних стратегій з кожним роком зростає. З'являються навіть пропозиції щодо інституалізації політичної дискурсології, предметне поле якої розміщують «на перетині» полів традиційної семантики (семіотики) і вчення про суспільство (соціології, політології, психології, теорії комунікації)¹. На наш погляд, особливої потреби у цьому немає: адже концептуалізація дискурсу цілком можлива і уже здійснюється в рамках нової субдисципліни — політичної лінгвістики. Інша річ, що, як усяка нова справа, що вимагає концентрації уваги і чималих зусиль, практичне дослідження дискурсів не знаходить в Україні багато ентузіастів — на відміну, скажімо, від Польщі, де активно досліджуються найрізноманітніші дискурси, у тому числі й українські. Якщо говорити про дослідження ролі дискурсів у формуванні політичних, просторово-територіальних та інших ідентичностей, не можна не констатувати: розуміння дискурсу як регулятора соціальних практик і символічного політичного капіталу у нас перебуває на початковій стадії. Ще меншою мірою у дослідницькому полі існує усвідомлення можливостей дискурсивних комунікацій, спрямованих на подолання асиметрії підходів і пошук так необхідних нині Україні політичних компромісів.

Представляти політичний дискурс лише як арену політичних дискусій — значить піддаватися магії спрощення. Визначення, дане дискурсу М. Фуко («практика, що систематично формує об'єкти, про які вона говорить») давно стало хрестоматійним. Н. Ферклоу, який самою назвою своєї книги поставив дискурс у контекст суспільних змін, слідом за Фуко наголошував на здатності дискурсу не лише репрезентувати, але й означувати світ, водночас сприяючи «укладанню всіх тих вимірів соціальної структури, які прямо або непрямо формалізують і обмежують його»². Прикладні функції дискурсу найточніше окреслив Ю. Габермас: «Дискурсивне обґрунтування перетворює тлумачення на інтерпретацію, твердження на пропозицію, пояснення на теоретичне пояснення і виправдання на теоретичне виправдання». Комунікативна дія і дискурс розглядалися ним як дві форми повсякденної комунікації³.

Політичний дискурс має як інтегративний, так і конфліктний потенціали; він здатен структурувати політичне поле, впливати на перерозподіл центрів влади, формувати свідомісні стереотипи. Політичні еліти використовують його і для підтвердження власної

легітимності, і для створення негативних образів опонентів. Саме тому не менш важливим, ніж дослідження самої соціальної реальності, є аналіз артикульованих у ході політичних дискурсів інтерпретацій, а також застосовуваних при цьому методів політичного впливу. При цьому дослідників мають однаковою мірою цікавити і системні фактори політичного впливу (зовнішньо- і внутрішньополітичні, соціальні), і суб'єктні чинники (дії політичних акторів), і ресурсні чинники (володіння символічним капіталом, використання політтехнологій тощо).

Чому саме зараз для вітчизняної політології важливо зосередитися на дослідженні дискурсів? Не лише внаслідок вичерпаності методик, побудованих на лінійному зображенні політики у вигляді сукупності подій і процесів. Важливіше те, що дискурс-аналіз дає змогу прояснити підспудні течії політичного життя, його смислову сторону. Дискурс може бути і інструментом ретрансляції громадської думки, і потужним ідентифікатором, і засобом маніпулювання свідомістю. Бурхливе зростання комунікативної ролі мультимедійних дискурсів — зайвий доказ вагомості політичних самоідентифікацій у системній трансформації сучасного ідентифікаційного простору.

Медіатизація політичних дискурсів — виразна прикмета нашого часу. В інформаційну епоху дискурс ЗМК уже не обмежується роллю допоміжної інстанції, що обслуговує політику. Він виступає як повноправний актор на політичній сцені, виконуючи роль як співтворця політичних проектів, так і — частіше — ретранслятора міфів, символів, ритуалів, що справляють помітний вплив на суспільну свідомість. Синтетична аудіовізуальна природа медіадискурсів зумовлює той могутній емоційний вплив на свідомість (і навіть підсвідомість), якого часто бракує політичним акторам. Ні з чим не можна порівняти психологічний вплив телебачення, яке має майже невичерпні можливості долання відстаней і миттєвого донесення політичних новин до «глибинки». Водночас воно, особливо в період виборів, виявляється і найпотужнішим ресурсом для реалізації різного роду маніпулятивних політичних технологій.

Газета — друге за ступенем впливу на масову свідомість джерело інформації, яке в українських умовах легко перетворюється на засіб зведення політичних рахунків. Кожному аналітику, що досліджує пістряву сферу ЗМІ, доводиться рахуватися з тим, що більшість газет фінансово залежать від своїх засновників і є провідниками їхніх інтересів. За таких умов не виключена поява у ЗМІ

непрофесійних і навіть провокаційних матеріалів. Лишається покладати надію на кодекс етики журналіста, про який в Україні багато говорять і пишуть. Л. Буджурова досить точно окреслила простір щоденної, невидимої світові війни між професійною честю журналіста і маріонетковим обов'язком бути слухняним знаряддям у чужих руках. У цій війні журналіст перемагає, якщо уникає використання стереотипів, суб'єктивних оцінок, застосування подвійних стандартів. Зрештою від нього самого залежить, ким бути — відповідальним за свої дії професіоналом чи піарником, «людиною з обслуги»⁴.

Коли у фокусі соціального дискурсу-аналізу опиняються не стільки інтереси і конкретні дії, скільки ідентичності, для створення пояснювальних моделей соціальної дії відкриваються нові обрії. На рубежі тисячоліть світ із подивом переконався, що групи з гострим відчуттям етнічної чи релігійної ідентичності інколи здатні діяти всупереч власним інтересам і навіть легко розставатися з життям в ім'я примарної мети. Виявилось, що ідентифікація — це відповідь не лише на питання «хто ми», але й на запитання, «якими б ми хотіли бути в очах інших». З'ясувалася й інша не менш важлива обставина — ідентичності можуть існувати у найглибших шарах підсвідомості і навіть незалежно від бажання індивіда впливати на його поведінку. А їхня подиву гідна змінюваність залежить від середовища і визначається мозаїкою традицій, позицій, інтерпретацій.

Усе це підводить аналітиків до висновку: ідентичність є продуктом колективного мислення і, отже, дискурсивним конструктом. Саме у суспільних дискурсах — у ЗМІ, на «круглих столах», на сайтах Інтернету — вибудовуються модернізаційні проекти, ціннісні орієнтири, прогнозні моделі. У дискусіях щодо ідентичності індивід вчиться вибудовувати свої відносини із певним — реальним чи уявним — колективом, відчувати власну належність до «своїх» і власну відмінність від «інших». При цьому «будь-який дискурс не лише віддзеркалює реальність, не тільки сам на неї впливає, але й перетворює її, стаючи своєрідною парареальністю, іноді реальнішою і правдивішою, переконливішою і впливовішою, ніж та реальність, котру він начебто описує»⁵.

У зарубіжній науці склалося кілька підходів до дослідження дискурсів. *Критичний дискурс-аналіз* зорієнтований на інтерпретацію дискурсів як форм соціальної практики — з акцентом на вербальну репрезентацію відносин політичного й ідеологічного доміну-

вання, расизму, націоналізму тощо. Особливо активно виявляє себе критичний напрям у політичній лінгвістиці, який зосереджує увагу на лінгвістичній складовій соціальної взаємодії з підкресленою увагою до проблем соціальної нерівності і зловживань владою. Роботи у цьому напрямі активно проводяться у Великобританії (Ланкастерський університет), Австрії (дослідницький центр «Дискурс. Політика. Ідентичність»), Нідерландах (Амстердамський університет), наукових центрах Іспанії та Латинської Америки. У 1994 р. вчені, що займаються такими дослідженнями, об'єдналися у міжнародну мережу CRITICS (Center for Research Into Texts, Information and Communication in Society). Окремі праці представників цього напрямку перекладені російською мовою⁶. У структурі Міжнародної асоціації політичних наук функціонує постійний дослідницький комітет «Мова і політика».

У межах цього підходу особливо цікавими для нас можуть бути напрацювання соціокультурної школи (Н. Ферклоу, Р. Водак), ґрунтовані на впевненості: дискурс формує ментальність і сам формується нею. Забезпечуючи соціальну ідентифікацію і відповідне позиціонування, дискурс впливає на формування ментальних образів, а останні, в свою чергу, визначають напрям дискурсивних практик. Оскільки політична мова має бути доступною (відповідно до завдань пропаганди) і водночас орієнтованою на певну групу відповідно до усталених у її середовищі пріоритетів, цей процес не може не бути суперечливим⁷. Розроблений Р. Водак дискурсивно-історичний метод дає змогу простежити, як формуються, зокрема, стереотипні образи Ворога у расистських та антисемітських дискурсах.

Не менш цікавим є і *соціокогнітивний підхід* (Т.А. ван Дейк), який зосереджується на відображенні в системі політичного пізнання ціннісних настанов, реалій історичної пам'яті, національних передсудів. Щодо самого дискурсу, то він у зображенні ван Дейка є невід'ємним елементом ідеологічних практик конкретної соціальної групи. Відносини між ідеологіями і дискурсом опосередковуються ментальними моделями, що мають здебільшого особистісний характер. У більшості ідеологізованих дискурсів діє правило: представляй у позитивному світлі нас, у негативному — інших. Докладно простежує Т.А. ван Дейк роль дискурсів у насадженні у суспільстві ідеології расизму⁸.

Постмодерністський дискурс-аналіз фокусує увагу, як правило, не на проблемах пошуку ідентичностей, а на способах їх

конструювання. На думку П. Серіо, дискурси являють собою динамічну реальність, яка конструює смисл, надає уявленому реальне втілення. У баченні Я. Ставракакіса секрет тривалого впливу певних ідентичностей пояснюється їхньою емоційною насиченістю, аж до стимуляції відчуття насолоди від належності до групи. Надмірна раціональність дискурсу європейської ідентичності, доводить він, робить її вразливою у порівнянні з етнічними й релігійними ідентичностями.

Категорія мовно-культурної ідентичності — один з контрапунктів сучасної теорії дискурсу. На відміну від традиційних конфліктологічних теорій, які протиставляють групові інтереси за принципом «своїх» і «чужих», теорії дискурсу виводять походження конфлікту інтересів з ідентифікаційних криз. Дискурс-аналіз спрямований на виявлення механізмів виникнення таких криз і засобів їхнього подолання. Коли базова дихотомія політичних відносин будується на протиставленні групових інтересів, якась частина соціуму консолідується, інша опиняється у становищі опозиції. Стан, коли дискурси виявляються не в змозі інтегрувати соціум, сприймається суб'єктами політичного процесу як ідентифікаційна криза. На стадії загострення така криза здатна поставити під сумнів саму можливість соціальної інтеграції.

Можливості, які відкриваються в процесі дискурсивного осмислення ідентичностей та ідентифікаційних практик, ілюструють праці російських і польських науковців. В Росії на цьому полі плідно працюють В. Герасимов, М. Ільїн, В. Дем'янков. Є. Шейгал, М. Гаврилова, А. Соловйов⁹. На основі синтезу історичного, антропологічного, психологічного, лінгвістичного знання із здобутками генетики, теорії інформації, теорії систем, семіотики вибудовується продуктивна аналогія між біокодами, що закріплюють спадкову інформацію організмів, і соціокодами, що фіксують нагромаджений соціально-історичний досвід. Своєрідний геном соціального життя, що виникає на цій основі, В. Стьопін пояснює через введену ним категорію «світоглядні універсалії» — фактори, що забезпечують селекцію людського життєвого досвіду і включення його у потік культурної трансляції. Аналіз фундаментальних універсалій культури — найбільш плідний шлях для розуміння людини і природи, простору й часу, традицій і новацій, особи і влади. Він дає змогу зрозуміти, чому техногенний тип розвитку значно більшою мірою, ніж традиціоналістський, уніфікує суспільне життя¹⁰.

Окремо варто сказати про польський досвід дослідження ідентичностей — про напрацьовані в його руслі підходи вже частково йшлося у зв'язку з працею О. Гнатюк, присвяченою аналізу українських дискурсів «перебудовного» часу. Дослідниця вивчала переважно літературний дискурс, але її цікавить уся сфера культури, що дає право говорити про міждисциплінарний характер дослідження. Політичної сфери автор торкається тією мірою, якою теми політики порушувалися у різних тогочасних дискурсах — письменницьких і публіцистичних, примордіалістських і конструктивістських, модерністських і постмодерністських, антимодернізаційних і «антиколоніальних».

Особливо привабливо у книзі О. Гнатюк те, що авторка поставила свій аналіз у сучасний ідентифікаційний контекст, наголосивши, що у різних сферах гуманітарних і суспільних наук поняття «ідентичність», «культура», «нація» мають різні тлумачення. Ідентичність, доводить вона, не є чимось реально існуючим — це лише конструкт, що народжується в процесі діалогу. Ідентифікаційний дискурс висувається на перший план в часи глибоких перетворень, коли спільнота відшукує нові орієнтаційні опори. Залежно від того, як позиціонується дискурс щодо «інакшості» і як виявляється у ньому потяг до домінування, ідентифікаційний дискурс може відігравати позитивну чи негативну роль. У рамках однієї культури може існувати багато ідентифікаційних дискурсів, з діапазоном від толерантності до ксенофобії. Відкритий тип національної ідентичності (аналогічно до відкритого суспільства) демонструє значно більше толерантності і значно менше ксенофобії, ніж закритий. Міра конфліктогенності кожного ідентифікаційного дискурсу визначається налаштованістю/неналаштованістю на визнання засад плюралізму і відкритості до «іншого».

Вітчизняні науковці у дослідженні ідентичностей йдуть дещо іншим шляхом. Спеціально досліджуються роль і місце мови дискурсів у системі комунікаційних зв'язків, мовно-лінгвістичні аспекти проблем ідентичності і націєтворення, діапазон можливостей політичної лінгвістики, українофонні та русофонні мовні ідеології тощо¹¹. Дослідження, про яке докладно йтиметься далі, мало на меті виявити типи регіональних інтерпретацій поняття «національна ідея» і той баланс позитивних, негативних і нейтральних оцінок цього поняття, який можна простежити за газетними публікаціями. Водночас порівнювалися у регіональному вимірі політико-ідеологічні уподобання населення, ставлення до президентської

чи парламентської форми правління, до розпочатої адміністративної реформи, рівень прихильності до цінностей демократії, екологічної свідомості, особливості історичної пам'яті. Дослідників цікавила також позиція різних за своїм спрямуванням ЗМІ, їхня залежність від джерел фінансування, ступінь дотримання ними журналістської етики.

Результати дослідження були узагальнені в книзі «Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне» (К., 2005). Вони виявилися досить промовистими — як у плані виявлення амплітуди настроїв і симпатій у регіональному вимірі, так і в контексті з'ясування уроків «помаранчевої революції» та її впливу на політичний процес. Вдалося простежити також найбільш типові прийоми стереотипізації всередині журналістського цеху, ступінь заполітизованості різних ЗМІ, їх налаштованість на толерантність чи, навпаки, на провокування негативних процесів. Найважливіше ж те, що в ході цієї роботи досить чітко вималювалася перспектива розвитку регіональних ідентичностей у напрямі зближення. Як з'ясувалося, відмінності у баченні національної ідеї не ставлять під сумнів уявлення про територіальну цілісність країни і про оптимальні шляхи самозбереження й саморозвитку.

2. Національна ідея у дзеркалі ЗМІ: регіональний вимір

Гострі і, на жаль, малорезультативні дискусії навколо змісту і форм національної ідеї в Україні ведуться від часу здобуття незалежності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї — це пошук «того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант — національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо»¹². І коли цей пошук заходить у глухий кут, це означає брак відчуття національної ідентичності. Як вважає О. Майборода, у поляризованому, зневіреному українському суспільстві національна ідея приречена існувати «у формі невловимій, текстуально неоформленій, по суті, віртуальній»¹³.

Тут варто зупинитися і замислитися: а чи може взагалі національна ідея бути чітко визначеною і текстуально оформленою? Адже йдеться не про державну доктрину і не про ідеологію як систему поглядів, а саме про ідею як форму колективних устремлень,

яка за самою своєю природою є чимось неоформленим, ефемерним, якоюсь мірою ірраціональним. Являючи собою ієрархізовану систему пріоритетних духовних цінностей, вона відображає гуманістичний ідеал суспільної організації у тому його вигляді, в якому він відбивається у національній самосвідомості народу. Соціально-мобілізуєча функція національної ідеї полягає у визначенні витоків нації та її ідентифікаторів, простеженні її місця у часі і просторі, формулюванні її цілепокладаючих орієнтирів і кола національних цінностей.

У сучасному політичному дискурсі і в історичній літературі проглядається безліч різних підходів до оцінки місця й ролі національної ідеї в житті суспільства. З одного боку, йде активний (хоч і доволі малопродуктивний) пошук магічної формули з об'єднувальним змістом, який міг би визначити смисложиттєві орієнтири нації. У тому вузькому діапазоні об'єднувальних ідей, які в принципі можливо виявити у розбурханому українському соціумі, така формула неминуче постає як доволі приземлена. О. Кужель, приміром, вважає, що не варто говорити про те, що має бути національною ідеєю і вигадувати щось на кшталт «американської мрії» — продуктивніше бачити те, що і без того нею є. У баченні О. Кужель це ідея добробуту і процвітання українського народу. Але ж для того, щоб саме так окреслена найвища цінність могла об'єднати суспільство і, як мріє автор, «презентувати Україну у світі як самобутню державу з великим народом», необхідно як мінімум запропонувати конкретні, зрозумілі для всіх, механізми активізації суспільної енергії. Зважені й розумні рекомендації, сформульовані О.Кужель на сторінках «Голосу України», викликають повагу, але вони звернуті до влади, а не до громадянського суспільства¹⁴.

Більш реалістичні підходи базуються на аналізі соціально-мобілізуєчих можливостей національної ідеї. Л. Шкляр бачить її призначення у формуванні спільних засад колективної, тобто соціальної творчості, відводячи національній ідеї роль об'єднувача навіть тих націй, які складаються з конфліктуєчих соціальних сил та етнічних груп. Він теж вважає, що модель національної ідеї продуктивніше вибудовувати не на етнічному ґрунті, а на економічній платформі, але надії покладає не на владу, а на економічний патріотизм бізнесової еліти¹⁵. Щоправда, і тут здатність прагматичної моделі сучасного українського поступу перетворитися на інтегруєчу національну ідею має здебільшого вигляд доброго побажання.

На користь суспільного визнання інтеграційного потенціалу національної ідеї говорить, на наш погляд, той факт, що соціум уже навчився розрізняти ті симулякри національної ідеї, які базуються на її надмірній етнізації в руслі ідеології радикального націоналізму, та ті її моделі, які вибудовуються в річищі категорій економічного розвитку, інноваційного проектування, громадянського миру. В усякому разі, сьогодні вже не лунають так гучно популярні на межі тисячоліть гнівні інвективи на адресу національної ідеї як деструктивної у своїй основі, застарілої схеми ідеологічного характеру, яка не вписується в логіку кінця ХХ ст.¹⁶ Не часто почуєш і радикальні судження на зразок того, коли «одержимість» національною ідеєю кваліфікується як різновид душевної хвороби, суспільна параноя, у боротьбі проти якої варто застосовувати профілактичні заходи¹⁷.

Певні складності у визначенні суті національної ідеї, її місця і ролі в житті суспільства пояснюються тим, що саме поняття «національна ідея» є поліморфним; ним об'єднуються різні й навіть протилежно спрямовані феномени. Буденна свідомість вкладає в це поняття переважно відчуття спільності історичної долі, а також прямої залежності долі окремої особи від нації й держави, які вона вважає своїми. На цьому побутовому рівні національна ідея — це той ідеал суспільства, який вимальовується в суспільній свідомості даної нації й відбиває узагальнене (часто інстинктивне, підсвідоме) уявлення про її місце в навколишньому світі. Політизована свідомість вбачає в національній ідеї насамперед систему символів і вольовий імпульс, що виступає духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. Це — другий, політичний рівень існування національної ідеї. На третьому рівні узагальнення — теоретичному — вона здебільшого має вигляд вихідної світоглядно-методологічної позиції у концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. І нарешті на четвертому, пізнавальному рівні — це гносеологічна конструкція, що відбиває погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце і роль націоналізму.

В ідеалі національна ідея містить в узагальненому вигляді відповіді на запитання — заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтирам віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот. Вона здатна виконувати різноманітні

функції: етнотворчу, інтегруючу, ідентифікуючу, аксіологічну, державотворчу, футурологічну та ін. В процесі своєї об'єктивації національна ідея проходить кілька стадій — від етнічної самоідентифікації людини через самовизначення окремих етнічних спільнот до усвідомлення цілісності соціуму і політичної значимості злагоджених зусиль. Динамізм — головна риса життєздатності національної ідеї; вона чутливо реагує на суспільні зміни, зациклення на вчорашніх гаслах і етнічних пріоритетах для неї згубне.

Радикалізм і загострене відчуття ущемленості — ознака національної ідеї в суспільствах, що обстоюють своє право на самовизначення і виборюють власну державність. Здобуття державності, як правило, знімає напругу у міжетнічних відносинах і переносить національну ідею у площину технологічного проекту, спрямованого на захист національних інтересів і національної безпеки. Світовий досвід свідчить, що найбільших успіхів досягали ті нації, які вкладали в поняття «національна ідея» раціонально-прагматичний зміст і розглядали її як ідею загальногромадянську.

Поєднання в національній ідеї інтелектуальних зусиль з народним інстинктом, наявність в ній виразної ірраціональної компоненти ускладнює визначення її категорійного змісту і водночас робить національну ідею зручним об'єктом для ідеологізації й маніпулювання свідомістю. Саме тому ставлення до неї стало в Україні своєрідним індикатором політичних орієнтацій і ціннісних пріоритетів. Різні політичні сили навперебій вправляються у демонстраціях власної прихильності до національної ідеї, не упускаючи нагоди якомога дошкульніше звинуватити своїх опонентів у нехтуванні нею. Прагнення якнайшвидше сформулювати національну ідею нагадує пошук «філософського каменя» — багатьом уявляється, що досить знайти магічну формулу, щоб перетворити сегментоване, атомізоване суспільство у гомогенне. В результаті в упаковці національної ідеї дедалі частіше обертаються ідеологеми та ілюзорні, «смакові» евфемізми. Спроби її міфологізації (аж до її пошуків у пластах Біблії) супроводяться не менш активним намаганням надати їй інструментального звучання, перетворити у знаряддя досягнення певних політичних цілей. Чималоги поширення набули провіденційно-месіанські підходи до вивчення суті національної ідеї.

Національна ідея далеко не завжди здатна витримати змагання з іншими нуртуючими у суспільстві ідеями — приміром, християнська чи соціалістична на певних історичних етапах виявляються

глибше закоріненими у пластах свідомості. Але, як правило, вона зберігає значення найбільш виразної світоглядної форми осмислення характерних рис і особливостей спільноти, що позиціонує себе як нація. А отже, саме національна ідея виступає як головний індикатор осягнення тією чи іншою спільнотою своєї національної ідентичності. Тому, скільки б не закидали національній ідеї нежиттєвість, неспроможність «працювати» у полікультурному середовищі, вона у тій чи іншій формі зринатиме знову й знову у бурхливому калейдоскопі життя. Ймовірно, що її використовуватимуть і як своєрідний «громовідвід» — за наявності більш гострих, наперед соціальних, проблем. А ступінь відтворюваності й динамічності національної ідеї у кінцевому рахунку залежатиме як від темпів формування політичної нації, так і від ступеня конфліктогенності, притаманної даному соціуму.

Ці попередні зауваження уявлялися потрібними як своєрідна «передмова» до розгляду дискурсу ЗМІ навколо національної ідеї у 2004–2005 рр. Аналізувати його можна було у двох ракурсах. Спокусливо було піти шляхом, який обрали для аналізу власної національної ідеї російські науковці: виявити типи інтерпретації поняття «національна ідея» через коло тих метафор, які пов'язуються з ним у суспільній свідомості. Такий, лінгвістичний у своїй основі, підхід дав змогу простежити 15 інтерпретацій, які виявили надзвичайно широкий діапазон відповідних аналогій — від трактування національної ідеї як джерела відродження Росії до ототожнення її з фашизмом. Надалі за допомогою математичних методів було встановлено переважання позитивних конотацій національної ідеї над негативними¹⁸.

Наш авторський колектив пішов іншим шляхом, зосередившись на виявленні у газетних матеріалах сутнісних ознак того дуже своєрідного часу, коли апатія у суспільних настроях змінилася яскравими виявами політичного активізму. Було цікаво виявити, наскільки відмінними вони були у різних регіонах і як позначався на них вплив уже сформованої чи недосформованої регіональної ідентичності. Не меншою мірою було цікаво простежити форми і методи зловживання політиками і заангажованими ЗМІ мобілізаційними властивостями національної ідеї.

Зрозуміло, що газетні шпальти — надто специфічна трибуна для виявлення, а тим більше для аналізу суспільних настроїв. Аналітикам доводиться рахуватися з безліччю чинників, які впливають на умонастрої дописувачів і форму викладу їхніх думок у тій чи

іншій газеті. Головний редактор газети «Волинь» С. Сачук досить відверто написав про труднощі, які супроводять збирання і аналіз газетної інформації. Читачі, які в досить безапеляційній формі висловлюють гостро критичні судження, ніяковіють і губляться, коли їм пропонують висловити свою думку в газеті. Суспільну атмосферу визначає «наркоз байдужості». І цей наркоз «різними хитромудрими способами дозують владні режими»¹⁹.

Утім, «передреволюційна» атмосфера тим і цікава для дослідження, що ноти усвідомленого протесту буквально «заливають» газетні шпальти, а гостре невдоволення політикою влади сполучається із виразними проявами самокритики. Остання домінувала, приміром, у яскравому дописі у волинську газету «Слово і діло» молодій волинянці О. Халімон. Мешканці Західної України, доводить вона, щирі, відверті і не люблять ворогувати. «Але маємо крихку свідомість», і те, що має вигляд пластиліну, здатне згортатися «у клубок, начинений вибуховими думками»²⁰. А на те, як спритно політики різних орієнтацій експлуатують цю амбівалентність, звертала увагу тернопільчанка Т. Білінська: «перевертні, політики, використовуючи нашу національну свідомість і відданість українській національній ідеї, проповідують лозунги, які ми підтримуємо душою і серцем, а потім зраджують ідеологію і міняють її на гроші»²¹.

Отже, спробуємо уважніше поглянути на спектр суспільних настроїв, ілюзій, розчарувань громадян різних регіонів України — у тому вигляді, в якому донесли їх до нас газетні сторінки. Умовно виділимо при цьому Захід, Центр, Південний Схід і Крим.

Західна Україна

Впродовж останніх років Західна Україна досить послідовно підтверджувала репутацію «оплоту українства» з сильним впливом ідеології етноцентризму. Фактична моноетнічність регіону зумовлює закорінення ідей українськості і ґрунтованого на цій основі патріотизму у найглибші пласти свідомості громадян. Безумовно, мав рацію Я. Грицак, коли писав, що галичанин не лише свідомий своєї національної ідентичності, але й вважає її за центральну вісь, навколо якої крутиться увесь його світ²².

Проте малювати фон суспільних настроїв і очікувань у західноукраїнському регіоні якоюсь однією фарбою було б необачно. Складна історична доля населення регіону, якому лише в межах

XX ст. доводилося кілька разів змінювати орієнтаційні матриці, пристосовуючись до різних політичних режимів, зумовила амбівалентність суспільних настроїв, які варіюються у діапазоні від нестримних захоплень до гірких розчарувань.

Підтвердження цих думок легко знайти, аналізуючи матеріали дискусій на теми національної ідеї і націоналізму, які впродовж 2004–2005 рр. постійно велися на сторінках західноукраїнської преси. Тональність цих дискусій свідчить, по-перше, про те, що національна ідея у свідомості населення регіону є однією з пріоритетних цінностей. Вона асоціюється, з одного боку, з національними інтересами, а з другого — з пріоритетом духовного й національного начал і моральних цінностей. «Ми, українці, тільки тоді підносилися, коли ставили духовні, моральні, національні цінності вище за життя — така була в нас національна ідея. Такій їй і бути», — констатував на сторінках тернопільського «Вільного життя» О. Янчук. Його глибоко обурюють твердження на зразок того, що «національна ідея не спрацювала»²³.

Цікавий обмін думками на теми національної ідеї, націоналізму, патріотизму організувала у серпні 2004 р. львівська газета «Експрес». Констатуючи, що термін «націоналізм» переживає в Україні своєрідний ренесанс і що вислів «національна ідея» доволі органічно й буденно звучить в устах найвищих керівників держави, газета звернулася до відомих істориків і політологів з проханням роз'яснити: «націоналізм та патріотизм стають у нас модною ідеологією чи, можливо, це адекватна реакція вітчизняного політикуму на виклики часу?» Відповіді політологів звелися до характеристики «здорового» націоналізму як державного патріотизму, ідеології, потрібної для самоорганізації нації, а національної ідеї як інструменту зживання комплексу вторинності. Дискусія зафіксувала відхід від архаїчних трактувань національної ідеї у дусі етноцентризму; йшлося про те, що національна ідея має віддзеркалювати місце України у міжнародному поділі праці. Щоправда, прозвучало й неприйняття національної ідеї як штучного й надуманого терміна — замітника поняття «націоналізм»²⁴.

У тому ж ключі, але вже на новому політичному фоні, створеному «помаранчевою революцією», і в контексті багатопартійності розглядав ці ж питання О. Зайцев на сторінках «Львівської газети». На цей раз роль евфемізму, що замінює точніший, але не надто популярний термін «націоналізм», відводилася поняттю «патріотизм». Не варто боятися терміну «націоналізм», вважає автор,

тим більше, що наприкінці ХХ ст. лібералізм і націоналізм зблизилися, і сучасні дослідники пишуть про ліберальний націоналізм як про бажану ідеологічну комбінацію. О. Зайцева уже в той час хвилювала криза ідентичності української націонал-демократії, яка є наслідком атомізованої багатопартійності. Невходження НРУ та УНП до об'єднаної політичної сили він пояснював особистими амбіціями лідерів, а зовсім не тим, що націонал-демократам не по дорозі з лібералами²⁵.

Хоча націоналістичні стереотипи, які побутують у західноукраїнському середовищі, здебільшого зберігають наліт консерватизму і вписуються у правий політичний спектр, вони вже виразно відмежовані від антиліберального інтегрального націоналізму початку ХХ ст. Намагання одного з кандидатів у президенти Б. Бойка відродити старе націоналістичне гасло «Україна для українців» наштовхнулося на гостре несприйняття. «Твердження пана Б. Бойка: «Україна для українців» є дуже лицемірним, утопічним, але по диявольськи потворно сприяє знайомому принципу «розділяй і володарюй», збуренню громадської думки, розколу України на «Схід — Захід»... Моя думка: «Україна для українців, для росіян, для кримських татар і ще для більш як ста представників інших національностей, які живуть на її території», — заявив на сторінках тернопільського «Вільного життя» В. Стельмах²⁶. Там же І. Гладкий висловлював власне бачення національної ідеї («об'єднання Східної України із Західною в єдину дружню сім'ю») — з вірою у те, що того ж прагне і В. Ющенко²⁷.

Досить органічно у таке бачення національної ідеї вписуються християнські ідеали. О. Стеблина у тій же газеті сформулював власне розуміння національного ідеалу у такий спосіб: націоналізм, принципи християнського життя, національна гордість за себе і Батьківщину. «Нам потрібен добрий християнський провід та вишкіл, які допоможуть у подальшому творенні України ХХІ століття... Молитва і жертва нехай будуть нашою скелею і захороною перед згубними дорогами цього світу»²⁸.

Поряд зі спробами осучаснити націоналізм у європейському дусі, надати йому демократичного і ліберального обличчя на Заході України існують і моделі гострого несприйняття націоналізму як ідеології й політики. Найвиразнішим їхнім транслятором виступала тернопільська опозиційна газета «Репортер». Гостро негативне ставлення як до ідеології ОУН — УПА, так і до сучасних націоналістичних доктрин на її сторінках продемонстрував, приміром,

Сергій Б. Цитуючи приспів оунівського гімну «Смерть, смерть — ляхам смерть, смерть московсько-жидівській комуні», він писав: «Вірний (у буквальному значенні) послідовник Бандери нардеп Тягнибок лише повторив слова свого духовного фіурера. І це не просто «напад ксенофобії», як намагаються затушувати цей факт різні проюценківські видання... Коли кажеш націоналістам правду, вони відповідають просто: не вірю. І начхати їм на тую Україну і той націоналізм! Вони просто будують новий політичний бізнес-проект «наша Україна» на відміну від провального «Наше світле майбутнє», яке було збудовано, але для обраних»²⁹.

Така категоричність для західного регіону — явище, однак, нечасте. Частіше преса реєструє настрої розгубленості, пов'язані з усвідомленням втрати правоцентристами своїх позицій. «Наше суспільство, мов однокрилий птах, — констатував на сторінках рівненської вечірньої газети С. Ткаченко... — Український виборець зараз не може зрозуміти, кому потрібно віддати перевагу. Ставши одноосібним власником бренду «наша Україна», Ющенко фактично приватизував «нашу Україну» і тим самим відмежував себе від колег по табору... Правий центр зараз слабкий як ніколи»³⁰.

У чому громадяни західноукраїнського регіону більш-менш одностайні, то це у схваленні європейського вибору України. Значна частина населення, насамперед молодь, уже сприймає себе як частину європейської спільноти. Узагальнене бачення майбутнього найчастіше виражається формулою: шлях України — європейський, з високими стандартами свободи, захисту соціальних прав³¹. «Наша держава розташована на перехресті європейських шляхів і вона мусить стати європейською по суті, за укладом усього нашого буття», — це думка головного редактора газети «Волинь» С. Сачука³².

Цікаво, що у західноукраїнському медійному дискурсі досить легко знайти ознаки не лише амбівалентності суспільної свідомості, але й залишкової «радянськості». Приміром, у викладі С. Рибак (Тернопіль) суспільні очікування мають такий вигляд: відновити у паспортах графу про національність; зняти всі привілеї з урядовців і недоторканність з депутатів ВР, повернути народові втрачені заощадження; повернути в Україну гроші, які магнати зберігають за кордоном; освіту й медицину зробити безплатними; категорично заборонити продаж землі; не входити у жодні військові блоки³³. Ще чіткіше настрої «повернення» формулює І. Маркевич: «щоб усе награване народне добро повернулось до державної

скарбниці», необхідний «чекіст, який взяв би отих бандитів від села і до столиці за шкурку — і в буцегарню»³⁴.

Як традиційно охоронні, так і агресивні риси такої філософії життя диктують селекцію на «наших» і «не наших», етнокультурне дистанціювання і, зрештою, підозрілість до всякої «інакшості». Найбільш яскраво згадана підозрілість виявляється у ставленні до «єврейського питання». На сторінках «Львівської газети» В. Вітковський гостро реагує на публічну заяву В. Ющенко про те, що в Україні ніколи не буде т.зв. «єврейського питання». Глава держави, доводить автор, може обіцяти лише відсутність державного антисемітизму, але навіть він «не годен суто демократичними методами втримати окремих краян від проявів нелюбові до синів ізраїлевих». Сам Вітковський рішуче відмежовується від структур, подібних Союзу ідеалістів України чи Міжрегіональній академії управління персоналом. Однак, він вважає неприродною ту обставину, що «етнос, до якого належить нині лише 0,2% населення України, має напрочуд потужне представництво в її бізнесовій, політичній і медійній елітах». «Правдивий патріот зверне увагу на те, що показова активність значної частини цього «представництва» не завжди відповідає національним інтересам українства». Закликаючи до справедливості, як стану певної етносоціальної й культурної рівноваги, публіцист залишає відкритим питання про те, як, на його думку, можна перевести «єврейське питання» у «демократичні, цивілізовані, відносно малоконфліктні форми»³⁵.

Аналогічні, дещо приглушені ксенофобські настрої можна спостерігати і в інших західноукраїнських виданнях — приміром, у вже згадуваній газеті «Вільне життя» — зокрема у вигляді вимог визначити квоти у парламенті і в урядових структурах для титульної нації і національних меншин («а то що ж виходить: євреї в Україні становлять 1% населення, а у парламенті їх третина»)³⁶.

Ще гостріше несприйняття «інакшості» виявляється у ставленні до комуністичної ідеології. Комуністи здебільшого сприймаються як окупанти, «непримиренні вороги всього українства». «Опозиціонери чи експансіоністи?» — так ставить щодо них питання В. Пилипів на сторінках того ж «Вільного життя». Відповідь однозначна: експансіоністи. «То чого ще треба, щоб заборонити такі організації на законних підставах?»³⁷.

Характерна риса західноукраїнського світосприймання — прагнення бачити українофобію всюди, де мова заходить про боротьбу з антисемітизмом, права російськомовної частини населення,

взагалі про право на інший погляд. «Те обурення, що лилося зі шпальт «2000» на адресу Олега Тягнибока, треба переорієнтувати на українофобів», — заявляв Г. Приходько (Бібрка Львівської області). «Українці мають свій націоналізм, який виник і розвивається як ідея української держави. Відтак боротьба проти нього є запереченням права українського народу на свою державу». Зрадників, вважає автор, треба шукати не серед учасників УПА та членів ОУН, а «серед тих, хто присягав на вірність Радянському Союзу»³⁸.

Апріорна антиросійськість — ахіллесова п'ята західноукраїнського типу світосприймання. Успадкований від інтегрального націоналізму, цей стереотип потенційно стає на заваді налагодженню конструктивної співпраці з «північним сусідом», а отже, шкодить національним інтересам. Світоглядний «європоцентризм» у цих умовах лишається декларативним, а впровадження європейських цінностей у повсякденне життя — проблематичним.

Незмінно болюче для західноукраїнців питання — статус російської мови. Одне з перших розчарувань у героях «помаранчевої революції» пов'язане у них із заявами Ю. Тимошенко та П. Порошенка щодо «процвітання» російської мови в Україні. Виразник очікувань місцевих інтелектуалів Ю. Андрухович побачив у цих заявах доказ того, що значна частина української еліти — і нової у тому числі — «ніяк не позбудеться вродженого відчуття васалітету щодо Росії»³⁹.

Радикалізм галицького політикуму (аж до виходу поза межі правового поля) засвідчили резолюції, що приймалися місцевими радами після оголошення результатів другого туру президентських виборів. Львівська газета «Експрес» вміщувала докладні інформації про вияви підтримки В. Ющенка, про створення Комітету захисту Конституції України, про звернення депутатів міськради до ВР України з вимогою визнати роботу ЦВК нелегітимною та відправити у відставку уряд В. Януковича тощо⁴⁰.

Івано-Франківська обласна рада ухвалила «підтримати заклик Віктора Ющенка на Майдані Незалежності...про всенародний рух опору» й про створення Комітету національного порятунку і солідаризувалася з рішеннями останнього. У Івано-Франківську і Львові були утворені виконавчі комітети облрад, які взяли на себе функції виконавчої влади. Івано-Франківська облрада оголосила злочинними дії посадовців, які скомпрометували себе «спробою державного перевороту» і закликала всіх держслужбовців і пра-

цівників правоохоронних органів «виконувати тільки законні рішення легітимних органів місцевого самоврядування»⁴¹.

Природно, що контрзаходи, вжиті радами східних регіонів, дістали у Галичині гостро негативну реакцію. На шпальтах тернопільського «Вільного життя» Г. Садовська писала про сесії обласних рад у Донецьку й Луганську й депутатське зібрання у Северодонецьку як про «холодний подих розколу», «сепаратистський вітер зі Сходу». «То було сумне видовище — агресивне — зухвале, що нагадувало судилище далеких тридцятих... Найгірше, що на з'їзді звучали заклики до розділення України». Та ж газета наводила й більш категоричні заяви: «Комусь сьогодні вигідно ділити Україну, щоб заробити на цьому більше очок. Але ігри зі штучними поділами великої країни можуть вилізти боком усім українцям. Заявити про себе на весь світ революцією — це тільки початок. Значно важча робота чекатиме українців опісля»⁴².

Сприймавши розумом і серцем ідеї Майдану, громадяни Західної України пережили невдовзі гостре розчарування, спостерігаючи розрив між запевненнями і реальними діями структур нової влади. Дедалі частіше газетні шпальти пістрявлюють констатаціями типу: «в державі абсолютно нічого не змінилося, крім фігур на політичному Олімпі»⁴³.

Під цим кутом зору висвітлювалися у Західній Україні і «реанімована різновекторність зовнішньої політики», і розпочата урядом адміністративна реформа. Несприйняття владних ініціатив сполучалося із обстоюванням самоврядних начал в управлінні і навіть ідей федералізму. «Львівська газета» у жовтні 2005 р. опублікувала статтю І. Великого під промовистою назвою: «Українська федерація? Чому б і ні!». Посилаючись на досвід країн Заходу, автор доводив, що унітарність держави не завжди є запорукою єдності й консолідації, так само як і федеративний устрій не обов'язково веде до відчуження й розколу. Україні, на його думку, потрібен двопалатний парламент із збалансованим представництвом адміністративних одиниць (земель), місцеві регіональні (земельні) парламенти й виконавчі органи. Федералізація покладе край суперечкам між регіонами і поліпшить мікроклімат у державі. Хоч це, визнає автор, завдання не на один рік⁴⁴.

На думку фермера з Луцького району, заступника голови Асоціації фермерів Волині М. Собуцького, «українська держава повинна будуватися знизу. І саме через обмеження державних інституцій, а не через їхній перерозподіл між президентом і парламентом.

Бо нинішня держава, хоч і проголошує себе демократичною, прагне проникнути повсюдно, причому не для того, щоб допомогти людині, а навпаки — в усьому її обмежити, поставити в залежність від чиновника»⁴⁵.

Досить високий рівень релігійності населення Західної України допомагає йому долати відчуття розчарування й безнадії. Роль і місце релігії й церкви в житті регіону у пресі постійно визначаються як такі, що формують «засадничі риси українців», виступають «основним стрижнем формування та збереження національної ідентичності». Тому майбутнє тут міцно пов'язується з «поширенням поміж людьми Христової Вісті», «необхідністю постановня в країні Єдиної Помісної Церкви». «Саме повернувшись лицем до християнської релігії, наш народ може — і зможе — відновити свої винищені палями й шаблями, кулями і гарматами, отрутами і підступами, голодоморами й сибірами, гулагами і соловками, імперіалізмами і комунізмами генетичні національні риси, — вважає О. Андрійчук. — Повернення до своїх коренів — шлях до духовного зцілення нашого народу»⁴⁶.

Менш романтизоване бачення шляхів виходу України з ідентифікаційної кризи демонструє В. Вітковський. Він пов'язує свої надії не з дальшим впровадженням «майданної» прямої демократії, а з формуванням громадянського суспільства, «приводних пасів між соціумом і владою». Тиск на законодавців має чинити не Майдан, вважає він, це справа незалежних громадських організацій. Оскільки ж формуванню «третього сектора» еліти приділяють надто мало уваги, «протистояння Левіафана-держави й безпорадної «маленької людини» може відтворитися вже найближчим часом у всьому своєму драматизмі! Бо найчисленніший і найрішучіший революційний майдан усе ж не є ефективною альтернативою скромній повсякденній роботі розгалужених структур правдивого громадянського суспільства»⁴⁷.

Ще один тверезий погляд на шляхи забезпечення спокійного майбутнього висловила на сторінках тієї ж газети І. Гулик. Її хвилює те, що «ще вчора змурований у моноліт Майдану загал» сьогодні зайнятий фабрикацією «героїв» і пошуком ворогів. «Ціна свободи для українства, — доводить вона, — передбачає насамперед відмову від самоїдства та від підленького бажання звести поррахунки з іншими лише через те, що вони інші»⁴⁸.

Аналіз преси регіону дає підставу для висновку: у свідомості населення Галичини досить глибоко закоріненими лишаються

стереотипи «українського П'ємонту» і претензії на роль головного ретранслятора української національної ідеї. Той міфологізований образ колективного «Я», який склався у свідомості більшості західноукраїнської еліти, парадоксально сполучає однозначний вибір на користь Заходу як з архаїчними традиціоналістськими установками на «відродження», так і з ностальгічними настроями. Більшість населення західного регіону віддає перевагу етнічним традиціям і зразкам поведінки, причому етнічна «ми-свідомість» підміняє або витісняє інші форми самоідентифікації. Фольклорне розуміння народу як носія особливих чеснот і романтизована патріархальність сполучаються зі своєрідним «охоронним консерватизмом», а пануюча ідеологія націонал-радикалізму ґрунтується на пріоритеті українськості з-поміж інших цінностей. Для такого свідомого стереотипу значно більше важать уявні структури символічної ідентифікації, ніж вироблення реальних механізмів досягнення тих чи інших програмних цілей, які б забезпечували «включеність» України у сучасний світ.

Центральна Україна

До Центру України зазвичай відносять регіон Середнього Подніпров'я — Вінницьку, Дніпропетровську, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Черкаську, Чернігівську області. Це основний регіон розселення українського етносу, найменшою мірою «розбавлений» іноетнічними елементами. В етнополітичному відношенні він не відрізняється великою мірою політизації, що робить його своєрідною «сполучною ланкою» між Заходом і Сходом України. Інтереси соціуму фокусуються переважно навколо екологічних проблем та соціальних ризиків, спричинених зубожінням населення та падінням рівня зайнятості. Дається взнаки історично сформоване «малоросійство», брак духовної самодостатності. У баченні Ю. Колокольцева (Житомир) глибоко закорінені недуги цієї спільноти мають такий вигляд: «Совковий стереотип певної частини електорату ... уперто тягнеться до розподільчого типу юшки. Віра в «доброго царя» видається чи не єдиною соломинкою-порятунком для потопаючих у безнадії. Ця важка недуга слабо структурованого українського суспільства загрозлива і непередбачувана»⁴⁹.

Виразний сплеск інтересу до проблем ідентичності, національної ідеї відбувся у регіоні в контексті кризи «кучмізму». Виступ

В. Ющенко 4 липня 2004 р. на Співочому полі у Києві різко змістив фокус суспільних настроїв, посіяв надію на можливість радикальних змін. Показовою у цьому плані була позиція газети «Полтавська думка». Устами М. Безотосного у ній не тільки було чітко висловлено уявлення про національний ідеал (усвідомлення ідей соборності, європейського вибору України, утвердження дієздатного громадянського суспільства), але й ішлося про можливість «оксамитової революції» за зразком грузинської. «Вибираючи між кандидатами, — наголошував автор, — суспільство не повинне шукати ідеалу, якого не існує в природі. Натомість виборці повинні зважати на альтернативу між нехай нешвидким і непослідовним, але просуванням у бік демократії та Європи і між швидким скочуванням у бік диктатури та Євразії»⁵⁰.

Гостре неприйняття «кучмізму» як ідеології й політики супроводилося принциповою критикою президентської форми правління як такої — «з авторитарним режимом правління, сильним тиском на парламент з боку Адміністрації президента і уряду, а часто і узурпацією влади». Таку оцінку президентської форми правління містить матеріал, вміщений на сторінках «Правди Придніпровья» у серпні 2004 р. (автор В. Сіренко). У ньому йшлося про «проти-законне й антиконституційне» указне право президента, причому у «роздутих до царського автоматизму» президентських повноваженнях вбачалася одна з головних причин економічної, політичної і духовної кризи в Україні. «Конституція, закріпивши президентську форму правління, не передбачає правової згоди між президентом і парламентом. Не закладена така згода і у принцип поділу влад... Країною фактично правлять люди, не уповноважені народом, а «своєки», наближені до президента».

Дійшовши висновку, що «практика президентської форми правління в умовах України однозначно довела свою нездатність управління країною і реалізації загальнонародних інтересів», автор доводив, що відмова від неї зніме протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади, дасть змогу позбутися криз і скандалів, кланово-групового впливу на владні структури. Своє бачення демократії у управлінні В. Сіренко сформулював досить чітко: «авторитарний інтерес однієї людини, яка іменується президентом, має змінитися колективним інтересом, оформленим законом. Управляти суспільством через закони і тільки через закони — це і є демократична форма правління». Парламентська республіка, де президент має лише представницькі повноваження, забезпечує

організованому народу більше можливостей впливати на діяльність влади. «Культурна Європа як колиска демократичної форми правління у більшості країн «урізала» до мінімуму президентські повноваження і зняла з порядку денного питання про авторитаризм і диктатуру, створивши логічно послідовну взаємозалежну тріаду управління: народ — парламент — уряд. У цій тріаді народ, обираючи парламент, практично обирає й уряд, відповідальний формально перед парламентом, а фактично перед народом. Масова вимога народу відправити уряд у відставку може означати й розпуск парламенту».

Втім, автор не ідеалізував запропонований українським парламентом варіант політичної реформи — у ньому він бачив «паліатив, напівзахід». На його думку, зміни до Конституції мають «компромісний, половинчатий характер». І все ж політреформа розглядалася ним як «маленький крок до структурної політизації України».

Показовими є і міркування В. Сіренка щодо зовнішньополітичних пріоритетів і національних інтересів України. Вона сформувалася, зазначав він, як національна держава у колісці слов'янських народів. «Тут усе має значення: культура, географічне розташування, побут, релігія, традиції, звичаї, ідеали, звички, увесь спектр соціальних цінностей східнослов'янського світу. Президент України зобов'язаний враховувати цю обставину і не метушитися між Росією і Заходом, а пам'ятати, що на випадок біди лише Росія — наш друг і союзник, наша заступниця... Історично переважна більшість народу України обрала Росію. І це має враховувати президент України». Водночас він повинен «не кликати варягів в Україну, а формувати власну національну управлінську еліту: орієнтованих на національні інтереси українських професіоналів, здатних тримати курс на добробут народу у нинішньому штормовому ринковому світі»⁵¹.

Події «помаранчевої революції» внаслідок близькості до Києва сколихнули громадську думку регіону і зумовили помітний сплеск політичної активності. Регіональні ЗМІ зреагували на цей сплеск постановкою багатьох смисложиттєвих питань, у тому числі й питання про зміст національної ідеї. Про що сьогодні народ мріє? Чи є ліки від страху перед свободою? Ці непрості запитання ставить перед своїми читачами житомирське «Вільне слово». На його шпальтах Н. Думанський досить вдало сформулював своє бачення національної ідеї. «Національна ідея повинна, по-перше, виражати мрії і прагнення народу, які століттями хвилювали його, а по-друге,

формувати, виражати мету, навіть мету-мрію, до якої народ прагне... Мабуть, що нашу ідею найточніше можна виразити двома словами: СВОБОДА і ДЕРЖАВА».

Страх перед свободою і буяння антисвободи — серйозні хвороби. Переорієнтувати державну владу на захист свободи, соціальний захист, захист внутрішнього ринку, рідної мови — саме у цьому вбачає автор завдання соціуму⁵².

Досить швидко ішов процес «поправління» мешканців Полтавщини, де на президентських виборах 1994 й 1999 р. від 18 до 26% виборців віддавали свої симпатії соціалісту О. Морозу. Рупором нових настроїв стала «Полтавська думка», яка вбачала головну проблему у тому, щоб якнайшвидше позбутися почуттів меншовартості, відмовитися від залишкової «радянськості». «Процес перетворення України на благодатну державу відбуватиметься як процес зживання малоросійства», писав на її сторінках М. Марченко. «Ми визначили для України шлях до Європи, до світової цивілізації, яка першим пунктом ставить боротьбу з тероризмом. То чи зрозуміє нас сучасний світ, якщо в нас на почесних місцях бовваніють пам'ятники терористу №1 двадцятого століття Леніну?» — це думка В. Опришка⁵³.

Упевненість у тому, що «революційний підйом був потрібен, щоб завершити найголовніше — формування політичної нації» висловлював на шпальтах кіровоградського «Народного слова» Л. Куценко. «Відбулася національна терапія всієї держави, — додив він. — Складовою державної політики має стати патріотизм»⁵⁴.

Учасники круглого столу «Українська національна ідея: витоки та сьогодення», який відбувся у Полтаві 11 травня 2005 р., зійшлися на думці, що українська ідея «зосереджує в собі вищі духовні цінності нашого народу — добру волю та соборність, прагнення правди і справедливості, вільний вибір громади і самостійне господарювання на своїй землі», наголосили на неприпустимості «зведення поняття української культури до шароварної старожитності, яка є фальшуванням та дискредитацією справжніх цінностей українського народу»⁵⁵.

У Вінниці уроки «помаранчевої революції» були розцінені як привід замислитися над проблемами порозуміння, злагоди, конструктивного діалогу. На засіданні політичної консультативної ради при облраді і облдержадміністрації (січень 2005 р.) йшлося про необхідність реформування влади, здійснення конституційних змін щодо співвідношення повноважень держави і місцевих органів

влади, підвищення ролі партій у формуванні громадянського суспільства. Особливо наголошувалося на тому, що «без чіткого правового оформлення постійно діючої більшості та статусу опозиції неможливо забезпечити необхідні темпи соціально-економічного розвитку». Зазначалося, що партійні механізми формування парламенту і уряду, постановка на перший план конституційно-політичних перетворень приведуть «до появи нової для України формули політичного процесу». Представлення у Вінниці новопризначеного голови облдержадміністрації відкрило дискусію про завдання адміністративної реформи, відновлення довіри громадян до влади, повернення Вінниччині слави «цукрового Донбасу»⁵⁶.

Однак у регіоні із загалом нестійкими політичними симпатіями і розчарування у діях нової влади проявилися на порядок виразніше, ніж у Західній Україні. «Чи не помилився я 26 грудня?» — це запитання разом із Ю. Стадніченком (Київ) задавали собі сотні тисяч людей. Утім, кредит довіри виявився настільки високим, що «сто днів» президентства В. Ющенка пройшли під знаком прощення й надії. «Тільки набивши гулі, можна навчитися ходити», «треба було б бути безнадійним оптимістом, щоб повірити у можливість покращання життя у такий короткий термін, як 100 днів» — це міркування С. Бовкуна (Житомир) та І. Павлюченка (Прилуки). Водночас говорилося про «запаморочення від посад» і «високу амбіційність» деяких лідерів «помаранчевої революції», які своєю поведінкою «шокують громаду». «Регулює економіку тільки ринок, а все інше — ігри, причому аж ніяк не безпечні» — такий погляд висловлював В. Вербоноль⁵⁷.

З певними сумнівами підтримували мешканці Центру України і ідею вступу до СОТ, НАТО, ЄС. У Дніпропетровську С. Вовянок звертав увагу на євроскепсис, що зростає і в нових, і в «старих» членів ЄС, і на небезпеку задоволення за рахунок України інтересів Польщі, здатної наростити свій вплив «у колишніх історично залежних територіях»⁵⁸. Негативізм щодо європейської інтеграції мав у регіоні тенденцію до зростання. «Чи щирими є люди, які вважають, що після прийому України до СОТ, НАТО і ЄС усе наше життя кардинально зміниться або що в найкоротший термін ми зможемо змінити своє життя, підігнавши його під стандарти цих організацій?» — запитував М. Корсаков (Київ) і сам же відповідав: «Добродії-романтики виглядають тут навіть не наївними, а такими, що навмисно блефують чи то перед народом, чи то перед спонсорами»⁵⁹.

Різноспрямованість цільових настанов породжувала настрої невпевненості, орієнтаційної невизначеності. У Чернігові останню прямо пов'язували із відсутністю «національної ідеї, яка б єднала всіх. Це сталося через те, що свого часу національно налаштована еліта України не дійшла згоди з економічною елітою... Ідеологія без грошей — порожній звук, а якщо немає своєї ідеології, тоді з'явиться чужа, оскільки святе місце порожнє не буває. І сьогодні нам намагаються нав'язати дві ідеології — західну та євразійську. Своєї ідеології ми не виробили, усе зводилося до «плачу Ярославни» за неньою-Україною... Політичний роздрай призводить до підігрівання сепаратистських настроїв»⁶⁰.

Природно, що ідеологічний вакуум у самому серці України намагалася заповнити кожна з протиборствуючих політичних сил. «Русский блок» для пропаганди своїх ідей обрав газету «2000». Голові політради партії В. Пашкову імпонувала позиція цього органу, який, за його оцінкою, «не обходить гострі кути». Чимало таких гострих кутів містила стаття самого Пашкова під назвою «Русский проект для Украины». Нагадуючи, що до жовтневої революції «руськими» офіційно вважалися представники трьох східнослов'янських народностей — великороси, малороси і білоруси, він вважає «штучно створеним» академічною наукою XIX ст. термін «великороси», а перетворення «малоросів» в українців взагалі приписує більшовикам. На такому фоні конструюється образ «двох ментально різних Україн». «Перша de facto являє собою східний анклав західноєвропейського, протестантсько-католицького суперетносу традиційно україномовних регіонів (Галичина, Волинь, Поділля), національна ідея яких спресована у девіз «Геть від Москви!» (він же «Даєш Європу»)... Друга Україна — це основне населення південного сходу, половина центру і навіть 4% західних областей. Вони сповідують одні й ті самі ідеали: релігійні, моральні, культурні, політичні, хоча й говорять на різних діалектах української й російської мов, а то й на суржику. Їхній ідеал — могутня, самодостатня слов'янська цивілізація, що виступає на рівних з іншими культурами, правонаступниця усього позитивного, що було в Російській імперії і в СРСР. Такий ідеал може бути реалізований у різних формах — від СНД, ЄЄП і ЄврАзЕС до Союзу суверенних держав і навіть Союзної держави, що є стрижнем ідеології «Русского блока» і всеукраїнської громадської організації «Русское движение Украины».

Отже, те, що «Русский блок» іменував «російським проектом для України», стало по суті апологією повернення в лоно СРСР чи

його адекватного замітника. І хоча В. Пашков відмежовувався від вузько етнічного великоросійського шовінізму і іменував свій план «оберненим у перспективу цивілізаційним проектом російського світу», за цим проектом виразно проглядався знайомий силует російського експансіонізму. При цьому і обстоювання прав російської мови, і федералізм розглядалися у контексті набуття Україною статусу «частини російського православного за своєю ментальністю східнослов'янського суперетносу»⁶¹.

Варто, однак, визнати, що у такому крайньому вигляді ідеї ро-сієцентризму у центральному регіоні великої підтримки не мали. Насамперед це стосується популярних на південному сході ідей федералізації України — дискусії на ці теми велися, як правило, в рамках обговорення проблем економічної самостійності регіонів. «Ми не підтримуємо ідею федерального устрою, однак фінансової самодостатності маємо прагнути» — такий заголовок дав своїй статті у «Народному слові» (Кіровоград) М. Сухомлин. «Примара федералізації та уроки історії» — назва статті Г. Ковальчука. Федералізація, вважає автор, «в історії України це завжди був засіб її недругів для розчленування країни за принципом «поділяй і володарюй»⁶².

Аналогічні настрої висловлювалися і на сторінках дніпропетровської преси; тут виразно виявлялося занепокоєння з приводу як проявів сепаратизму, так і штучного роздування владою цієї проблеми. «Безоглядне створення нових автономій — як Галицької, так і Південно-Східної — це шлях в нікуди», — писав С. Пшеничний. На його думку, влада «повинна пам'ятати, що звинувачення у сепаратизмі не спиняють реакцію розпаду, а навпаки, лише прискорюють її, надаючи опальним регіональним лідерам зайві бали у рейтингу»⁶³.

В регіоні відчувалася виразна негативна налаштованість щодо нової виборчої системи. Ось типова думка з приводу пропорційної системи, висловлена на сторінках вінницької газети. «На сьогодні купка професійних політиків через електронні і друковані ЗМІ задурманила народ пропорційною системою виборів і фактично приватизує надовго законодавчу гілку влади... За статистичними даними, у всіх партіях перебувають 3–4% громадян України. А фактично не більше одного відсотка. І цей «один відсоток» збирається мати нас усіх за безмовних баранів». Оптимальним автор вважає обрання усього складу усіх рад за мажоритарною системою⁶⁴.

Підсумовуючи сказане, можна твердити, що центр України у своїх симпатіях і антипатіях відбивав переважно європоцентристську систему поглядів з високою питомою вагою національних смисложиттєвих орієнтирів. Але у суспільних настроях виразно виявився і наліт «малоросійства», який використовувався проросійськими силами для пропаганди ідей «слов'янської єдності» і «повернення». Найбільш стійкий імунітет до неї виявлявся у Полтавській області, що показово, оскільки донедавна Полтавщина вважалася «лівим» регіоном.

Південно-Східна Україна

Виразна розмитість етнічної й територіальної ідентичностей мешканців Донецької, Луганської, Сумської, Харківської, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, як уже зазначалося, має історичне пояснення. Території Слобожанщини у XVIII, а Новоросії ще у XIX ст. були регіоном «нового освоєння». Нечисленне автохтонне населення краю внаслідок несприятливих для життя умов (татарські набіги, війни) було схильне до переміщень, мало порубіжний (фронтирний) тип свідомості, чим спритно користувалася Росія. Українська ідентичність (попри суттєву чисельну присутність українського етносу) тут не мала глибоких коренів, а правляча еліта СРСР доклала чималих зусиль для заміщення її безнаціональною «радянською ідентичністю». Створення в регіоні потужної промислової бази і урбанізаційні процеси довершили асиміляцію українців і значне заміщення кадрів промисловості та управлінців іноетнічним елементом. Не випадково й сьогодні значна частина населення Донбасу сприймає себе як «радянських людей», а східний кордон України як «неорганічне явище».

Є. Зарудний (Харків) був недалеко від істини, коли писав про притаманну українському національному характеру («чим далі на Схід України, тим більше») «патерналістську складову», успадковану від російської національної свідомості. Вона виявляється насамперед у сподіваннях на «доброго царя» і «справедливого батька»⁶⁵. Відсутність у східних еліт об'єднуючої символічної складової компенсується, з одного боку, залишковою «радянськістю», а з другого — своєрідним «регіональним патріотизмом».

Не дивно, що як на елітному, так і на масовому рівнях у регіоні рееструвалося переважання «слабких», а то й симулятивних різновидів громадянської ідентичності, в яких підспудно присутні

модуси втрати, відстороненого негативізму, «топосу поразки». Цей тип ідентичності не меншою мірою, ніж західноукраїнський, є споглядальним і пасивним; резерв його пристосування до життєвих реалій уявляється справді невичерпним. Розосередженість осей орієнтацій виступає засобом підтримання відносної стабільності, але водночас затемнює уявлення про ціннісні пріоритети. Перозвинутість, а відтак і неефективність демократичних інститутів створює живильний ґрунт для клієнт-патрональних відносин і корпоративізму на тіньовій основі, породжує тягу до «порядку», наведеного «сильною рукою». У системі корпоративно-олігархічних відносин ті національні цінності, які живляться етнічністю, опиняються на периферії свідомості. Але й нові універсалістські пріоритети далеко не завжди знаходять для себе сприятливий ґрунт.

Настрої зневіри, невпевненості у завтрашньому дні найчастіше демонстрували мешканці Півдня України. «Я, росіянин, що народився в СРСР і живе на Україні, не можу навіть уявити, яке може бути майбутнє у цієї країни... Я навіть не знаю, у якій країні прокинусь завтра... Моему поколінню потрібно забути про соціальну справедливість, тому що ми ніяк не переживемо продажних ментів, хабарників-суддів і владу, що будується на шантажі. Не вистачить відпущених років», — писав на сторінках запорізької газети «МИГ» М. Михайлов⁶⁶.

Очікування на найближче і більш віддалене майбутнє тут невіразні й неконкретні, легко сполучні із самокритикою, яка, однак, є у своїй основі споглядальною. У газеті «Верже» (Запоріжжя) В. Кузенко, оцінюючи розвал СРСР як національну трагедію, вважав міфом усі розмови про українську самостійність. «Ми танцюємо під оркестр із чужими диригентами. У нас немає головного — почуття національної гордості, що визначається громадянською самосвідомістю». Надії автор покладав не на фаворитів президентських перегонів, а на лідера, «який у підсумку побудує зовсім іншу країну». «Ми хочемо просто жити, не замислюючись над тим, з Росією ми чи з Заходом... Ми православні, і цим сказано все». В одному з наступних номерів газети той же В. Кузенко висловлював свої симпатії уже більш конкретно: «наша участь у Єдиному економічному просторі має стати реальною уже в цьому році»⁶⁷.

Ще більш рельєфно подібні настрої виявляються у харків'ян — тут проглядається вже не стільки розгубленість і невпевненість, скільки чітке відкидання «вестернізації». В. Ганжулевич-Проскурнін точно знає, що його батьківщина — Радянський Союз,

і пишається своєю «радянською» національністю. Йому глибоко чужа новітня «українізація», за якою він бачить «політику вестернізації під помаранчевим соусом, в результаті якої розвивається ксенофобствующий когутизм». Автор вважає, що людина, яка в радянські часи з гордістю говорила про своє українське походження, сьогодні його соромиться, оскільки «етнічна належність почала використовуватися виключно у політичних цілях». Такому типу мислення притаманне категоричне несприйняття західноукраїнського розуміння національної ідеї — аж до тверджень типу «галичани — це ж не українці»⁶⁸. Це ж стосується і «помаранчевої ідеології» в цілому — А. Турчак (Харків) вважав її неспроможною, оскільки вона призвела до засилля у держапараті некомпетентних функціонерів, розколу України, «беззмістовної архаїчної ворожнечі до інакомислячих»⁶⁹.

Вже у ході президентської кампанії 2004 р. досить виразно виявилось обурення громадськості регіону з приводу маніпуляцій масовою свідомістю, зокрема, поділу країни на «три сорти». «Комусь потрібно було розтинати ці пласти підсвідомості. Навіщо?» — обурюється головний редактор сумської газети «Панорама» Є. Положий⁷⁰. У Миколаєві у вересні 2004 р. пройшла демонстрація молоді під гаслами «Схід і Захід України єдині», «Ні насильству!». Демонстранти виступали за прагматизм у зовнішньополітичному курсі, стабільність, проти розпалювання міжнаціональної ворожнечі⁷¹.

Висловивши під час президентських виборів свої симпатії В. Януковичу, громадяни Донбасу досить чітко артикулювали свої проросійські симпатії. Газета «Донбасс» у переддень виборів вмістила підбірку листів такого змісту: «Віками ми жили у дружбі і згоді з російським народом. Не можна, щоб розривалися ці узи насильно зведеними митними постами і прикордонними контролями. Потрібно, щоб усе-таки ці кордони були прозорими» (Ф. Єлохін, м. Амвросіївка). «Наш девіз — це дружба тих народів, які розуміють і поважають Україну, рахуються з нею і не втручаються у її внутрішні справи. Це насамперед Росія, Білорусь, Казахстан» (В. Артюшенко, м. Докучаєвськ)⁷².

«Помаранчева революція» пробудила надії і на Сході, особливо в Сумській області — на батьківщині В. Ющенко. Як початок «епохи світла, радісної творчості, Свободи і Добра, епохи Всесвітньої любові» сприйняв її житель Сум В. Майборода. Громадянка Сум, «росіянка — і не лише за паспортом», писала про те, що в ній «також повстало все: і розум, і серце! Хто ми? Які ми? Чому змінюємо-

ся? Чи змінюємося? Не відступимо? Не обманемося?.. Я вірю, що з народу, категорії, на мій погляд, історичної, але все-таки книжної, народилася на Україні нація!»⁷³.

Усвідомлення того, що очікування не справджуються, прийшло до сумчан уже в березні. «Час захоплень минув. І, здається, безповоротно», — констатував у тій же «Панoramі» Є. Положий. У червні невпевненість переростає у сарказм: «Ми ризикуємо на могутньому фундаменті Майдану дозволити будувати метким революціонерам-бізнесменам убогий барак, на побудову якого навіть гвіздки й колоди будуть ними вкрадені»⁷⁴.

Зживання ейфорії супроводилося прагматичним баченням майбутнього у контексті економічних інтересів регіону. У цьому сенсі національна ідея осмислювалася як елемент національної безпеки, обстоювання конкурентоздатності української економіки. «Вважаю потрібним, — писав з цього приводу заступник директора інституту міжнародного співробітництва ДонНТУ С. Джура, — сформулювати національну ідею України, яка б згуртувала усі регіони і надихнула б українців на працю й саморозвиток. Головний наголос — на розвиток високих технологій, ноосферної освіти... Саме завдяки співробітництву з інститутами стратегічних досліджень, з урахуванням різних точок зору можна було б виробити ту ідею, з якою б спільнота народів України погодилася»⁷⁵.

На те, що пошук національної ідеї в Україні досі триває «у вільному режимі» і не завжди у ладах з історичною логікою, звертав увагу і голова ради директорів «НІВО-Рубікон» (Луганськ) В. Качан. Його хвилює те, що у багатьох тиражованих ЗМІ варіантах національних ідей «немає місця майбутньому розвитку економіки України. Основу для національної (а краще сказати громадянської) ідентичності і в полінаціональних США, і у переважно мононаціональних Японії або Німеччині створило розуміння пріоритету інтелектуальної праці і використання її результатів для економічного, демократичного, культурного розвитку, нагадував він. «Чи готові зараз громадяни України сформулювати таку мету або ідею, щоб вектори їхніх особистих інтересів збігалися із загальним вектором економічного та політичного розвитку України? Можна сміливо стверджувати — ні, не готові». Автор пропонував «не винаходити національний велосипед», а сфокусувати зусилля навколо вироблення економічної ідеології постіндустріального розвитку (ідеології рівних можливостей). Саме ця ідеологія, на його думку, здатна виступати як національна, сприяючи об'єднанню та

демократичному розвитку України й утвердженню національної (громадянської) ідентичності⁷⁶.

Новітні трактування національної ідеї знаходили відгук насамперед у молодіжному середовищі регіону. Запропонована І. Богословською та керованим нею об'єднанням «Віче України» формула національної ідеї — «Україна — це я!» — виявилася співзвучною настроям молоді Донбасу, оскільки вона однозначно спрямована на формування дієздатного громадянського суспільства. «Справою кожного має стати перетворення держави у гувернера, що обслуговує людей, а не навпаки, як зараз», — така позиція молоді зафіксована газетою «Донбасс»⁷⁷.

Теза І. Богословської щодо базування геополітики на активному нейтралітеті, а геоекономіки — на принципах економічного егоїзму дістала підтримку і в Запоріжжі, хоч і з певними застереженнями. «Безумовно, багато із сказаного Інною Богословською незрозуміле або викликає не зовсім позитивну реакцію, — писала газета «Запорізька Січ». — Але треба визнати, що до неї практично ніхто так і не спромігся хоч якось попрацювати над теоретичним майбутнім України»⁷⁸.

У переддень виборів виявилися, особливо в південній частині регіону, і традиціоналістські трактування національної ідеї, але, як правило, розмиті й невиразні. Ю. Діденко, голова крайової організації НРУ, на запитання, «якого кольору сьогодні Миколаїв?» відповів: «Сьогодні він просто невизначений. Більшість людей дезорієнтовані». Щодо об'єднавчої національної ідеї його думка така: «Це можна зробити на основі культурних, мовних, історичних традицій... Ми є українцями незалежно від того, хто ми є за етнічним походженням... Треба пробудити в людях ту національну жилку і гуртувати людей, а не розділяти й розкрадати державу»⁷⁹.

«Шукати ідею, призначену об'єднати націю» закликали і в Херсоні. «До розколу країни прийти дуже легко, а воєдино «зібрати» її виявиться ой як тяжко», — писав С. Яновський. У цьому місті з'явилася ідея запровадити «день примирення» і регулярно його відзначати по всій країні⁸⁰.

Чи може стати платформою для примирення й консолідації популярна в Україні ідея європейського вибору? Якщо виходити з настроїв у південно-східному регіоні, то однозначну відповідь на це запитання дати важко. Донеччани, очевидно, у 2004 р. мали доволі невиразне уявлення про умови вступу до ЄС, якщо вони здавалися їм цілком сполучними із моделлю співробітництва в рамках

ЄП з Росією, Білоруссю, Казахстаном. «Наша українська модель реформ, — писав С. Тищенко, — сформульована під девізом європейського вибору України, і тут зовсім не важливо, чекають нас у Європі чи Америці чи не чекають. Головне, щоб ми самі взялися робити свою Україну такою, яку записали в Конституцію... Нічого страшного немає і у тому, що Україна має намір співробітничати в рамках Єдиного економічного простору разом з Росією, Білоруссю і Казахстаном. Аби лиш влада була суто проукраїнською і вміла твердо обстоювати тільки свої, українські інтереси перед будь-ким. Особливо, до речі, перед Росією»⁸¹.

Обговорення в Одесі проблеми «Україна, Європейський Союз, Росія: виклики і можливості для нових відносин» (березень 2005 р.) показало, що перспективи поліпшення інвестиційного клімату у південному регіоні майже однозначно пов'язуються із Росією. «Наш стратегічний партнер — Росія...Реально наша ніша для розвитку — ринки колишнього СРСР, Схід і Азія. В Європі якість наших товарів поки що неприйнятна...Вигідно вчитися на Заході, а продавати продукцію на півночі і сході... Чому нас увесь час зіштовхують із Росією? Чи так потрібно сьогодні визначатися, куди йти: в Європу чи з Росією? Треба з усіма співробітничати... Розвиток ЄП, до речі, не суперечить євроінтеграційним устремлінням України»⁸².

Щодо вступу у НАТО настроїв у регіоні був більш категоричний. Луганчани обурювалися тим, що у передвиборній програмі В. Ющенка про вступ до НАТО не йшлося. У відкритому листі Президенту, підписаному головою Луганської громадської організації «Народна довіра» І. Готман, зазначалося: «Якби Ваші виборці знали, як Ви будете себе поводити, за Вас не проголосували б і 15%». Харків'янка А. Василевська заявила: «Я не хочу, щоб над головами моїх синів літали американські літаки-розвідники. Хто дасть гарантії, що це не потягне хвіст ісламських терористів?»⁸³. Донецчанка І. Погребняк бачила головну загрозу в економічних втратах: «Після можливого приєднання України до альянсу для нашої «оборонки» можна писати некролог... Спитайте спочатку народ, чи хоче він, щоб його країна виявилася слухняним пішаком у руках тих, хто усю земну кулю оголосив зоною своїх життєвих інтересів»⁸⁴.

З метою подолання «негативного іміджу організації у регіоні» у Донецьку, Харкові й Одесі восени 2005 р. побували делегації НАТО, після чого у цих містах з'явилися спеціальні інформаційні

центри. У Донецьку ця місія супроводилася акціями протесту під гаслами «НАТО — ні!» і «НАТО — геть!»⁸⁵.

У цьому контексті слід розглядати той факт, що саме Південно-Східна Україна стала наприкінці 2004 р. потужним генератором ідей федералізації. За даними соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології та Центром ім. О. Разумкова, у Східному регіоні ідею федералізації підтримали 46% опитаних, у Південному — 29%⁸⁶. Тут же було зафіксовано найвищий рівень тривожності за майбутнє країни — 50,3% на Сході і 37,1% на Півдні (травень — червень 2005 р.). Успадкована від часу президентських виборів інерція протистояння і далі, доводили аналітики, сприятиме збереженню стану розколотості суспільства, а за умови використання цього розколу політиками в електоральних цілях існує реальна загроза того, що ворожнеча між Заходом і Сходом України — не в географічному, а в культурно-мовному сенсі — передаватиметься у спадщину від одного покоління українців до іншого⁸⁷.

Водночас із матеріалів преси можна зробити висновок, що населення Південно-Східної України у своїй масі не сприймає ідеї деструктивного регіоналізму. «Ідея регіонального патріотизму, — писав на сторінках «Вечернего Донца» В. Кипень, — у цілому позитивна, але вона не повинна ставитися вище за ідею майбутнього всієї України». Регіональна еліта має працювати і на регіон, і на країну в цілому, а не «мобілізувати всі можливі ресурси для втілення в життя ідей регіоналізації й автономізації»⁸⁸.

Не дістають підтримки в регіоні й відверто сепаратистські прояви. Гучні заяви такого плану, що прозвучали на сесії Луганської облради і у Северодонецьку, засуджувалися як прибічниками нової влади, так і її опонентами. «Пора перестати гратися у демократію, проголошуючи її лише на словах, — писав на сторінках газети «Донбасс» згадуваний вже оглядач С. Тищенко. — Що означає, приміром, намір наших обласних властей провести якийсь «консультативний референдум»? Для єднання, кажуть українського народу у складі федерації... Схоже, що й справді існує якийсь «антиукраїнський план», складовою частиною якого є спроба розколоти Україну»⁸⁹. На думку лідера Луганської міської організації НСНУ В. Медяника, зовсім не про федерацію, а про створення Східноукраїнської республіки зі своєю банківською системою, силовими структурами йшлося на сесії Луганської облради. «Події могли розвиватися за югославським сценарієм», — зауважує він⁹⁰.

У тому, що «країну не просто розколюють, а роздроблюють за національною, етнічною і релігійною ознакою», багато в чому вина влада, вважав В. Кузенко із Запоріжжя. «Спішно затіяна адміністративно-територіальна реформа у тому вигляді, в якому вона сьогодні є, у своїй основі вирішує не економічні, а політичні проблеми і у пропонуваному варіанті, крім хаосу та маси витрачених грошей і шкоди, нічого не принесе. Досить згадати проведену в Україні приватизацію, про яку уже сьогодні можна сказати, що вона страшніша за сталінську індустріалізацію за рахунок села і голодомор»⁹¹.

Підсумовуючи, можна констатувати, що специфічна «південно-східна» ідентичність вибудовується на фундаменті демонстративної російськомовності, економічної ідеології індустріального розвитку, орієнтації на російські ринки. У ній химерно переплітається залишкова радянськість, прихильність до російських культурних цінностей, категоричне несприйняття етнонаціоналізму — до такої міри, що етнічні чинники взагалі уявляються неістотними. У цьому, до речі, а також в «оборонній» налаштованості і утопічності суспільних ідеалів головне джерело слабості південно-східного варіанту ідентичності.

Хоча стратегія регіональних еліт Південно-Східної України будується на універсалістських засадах і відзначається високим ступенем прагматизму, питома вага своєрідного «політико-культурного регіоналізму» у ній доволі висока. Підживлює його насамперед той напрям реструктуризації вугільної галузі, який практично зруйнував одну з головних підвалин індустріальної культури. У найближчому майбутньому чималих труднощів у зв'язку із різким зростанням цін на енергоносії зазнаватимуть і дві інші опори цієї культури — металургія і хімічна промисловість. Активізація в якійсь формі регіональних рухів на цьому похмурому фоні не виключена. Але навряд чи місцевим елітам, у яких стратегічне мислення ніколи не було сильною стороною, вдасться виробити якусь інтегруючу регіональний соціум ідею з відцентровим підтекстом, не кажучи вже про їхню здатність взяти на свої плечі величезний вантаж проблем, пов'язаних з реалізацією ідей федералізму. В індустріальному регіоні з технократичною налаштованістю еліт усе, що може стати на заваді вільному руху капіталів і товару, не може мати серйозних перспектив. Сформована тут психофрактальна матриця запрограмована на прагматизм і толерантність, а це означає, що відцентрові тенденції якщо й виявлятимуться, то переважно на рівні риторики.

Крим

Певні шанси на успіх ідеологія дисоціативного регіоналізму може мати лише в Криму — звичайно, якщо влада України терміново не виробить нову стратегічну лінію і систему її реалізації в умовах автономії. Відцентрові тенденції в АРК то з'являються, то загасають, слугуючи трампліном для популізму регіональних еліт. Домінуюче становище російської общини і майже цілковита зрусифікованість місцевих українців перетворили формально наднаціональну автономію на форпост російської ідентичності. Негативний вплив на ситуацію справляють економічні й соціальні проблеми колишніх депортованих, а також відсутність достатньої правової бази для повноцінної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство.

Складним переплетенням багатьох політичних, соціальних, етнодемографічних проблем лідер громадського руху «Прозора влада» А. Сенченко пояснював той факт, що «багато кримчан живе міфами, створеними політиками різних мастей виключно у власних інтересах, міфами, що підміняють реальні цілі. Для одних світле майбутнє — у національній автономії кримських татар, для інших — у приєднанні Криму до Росії, для третіх — у якихось союзах. Багатьом здається, що гарне життя може забезпечити не ефективно використання ресурсів і розвиток економіки, а реалізація цих самих міфів»⁹².

Головне поле місцевого міфотворення — обстоювання пріоритетних прав тієї чи іншої етнічної спільноти на домінування у «кримському домі». Ідеологи численних версій російського націоналізму виходять при цьому з прищепленої масовій свідомості ще в радянський час «психології винятковості» і чисельного домінування, українські ідеологи — з тривалої власної присутності на півострові й незаперечності акту 1954 р., кримськотатарські — з вимог відновлення історичної справедливості щодо корінного етносу, який зазнав тотальної депортації. Оскільки у земельному та інших основоположних питаннях особливо гостро стикаються інтереси російської та кримськотатарської спільнот, головна вісь конфліктності пролягає між ними. А позаяк домінантні позиції в Криму належать російським мас-медіа, «кримськотатарське питання» постійно використовується для нагнітання і без того непростой ситуації.

Серед видань, орієнтованих на російськомовне населення півострова, тон задають газети лівого спрямування — «Крымская

правда» і «Коммунист Крима». Найстаріша та найбільш тиражна «Крымская правда» за радянських часів була органом Кримського обкому КПРС, а нині є рупором РОК («Русской общины Крима»). У фокусі пропагованого нею дискурсу — ідея «східнослов'янської цивілізації», яка усвідомлюється як географічний і водночас ціннісний простір, освячений православ'ям. У центрі цього простору розміщується «Русский мир» з вельми широкими контурами, що охоплюють сферу домінування російської мови. Крим незаперечно трактується як частина цього уявного світу. І зовсім не випадково саме «Крымской правде» належить пріоритет у поширенні жупелу «повзучої українізації» на півострові. Головний редактор «Крымской правды» М. Бахарев у жовтні 2001 р. виступив із статтею «Ми повернемося до тебе, Батьківчино», в якій доводив, що не існує ані українського Криму, ані української мови, і закликав до повернення Криму в лоно Росії⁹³.

За роки, що минули відтоді, загальний напрям газети не змінився, але палітра засобів утвердження ідеології російського домінування зазнала певних трансформацій. Ідеї примітивізованого євразійства сполучаються в ній із різними варіантами теорій змови і намаганнями перенести етнічний у своїй основі конфлікт у релігійну площину. Розглядаючи кримських татар як невід'ємну частину «російського світу», ідеологи російського націоналізму намагаються переконати їх у тому, що вони опинилися у центрі великої світової змови, стали знаряддям у руках «радикального ісламу» і, отже, потребують захисту насамперед від власної еліти, уособленням якої є Меджліс і Курултай. Наявним, отже, є намагання не лише внести розкол у середовище кримських татар, але й зобразити ісламську релігію як ущербну в своїй основі. Здійснивши ґрунтовний аналіз кримського медіадискурсу 2004–2005 р., М. Панчук дійшов обґрунтованого висновку: «Крымская правда» постійно звинувачує Меджліс і Курултай у розпалюванні міжнаціональної ненависті й міжрелігійної нетерпимості, а владні структури України — у потуранні кримським татарам. На її сторінках Російська община Криму відкрито закликає всіх кримчан «відбити наскок «меджлісівської орди»⁹⁴.

На першому плані у лівій російськомовній пресі — ідеї «споконвічно російського» Криму; останньому відводиться роль «якоря, який утримує Україну біля берегів Росії»⁹⁵. Доповнюють картину «історичні» аргументи, у тому числі давно спростовані. Виправдовуються навіть акти депортацій. Кримських татар, доводив

член президії Російської общини Криму, відповідальний редактор газети «Русский мир» О. Слюсаренко, «піддали переселенню за масові злочини, скоєні татарами в роки німецько-фашистської окупації перед радянською державою та її народом»⁹⁶. «Підкріплювалися» такі сентенції посиланнями на одвічну неприязнь між татарами й росіянами, а також специфічним баченням справедливості («Чому для кримських татар, що народилися в Середній Азії, Крим — батьківщина, а для тих, хто в Криму народився — ні») ⁹⁷. Як правило, подібні заяви мають не лише антитатарське, але й антиукраїнське спрямування, тому що російські еліти воліють говорити від імені «слов'янської більшості республіки».

У риторичі голови Конгресу російських общин С. Шувайнікова антитатарські випадки прямо поєднувалися зі звинуваченнями офіційного Києва «у страусячій політиці подвійних стандартів». Від імені не лише Конгресу російських общин, але й республіканської організації Слов'янської партії України він прокламував завдання «примусити державу поважати права росіян і російськомовних», відверто граючи на тому, що бюджетні 776 мільйонів гривень, витрачених на облаштування кримських татар — це «гроші слов'янських платників податків»⁹⁸.

Баланс інтересів між місцевими російськими та українськими націоналістами, численними регіональними бізнес-фінансовими угрупованнями, кримськотатарською елітою знаходиться дедалі важче. Адже проросійські настрої регіональної еліти, особливо її лівого спектру, сягають далеко — до тісного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном. Особливо активно пропагувала цю ідею Прогресивна соціалістична партія Н. Вітренко. У липні 2005 р. перед будинком Верховної Ради АРК було влаштовано «народний трибунал». Цю акцію ініціювала ПСПУ до 15-річчя прийняття Декларації про державний суверенітет України з метою «засудити політику національної зради режиму Ющенка — Тимошенко — Мороза»⁹⁹.

Не менш активними у пропаганді ідей «братерського союзу» виявилися й місцеві комуністи. «Треба всім народом твердо сказати своє «так» братерському союзу і кінець-кінцем поставити на місце усіх — і нинішніх, і колишніх лідерів, що інколи творять зовнішню політику під настрій: то в НАТО, то без НАТО, то з Росією, то в Євросоюз... Пристрасті у нашому спільному кримському кишлаку так розпалили усіх, що готові бігти хто куди», заявляв їхній лідер Л. Грач. Називаючи євроатлантичну інтеграцію «косоокістю, яка у нас, українців, дуже розвинута», він доводив, що «ці ігри

в європеїзацію і т. д. і т. п. можна, звичайно, продовжувати, але все це даремно, безглуздо й небезпечно».

Дуже неприхильно сприйняли кримські комуністи і розпочату урядом Ю. Тимошенко адміністративно-територіальну реформу. За словами Грача, «запропонований переділ — це, з одного боку, жахливо непрофесійне, з другого — практично нездійсненне, з третього — катастрофічне за своїми наслідками перетворення, суть якого зводиться до одного: хочеш зруйнувати Україну — втілюй у життя цей план»¹⁰⁰.

У питанні адміністративно-територіальної реформи з комуністами солідаризувалися й інші проросійські сили півострова. На засіданні «круглого столу», проведеному Російською общиною Криму (березень 2005 р.), про реформу говорилося як про небезпечну політтехнологічну розробку. Як зазначав політолог С. Кисельов, разом із змінами територіальної нарізки змінюється багато що: починаючи від організації управління і кінчаючи організацією транспортних потоків. Все це потребує величезних коштів. «Україна цих коштів не має, але вона має революційний запал. Так радикально настроєний політикум може підточити той сук, на якому сидить. Оскільки здійснювані владою вчинки інакше як антиукраїнськими (у розумінні збереження суверенітету держави) назвати не можна». Ще один промовець, А. Нікіфоров висловив невтішний прогноз: якщо Україна коли-небудь проведе адміністративно-територіальну реформу, «насправді відбудеться укрупнення регіонів; тим самим влада спровокує федералізацію, сама того не бажаючи»¹⁰¹.

Як у місцевій, так і в центральній пресі періоду «помаранчевої революції» часто висловлювалося незадоволення тим, що прийнятий Верховною Радою Закон України «Про розмежування повноважень між органами державної влади і органами влади Автономної Республіки Крим» з неясних причин не був введений у дію, а Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» був прийнятий без узгодження з ВР АРК. Внаслідок цього автономія, доводив А. Припутніков, має «певний наліт декоративності». У підспудному відчутті кримчанами деякої неприхильності до них офіційного Києва, на його переконання, «прихований глибинний смисл одноставного відкидання кримським електоратом ідейних платформ, що користуються безумовною підтримкою населення країни, що живе за Перекопським перешийком»¹⁰².

Що ж до кримськотатарської спільноти, то її ставлення й до суверенітету і територіальної цілісності України, і до європейської

інтеграції вимальовувалося як загалом лояльне. На думку керівника політико-правового управління меджлісу Н. Бекірова, «саме входження України в європейську політичну систему зобов'язує Українську державу виконувати європейські норми щодо мов меншин на її території»¹⁰³. Однак кримські татари гостро реагували на ущемлення своїх соціальних і політичних прав, наполягали на створенні в Криму власної державності принаймні у формі національно-територіальної автономії. На зустрічі з міністром оборони А. Гриценком (квітень 2005 р.) лідер меджлісу М. Джемільєв порушував питання про те, що кримськотатарські призовники мали б служити на території Криму у спеціальних «етнічних» частинах, а в кінці травня меджліс виступив із пропозицією про роздільне навчання татарських і нетатарських дітей¹⁰⁴. Самозахоплення земель, постійні сутички між кримськими татарами і козацькими формуваннями роблять обстановку на півострові напруженою і вибухонебезпечною.

Приклад Криму може слугувати ілюстрацією того, наскільки регіональна ідентичність залежить від етнічного чинника. Схильність до внутрішньої асиметрії породжує явище етнічної анізотропії — різні етнічні спільноти по-різному реагують на дії влади, мають відмінні погляди на оптимальні шляхи розвитку півострова. На цій основі виникає конкуренція російського, українського, кримськотатарського націоналізмів, особливо небезпечна тим, що суперництво еліт підживлюється ззовні, а центр далеко не завжди реагує на загрози адекватно.

* * *

Які загальні висновки щодо регіональних відмінностей у політичних уподобаннях можна зробити на основі дискурс-аналізу вітчизняної преси 2004–2005 рр.? Висновок перший: хоч як би ставитися до «помаранчевої революції», очевидно, що вона дала могутній поштовх ідентифікаційним процесам, причому особливо прикметним стало «пробудження Сходу». Якщо регіональна ідентичність мешканців Західної України викристалізувалася задовго до подій осені й зими 2004 р., то інтерес до регіональних смислотворчих орієнтирів у східному регіоні — це очевидне надбання протистоянь цього часу.

Інша річ, що попри «майданну» риторіку про єднання Заходу і Сходу відбулося не зближення, а навпаки, поляризація ідентифікаційних критеріїв. У ході «помаранчевої революції» гостріше,

ніж навіть у ході «антикучмівських» акцій 2000–2002 рр., проявилася різниця ідентифікаційних потенціалів — націонал-патріотичної ідеї, що домінує у західному регіоні, і прагматичної (з елементами консерватизму й залишкової «радянськості») налаштованості Сходу й Півдня. Вибудовувані «на полюсах» конструкції національної ідентичності гостро відмінні, як і відповідні форми історичної пам'яті. Парадокс полягає у тому, що на практиці більш консервативною виявляється все ж націонал-патріотична ідея — з постійними апеляціями до безперервності традиції, трипільських коренів, якоїсь позачасової сутності, релігійних почуттів тощо. Більш динамічний Схід дедалі частіше пропонує — хоч і досить невпевнено — такі варіанти національної ідеї, які базуються на технічних та інформаційних інноваціях.

Висновок другий: відмінності значні, але на рубежі 2004 і 2005 рр. вони ще не уявлялися такими, що можуть спричинити розкол України. Попри розмаїття висловлюваних думок, загальний тон дискусій — навіть із врахуванням емоцій «революційного» часу — рідко виходив за рамки етики толерантності. Виявилася, однак, і зона «підвищеної небезпеки» — Крим, де складне переплетення політичних, економічних, етнічних проблем спричинило особливу напругу пристрастей.

Висновок третій: «різниця потенціалів» у регіональному вимірі значною мірою спричинена невірними діями влади — як тієї, проти якої люди стояли на майданах, так і тієї, що прийшла їй на зміну внаслідок «помаранчевої революції». Амбівалентність настроїв віддзеркалила відсутність у владних структур України чітко визначеної стратегії будівництва держави і громадянського суспільства; на питання «куди йдемо», «що будуюмо» соціум так і не дочекався вичерпних відповідей. Невизначеними лишилися й політичні символи, покликані бути інструментом легітимізації владних устремлінь. Вони або виразно обернені назад (бренди «відродження», «козацької слави» тощо), або є емблематичними, розрахованими на емоційне сприйняття. В обох випадках запропоновані візуальні коди у сегментованому, поляризованому суспільстві виконують радше роз'єднувальну, ніж консолідуючу функцію.

І, нарешті, висновок четвертий. Засоби масової інформації, за винятком хіба що ліберальних, у складний час загострення протистоянь не виявили достатньої консолідаційної налаштованості. Лишившись у своїй переважній більшості рупором настроїв, що

домінували у кожному з регіонів, вони вільно чи невільно підживлювали конфронтацію.

Наведені висновки підтверджуються і результатами численних опитувань і анкетувань, які проводилися після «помаранчевої революції». Пошлемося хоча б на узагальнений звіт за результатами фокус-групового дослідження, проведеного у ході реалізації проекту «Формування політики загальнонаціональної консолідації: регіональний контекст» (вересень 2005 р.) під егідою Канадської агенції міжнародного розвитку. Констатуючи наявність певних стереотипів щодо жителів інших регіонів, учасники опитування (мешканці Волині, Криму, Закарпаття, Донеччини, Одещини) не виявили виразних ознак нетолерантності і наголошували на тому, що модель протистояння Заходу і Сходу «нам просто нав'язали». Висловлювалися цікаві пропозиції на адресу ЗМІ — більше приділяти уваги регіональним новинам, професійно рекламувати українські міста, створювати цікаві історичні, культурні, молодіжні програми. Особливо наголошувалося на важливості організованих «перехресних» поїздок в регіони для отримання особистих вражень¹⁰⁵.

Події кінця 2004 р. і 2005 р. переконливо засвідчили: країна конче потребує загальнонаціональної консолідаційної стратегії. Можливість вироблення її після «помаранчевої революції» була як ніколи реальною: нова влада дістала вотум довіри, з нею пов'язувалися надії й очікування. Але політики з «помаранчевої» команди зрозуміли свою перемогу як можливість зосередити у своїх руках «все і назавжди». Вони не тільки не зробили жодного кроку назустріч тим, хто стояв на майданах під іншими прапорами, але й демонстративно усунули від влади на місцях тисячі професіоналів, заповнивши вакансії «своїми». Принцип «свій — чужий» став домінуючим не лише у кадровій, але й в економічній та гуманітарній політиці. За цих умов корупція, якій на словах оголошувалася нещадна війна, розквітла буйним цвітом. Реальним став кризовий сценарій розвитку, і вже через рік соціум опинився у стані всеосяжної кризи, гострішої навіть за ту, яка спричинила протистояння кінця 2004 р.

¹ Див., напр.: *Русакова О.Ф., Максимов Д.А.* Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса // *Полис*. — 2006. — №4. — С. 26–42; *Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ*. — Екатеринбург, 2006.

- ² Fairclough N. Discourse and Social Change. — London, 1992. — P. 64.
- ³ Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс — дві форми повсякденної комунікації // *Ситниченко Л.* Першоджерела комунікативної філософії. — К., 1996. — С. 84–85.
- ⁴ Буджурова Л. Про етичну журналістику: етнічні аспекти // *Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві.* — С. 232–234.
- ⁵ Гнатюк О. Прощання з імперією. — С. 61.
- ⁶ Див.: *Гаврилова М.В.* Политический дискурс как объект лингвистического анализа // *Полис.* — 2004. — №3. — С. 129.
- ⁷ *Водак Р.* Специальный язык и жаргон: о типе текста «партийная программа» // *Язык. Дискурс. Политика.* — Волгоград, 1998. — С. 24.
- ⁸ *Дейк Т.А. ван.* Расизм и язык. — М., 1989. — С. 4–7.
- ⁹ *Герасимов В.И., Ильин М.В.* Политический дискурс-анализ // *Политическая наука.* — 2002. — №3. — С. 61–63; *Демьянков В.З.* Политический дискурс как предмет политической филологии. — Там же. — С. 32–43; *Шейгал Е.И.* Семиотика политического дискурса. — М., 2004; *Гаврилова М.В.* Политический дискурс как объект лингвистического анализа. — С. 129–137.
- ¹⁰ Важно, чтобы работа не прекращалась... Интервью с академиком РАН В.С.Степиным ведет член-корреспондент РАН И.Т.Касавин // *Вопросы философии.* — 2004. — №9. — С. 52–66.
- ¹¹ Див., напр.: *Нагорна Л.П.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005; *Kulyk V.* Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse // *Ethnic and Racial Studies.* — 2006. — Vol. 29. — №2. — P. 287–292.
- ¹² *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — С. 238.
- ¹³ *Майборода О.* «Українська національна ідея»: інтегративні можливості віртуальності // *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років.* — К., 2002. — С. 349.
- ¹⁴ *Голос України.* — 2007. — 27 березня.
- ¹⁵ *Шкляр Л.* Інтеграційний потенціал національної ідеї в поліетнічному просторі України // *Наукові записки ІПіЕНД.* — Вип. 12. — К., 2000. — С. 58–71.
- ¹⁶ *Гриньов В.* Нова Україна, якою я її бачу. — К., 1995. — С. 15–65.
- ¹⁷ *Безклубенко С.* Національна ідея, державна доктрина, національний дух: до визначення понять // *Наукові записки ІПіЕНД.* — Вип. 6. — К., 1998. — С. 21–26.
- ¹⁸ *Гаврилова М.В.* Политический дискурс как объект лингвистического анализа. — С. 137.
- ¹⁹ *Волинь.* — 2004. — 2 вересня.
- ²⁰ *Слово і діло.* — 2005. — 4 березня.
- ²¹ *Репортер (Тернопіль).* — 2004. — 25 вересня.

- ²² *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — С. 275.
- ²³ Вільне життя (Тернопіль). — 2004. — 14 липня.
- ²⁴ Експрес (Львів). — 2004. — 26 серпня.
- ²⁵ Львівська газета. — 2005. — 15 березня.
- ²⁶ Вільне життя. — 2004. — 28 липня.
- ²⁷ Там само. — 2004. — 3 липня.
- ²⁸ Там само. — 2004. — 25 серпня.
- ²⁹ Репортер (Тернопіль) — 2004. — 23 жовтня.
- ³⁰ Рівне вечірне. — 2004. — 12 серпня.
- ³¹ Вільне життя (Тернопіль). — 2004. — 7 липня.
- ³² Волинь. — 2005. — 6 січня.
- ³³ Вільне життя. — 2004. — 27 жовтня.
- ³⁴ Там само. — 2004. — 28 липня.
- ³⁵ Львівська газета. — 2005. — 2 лютого.
- ³⁶ Вільне життя. — 2004. — 27 жовтня.
- ³⁷ Там само — 2005. — 30 березня.
- ³⁸ «2000». — 2005. — 30 січня.
- ³⁹ Дзеркало тижня. — 2005. — 29 січня.
- ⁴⁰ Див.: *Шаповал Ю.І.* Минуле і сучасне України у дзеркалі регіональної преси: від другої світової до «помаранчевої революції» // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. — С. 63.
- ⁴¹ *Литвин В.М.* Україна-2004. Події. Документи. Факти. Т. 3. — К., 2005. — С. 78–80.
- ⁴² Вільне життя. — 2004. — 1 грудня.
- ⁴³ Львівська газета. — 2005. — 31 травня.
- ⁴⁴ Там само. — 2005. — 28 жовтня.
- ⁴⁵ Волинь. — 2005. — 2 вересня.
- ⁴⁶ Львівська газета. — 2005. — 11 березня.
- ⁴⁷ Там само. — 2005. — 15 березня.
- ⁴⁸ Там само. — 2005. — 12 травня.
- ⁴⁹ Вільне слово (Житомир). — 2005. — 2 липня.
- ⁵⁰ Полтавська думка. — 2005. — 30 липня.
- ⁵¹ Правда Придніпровья (Днепропетровск). — 2004. — 2 и 16 сентября.
- ⁵² Вільне слово (Житомир). — 2004. — 10 грудня.
- ⁵³ Полтавська думка. — 2005. — 11 березня, 18 лютого.
- ⁵⁴ Народне слово (Кіровоград). — 2004. — 21 грудня.
- ⁵⁵ Полтавська думка. — 2005. — 10 червня.
- ⁵⁶ Хочу все знати (Вінниця). — 2005. — 15 січня, 21 лютого.
- ⁵⁷ День. — 2005. — 9 вересня.
- ⁵⁸ Днепровская правда. — 2004. — 20 августа.
- ⁵⁹ День. — 2005. — 9 вересня.
- ⁶⁰ Чернігівський вісник. — 2004. — 16 грудня.
- ⁶¹ «2000». — 2005. — 28 октября.

- ⁶² Народне слово (Кіровоград). — 2005. — 18 січня, 22 лютого.
- ⁶³ Днепровская правда. — 2004. — 17 декабря.
- ⁶⁴ Хочу все знати. — 2005. — 14 травня.
- ⁶⁵ День. — 2005. — 21 жовтня.
- ⁶⁶ МИГ (Запоріжжя). — 2004. — 2 вересня.
- ⁶⁷ Верже (Запоріжжя). — 2004. — 8, 15, 29 липня.
- ⁶⁸ «2000». — 2005. — 30 сентября.
- ⁶⁹ Там само. — 14 октября.
- ⁷⁰ Панорама (Суми). — 2004. — 29 жовтня.
- ⁷¹ Вечерний Николаев. — 2004. — 25 сентября.
- ⁷² Донбасс. — 2004. — 28 октября.
- ⁷³ Панорама. — 2005. — 2 і 23 лютого.
- ⁷⁴ Там само. — 2 березня, 17 червня.
- ⁷⁵ Вечерний Донецк. — 2005. — 12 января.
- ⁷⁶ День. — 2005. — 8 вересня; Дзеркало тижня. — 2005. — 22 жовтня.
- ⁷⁷ Донбасс. — 2005. — 12 марта.
- ⁷⁸ Запорізька Січ/Перекур. — 2005. — 3 березня.
- ⁷⁹ Український Південь (Миколаїв). — 2004. — 9–16 вересня.
- ⁸⁰ Гривна (Херсон). — 2005. — 17 лютого.
- ⁸¹ Донбасс. — 2004. — 30 сентября.
- ⁸² Вечерняя Одесса. — 2005. — 29 марта.
- ⁸³ «2000». — 2005. — 22 апреля, 18 марта.
- ⁸⁴ Донецький кряж. — 2005. — 22 апреля.
- ⁸⁵ День. — 2005. — 22 жовтня.
- ⁸⁶ Там само. — 2005. — 30 червня.
- ⁸⁷ Дзеркало тижня. — 2005. — 2 липня.
- ⁸⁸ Вечерний Донецк. — 2005. — 2 февраля.
- ⁸⁹ Донбасс. — 2004. — 4 декабря.
- ⁹⁰ Молодогвардеец. — 2005. — 8 июня.
- ⁹¹ Верже. — 2005. — 21 квітня.
- ⁹² Первая Крымская. — 2005. — 11 марта.
- ⁹³ *Семена М.* Досвід і помилки кримської преси під час формування, розвитку та усунення напружених конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин (1995–2002 роки) // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — С. 272.
- ⁹⁴ *Панчук М.* Проблема інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство на сторінках регіональної преси // Наукові записки ІПіЕНД / Курасівські читання — 2005. Вип. 30. — К., 2006. — С. 315–323.
- ⁹⁵ Крымская правда. — 2005. — 23 августа.
- ⁹⁶ Там же. — 2004. — 13 марта.
- ⁹⁷ Там же. — 2004. — 17 марта.
- ⁹⁸ День. — 2004 — 2 березня; Дзеркало тижня. — 2004 — 7 лютого.

Розділ 4. Регіональні ідентифікації у медіапросторі

⁹⁹ Крымская правда. — 2005. — 22 июля.

¹⁰⁰ Там же. — 2004. — 29 декабря; 2005. — 30 июня.

¹⁰¹ Там же. — 2005. — 8 апреля.

¹⁰² Дзеркало тижня. — 2005. — 12 лютого.

¹⁰³ День. — 2004. — 8 грудня.

¹⁰⁴ Донецкий края. — 2005. — 10 июня.

¹⁰⁵ Узагальнений звіт за результатами фокус-групового дослідження // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 280–301.

РОЗДІЛ 5 ІДЕНТИФІКАЦІЙНА СКЛАДОВА СИСТЕМНОЇ КРИЗИ 2006–2008 РР.

1. Кризова свідомість як суспільний феномен

Хоч з яких позицій підходити до оцінки «помаранчевих потрясінь», не можна не бачити того, що їхній вплив на перебіг подальших подій і на спрямованість ідентифікаційних практик виявився визначальним. Ніякою мірою не посягаючи ні на відносини власності, ні на характер політичного режиму, грудневі події 2004 р. революціонізували сферу свідомості. Незалежно від того, на яких майданах стояли люди, вони серцем відчували: зміни можливі, і багато що залежить від активної позиції кожного. Інша річ, що реалізувати ідеї Майдану соціум довірив політикам, сильним у риторичі, але мало обізнаним із тонкощами мистецтва консолідації. Усвідомлення величезною масою людей того, що «разом нас багато», вимагало від політичної еліти рішучих кроків у напрямі формування культури громадянськості. Натомість було обрано стратегію «революційної доцільності» із вибудовою нових ліній розмежувань.

Наскільки це небезпечно, соціум зрозумів не відразу. Ейфорія від здобутої перемоги засліплювала, стимулювала настрої реваншу. Дії за революційною логікою подобалися насамперед уявною простотою: якщо нас справді багато, на правові норми можна не зважати. Дуже скоро з'ясувалося, що досягнутий на цій основі політичний компроміс нетривкий, а вихід за межі правового поля загрожує загостренням іманентно присутніх в українському суспільстві кризових явищ, які нікуди не зникли.

Поняття «криза» перетворилося на тривіальне кліше задовго до подій осені й зими 2004 р. У контексті цивілізаційних зрушень, з якими зустрілося людство наприкінці ХХ століття, кризова свідомість заявила про себе як реакція на неадекватність викликів і відповідей. Крах класичних схем раціоналізму — із непохитною вірою у нездоланність прогресу як такого, усвідомлення величезних ризиків, що є зворотним боком здобутків цивілізації, змусили кращі уми людства вдатися до перегляду старих і вироблення нових парадигм самоорганізації соціумів. Однією з найбільш продуктивних моделей стала «філософія подолання» — вироблення

широкого набору пропозицій і проектів, ґрунтованих на осмисленні хиб і вад цивілізації й породжуваних нею небезпек. У цьому контексті поняття «криза», що упродовж десятиріч перебувало у науковому дискурсі у вигляді метафори, набуло статусу основоположної світоглядної категорії і стало одним з ключових концептів соціогуманітаристики.

Стародавня грецька філософія ввела в обіг поняття «криза» на означення поворотного пункту, від якого бере початок розв'язання якоїсь складної проблеми. Надалі за ним утвердилося значення не лише переломного етапу еволюції, але й тяжкої хвороби, у тому числі й соціальної. Наука навчилася аналізувати фази кризи, прогнозувати її наслідки. Але й понині проблемне поле цієї категорії належним чином не визначене — насамперед тому, що відсутнє уявлення про «нормальність», з якою має порівнюватися кризовий стан. Спроби наукового окреслення цього поля йдуть у напрямі від уникнення оцінок типу «колапс», «катастрофа» до зображення кризи як майже нормального явища, як порушеної рівноваги, що веде до творення нової якості. Домінуючим все ж є визначення кризи як «загрозливої ситуації, свідчення певної аномалії ... проблеми, що вимагає негайного розв'язання»¹.

Теоретичні узагальнення «кризової свідомості» істотно різняться за своєю тональністю, але зараз можна вже впевнено говорити про наявність «філософії кризи», загальної методології пізнання й інтерпретації кризових періодів. Її витоки сягають доробку В. Дільтея, який осмислював проблему в руслі «старіння нації», та Г. Зіммеля, який виводив конфліктність із «жадоби нових форм». Сучасні філософські трактування криз спираються здебільшого на синергетичні уявлення про «точки біфуркацій», а також на запропоновані теоретичною фізикою моделі ентропії. Популярні й стабілізаційні моделі, що намагаються подолати «безвихідь кризової свідомості».

Більшість політологів не вважає кризи чимось неординарним, таким, що становить проблему для демократичних суспільств. У молодих демократіях кризи здатні бути детонатором суспільних ініціатив. Небезпека виникає там, де зайняті переділом влади і власності еліти схильні до перетворення криз в інструмент демонтажу ще не зміцнілих підвалин громадянського суспільства. Якщо ситуація до того ж перебуває під потужним зовнішньополітичним впливом, протиборство еліт може становити серйозну загрозу національній безпеці.

Теорії ідентифікаційних криз базуються на дослідженні розбіжностей духовно-світоглядних і ціннісних орієнтацій та інтерпретацій, а також чинників конфліктогенності, що виникають на цьому ґрунті. Ідентифікаційні кризи вважаються найглибшими з-поміж інших криз в орієнтаційній сфері політики, що пояснюється насамперед їхнім синкретичним характером. Несформованість суспільних цілей тягне за собою незбіг поглядів на оптимальний шлях розвитку, оціночних стереотипів, порівняльних моделей, а це, у свою чергу, продукує найрізноманітніші — інституційні, ціннісні, статусні, рольові — конфлікти. Ідентифікаційна конфліктність небезпечна тим, що тут слабо діє раціональна мотивація; протиборство найчастіше вибудовується за принципом «хто не з нами, той проти нас».

Найглибші витоки ідентифікаційних криз, які визначають стан суспільної атмосфери упродовж усього періоду української незалежності, слід шукати у незавершеності процесу політичного самовизначення країни. Йдеться не про національне самовизначення як обрання шляху незалежного розвитку, а про консенсус еліт і громадян щодо вибору моделі геополітичного й цивілізаційного позиціонування і основних параметрів внутріполітичної стратегії. Оскільки такий вибір визначається не стільки формами ресурсної мобілізації і владно-розподільчих відносин, скільки ціннісно-ментальними характеристиками середовища, регіональний чинник відіграє у цьому процесі далеко не останню роль. Незавершеність процесу формування української нації-держави є, з одного боку, наслідком різноспрямованості ціннісних систем і інтересів місцевих еліт, а з другого — гальмом на шляху вибудови такої ієрархії ідентичностей, яка б забезпечувала розв'язання консолідаційних завдань.

Про кризу ідентичності прийнято говорити у тих випадках, коли неспівпадіння базових цінностей і орієнтаційних пріоритетів починає загрожувати розбалансуванню системи суспільних відносин і руйнуванню тих каналів, які забезпечують зв'язок соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою. Відсутність узгодженого «суспільного проекту» за таких умов обертається «ціннісним колапсом», конфронтаційною взаємодією різних суспільних сил, правовим нігілізмом, управлінським хаосом. Найчастіше ідентифікаційні кризи знаходять свій прояв у тому, що індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок перебувають у стані постійної конфліктної

взаємодії, створюючи критичний рівень взаємного накладання справжніх та уявних деформацій. А постійна ескалація конфліктів створює ефект їхньої генералізації — із переходом з одного рівня на інший.

Блискучий аналіз наслідків, які тягне за собою криза ідентичності, знаходимо у Л. Пая та С. Роккана. На прикладах ідеал-типових недосконалих держав, які перебувають у перехідному стані, ними ще у 70-х рр. минулого століття було простежено шість взаємопов'язаних криз, першоосною яких є криза ідентичності. Спочатку, за Рокканом, виникає «криза спільного розуміння ідентичності». Особливо гостро вона виявляється у нововиниклих державах; для останніх є принципово важливим, щоб громадяни визнали територію, яку вона займає, своєю справжньою батьківщиною. Кожен індивід має зрозуміти, що його персональні ідентичності значною мірою визначаються ототожненням з цим територіальним простором. Якщо ж із національно-громадянською ідентичністю успішно конкурують ті, що базуються на інтересах етнічних, регіональних чи лінгвістичних груп, люди відчують себе немовби поміж двома світами. На цій основі здатен поглибитися конфлікт між патріархальними почуттями й космополітичними практиками; відсутність міцного відчуття громадянської ідентичності робить національну державу недосить сталою².

Саме за таким сценарієм розгорталася, починаючи з середини 90-х рр., гостра ідентифікаційна криза в Україні, потягнувши за собою і цілу серію політичних криз. Уже на п'ятому році незалежності стала очевидною неспроможність влади запропонувати соціуму привабливий консолідаційний проект, який би адекватно відповідав викликам часу. Концепти «національного відродження» і «розбудови держави», виразно обернені в минуле, виявилися малопривабливими, а орієнтація на цінності «ринкового кодексу» — культ купівлі-продажу, нестримного споживацтва, сумнівних задовольень — запустила небезпечний маховик суспільної деморалізації. Миттєве заміщення усталених ціннісних систем «антицінностями» породило стан розгубленості й перманентної невизначеності, а уведена елітами в обіг принизлива доктрина «виживання» блокувала процеси самоорганізації і зрештою стала одним з головних чинників соціальної дезадаптації. Відсутність у влади чіткої стратегії національного розвитку і геополітична «двовекторність» створили сприятливий фон для поглиблення «розколотості» суспільної свідомості, яка невдовзі набула досить чіткого географічного виміру.

Дестабілізуючими за своєю суттю виявилися і запропонований владою проект «навздогінної модернізації», явно непридатний для українських умов, і намагання діяти в руслі західної інституційної демократії. Бездумне копіювання західної моделі «поділу влад» зрештою призвело до утвердження в Україні режиму змагальної олігархії (термін Р. Даля) — з надмірними повноваженнями Президента та його апарату і крайньою слабкістю судової гілки влади. Наслідком стали нерозчленованість влади і власності, верхівкові елітні змови, безпрецедентні масштаби корупції, незакоріненість правосвідомості, зниження рівня соціальної компетентності. А такий стан, у свою чергу, провокує політичних акторів на вихід за межі правового поля, дії за логікою «революційної доцільності», застосування витончених маніпулятивних стратегій. Корозійний вплив політтехнологій створює, використовуючи визначення англійського знавця українських реалій Е. Вілсона, політичну культуру некоректності, коли політика розглядається як продовження війни іншими засобами³. Зрештою консолідаційні завдання взагалі виносяться «за дужки» реальної політики.

В одній з попередніх робіт автору вже доводилося писати про ті ознаки ідентифікаційної кризи, які об'єктивно тягнуть за собою розбалансування системи суспільних відносин і конфронтацію різних політичних сил. На якомусь етапі терміни «диференціація», «суперечність» перестають бути адекватними усій складності ситуації, поступаючись місцем формулі «розколу». Коли поляризація соціуму вибудовується за принципом «свій — чужий», нормою стає відмова від компромісів і навіть готовність заохочувати крайні форми ворожості щодо опонентів, «війни на знищення»⁴.

Навряд чи справедливо зводити основу небезпечної біполярності до дії суб'єктивних чинників. Самі особливості нагромадження капіталу — з практичною відмовою держави від підтримки національного підприємництва — сприяли неухильному посиленню позицій посередників, байдужих до національної ідеї. Обрана владою економічна стратегія не забезпечила припливу великого інвестиційного капіталу, але загострила міжкланову боротьбу тіньових структур. Зрештою сталося те, що М. Розумний, можливо, надто жорстко, але досить влучно позначає метафорою «присмерковий середньовічний інтер'єр». «В Україні сформувалася типова феодална структура влади, ознаками якої є: а) постійна боротьба окремих груп за «престол»; б) взяття під контроль окремими угрупованнями «удільних» регіонів; в) жорсткі, насильницькі дії,

спрямовані на знищення противника; г) високий рівень корпоративізації еліти, тенденція до замикання кола «посвячених» та тих, що увійшли «в долю»; д) апеляція до нижчих інстинктів підконтрольної маси — улещування або залякування»⁵.

Можна погоджуватися або ні з вписуванням вітчизняної клановості в логіку феодальних ритуалів, але її несумісність із викликами сучасної доби сумніву не підлягає. По суті клієнт-патрональні відносини відтворюють схему залежності «сюзерен — васал», і про цей «неофеодальний стан» вітчизняного елітного середовища соціологи говорять уже кілька років. Українські клани — продукт невідповідності запозичених інституційних зразків реаліям неформованих ринкових відносин і апетитам нововиниклих бізнесових структур. Що ж до влади, то, попри постійну риторику на теми небезпек «тінізації», вона практично нічого не робила (і не робить досі) для зменшення регіональних диспропорцій, вдосконалення відносин по лінії «центр — регіон», забезпечення фінансової автономності місцевого самоврядування. Поява кланового «дефолтного плюралізму» (термін Е. Вілсона) у цих умовах була легко прогнозованою і створила майже непереборні труднощі на шляху консолідації еліт. Якщо додати до цього синдром «реформаційного виснаження» (М. Шульга), стан загальної загальмованості й аномії, критичне зниження рівня національної самоповаги, стає зрозумілим: говорити про консенсус щодо національних цілей і перспектив не доводиться.

Безпрецедентно високий рівень регіональних диспропорцій зафіксовано в експертній доповіді «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». В обсязі реалізованої промислової продукції за січень — серпень 2007 р. 71,2% припадало на шість промислових східних областей, причому питома вага однієї лише Донецької області становила 20,4%. Диференціація між регіонами за показником обсягу реалізованої промислової продукції на одну особу за той же період становила 13,2 разу (Дніпропетровська область — 16472,4 грн., Чернівецька — 1248,9 грн.)⁶.

Такі диспропорції не можуть не тягнути за собою падіння авторитету держави в очах громадян. За даними опитування 2007 р., проведеного Центром ім.О. Разумкова, значна частина жителів Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до своїх співвітчизників, що мешкають у Західному та Центральному районах країни.

Лише 16% респондентів почуваються господарями своєї держави, 76% такого відчуття не мають. Лише 19% пов'язують з Україною свою соціальну перспективу, 69% такої перспективи не відчують. Все це змусило авторів щойно згадуваної аналітичної доповіді визнати: брак єдиних «правил гри» та авторитетного, всіма визнаного арбітра в особі держави формує недовіру у відносинах між громадянами, етнокультурними та іншими групами, регіонами. Чимало понять та ключових інструментів, потрібних для формування демократичної ідентичності, виявилися незатребуваними або навіть частково скомпрометованими. Це стосується насамперед таких понять, як патріотизм, чесність і моральність політики, верховенство права і справедливість суду, політична реформа тощо⁷.

Німецька дослідниця К. Ціммер знайшла, на наш погляд, вдалий ключ до аналізу політичних систем пострадянського типу, вмістивши їх у контекст дослідження логіки неопатрімоніального політичного процесу. Неопатрімоніальний режим пов'язується нею із відсутністю відокремлення державних і приватних сфер та переважанням особистих мереж над правовими нормами. Нехтування асиметріями влади породжує загальну непевність, яка репродукується і врешті-решт стає інституалізованою⁸.

Неопатрімоніальна бюрократія структурується на основі регіональних кланових і сімейно-родинних зв'язків, являючи собою складну піраміду різноманітних патронатів, вибудовуваних на основі клієнтелізму. У реальній «партії влади» стрижневі позиції належать учасникам клієнтарно-патронажної мережі, яка утворюється навколо слабкої держави; практично за таким самим алгоритмом діє й опозиція. У рамках парламентського процесу відбувається не змагання партійно-політичних альтернатив, а боротьба різних фракцій неопатрімоніальної бюрократії за монополізацію чи перерозподіл тих чи інших секторів названих мереж. За висновками вітчизняних аналітиків, така система звела до мінімуму самостійний доступ автономних суспільних груп до центру і позицій контролю над розподілом ресурсів. Демократичні механізми виборів і політичної участі за цих умов розмиваються і втрачають сенс⁹. Значною мірою нівелюються ідеологічні відмінності, внаслідок чого природна для демократичного суспільства змагальність ідеологій підмінюється кулуарними угодами. Суспільство реагує на все це наростанням явищ дратівливості й агресивності, поєднаних із соціальним інфантілізмом. А на елітному рівні дедалі більше утверджується своєрідна «культура гіперреальності»

(Ж. Бодріяр) — із домінуванням імітаційних практик і фальшивих симулякрів.

Симулякри, які заповнили простір політики, являють собою тим більш небезпечне явище, що можуть відтворювати уявлену реальність на різних рівнях і у різних контекстах. Принципом існування «віртуальної трансреальності» стає процес примноження «беззмстовних сутностей», «оперативних копій». «Революція симуляції» не тільки усуває кордон між реальністю й ілюзією, але й створює суспільний простір, в якому неможливо провести грань між правдою й оманю. Будь-який політичний скандал роздувається до такої міри, що суспільство перестає відчувати різницю між моральністю й аморалізмом. А на масовому рівні такий стан породжує цілковиту деградацію цінностей, порушення усіх принципів приватності, нерозрізнення добра і зла. «Пустеля розростається», виникає «енергетичний глухий кут»¹⁰.

Наростанню небезпечних явищ неопатрімоніальних розмежувань і зануренню в атмосферу всюдисутніх симулякрів можна було б запобігти, якби на елітному рівні існувало розуміння важливості зваженої й реалістичної гуманітарної політики з пріоритетами людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, толерантності, налаштованості на взаєморозуміння. Особливо важливо було знайти оптимальний модуль ставлення до радянського досвіду — з його безсумнівними вадами і незаперечними здобутками. На жаль, саме по лінії ставлення до цього досвіду вибудовувалися все нові лінії розмежування, знов-таки насамперед регіонального. Мешканцям Сходу й Півдня України було важко зрозуміти не лише гостру антиросійську налаштованість еліт західного регіону, але й готовність центральної влади заперечувати будь-яку спадковість нової України щодо УРСР. Соціологи відразу ж зареєстрували появу у цьому контексті відчуття втрати цілісності соціуму, «групової анклавності», деформації регіональних моделей поведінки, синдром «конфліктних очікувань». У політичному й науковому дискурсах з'явилися поняття дезінтеграції, дегуманізації, інволюції. Проте для мінімізації їхніх негативних наслідків практично нічого не робилося.

Відсутність продуманої інформаційної і мовно-культурної стратегії держави, заангажованість відверто «поділених» засобів масової інформації, викривлені критерії успіху («вміння жити») в літературі — все це створило систему «віртуальних» орієнтирів і подвійної моралі. Антикультура «реальної віртуальності» (термін

М. Кастельса), створювана заангажованими засобами масової комунікації, продукує викривлені образи суперника і пропагує принципову відмову від компромісів. Внаслідок втрати об'єктивних критеріїв оцінок навіть самі поняття прогресу і регресу, розвитку і деградації виявилися розмитими, не підвладними об'єктивному аналізу у руслі соціальної теорії.

Співвідношення моралі й політики в усі часи було предметом гострих дискусій. Твердження про те, що політика не може не бути аморальною, «брудною», завжди використовувалося нечесними політиками для самовиправдання. А проте аморалізм у політиці — явище надзвичайно небезпечне, бо перекриває шлях суспільному діалогу. Моральна дискредитація суперника — перший крок, який розчищає дорогу до насильства. Досить оголосити політику опонента підступною, злочинною, «бандитською», щоб наглухо закрити канали для спільних дій. Падіння культури моральної оцінки у період гострих зіткнень 2004 р. створило настільки неперехідну межу між «нашими» й «не нашими», що продуктивна співпраця в парламенті виявилася проблематичною.

Утім, такий погляд на причини дисбалансів і протистоянь на вітчизняному елітному рівні був би все-таки спрощеним. Те, що сталося в останні два-три роки, слід сприймати не стільки як результат неспроможності еліт вибудовувати домовленості й компроміси, скільки як наслідок відсутності узгодженого «суспільного проекту», без якого соціум приречений на «рух у різні боки». Як було показано вище, тріщини, що обумовлювали ймовірний етносоціальний розкол, закладалися у фундамент держави. Оскільки питання «куди йдемо?» не дістало адекватної відповіді, суспільний ідеал вибудовувався в різних частинах України за гостро відмінними матрицями. Ціннісно-нормативний і комунікаційний потенціал національно-громадянської ідентичності виявився за цих умов надзвичайно слабким. «Розколота свідомість» створила сприятливий ґрунт і для суспільної аномії, і для витончених технологій маніпулювання масовою свідомістю.

Великою проблемою українських еліт (як управлінських, так і інтелектуальних) є орієнтаційність, нерозуміння важливості самодостатності й стимулів саморозвитку. Україна постійно балансує між різними векторами, відкладаючи «на потім» вироблення бодай якихось стратегічних завдань. Незалежно від ракурсу бачення майбутнього обидва «українські проекти» хибують на синдром залежності і не надають серйозного значення ані принципам

позиціонування країни у не надто прихильному до неї європейському світі, ані пошукам механізмів самореалізації. «Українськість» може виступати у ролі головного критерію життєздатності, може взагалі розглядатися як щось незручне й неістотне — в обох цих крайнощах відсутнє головне: розуміння того, що поза технологічною модернізацією й орієнтацією на конкурентоспроможність Україна як держава-нація не має перспектив.

Малоуспішний пошук національно-громадянської ідентичності зробив Україну класичним прикладом нестабільності соціальної ідентифікації — явища, яке соціологи розглядають як типову хворобу багатьох сучасних суспільств. У кожному соціумі борються орієнтації на порядок (стабільність) і на розвиток (соціальні зміни, що розхитують стабільність). Так само взаємодіють орієнтації на рівність (соціальну справедливість) чи на свободу (підприємливість). Баланс між цими орієнтаціями складається історично, а також внаслідок певних ідеологічних чи організаційних зусиль. Соціальні ідентифікації у відносно стабільних соціумах зазнають значного впливу певної нормативної інституційної системи. Там же, де влада не вміє або не бажає створити ефективну систему зворотного взаємозв'язку між собою і соціумом, не виключені неконтрольовані викиди соціальної енергії, які загалом вкладаються у поняття «дестабілізація».

Термін «дестабілізація» донедавна майже не фігурував в українському науковому дискурсі. Впродовж «десятиріччя Кучми» суспільству посилено нав'язувалася думка про стабільність як головне досягнення влади. І хоч соціально-психологічний клімат середині країни далеко не завжди був помірно теплим, все ж соціуму вдавалося уникати серйозних ускладнень, здатних загрожувати національній безпеці. Але за зовні спокійним фасадом ішов інтенсивний процес визрівання «критичної маси нестабільності», який виявлявся у складних переідентифікаціях, прискореній маргіналізації суспільства, розхитуванні моралі, появі своєрідного ідеологічного вакууму. Конфлікт мотивацій, стратегій, інтерпретацій поступово визрівав, але до певного часу замикався на елітному рівні.

Зрештою ідея свободи вийшла на поверхню суспільного життя і в сукупності з прокламованими ідеями «очищення» стала могутнім чинником активізації масової свідомості. Але «живильний дух Майдану», про який так багато говорилося й писалося, не дістав втілення у жодній конкретній програмі, не кажучи вже про якусь

осмислену систему дій. Ті строкаті політичні сили, що прийшли до влади внаслідок «помаранчевої революції», не тільки виявилися не в змозі здолати ідентифікаційну кризу, але своїми невірними діями сприяли її поглибленню. Вже восени 2005 р. дестабілізація виявила себе як реальна загроза, набуваючи форми протистояння управлінських структур, руйнування нормальних способів політичного регулювання. Супутником цих явищ стали настрої розчарування, фрустрації, які межують або з політичною апатією і соціальним цинізмом, або з надмірною дратівливістю і схильністю до девіантної поведінки.

2. «Постпомаранчева» Україна: брак стратегічного мислення і пастки віктимізації

Аналізуючи джерела неефективності політичних режимів у контексті ідентифікаційних криз, політологи звертають увагу і на системні, і на ситуаційні чинники. В українському випадку криза влади є системною — сам тип організації влади зумовлює стан перманентних розбалансувань, гострого протистояння на верхніх щаблях управління. Якщо ж говорити про ситуаційний чинник, який зумовив особливу гостроту політичних криз 2005–2008 рр., то тут на перше місце слід поставити брак стратегічного мислення у провідних політичних акторів. Крізь призму популярних нині в політичних науках теорій «обмеженої раціональності» картина має такий вигляд: розгублені політики у загрозливих для себе ситуаціях не утруднюють себе пошуком оптимальних стратегій, переймаючись здебільшого питаннями процедури й іміджу. Чим більш вразливою (з погляду ресурсів і можливостей) є позиція політика, який приймає те чи інше рішення, тим більша вірогідність того, що він буде керуватися власними суб'єктивними відчуттями і тими варіантами вибору, які у даний момент уявляються йому задовільними.

Застосування такого підходу до української ситуації підводить до висновку: з багатьох можливих варіантів стратегії обиралися далеко не найкращі. Президент надто захопився зовнішньою атрибутикою і не зумів підтвердити на ділі той образ ділового, прагматичного, чесного політика, який вибудовувало його оточення. Він продовжував «грати» на уже освоєному «західному» полі і не спромігся стати президентом і для південного сходу країни. І, що

найгірше, соціум був зорієнтований не на інновації і пошук привабливих моделей організації цивілізованого співжиття, а на оплакування минулих травм і пошук ворогів. Постійне звертання до «національних травм», яке надто часто служить досягненню короткочасних політичних цілей, відлунує у колективній свідомості своєрідним «лакримогенезисом» (термін М. фон Гагена) — постійним «жалобним плачем» з приводу віковичних втрат і страждань українців.

Про виразні ознаки «лакримогенезису» в культурі вітчизняної історичної пам'яті мова йтиме далі. Тут зауважимо: коли у полон такого світобачення потрапляють політики, це обертається втратою критеріїв діловитості й об'єктивності. Тверезий аналіз викликів сучасності з відповідним конструюванням стратегій конкурентоздатності підмінюється атрибутивним пошуком джерел минулої величі і сил, які в різні часи ставали на заваді самореалізації українців. Політичний і ідеологічний простір заповнюється імітаційними моделями, переважно з конфронтаційним забарвленням. Локуси історичних досліджень зміщуються у бік привабливості або потенційної бажаності тих чи інших трактувань. Ситуацію ускладнює позиція ЗМІ, які розглядають історію як комерційний продукт. Історичне знання знецінюється, перетворюється у сумнівної якості інформацію або свідому дезінформацію.

Поняття «гуманітарний гегемонізм», яким позначають такий напрям політики й історіографічних рефлексій щодо неї, відбиває усвідомлення тверезо мислячою частиною соціуму небезпеки заміни реального історичного знання штучно вибудовуваними на основі безальтернативних тлумачень квазіобразами із пошуком винних на стороні. Довільно інтерпретоване минуле з героїзацією насильства і сакралізацією сумнівних постатей не тільки формує в суспільстві викривлену «віктимну свідомість» і поглиблює лінії розмежувань, але й здатне серйозно ускладнювати процес позиціонування України у колі сусідів.

Ключ для розрізнення пошуку істини, з одного боку, й цілеспрямованого інформаційно-пропагандистського впливу, з другого, пропонує сучасний конструктивізм. Щоб уникнути «анархії цінностей», варто навчитися розглядати феномен ідентифікації у системі своєрідного культурного відбору. За А. Вендтом, етноси і країни розрізняються за ознаками того, яка ідентичність приписується «іншому» — ворога (культура Гоббса), суперника (культура Локка) чи друга (культура Канта)¹¹. Щоправда, Вендт залишає відкритим

питання про джерела і витoki формування саме таких ідентичностей. Очевидно, що в основі цього явища — не лише конфлікт інтересів, але й увесь комплекс світоглядних і психологічних невизначеностей, пов'язаних не в останню чергу з осмисленням минулщини. Адже у кожного народу є власний травматичний досвід. І лише традиції політичної культури здатні продиктувати йому стратегію ставлення до цього досвіду: брати відповідальність за той чи інший перебіг подій на себе чи віднести його на рахунок «підступів зовнішніх ворогів» із пред'явленням їм відповідних претензій.

Сказане жодним чином не є посяганням на пониження чи заперечення ролі культурної пам'яті в житті суспільства. Навпаки, в міру того, як світ глобалізується і в ньому небачено зростає ступінь тривожності, зростає роль культурної пам'яті як слідів минулого, матеріалізованих у священних текстах, епосі, історичних хроніках, символах і алегоріях. Їхнє інструментальне призначення — конструювати ідентичність шляхом постійних нагадувань про героїку «старих часів», реставрації історико-етнічних символів, місцевих традицій. Без спільної культурної пам'яті навряд чи варто говорити про національно-громадянську ідентичність. Але якщо соціум всерйоз дбає про її укорінення, він повинен розуміти небезпеку перетворення травмуючих спогадів в інструмент політичної боротьби. Адже історія вже не раз доводила, що травмована соціетальна психіка породжує непередбачувані моделі політичної поведінки.

Вразливість колективних ідентичностей, що пережили «трансформаційний шок», у сучасній соціальній антропології позначається поняттям «культурна травма». На матеріалі ціннісних криз у США та Західній Європі цей феномен проаналізували А. Нейл та Дж. Александер, у контекст змін на посткомуністичному просторі його поставив П. Штомпка. Останній порівнює культурну травму із виверженням вулкану, що вносить сум'яття у повсякденність і зумовлює кардинальну зміну поведінських реакцій. Як дискурсивний акт соціокультурної саморефлексії вона знаходить свій прояв у чіткому відмежуванні «свого» від «чужого», в полярних (у категоріях «правильне/неправильне») оцінках реальних подій. Це означає, що поляризація в суспільстві досягає такої межі, коли агресивність виходить назовні.

Український соціум пережив у 90-х рр. гостру кризу цінностей, але до президентських виборів — 2004 правомірність застосування до її аналізу концепту «культурна травма» уявлялася сумнівною.

На фоні значного перегрупування політичних сил і «викидів агресивності» у ході і після виборів, а особливо під час політичної кризи 2007 р., про значний вплив пережитих соціумом «культурних травм» на суспільну свідомість можна говорити цілком упевнено. Принаймні в такий спосіб легше пояснити ту глибину кризи соціальної ідентичності, яка на елітному рівні проявляється у втраті відчуття реальності й співвідповідальності, а на масовому — у спонтанних протестних реакціях на фоні суспільної аномії.

Ризики й небезпеки, зумовлені «посттравматичністю», посилює психологічна втома населення і спричинена нею підвищена сугестивність (схильність до навіювання). В умовах, коли чи не єдиним «вікном у світ» для переважної більшості громадян є телевизор, надмір демагогії і насильства на екранах діє як сильний подразник. Людина у сугестивному стані схильна вірити міфам і нашвидкуруч скомпонованим легендам; сподівання на «прихід месії», здатного розрубати тугий вузол проблем, стає домінантою суспільної свідомості. Якщо взяти до уваги, що система маніпулювання свідомістю в Україні базується на дозованій напівправді/напівбрехні і що відверта дезінформація спрямовується проти уявного ворога, поляризуючий ефект її дії стає очевидним. Засліплені жадобою влади політики підрубують у такий спосіб гілку, на якій сидять, бо конструктивна взаємодія з учорашніми «ворогами» після перейдення певної межі стає неможливою.

Сучасні кризові події в Україні неможливо пояснити без усвідомлення глибини ціннісного конфлікту, тісно пов'язаного із невизначеністю її політичних перспектив. Частина надто строкатого українського суспільства, сформованого на межі двох культур і навіть, певною мірою, двох різновекторних цивілізацій, опинилися зрештою на різних ціннісно-смыслових горизонтах. Вони послуговуються різними семантичними категоріями, мають відмінні уявлення про оптимальні зовнішньополітичні орієнтації, віддають перевагу різним міфологемам. У їхній історичній пам'яті міцно закарбоване відмінне бачення «добра» і «зла». Які викривлені образи ворога можуть виникати на цій основі у свідомості зневіреної, доведеної до стану відчаю людини, залежить від її особистого досвіду і загального стану політичної культури.

Наблизитися до розуміння стану індивідуальної й колективної психіки за умов перманентних політичних криз допомагає теорія психофрактальних матриць, що її розробляють вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології. Від тих базових матриць,

якими керуються члени того чи іншого сегмента суспільства, залежить характер системи і тип соціальних зв'язків. «Неусвідомлено будь-яка матриця абсолютизує і нав'язує всім виконавцям її вищої волі свої правила гри, свою картину світу, свої цінності і норми поведінки... Людина, яка потрапляє у фрактальні угруповання, породжені певною матрицею, автоматично включається в атмосферу запрограмованих нею смислів і правил гри, в певну ідеологію існування»¹². Коли ж ієрархія ідентичностей однієї частини суспільства вступає у гостру суперечність з відповідними орієнтаційними настановами іншої, ідентифікаційна криза обов'язково тягне за собою кризу легітимності. Згадаємо один з постулатів П. Бурдьє: саме ідентичність забезпечує легітимність, і соціальний мир у суспільстві існуватиме рівно стільки, скільки держава буде спроможною відтворювати умови, адекватні ідентифікаційним запитам різних суспільних груп¹³.

У руслі соціально-психологічних підходів досить легко відшукати і відповідь на запитання про те, що відбувається, коли правителі не вміють або не бажають гармонізувати індивідуальні й колективні ідентичності. Як правило, у таких випадках бере реванш колективне несвідоме, повертаючись у формі різних культів та -ізмів. Психічна енергія Майдану, пише О. Донченко, «могла б діяти ще довгий час, потрібний для справжньої роботи. На тій енергії можна було б побудувати в Україні «новий БАМ», підняти «нову цілину», зробити масу корисної роботи». Але необхідною умовою для реалізації виплеснутої енергії архетипів є наявність сильного лідера, здатного розпочати новий виток розвитку. В. Ющенко таким лідером не став, і у цих умовах тиск колективного несвідомого на політичні й соціальні стосунки став визначальним. Невикористана, незатребувана масова психічна енергія обернулася, з одного боку, апатією й депресією, а з іншого — активізацією месіанського мана-руху, очолюваного авторитарним, харизматичним лідером — Ю. Тимошенко. Коли потреба у фальшивих пророках зростає, зростають і можливості для маніпулювання. І тоді саме існування ворога, на якого можна перекласти всі негаразди, включно з нереалізованими мріями, сприймається як величезне полегшення для психіки.

Отже, із доброї архетипової казки Майдану люди потрапили під новий психологічний прес і змушені обирати між відчуттям безсилля і впливом впевненої в собі харизматичної мана-особистості, яка не знає втоми, завжди в тонусі і нікого не боїться. Природно,

що більш привабливим уявляється другий варіант, хоч, переконливо доводить О. Донченко, у даному разі повага чи поклоніння — «це не патріотизм, а незріле, неусвідомлене соціальне настановлення», форма психологічної інфляції¹⁴.

У тому, що після «помаранчевої революції» різко зростає кількість розчарованих і пригнічених людей, винна насамперед та політична команда, яку Майдан привів до влади. Замість ефективної агрегації політичних інтересів і переведення незбігу орієнтацій Заходу і Сходу у площину регламентованих формальними процедурами й законом парламентських дебатів вона обрала лінію поведінки за принципом «переможець дістає усе». В атмосфері романтичних настроїв і пробуджених надій не так вже й важко було відшукати об'єднувальний стимул для формування громадянської ідентичності, паростки якої виразно виявилися у ході «помаранчевої революції». Однак замість пошуку загальноприйнятних політичних та культурно-ідеологічних параметрів організації суспільства й держави стратегія владних структур будувалася на фундаменті «негативної солідарності» й «дружби проти», жорсткого поділу на «наших» і «не наших», ранжування і надання портфелів за принципом «революційних заслуг». За цих умов політична криза виявилася неминучою, а соціальні ризики небачено зростали. Майдан знищив матрицю «терпіння — пристосування», соціум навчився жорстко вимагати від влади виконання щедрих обіцянок. Але елітні прошарки і надалі воліли діяти за принципом «усе і відразу».

Українському суспільству ще доведеться належним чином оцінити наслідки руйнування тієї імітаційної моделі консолідації, яка вибудовувалася упродовж «десятиріччя Кучми». Імітаційність полягала у подвійних стандартах — під час виборів створювалася видимість проросійської орієнтації, а після них декларувався «рух у напрямі Європи». Ставши президентом, В. Ющенко відмовився від імітаційності — з виразним дистанціюванням від Росії і демонстративним ігноруванням специфічних інтересів тієї половини України, яка за нього не голосувала. Цим самим він обрав стратегію, яка спочатку зробила його «президентом опозиції», а надалі спричинила стрімке падіння його власного рейтингу. Наслідком такої стратегії може стати «ефект гойдалки», коли політичні сили, поперемінно дістаючи доступ до влади, шукатимуть не шляхи зближення позицій задля конструктивної взаємодії, а додаткові «дошкульні» аргументи у політичному протистоянні й методи

перешкоджання будь-яким діям опонента. Сама президентська посада за цих умов стає «яблуком розбрату», здатним розбалансувати усю систему влади.

Дистанціювання від Росії у поведінці пропрезидентських сил потягнуло за собою, як і слід було чекати, відповідну реакцію з боку стратегічного партнера. Спостережливий публіцист В. Портніков точно підмітив, що після «помаранчевої революції» з'явилася «нова Росія» — у тому розумінні, що у свідомості середньостатистичного росіянина Україна перестала бути «своєю». Коли політики, а за ними й пересічні росіяни заговорили про Україну (а заодно й про Білорусь) як про «чужих» — лише тоді «Радянський Союз вмер по-справжньому»¹⁵. Імперські тенденції у політиці Росії незмірно зміцнилися, а разом з ними в російському суспільстві посилюється прагнення відокремитися від «чужих». Обидві сторони занепокоїлися, коли дослідженнями громадської думки в Росії було чітко зафіксовано: у рейтингу ворогів Росії наша країна посіла третє місце після США і Грузії. Очевидно, що програш від такого повороту подій є обопільним, і якщо на рівні політиків компромісів ще вдається досягати, то зрушення на краще у масовій свідомості росіян потребуватимуть неймовірних зусиль з обох боків.

Можна, звичайно обурюватися з приводу «небезпечної гри Москви», знов і знов цитувати російських політиків, які хочуть нав'язати Україні «свій режим, свій патронаж, свою мову, свою «демократію», свою ненависть до всього українського і своє бажання заселити сибірські простори малоросійськими простаками»¹⁶. Користі від такої риторики небагато, а градус небезпечної інформаційної війни вона здатна істотно підвищити. Чи не продуктивніше всерйоз замислитися над тим, як зняти напругу, у виникненні якої є елементи вини обох сторін? Адже очевидно, що продовження конфронтації загрожує Україні, окрім усього іншого, серйозними економічними втратами.

Питання про роль і відповідальність українського бізнесу в контексті сучасної ідентифікаційної кризи навряд чи може бути задовільно висвітлене в рамках даної праці. Очевидна, однак, дезорієнтованість великих бізнес-політичних груп, яка змушує їх хитатися поміж різними політичними силами і створює додаткові лінії напруги в суспільстві. Значна частина промисловців і підприємців підтримала «помаранчеву революцію», розраховуючи дістати за нової конфігурації влади значне поліпшення умов для ведення бізнесу. Але несприятлива економічна кон'юнктура, що склалася

внаслідок популістських кроків першого «помаранчевого» уряду, змусила великий бізнес шукати вихід у прямому входженні у сферу політики. Бізнесмени вклали чималі кошти у парламентську кампанію 2006 р., активно граючи на полях обох сторін. Але саме їхня надмірна присутність у новообраному парламенті й зіграла лихий жарт із українською політикою.

Будь-яка з небагатьох можливих парламентських конфігурацій таїла в собі легко передбачувані ризики, і тому формування парламентської коаліції набуло рис надмірно затягнутого політичного спектаклю. Зрештою коаліція, що створилася, змушена була назвати себе антикризовою — втрачений час і справді обернувся неабиякими проблемами. Але працювати їй не дала опозиція, яка вдалася до безпрецедентних у парламентській практиці методів блокування конструктивної роботи. Та й у самій коаліції внаслідок її ідеологічної строкатості настрої нетерпіння брали гору над виробленням зваженої стратегічної лінії. Курс на її розширення, який приніс несподівано швидкий успіх, не був підкріплений дохідливим роз'ясненням завдань, цілей, методів їхнього досягнення. Мобілізувавши всі свої резерви, опозиція зуміла перетягнути на свій бік президента. Невдовзі криза із стану політичної перейшла у стан системної, супроводжуючись дестабілізацією і розбалансуванням діяльності по суті всіх владних структур.

Надалі події розвивалися за сценарієм т.зв. ресентиментних реакцій. Введене Ф. Ніцше поняття «ресентимент» означає доведений до автоматизму й рефлексу емоційний стан ворожості, що супроводиться реактивацією озлоблення — аж до переходу його у ненависть і війну «на знищення». Феномен ресентименту виникає на ґрунті слабості, заздрості, неприязні, але про його наявність можна говорити лише тоді, коли відчуття ворожості (часто як віддзеркалене усвідомлення власної неповноцінності) сублимується в особливу систему моралі (точніше, цілковитого аморалізму). Вибудовується такий «образ ворога», який цілковито заперечує всю сповідувану опонентами систему цінностей. Для реанімації відповідних стереотипів мобілізуються ресурси історичної пам'яті. На уявного ворога перекладається відповідальність за власні невдачі; паралельно в обіг запускається критична маса популістських обіцянок. Робиться все для того, щоб вибудована на такому фундаменті «ресентимент-ідеологія» стала конструктом масової свідомості.

У діях за такою логікою не так вже й багато нового — досить згадати, як вправно використовувалися у радянській міфотворчості

образи «ворогів народу» з метою конструювання позірної спорідненості «своїх». Навряд чи вітчизняних політиків приваблюють лаври більшовицьких ідеологів, але вони, здається, досі не можуть зрозуміти, що педалюванням ворожості можна у кращому випадку побудувати систему «мобілізаційного підданства», ґрунтовану на жорсткому диктаті. Поки що ж постійний пошук «ворога» не тільки розширює уявне «коло зла», але й стимулює настрої застосування насильства і пошук «твердої руки», а отже, прокладає шлях до авторитаризму.

Невміння і небажання наших політиків відшукувати платформу для співробітництва в ім'я проведення украї потрібних країні реформ створює ефект тупцювання на місці і поглиблення суспільної деморалізації. Дотепні публіцисти уже зареєстрували появу в українському суспільстві феномена «калькулятивного політика», який постійно апелює до закону й моралі, але у практичній поведінці керується відчуттями злопам'ятності і мстивості, ревності й заздрощів. Нова діловитість постає як реалізм пристосування і живиться поміж іншим постійною зміною силових співвідношень. За Ю. Іщенком, «політичний наполеонізм паразитує на цьому цинізмі і породженому ним скепсисі відносно політики. Відтак складаються підстави для політичного цинізму й фарисейства, а двозначність політичного мислення (горезвісні «подвійні стандарти») веде до постійного переозначування і нової символізації позицій «ми-вони», «свого-чужого», «справедливого-несправедливого», «доброго-поганого». «доцільного-законного» та ін.»¹⁷.

Та гостра політична криза, під знаком якої в Україні пройшов майже увесь 2007 рік, потребує, ясна річ, спеціального наукового осмислення. Нас у цій ситуації цікавить з'ясування впливу політичних криз на ідентифікаційну систему і складне переплетення ідентифікаційних криз із кризами легітимності. Влітку 2007 року виявилися по суті нелегітимними і Верховна Рада України, і Конституційний Суд, і Центрвиборчком. Жоден з указів Президента, спрямованих в ідеалі на розв'язання кризи, також не був визнаний легітимним на елітному рівні. За великим рахунком, країна опинилася у полоні безвладдя. Орієнтація на політичні домовленості також належним чином не реалізувалася, оскільки кожна з сторін намагалася грати на випередження і підозрювала іншу в підступності і свідомому намірі зірвати укладені угоди.

Не менш гостро дала про себе знати і криза проникнення — з проблемою недостатньої ефективності всіх управлінських струк-

тур і практичною відсутністю зворотного зв'язку між владою і соціумом. За кризових умов влада мала б посилювати механізми взаємодії зі структурами громадянського суспільства на всіх рівнях, але в Україні все відбувалося навпаки. Ініціативи громадянського Форуму президентська сторона відверто ігнорувала, і навіть на інформаційному рівні вони відверто замовчувалися. Оскільки досить-таки несмілива спроба частини еліти вплинути на державну політику хоча б шляхом обговорення кулуарних домовленостей не була підтримана, політична напруженість у суспільстві дедалі більше переростала у кризу участі, чим був різко прискорений процес відчуження громадян від політичного життя. Розбалансування відносин по лінії «влада — соціум» відразу ж позначилося на активізації регіональних політичних і бізнесових еліт, спровокувавши чергове зіткнення групових інтересів. То конкуруючи, то намагаючись домовлятися із центральною владою, вони стали додатковим чинником конфліктогенності, особливо небезпечним внаслідок переважно кулуарного характеру політичних торгів.

На тлі гострої системної кризи обнадіювало принаймні те, що за умов, коли механізми закону улітку 2007 р. фактично перестали діяти, соціум виявив більшу витримку, ніж його провідники. Спонтанно виниклих протестних акцій на політичному ґрунті фактично не було, очікувана багатьма активізація регіональних рухів не відбулася (що, до речі, стало наочним доказом слабості й недосформованості не лише національної, але й регіональних ідентичностей). Атмосфера навколо оплачених з обох боків «майданів» навіть віддалено не нагадувала ту, яка озонувала повітря на Хрещатику в кінці 2004 р. Риторичні вправи промовців, густо насичені взаємонеприємними інвективами, допомогли громадянам відчути лише одне: йдеться вже вкотре про переділ влади і власності. Переконливим доказом цього стало й «голосування ногами» на дострокових парламентських виборах 2007 року. Кількісна перемога Партії регіонів (понад 34%) виявилася примарною, оскільки не давала навіть гіпотетичної можливості сформувати «біло-блакитну» коаліцію. При цьому найбільше голосів регіонали втратили саме у тих 10 областях, які вважали «своїми». Більше половини «своїх» виборців втратили й соціалісти. Власне, долю країни на якийсь час визначили ті недоотримані ними 0,14% голосів, які перекирили їм шлях до парламентської зали. Якби соціалісти пройшли у парламент, конфігурація коаліції, очевидно, була б іншою.

Реєстр криз, через які проходить Україна, «нікуди не рухаючись», можна продовжувати. 2008 рік вивів назовні гостру кризу суб'єктності, коли на угоду політичним амбіціям і примарним успіхам у майбутній президентській кампанії відбувається блокування рішень одних структур влади іншими. Перейшовши в розряд всеохопної й системної, криза одночасно загрожує і руйнуванням основ цивілізованого співжиття, і серйозним ударом по іміджу країни, і таким рівнем падіння авторитету владних інститутів, який фактично виводить Україну поза межі кола правових держав.

Дослідження соціологів переконливо ілюструють той масовий синдром правового безсилля, який притаманний українській ситуації 2006–2008 р. і який особливо помітний на фоні очікувань та масової громадянської активності 2004 року. Щорічні загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України показали, що вже у 2006 р. майже 70% респондентів відчували брак дотримання чинних законів і ще більше — 72,2% — констатували відсутність стабільності у державі і в суспільстві. Правовий нігілізм і розрив між деклараціями та реальними діями сприяє розвитку авторитарних настроїв. 65,7% опитаних заявили, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії, і цей показник виявився найвищим з 1992 року.

У регіональному вимірі поглиблення криз легітимності та участі реєструється у напрямі із заходу на схід. Показники аномії та нормативної дезорієнтації виявилися найвищими у Криму й Донбасі. Розгубленими («не розумієш, яких законів дотримуватися») виявилися 89% громадян Криму і 79,8% Донбасу (у Західному регіоні і у Києві дещо менше — близько 69%). Близько 40% респондентів Донбасу і Криму погоджуються із твердженням про відсутність «сенсу боротися за свої права, коли влада своїми діями їх явно ігнорує» (на заході, півночі та в столиці таких песимістів майже удвічі менше — від 20,6 до 24,1%). У Криму 23,1% респондентів не вважають принципово важливим для себе поважати українські закони та політичний устрій — принаймні у тому сенсі, «аби вважатися справжнім українцем». Узагальнення цих даних дало В. Степаненку підставу для тривожного висновку: якщо жителі Донбасу, виявляючи дистанціювання від «помаранчевої влади», все ж залишаються у полі конституційної лояльності щодо української держави, то кримські респонденти виявляють певну відчуженість щодо неї¹⁸.

Зрештою доводиться констатувати, що несподівано для себе і для світу Україна підтвердила нелінійну парадигму постмодерну, вибудовану у канонах синергетики. Соціуми, частини яких одночасно перебувають у різних темпосвітах, за умов багатоманітності, наскрізь пронизаної біфуркаціями, ризикують опинитися у стані розриву власної внутрішньої тканини. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі запропонували метафору «різномний розвиток» для таких нетипових суспільних конфігурацій, в яких напрям дальшого руху є довільним і непередбачуваним.

У вітчизняному науковому дискурсі те, що сталося упродовж двох останніх років в Україні, інколи вкладається у формули впорядкованого хаосу та емерджентного ефекту від нелінійної соціокультурної динаміки. Елементи хаосу виразно проглядаються у тому, що гостре протистояння гілок влади набуло водночас і інституційного, і орієнтаційного, і персонального характеру, а так важко створювана «помаранчева» коаліція виявилася нежиттєздатною внаслідок внутрішніх незгод. Вибір парламентсько-президентської моделі, що вважався головним досягненням політичної реформи, відразу ж був поставлений під загрозу. Вирощувані на найвищому елітному рівні пагони правового нігілізму швидко вразили увесь суспільний організм. Ставлення до права як до «незручності», що заважає домовлятися, надало українській демократії вигляду ілюзорної, «іміджевої». Демократія і законність нероздільні — це аксіома. А тепер навіть Конституція не застрахована від того, щоб бути переглянутою поза рамками усталених правових процедур.

Із сказаного можна зробити лише один висновок: хоч слово «демократія» постійно на устах у політиків різних рівнів, реально в Україні іде процес відкату від демократичних цінностей і процедур. Як і у 1991 р., констатує С. Телешун, Україна опинилася на стадії вироблення «нових/старих» правил гри, причому ці правила сьогодні вибудовуються на підвалинах усунення громадян від прямого впливу на політичні процеси. «Після «романтично-номенклатурного», «державно-капіталістичного» і «олігархічно-демократичного» етапів українське суспільство увійшло у фазу «корпоративної демократії» (або «легалізаційного періоду»), де обмежена кількість політико-економічних гравців за допомогою фінансів, політико-корупційних послуг, інформаційних маніпуляцій, а також судової системи фактично сформувала нові правила гри, які усунули громадян від прямого впливу на політичні процеси, унеможливили інтелектуальну і кадрову конкуренцію,

підмінивши їх «партійним та імперативним квотуванням». «Соціальний ліфт», який є постачальником «нових ідей і нових людей», пробуксовує. Громадяни використовуються як технологічний інструментарій у боротьбі еліт, і навіть вибори не наближають громадян до влади, а дедалі більше усувають їх від неї¹⁹.

Отже, криза в Україні має глибоко закорінені, системні причини, і чималою мірою її поглибленню сприяли ті дисбаланси, які були спричинені змінами до Конституції, які набули чинності з 1 січня 2006 року. Нечітке розмежування функцій і повноважень між основними владними інститутами — Президентом, урядом, парламентом, невизначеність статусів коаліції й опозиції, украї недосконалий виборчий закон заклали міну уповільненої дії під усю піраміду влади. Оскільки майже «на рівних» із слабкою державою грають потужні олігархічні клани, майбутня конфігурація політичних сил багато в чому визначатиметься їхнім суперництвом. Паростки громадянського суспільства лишаються слабкими, а парламент — обмежено дієздатним. Все це створює реальні загрози для національної безпеки і громадянського миру.

Як украї тривожне явище слід розглядати сьогодні той факт, що жодна із напрацьованих світовою спільнотою моделей демократії не має в Україні скільки-небудь реальних перспектив. Класична «індивідуалістська» ліберальна демократія (за зразком США) не сприймається правлячою елітою, оскільки орієнтується на індивідуальні права і не передбачає преференцій для титульного етносу. «Республіканська» ліберальна демократія (за французьким зразком) немислима без сформованої політичної нації, яка в українських умовах уявляється майже недосяжним ідеалом. У перші роки незалежності чимало західних аналітиків радили Україні уважніше придивитися до т. зв. «консоціативної» моделі демократії, але така модель із фіксованими правами окремих сегментів суспільства можлива лише за умови високого рівня загальної політичної культури, чим Україна похвалитися поки що не може. Мультикультурна модель, яка досить успішно реалізується в Канаді, також навряд чи знайде в середовищі українських еліт багато прихильників: адже в її основі повага до інакшості і визнання «права бути відмінним». Варіант своєрідної «етнічної демократії», який намагаються реалізувати Президент та його оточення, в Україні уже проходив «обкатку» і, крім додаткових ліній розмежувань, ніяких дивідендів не приніс.

Нині перед Україною знов постає невизначена перспектива пошуку шляху, але, на відміну від початкового етапу незалежності,

нинішні еліти настільки зациклилися на «боротьбі всіх проти всіх», що не бачать реальних загроз і менш за все переймаються перспективами країни у світі, що швидко глобалізується. Як наслідок симулякри реальності настільки глибоко вразили суспільну свідомість, що вона постійно демонструє складний клубок взаємовиключних, подеколи навіть ірраціональних, суджень. На елітному рівні кризи й конфлікти неминуче породжують парадоксальні соціальні типи з відповідним непрогнозованим мисленням. Схильні до т. зв. ігрового габітусу (або й гірше — війни на знищення опонента), вони діють на грані раціональності і виступають постійним чинником дезорганізації. На невизначеність політичного вибору впливає як нездатність політичних акторів адекватно прораховувати наслідки своїх вчинків, так і високий ступінь схильності до ризиків і перетворення останніх на предмет торгу. Дається взнаки і небезпечне захоплення мовними іграми, коли, приміром, привласнення демократичного імені одним елітним угрупованням автоматично відкидає усі інші політичні сили у «позадемократичний» простір, ставлячи під сумнів сам проект України як демократичної, правової держави.

Якщо події й далі розвиватимуться у такому ключі і до розбалансування владних інституцій додається мобілізація регіональної ідентичності, сегментація політики на порядок посилиться. Очевидно, що будь-яке нав'язування згори нормативно-стандартизованих цінностей буде відторгатися тією чи іншою частиною соціуму і поглиблювати процеси фрагментації. Обстоювання територіальної інтеграції стане надто складним завданням для влади, і силові сценарії виявляться цілком імовірними. Про плідні проєктивні ідеї доведеться надовго забути.

Здається, Україні з таким складом еліт лишився один крок до занурення у неконтрольовану стихію маніхейсько-гностичного комплексу, коли будь-яка конфліктна ситуація осмислюється у протиставленні Світла (це, зрозуміло, «Ми») і Темряви (а це завжди «Вони»). Людина, що живе у такій системі координат, уявляє світ у вигляді двох онтологічно ворожих таборів. Звідси несприйняття діалогу, профанація компромісу, схильність до міфології змов і зрад. Особлива небезпека маніхейства — у підсвідомому прагненні до перемоги в «останній битві». Коли маніхейські настанови стають елементом ментальності, вони надовго консервують кризовий стан суспільства.

У таких непростих ситуаціях світова практика пропонує шлях створення своєрідних «картельних угод», на зразок тієї, яка

в Україні 2006 року вилілася у підписання Універсалу національної єдності. Характер таких угод визначається бажанням домінуючого політичного актора поділитися частиною своїх прерогатив з іншими акторами, зберігаючи, однак, за собою контроль над ключовими ресурсами. Однак такі картелі, як правило, нестійкі й нежиттєві, бо, позбавляючи підпорядкованих акторів свободи дій, вони консервують стан стагнації і часто узаконюють вихід за межі правового поля. Ніякі домовленості не діють упродовж тривалого часу, якщо підміняють собою дію певних владних інститутів або суттєво обмежують діапазон дії останніх. Більше того, вони здатні створити ефект додаткового розбалансування, оскільки всякий вихід за межі угоди може кваліфікуватися як зрада і супроводитися емоційними інвективами.

Більш продуктивними можуть бути звичайні інституційні компроміси в рамках «боротьби за правилами». Дії в рамках існуючого, хай і не в усьому досконалого, законодавства забезпечують більш-менш стійку рівновагу і не вимагають від політичних акторів таких поступок, які вони вважають для себе принизливими. Хоча зрозуміло, що такі компроміси можуть бути результативними лише за умови щирого бажання учасників досягти згоди. В українській ситуації саме відсутність щирості і недовіра, навіть до членів власної політичної сили, породжує непередбачуваність.

Поки що ж народів України доводиться пожинати плоди неповаги владних структур до процедурних процесів суспільної легітимації. Поспішне, зроблене під тиском політичної кон'юнктури внесення змін до Конституції проклало шлях до ревізії всієї правової системи держави. Т. зв. пакетне голосування створило гостру кризу довіри до права, а наступне запровадження квотного принципу комплектування органів державної влади довело ситуацію до абсурду. Те, що в країні зрештою не лишилося жодної інституції, чию об'єктивність в ухваленні рішень були б готові визнати всі члени суспільства, аналітики називають своєрідним правовим апокаліпсисом незалежної України. Створилося замкнуте коло: зникла необхідність у праві, а з його зникненням відпала потреба в об'єктивності. Розмови про законність і конституційність за таких умов стають безпредметними²⁰.

Після того, як т.зв. демократична коаліція довела свою недієздатність, у найближчій перспективі стали ймовірними не лише нові парламентські, але й дострокові президентські вибори. Однак уже вкотре шукати на цьому шляху алгоритм виходу з кризового

стану малопродуктивно. Адже за наявної виборчої системи і відсутності реєстру виборців сама процедура виборів дискредитована. Коли громадянин змушений «оптом» голосувати за невідомий йому список, а досвід переконує його у тому, що місця у списках купуються, він втрачає інтерес до виборів як таких. Якщо практика голосування на пропорційній основі і за закритими списками не буде змінена, настрої масового абсентеїзму з кожними новими виборами матимуть тенденцію до наростання.

Те що чергові вибори знов надовго втягнуть соціум у вир протистоянь і нічого не змінять у структурі влади, розуміють і політики, і пересічні громадяни. На основі ґрунтовного аналізу електоральних уподобань у різних регіонах К. Черкашин дійшов висновку: співвідношення електоратів у країні приблизно 50/50. Отже, перемога однієї з двох протиборчих сторін може бути лише тактичною; схема взаємного протистояння і «накладення конфліктів» «спливатиме» постійно. Ті, хто мріє реалізувати проект України як моноетнічної держави, мають зрозуміти: такі спроби нездійсненні в принципі. «У стратегічному плані тільки повною мірою визнавши бікультурність і забезпечивши ефективніше місцеве й регіональне самоврядування, можна об'єднати Україну»²¹.

Що ж до громадян, то їм доводиться миритися із сумною реальністю: пошук національного консенсусу не належить до числа пріоритетів як центральних, так і місцевих еліт. Та й самі вони, здається, втрачають смак до колективних дій на захист своїх прав. Те, що сучасний український соціум — це у кращому разі гетерогенна сукупність диференційованих щодо пріоритетних цінностей соціокультурних співтовариств, навряд чи до кінця усвідомлюється як владою, так і опозицією. Переважно традиційні на Заході й залишково-патерналістські на Сході і в центрі, різноспрямовані цінності на обох полюсах лишаються у своїй основі інструментальними, а об'єднує їх хіба що розуміння свободи як всездозволеності на грані хаосу. Мало хто вірить в успішність стратегій «українського прориву» за умов нестабільності й владних протистоянь.

Очевидна слабкість і непередбачуваність української влади постійно продукує нові ризики, серед яких і той небезпечний феномен, який заважає громадянам осмислено сприймати перспективу розвитку хоча б на найближчі 10–15 років. Йдеться про перманентний стан тривожності, який супроводить людину щоденно і який у контексті політичних криз 2007–2008 рр. незмірно посилився. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування,

проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юк-рейніан соціолоджі сервіс» (червень 2007 р.), лише 18,4% респондентів вважали, що розвиток України йде у правильному напрямі; тих, хто вважає напрямом хибним, утричі більше (57,9%)²². Опитування, проведене Центром соціальних досліджень «Софія» у травні того ж року, зафіксувало не менш парадоксальний факт: лише 6,1% респондентів оцінили обстановку в країні як нормальну, спокійну. Для решти вона напружена (43,1%), гостра, конфліктна (35,2%), навіть вибухонебезпечна (13%)²³.

Не менш промовистими є результати опитування «Європейський монітор» — спільного проекту 13 соціологічних фірм з 13 країн пострадянського простору (квітень — травень 2008 р.) Від України у ньому брала участь українська соціологічна компанія «Research & Branding Group». Опитування виявило, що в Україні найнижчий з-поміж усіх 13 країн рівень довіри до влади — як до Президента, так і до парламенту й Кабінету Міністрів. Незадоволених своїм життям виявилось 62%, тоді як в Узбекистані 22%, у Казахстані 26%, у Росії 41%. 28% українських респондентів переконані, що у майбутньому ми житимемо ще гірше²⁴.

Про якість соціального капіталу за таких умов говорити доволі важко. Очевидно, що процес «ренормування суспільства» (термін Ф. Фукуями) зайшов далеко, й «ніщо не гарантує, що в циклі відбуватимуться покращення»²⁵. І свідченням цього є не лише зростання злочинності чи занепад родинних стосунків, але й неухильне поглиблення кризи довіри на всіх рівнях. Після десятиріч перебування у штучно створеній атмосфері очікування «світлого майбутнього» людина опинилася у своєрідному ідейному вакуумі, який дедалі розріджується нагнітанням амбіцій й боротьбою «всіх проти всіх». «Вільні» ЗМІ щоденно доносять до кожної оселі цю напругу пристрастей, діючи як наркотик. Індивід дедалі менше думає про суспільні цілі й високі цінності, знову й знову відсторонено смакуючи «гарячі новини». Мало не кожна політична сила цією розгубленістю користується, нав'язуючи через ті ж ЗМІ нашвидкуруч сконструйовані міфи й ідеологеми. Для кожного регіону вони свої, чим посилюється роз'єднувальний ефект.

Про політичну етику в таких умовах дискутувати ще важче, однак необхідно. Ні провідні політичні гравці, ні соціум, здається, ще повною мірою не усвідомили небезпеку, яка випливає із підміни понять і обстоювання безкомпромісності. Політичні сили, які привласнили собі монополію на демократичність, із завзятістю,

гідною кращого застосування, обстоюють логіку дій за принципом: власні переконання понад усе. Суть її полягає у такому дистанціюванні від опонента, яке вибудовує бінарні опозиції за принципом ворожості і несприйняття будь-яких зустрічних кроків. Діалоги й компроміси оцінюються у термінах зради або моральної капітуляції.

Очевидно, що така стратегія, підкріплена до того ж «війною компроматів» і боротьбою «на знищення», може завести суспільство лише у новий глухий кут нерозуміння й протистоянь. Про створення соціополітичного і культурного середовища, яке б сприяло поглибленню демократії та формуванню громадянського суспільства, лишатиметься лише мріяти. Але еліти, засліплені пафосом «битви», знов і знов займаються «перетягуванням каната». Шлях до електорального успіху вбачається ними не стільки у пропагуванні привабливих моделей майбутнього і реальних діях у цьому напрямі, скільки у розвінчанні й покаранні конкурентів. На «підступи ворогів» і недолугість попередників списуються, як правило, всі невдачі й прорахунки.

Підсумовуючи сказане про феномен кризової свідомості у вітчизняному контексті, доводиться констатувати, що та схема ймовірних наслідків ідентифікаційних криз, яка ще у 70-х рр. минулого століття розроблялася Л. Паєм, М. Вейнером, Дж. Лаполамбарою, С. Рокканом для країн «третього світу», виявилася, на жаль, придатною для аналізу українських реалій початку ХХІ ст. Кризи легітимності, проникнення, політичної участі, що тісно переплелися, стали розплатою за неповагу до закону й нехтування принципами політичної етики. Зрештою владна криза виявилася настільки глибокою, що всі спроби навести лад у державі кимось з тих або інших причин оспорожуються і ніхто з лідерів не в змозі добитися повної легітимної влади.

Український досвід укотре засвідчив: коли у суспільстві виникають численні групи інтересів, нездатні взаємодіяти між собою, а владні інститути перебувають під впливом різноспрямованих політичних сил, інтеграційна криза стає додатковим важелем суспільно-політичних поділів. Кожна з груп інтересів висуває свої претензії й вимоги до влади, взаємовиключність яких робить останню обмежено дієздатною. При цьому ступінь ефективності політичної системи лишається украй низьким. За таких умов навіть без будь-яких зовнішніх загроз критичну ситуацію можуть створити самі конкуруючі еліти з метою отримання стратегічної переваги у політичній

боротьбі. Саме тому конче потрібно регулювати законодавчу базу по всіх напрямках — здійснення адміністративної і податкової реформ, ефективного захисту прав і свобод громадян, оптимізації соціальної, освітньої, інформаційної, мовної політики тощо. Але обмежено дієздатному парламенту і простіші завдання часто виявляються не під силу.

Придатність моделей кризового розвитку, розроблених західними інтелектуалами понад чверть століття тому для країн «третього світу, для аналізу й оцінки сучасної української ситуації, наводить на невеселі роздуми. Уперед чи назад рухається країна? Невже невправні дії українських еліт і справді виштовхують країну у «третій світ»?

Якщо прислухатися до думки авторитетного економіста, академіка НАН України Ю. Пахомова, то події й справді розвиваються за таким сценарієм. Україна у 2004–2005 рр. мала шанс змінити відтворювальну модель на інноваційну і почати жити не за циклічним часом (з плануванням у межах одного року), а за законами культури сценарного часу. Але нехтування цих законів і переведення стрілки на культуру архаїчну стало вирішальною причиною згасання науково-технічного прогресу. Те, що майже кожна «політподія» ускладнювалася протистоянням по лінії Схід — Захід, виключило саму можливість зосередження суспільства на створенні системи довгострокових інститутів, здатних обслуговувати майбутнє. А штучно відтворена політична смута під кодовою назвою «дострокові вибори» створила такий ефект розриву поступальності, який для інноваційної моделі смертельний. «І наш розрив з успішними світами може стати нездоланим»²⁶.

З таким похмурим прогнозом можна погоджуватися чи ні, принаймні авторові даної праці він уявляється занадто песимістичним. Але не можна не бачити величезних небезпек, породжуваних недостатнім професіоналізмом і незговірливістю правлячих еліт, намаганням кожної з провідних політичних сил зосередити у своїх руках якомога більше важелів економічного й політичного впливу. Публічна політика витісняється дріб'язковим з'ясуванням стосунків на парламентській трибуні і кулуарними домовленостями «за лаштунками». Механізми представництва інтересів регіонів фактично зосереджені в руках представників Президента, що робить їх закритими для громадськості. Низький рівень громадянської участі та дифузний стан громадської думки дають підстави розглядати етос публічності як недосформований і неефективний.

Цінності патріотизму, громадянськості, національної гідності зазнають дедалі більшої девальвації.

Очевидно, що Україна сьогодні потребує не стільки нового інституційного й адміністративного дизайну (хоч на стадії політичної модернізації і це завдання надзвичайно важливе), скільки вироблення нової економічної, політичної, ідеологічної стратегії. Її формування можливе лише на базі докорінного переосмислення феноменів регіональності й регіоналізму із залученням багатofакторного аналізу усіх системних, суб'єктивних, ресурсних та інших чинників, а також тактичних пріоритетів учасників регіональних процесів. Оскільки поки що регіональні конфлікти утримуються в рамках комунікативних технологій протистояння, надзвичайно важливим уявляється простеження їхньої інформаційної складової — використуваних символів, фреймів, кодів, піар-технологій тощо. Адже, як слушно зауважував М.Фуко, знання про регіони здатне значною мірою генерувати ті політико-адміністративні процеси, які визначатимуть їхній розвиток.

Конфліктологічний соціоаналіз, націлений на пошук довгострокових пріоритетів — головне, на чому варто сконцентрувати зусилля науковців і аналітиків, причому досліджуватися мають усі, а не лише внутрірегіональні, витоки загроз і ризиків. Доки соціум разом з владою не займеться формуванням відкритого громадянського суспільства та нової національно-громадянської ідентичності громадян, входження країни у загальносвітовий цивілізаційний процес лишатиметься проблематичним. Поки що доводиться констатувати: недостатня увага держави до проблем гуманітарного розвитку спричинила прогресуюче зменшення її впливу на формування смисложиттєвих орієнтирів і ціннісних орієнтацій населення, що обертається наростанням явищ аномії, соціального цинізму і загрожує суспільними збуреннями. У таких умовах відгук у суспільній свідомості дістають саме ті ідеологеми, які експлуатують відчуття тривожності й невизначеності, аж до можливої втрати територіальної цілісності країни.

3. Міфологема «розколу»

Жупел «розколу» із педалюванням «ворожості» з'явився в українському політичному дискурсі під час президентських виборів 2004 року. До цього у жодній виборчій кампанії акцентування

регіональних розбіжностей не набувало такої напруги. Не виявляли ознак «розколу» й моніторингові соціологічні дослідження. Соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей, здійснюваний у ході трендового дослідження «Львів — Донецьк (1994–2004)» спільними зусиллями Інституту історичних досліджень та кафедри історії й теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка, Інституту соціальних досліджень Мічиганського університету, Донецького Центру політичних досліджень та Донецького відділення Соціологічної асоціації України показав, що профілі стійкості та гнучкості систем групових ідентичностей в середовищах регіональних спільнот Галичини та Донбасу є відмінними, навіть різноплановими. Але водночас була зафіксована однакості у переконанні стосовно того, що ці відмінності не заважають обом спільнотам жити разом в одній країні. В обох регіонах не було виявлено відчутно виражених відцентрових, регіоналізуючих політичних установок. Приблизно однаковою виявилася і налаштованість на державний патерналізм на противагу самоорганізації²⁷.

Що ж до витоків просторових моделей політичного поділу України, то вони простежуються з середини 90-х рр. Під час президентських виборів 1994 р. вперше було виразно зафіксовано політичний поділ України по лінії «Захід — Схід»; відтоді його акцентуалізація стала одним з правил політичної гри, а в лексиконі соціологів і політологів міцно утвердилося поняття «політична географія України»²⁸. Утім, західна (до певної міри й вітчизняна) політична думка не відразу зуміла адекватно оцінити сутність змін у просторі українського електорального вибору. Лише у процесі створення М. Хінічем та В. Хмельком моделі парламентських виборів 1998 р. було визнано, що на формування електорального простору великою мірою впливають соціокультурні чинники. Уперше на конкретному матеріалі вдалося довести, що в географічних регіонах однієї держави можуть виявлятися докорінно відмінні електоральні симпатії²⁹. Хоча остаточний висновок про тривкі, повторювані конфігурації електорального простору можна було зробити лише на основі простеження закономірностей наступних виборчих кампаній.

Однак ні у 2002, ні у 2004 рр. чітка прив'язка політичних симпатій до певного регіону повсюдно ще не вимальовувалася. Щоправда, для українського Заходу постійним «ядром типовості» виступала Галичина — тут електорат майже однакості голосував за кандидатів правої і націоналістичної орієнтації. Але Закарпаття,

приміром, такої однотайності не виявляло — поліетнічність і різноспрямованість інтересів зумовлює тут досить широкий спектр суспільних настроїв. Хоч В. Ющенко у першому турі президентських виборів 2004 р. в області й випередив В. Януковича, але набрав менше половини голосів. У третьому турі його результат був на рівні 67,4%, але й у цьому разі виявився найнижчим у західному регіоні. Своєрідний «реванш» пропрезидентській силі у краї вдалося взяти на позачергових парламентських виборах — 2007: Закарпаття виявився єдиним регіоном України, де відносну більшість голосів (31,11%) здобув блок «Наша Україна — Народна самооборона».

У східному регіоні «ядром типовості» виступає, як правило, Донбас. У 1998–2002 р. тут були досить сильними позиції лівих сил — від 46 до 30% голосів за комуністів у 1998 р. Харківська область тоді ж виділилася не лише таким же, на рівні 30%, дружним голосуванням за КПУ, але й стала базовим регіоном для лівопопулістської ПСПУ Н. Вітренко (35,5%).

Надалі ситуація тут досить різко змінювалася, що було прямо пов'язане із зростанням впливу промислово-фінансових груп. На виборах 2002 р. Схід віддав перевагу «партії влади» розпливчатої центристської орієнтації (блок «За єдину Україну» у Донецькій області дістав 36,8% голосів). Вибори 2004 р. продемонстрували дальшу втрату потенціалу «лівизни» — не в останню чергу під впливом особистісного чинника. Провладний кандидат, колишній «губернатор» Донеччини В. Янукович у першому турі набрав понад 80% голосів, у «третьому» — понад 90%.

Електоральна культура Центру фахівцями оцінювалася як така, що мала ознаки «лівизни», але не була прокомуністичною. У 1998 р. Центр завоювали соціалісти О. Мороза (у Полтавській області і у 1998, і у 2002 р. вони дістали понад 20% голосів). На Чернігівщині у 1998 р. понад 20% голосів отримали комуністи, на Сумщині 20,9% голосів — ПСПУ. Картина разуче змінилася у 2004 р. — Центр схилився убік В. Ющенка, дистанціюючись тим самим від Сходу й Півдня і примкнувши до Заходу. А на парламентських виборах 2007 р. симпатії мешканців регіону виявилися переважно на боці Ю. Тимошенко. Загалом їй вдалося здобути підтримку у 16 регіонах, причому в 6 її політичну силу підтримали більше половини виборців.

Територіальні розбіжності в електоральних уподобаннях притаманні, зрозуміло, не одній лише Україні. Повсюди в світі розвиток інституту демократичних виборів, пов'язаний із становленням

та інституалізацією партійних систем, покликав до життя нові напрями політичних наук і нові підходи у просторовому моделюванні. Електоральна географія простежує вплив географічних особливостей на сегментацію перехідних суспільств і вплив інноваційних центрів на електоральну динаміку, а просторові моделі дають змогу предметно співвідносити позиції політичних акторів з орієнтаціями громадян і вибудовувати на цій основі шкалу інтенсивності підтримки ідеологій чи політичних курсів. У такий спосіб проблеми електорального вибору вписуються у відповідний інституціональний контекст і дають змогу досліджувати мотивації, механізми впливу, дієвість політтехнологій тощо.

Західна наука у просторовому моделюванні відштовхується від теорій раціонального вибору, що, як правило, дістають обґрунтування в рамках т. зв. позитивної політичної теорії. Застосовуючи дедуктивний підхід до формування систем знання, вона іде від простих аксіоматичних констатацій до складних умовиводів. Але ці теорії працюють лише у просторі, який справді є раціональним. Найчастіше розрізнення політичних уподобань провадиться за моделлю «ліво-правого континууму», причому лівим приписується тяжіння до державного патерналізму, а правим — тенденція до бачення ролі держави лише у вигляді «нічного сторожа»³⁰. Для аналізу української ситуації такі підходи навряд чи придатні: наш політичний простір надзвичайно розмитий і структурується здебільшого на основі емоційного сприйняття тих чи інших особистостей. Оскільки партійні програми політичних гравців мало відрізняються одна від іншої (ідеологічні настанови проглядаються лише в СПУ та КПУ), поділ на лівих і правих поступово втрачає чіткість. Конфліктність створюється переважно за рахунок нав'язуваних суспільній свідомості стереотипів, налаштованих на відчуженість.

Сьогоднішній стан «розколотості» суспільної свідомості в Україні — це розплата за схильність до соціальної міфотворчості, наслідувальну стратегію, нечіткі орієнтири і етнократичні тенденції в гуманітарній політиці. Український соціум не зразу розпізнав ту міну уповільненої дії, яка закладалася у суспільну свідомість ідеологемою «двох Україн», особливо у тому крайньому вияві, коли одна її частина представлялася поборницею демократії, а другій приписувалася роль «п'ятої колони московського імперіалізму»³¹. Сформований на цій основі імідж «донецьких» швидко набув гостро негативного відтінку, а весь східний регіон дістав репутацію криміналізованого, «бандитського». Розкручений у такий спосіб

груповий бренд виявився ядром маніпулятивних технологій, застосовуваних під час президентських виборів 2004 р. Він же відіграв помітну роль у такій поляризації всередині українського парламенту, яка практично унеможливила узгоджені дії більшості й опозиції.

Надії на те, що «помаранчева революція», пробудивши енергію творення, наблизить український соціум до формування громадянської ідентичності й політичної нації, не справдилися. Березневі електоральні сюрпризи 2006 р. засвідчили факт дальшого зростання поляризації й радикалізації українського суспільства. До пропорційної виборчої системи воно, особливо на місцевому рівні, виявилось не готовим. Конкуренція брендів, символів, солідних грошових сум, якою було підмінено змагання політичних програм, створила сприятливий ґрунт для популізму і вивела назовні всі «больові точки» сегментованого, багатоскладового соціуму. Значно знижений прохідний бар'єр все ж не вдалося подолати партіям і блокам «третьої сили», яка претендувала на роль центру, виступаючи водночас і проти «реваншу опозиції», і проти «продовження революції». Зрештою сталося те, що неважко було передбачити: реальних переможців, здатних збудувати тривку парламентську більшість, взагалі не виявилось.

Не спростили, а навпаки, ускладнили ситуацію дострокові парламентські вибори 2007 р. Розхитування правових основ цивілізованого співжиття, яке розпочалося навесні, зробило єдино можливим шлях кулуарних домовленостей, але він не зняв вантаж внутрішніх суперечностей і не створив основу для порозуміння на елітному рівні. А помітні «тріщини» у фундаментальних конструкціях, вибудовуваних головними політичними гравцями, зумовили великі відмінності в електоральних симпатіях навіть всередині регіонів. Приміром, на південному сході, який вважався «вотчиною» ПР, рівень підтримки цієї політичної сили коливався від 73,53% у Луганській до 43,23% у Херсонській областях. Хоч і дещо менший, але теж промовистий розрив можна було спостерігати і в областях, що традиційно підтримують БЮТ (від 57,59% у Волинській до 37% у Житомирській областях). Взагалі говорити про переможців на виборах можна лише щодо 13 областей — тих, у яких більше половини виборців підтримали ту або іншу політичну силу. В інших жодна партія чи блок не здобули такої підтримки, що дає підставу аналітикам твердити, що «політичні кольори, поступово втрачаючи в центрі свою інтенсивність, досить плавно переходять один в інший»³².

Під впливом помітного «потьяміння» розподільчих ліній на політичній карті дедалі частіше ЗМІ фіксують констатацію того, що «між двома частинами України немає прірви, а говорити про розкол — це видавати бажане (комусь) за дійсне»³³. Хоча існування двох полюсів, де різко переважають ті чи інші електоральні настрої, визнається, про загрозу територіальній цілісності України сьогодні говорять менше, ніж у 2005–2006 рр.

Спробуємо все ж повернутися у часи найгостріших дискусій навколо ідеологеми «розколу» і з'ясувати, чому саме вона тоді визначала тональність вітчизняного політичного дискурсу. Якщо до президентських виборів 2004 р. лише деякі політологи допускали можливість реальної загрози територіальній цілісності України, то через рік поняття «розкол» (інколи з означенням «цивілізаційний») стало чи не найуживанішим політичним штампом. І хоч майже усі дискусанти відчували у його використанні якийсь елемент перебільшення загрози (адже із ситуації справжнього розколу, як правило, взагалі не існує цивілізованого виходу), майже всі констатували: баланс між національною й регіональною ідентичностями змінився не на користь першої.

Дослідження, здійснене упродовж 2005 р. Центром Разумкова за участю Європейського інституту Університету Цюріха в рамках проекту «Схід — Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності», виявило доволі контрастну картину поляризації розбіжностей у поглядах громадян різних регіонів. Наявність кількох конкуруючих українських національних проектів, за висновками соціологів, стала передумовою для свідомого (і результативного) використання командами деяких кандидатів технології «розколу» країни на регіональні зони. Те, що частка «єврооптимістів» зменшуватиметься у напрямі «Захід — Схід», можна було передбачити. Однак певною несподіванкою стало те, що на п'ятнадцятому році незалежності близько половини громадян все ще хотіли б відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи (хоча понад половина з них визнали, що за сучасних умов зробити це нереально). І якщо на Заході України таке бажання висловили лише 16,3% опитаних, то в Центрі їх було 52,7%, на Півдні — 73,4%, на Сході — 51,7%. Прибічників євроінтеграції на Заході виявилось 64,6%, у Центрі 45,9%, на Півдні 23,9%, на Сході 29,6%³⁴.

Ставлення громадян до введеної в обіг міфологеми «розколу» виявилось прихильним. Через рік після президентської кампанії,

за опитуваннями того ж Центру, 55,9% респондентів дотримувалися думки, що виниклий під час президентських виборів поділ суспільства на дві частини, що перебувають у конфлікті, зберігається. Київський міжнародний інститут соціології сформулював питання різкіше: чи є розмежування між Сходом і Заходом поділом на ворогуючі сторони. Ствердно відповіли 34,7% респондентів, причому процент позитивних відповідей зростає у напрямі від Заходу на Схід — 54% ствердних відповідей на Сході і 33,5% на Півдні³⁵.

Не слід, однак, розглядати ці настрої як адекватне відображення стану суспільної свідомості — безумовно, у відповідях щодо «ворожості» був присутній надмір емоційності, якоюсь мірою спровокований місцевими елітами. Спочатку вихід із конституційного поля органів місцевого самоврядування західного регіону, а потім — ще більшою мірою — незважені висловлювання окремих політиків на зібранні у Северодонецьку, створили ефект «руху в різні боки», що не могло не дістати дзеркального відображення на масовому рівні. Однак достовірних ознак розколу соціологічні дослідження так і не зареєстрували — ані проведені в рамках дослідницького проекту «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика», ані здійснені в ході моніторингового проекту «Українське суспільство». Хоча реєструвалися досить суттєві відмінності у ставленні до історичного минулого України, бажаного шляху розвитку макрорегіонів, прихильності до політичних течій, динаміка ставлення до України як до Батьківщини скрізь була позитивною. Якщо на Заході України її сприймали як свою Батьківщину у 2002 р. 92,6% опитаних, то у 2005 р. — 97,5%, на Сході відповідно — 78,1 та 84,8%, на Півдні — 77,8 і 86,1%³⁶. У ході опитування «Рік після Майдану: настрої громадян України», проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень в кінці листопада 2005 р., на аналогічне запитання ствердно відповіли у Західній Україні 97% респондентів, у Донбасі — 85%³⁷.

Надзвичайно цікаво подивитися на проблему самоідентифікації очима школярів. Таку можливість надало анкетування, проведене харківською дев'ятикласницею П. Власенко: вона опитала близько 200 учнів — львів'ян і харків'ян — за 16 параметрами. Виявилось, що підлітки в обох містах у 2005 р. були практично єдині, коли вважали найбільш значущими ознаками громадянина України любов до своєї країни і гордість за неї. Незбіг думок виявився насамперед по трьох позиціях — «використання української мови», «прихильність до українських традицій» і «усвідомлення

своєї національної належності». Ці три ознаки виявилися для львів'ян значно більш значущими, ніж для харків'ян.

Конкретні відповіді на запитання показали, що львівські учні значно більшою мірою політизовані порівняно із харківськими. Відповіді харків'ян на запитання «Чому Ви вважаєте себе українцем?» обмежувалися переважно темою любові до України і бажання бути патріотом. Серед відповідей львів'ян зустрічаємо таке: «Тому що я підтримую націонал-патріотичну ідею, є прихильником інтегрального націоналізму». На запитання «Що, на Вашу думку, включає в себе поняття «Україна»?» у Харкові відповіді типу «прагнення до незалежності, демократії, кращого життя» урівноважувалися визнанням наявності корупції, дисгармонії влади й народу, нереалізованості, наявності проблеми «Схід — Захід». Львів'ян радує, що «в Україні живуть національно свідомі люди, які підтримують національно-патріотичні ідеї й українську мову». Водночас деяким з них здається, що в Україні «неможливо збудувати майбутнє». Їх хвилює нечесний бізнес, тіньова економіка, політична криза³⁸.

Зрозуміло, що коли йдеться про учнівські відповіді, неможливо виключити вплив на їхній зміст батьків чи вчителів. Але все ж варто відзначити досить високий рівень самосвідомості підлітків, як і влучність багатьох відповідей. При цьому виразні регіональні відмінності у світосприйманні не закреслюють головного — патріотичної налаштованості і стурбованості з приводу негативних явищ.

Анкетування у Львові виразно проілюструвало особливість західноукраїнського світосприймання — позитивну реакцію на націоналізм. Навряд чи учневі до кінця ясний іманентний смисл поняття «інтегральний націоналізм», але націонал-патріотичну ідеологію він явно ставить на перше місце в системі своїх пріоритетів. У Харкові акцент робиться на патріотизмі.

Проблема політичних та соціокультурних розмежувань в Україні була у фокусі щорічних моніторингових соціологічних опитувань, здійснюваних Інститутом соціології НАН України упродовж 1994–2006 р. Дослідження виявили, що регіональна диференціація у політико-електоральних преференціях з року в рік зростала, причому лінія розмежувань проходила не по Дніпру, а практично уздовж лінії, яка у XV ст. розділяла Велике Князівство Литовське й Кримське ханство (або ще раніше — князівства Русі й Половецький степ). Водночас соціологи дійшли висновку, що попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних

розбіжностей між ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного устрою, розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності реєструються у ставленні до геополітичних та ряду соціокультурних проблем. Розділяють Україну насамперед: 1) диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови; 2) увесь комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України і особливо тих, що стосуються відносин з Росією. Звідси і промовистий висновок: ані замовчування проблеми, ані спроби однієї з сторін (не важливо, якої) нав'язати свою позицію іншій проблемі «розколу» не знімуть. «Потрібен пошук національного компромісу, можливий лише за наявності бажання і громадян різних регіонів України, і політичних лідерів іти назустріч один одному в цих питаннях»³⁹.

До таких висновків можна було б додати результати недавніх спостережень, зроблених під час молодіжних контактів. Острозький клуб вільного інтелектуального спілкування молоді організував цілий ряд зустрічей молоді у різних містах країни. Проведений клубом в листопаді 2007 р. у Донецьку круглий стіл на тему «Українець: між локальною ідентичністю та європейським громадянством» висвітлив чимало проблем в ідентифікаційній сфері. Найскладнішим виявилось питання: «що для мене ідентифікація із поняттям «українець»: визначення національності чи приналежності до політичної нації?» З'ясувалося, що значна частина населення Сходу України (крім інтелігенції) і дотепер сприймає терміни «українець» і «український» насамперед в етнічному, а не в політичному сенсі. Звідси й своєрідна «оборонна» позиція, коли в колі симпатиків російської ідентичності заходить мова про українську свідомість. Але загалом молодь із різних регіонів була одностайна у тому, що кожна з ідентичностей доповнює решту, і ніякої неприязні у донеччан до острожан і навпаки немає. «Головне завдання — вчитися жити за принципом: інший не означає чужий. Для розуміння цього основою має слугувати вислів про те, що свобода одного закінчується там, де починаються права іншого»⁴⁰.

Не можна не відзначити, що студенти й аспіранти з Донецька, Харкова, Острога, Одеси досить точно визначили нерв дискусій щодо співвідношення національної й регіональної ідентичностей: основний смисл протистояння по лінії «Захід — Схід» зводиться до прийняття/неприйняття національної (в етнічному сенсі) домінанти як основи світобачення. Латентна конфліктність тут є у своїй

основі ціннісною. Розмежування відбувається в руслі обстоювання на Заході як пріоритетних цінностей етноцентризму й монолінгвізму (зі схильністю до етнічного месіанізму й політики лінгвістичної українізації), а на Сході — цінностей соціальної справедливості, «порядку» і двомовності. Простіше кажучи, це конфлікт між національним романтизмом і прагматизмом (із акцентуванням в останньому державної «патронаж-політики»). І якщо у східному регіоні зрештою сформується особливий тип східноукраїнської ідентичності, то вона буде альтернативною до будь-яких різновидів етнонаціоналізму, але зовсім не обов'язково антидержавницькою.

Переконливий доказ на користь того, що переважній більшості громадян України глибоко чужа ідея руйнування її територіальної цілісності, дало проведене наприкінці 2007 р. дослідження Центру ім. О. Разумкова «Формування загальної ідентичності громадян України: перспективи та виклики». Виявилось, що 88,2% громадян не бажали б, щоб їхні області виходили зі складу України та створювали свою державу (на Півдні — 81,4%, на Сході — 84,9%, на Заході — 90,2%, у Центрі — 93,7%). Ідея приєднання якоїсь з областей до іншої держави також не має підтримки (проти 85% громадян). Автономного статусу своїх областей не бажають 74,1% опитаних. 54,1% респондентів заявили, що оптимальним напрямом реформування відносин між центром і регіонами є розширення прав і повноважень місцевого самоврядування⁴¹.

Небезпеку для територіальної цілісності держави створюють, отже, не самі по собі регіональні відмінності і не локальні самоідентифікації. І навряд чи можна погодитися з авторами фундаментальної праці «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» у тому, що нагальною проблемою для України є «подолання культурно-історичної різноманітності її регіонів», зокрема тих, які виявляються у геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях⁴². Нівелювання регіональних особливостей не тільки нездійсненне в принципі (принаймні в межах життя кількох поколінь), але й нерациональне, бо усяке багатоманіття збагачує життєву палітру нації. Здорові політичні сили мають прагнути не до «подолання» різноманітності, а до цивілізованого вирішення проблем, які на її ґрунті виникають, і цивілізованої ж протидії спробам політизації регіональних відмінностей. Бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні неспівпадіння, а конфлікти інтересів і конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості і «перемоги будь-якою ціною».

Поки що ж продуктивніше говорити не про розкол на регіональному рівні (чого, на щастя, поки що немає), а про складну систему розмежувань, які мають і свій політичний, і не меншою мірою соціокультурний вимір. Введення у науковий обіг поняття «розмежування» (cleavage) прийнято пов'язувати із запропонованим ще у 60-х рр. минулого століття С. Ліпсетом та С. Рокканом підходом до дослідження впливів соціально-групових конфліктів на ідеологічну й партійну диференціацію. Серед чотирьох окреслених ними ліній розмежувань на першому плані опинилася та, яка зумовлена нестиковкою устремлінь центру і провінційних еліт, тобто пов'язана із захистом територіальної ідентичності. При цьому йшлося не стільки про наявні вже конфлікти, скільки про лінії напруги, які підтримують стан динамічної рівноваги⁴³.

Розмову про некоректність отождолення понять «розмежування», «поділ», «розкол» в українському контексті розпочала М. Шаповаленко. Вона ж ввела у вітчизняний науковий обіг поняття кумулятивних (гостро конфліктних) і поперечних (з єдністю в одних питаннях і розходженнями в інших) розколів. Далеко не всі розмежування у суспільстві, наголошує М. Шаповаленко, перетворюються на суспільно-політичні розколи. Але кожне з них може стимулювати розкол, «особливо при вмілому їх використанні зацікавленими сторонами, як в самій країні, так і за її межами, що може зашкодити консолідації демократії»⁴⁴. Із загальним тоном статті, щоправда, дещо контрастує її назва — «Соціально-політичний розкол як чинник демократичного транзиту в Україні».

На необхідності узгодження лексики і визначення рамок термінів у зв'язку із згаданими вище дефініціями наголошує і А. Колодій. Вона солідаризується з М. Шаповаленко у тому, що «не всякий поділ, який є наслідком (а також і синонімом) розмежування, веде до розколу, пов'язаного з певним відчуженням і протистоянням, і не всякий розкол веде до розпаду країни, який західні експерти вже неодноразово пророчили Україні... Розкол стається, коли до протилежних позицій (культурних, соціальних, політичних) додається постановка протилежних цілей і завдань». Що ж до поділеності, яку використовують як своєрідний «незадіяний ресурс» у політичній боротьбі, то вона є насамперед наслідком відсутності належної державної політики, спрямованої на осучаснення структури виробництва, створення єдиного інформаційного простору, проведення реальної децентралізації тощо. Тому, на думку А. Колодій, «Україну хоч і треба досліджувати під кутом зору загроз

її територіальній цілісності, але в жодному разі не можна розглядати як хоч якоюсь мірою належну до так званих «failed states» — невдалих держав (у розумінні нездатних контролювати свою територію та здійснювати в її межах функцію «легітимного насильства»). Запобіжників і противаг сепаратизмові Україна має достатньо⁴⁵.

Від «теорії розмежувань» С. Ліпсета і С. Роккана відштовхуються і ті вітчизняні соціологи, які досліджують центр-периферійні і міжрегіональні відносини з точки зору їхнього впливу на стан політичної культури. Ознаки напруженості передаються поняттями «регіональна специфікація соціокультурних відмінностей» (С. Макеєв, А. Патракова), «конфліктні політичні культури у регіональному вимірі» (О. Стегній). Останній виокремив чотири притаманні Україні типи політичних культур (інтеграційно-активаційний, інтеграційно-пасивний, дезінтеграційно-активаційний та дезінтеграційно-пасивний) і зробив цікаву спробу визначити їхнє домінування у тому чи іншому регіоні на основі ідентифікаційних критеріїв і політичних орієнтацій. Суттєвих розбіжностей у типах політичних культур автор, однак, не помітив; на його думку, скрізь спостерігається тяжіння «до інтегративно-пасивного типу з певними непринциповими відхиленнями». При цьому період «помаранчевої революції» був свідомо винесений «за дужки» як такий, що слугує «зразком форс-мажорних політичних обставин»⁴⁶. Але ж, на наш погляд, саме у таких форс-мажорних обставинах і виявляється найповніше регіональна специфічність політичної культури. Західний регіон продемонстрував у цей час такий її варіант, який був близьким до інтеграційно-активаційного типу.

Інша річ, що феномен політичної культури настільки багатогранний (тут і культура політичного мислення, і стиль політичної поведінки, і культура функціонування політичних інститутів), що нюанси й відхилення у рамках цього концепту важко піддаються ситуаційному аналізу. Однозначно можна констатувати, що громадян України хвилюють насамперед не проблеми зовнішніх орієнтацій чи мови, а соціальні проблеми й ризики — рівень життя, зростання цін, безробіття, стан довілля тощо. Політична криза — 2007 переконливо довела: попри намагання політиків знову й знову використовувати ідеологему «розколу», протестна активність виявилася не надто високою. Соціум засвідчив свою налаштованість на громадянський мир і порозуміння.

Отже, очікувати «розколу» України або бодай активізації деструктивного регіоналізму у найближчій перспективі не доводить-

ся. «Запас міцності» у нас доволі високий. Хоча, зрозуміло, його необхідно постійно підтримувати й поповнювати, насамперед зваженою економічною політикою з акцентом на зменшення регіональних диспропорцій. Адже, якщо звернутися знов до ідентифікаційного критерію, запропонованого С. Ліпсетом та С. Рокканом, найбільш виразною у будь-якому суспільстві є та лінія розмежувань, яка створюється протидією етнічно, лінгвістично і релігійно різних культур провінцій і периферій централізаторським зусиллям держави. І тільки від політичних еліт залежить, чи зуміють вони вибудувати таку схему центр-периферійних відносин, яка утримуватиме соціум у стані динамічної рівноваги. Для України це означає, що життя невдовзі змусить владу не тільки всерйоз зайнятися реформуванням регіональної політики, але й повернутися до «відкладеної» адміністративно-територіальної реформи.

Чимало у цьому сенсі залежить і від науковців, насамперед від їхньої здатності не спокушатися спрощеними формулами і не експлуатувати стереотипні образи. Міфологема поділеної на «Захід» і «Схід» України зовні має привабливий вигляд і може претендувати на зразок пояснювальної моделі. Але якщо подивитися на проблему серйозно, то ні Західної, ні Східної України як гомогенних просторів не існує. Це, до речі, наочно показав британський українознавець П. Роджерс. Історичні, демографічні, економічні відмінності між Східною Галичиною, Волинно, Закарпаттям і Буковиною, з одного боку, і різні електоральні та соціокультурні пріоритети Харкова, Луганська та Сум, з другого, є переконливим свідченням того, що обидва концепти — «Західна Україна» та «Східна Україна» — науково неспроможні і підлягають деконструкції, доводить він. Унікальність українського регіоналізму в тому, що він не стає на заваді створенню модерної, громадянської української національної ідентичності. Тому й описувати його слід у категоріях регіонального розмаїття, а не поділів⁴⁷.

Загалом же можна констатувати, що попри значну варіабельність соціокультурної регіоналізації і відповідних рефлексій у політичному й науковому дискурсах чинник регіональної ідентичності в Україні не настільки потужний, щоб впливати на територіальну конфігурацію, не кажучи вже про зміну форми державного устрою. Виразні «лінії розламу» поки що існують лише у фантомних побудовах політиків, які розраховують дістати від цього певні політичні дивіденди. Хоча не можна не помічати й того, що гра на цінностях за умов політичного хаосу і деморалізації населення створює

додаткові соціальні ризики. Надії на те, що наші політичні еліти нарешті навчаться дотримуватися правил політичної етики і відмовляться від політизації етнічних, мовних, конфесійних проблем, лишаяються примарними.

Те, що протистояння політичних сил, особливо навколо поділу ресурсів, перейшло й на регіональний, і на місцевий рівень, не лише паралізує життєдіяльність населених пунктів. Воно виявляє небезпеку активізації дисоціативних проявів регіоналізму. Цьому сприяють складні українські реалії — недосформованість політичної нації, слабкість регіональних центрів тяжіння, розгубленість людини перед натиском насилля, високий рівень корупційності у середовищі регіональних еліт. Регіоналізм все ще не сприймається соціумом як дійовий чинник самоорганізації й самопідтримки, та й самі регіони поки що не стали повноцінними центрами інституційного оформлення потреб та інтересів територіальних громад. Чимало важить і те, що регіон як соціальна конструкція і досі не дістав солідного наукового обґрунтування. Багатоманітність інтерпретацій регіону (як ландшафтного, економічного, політичного, культурного простору і як управлінської ланки) затемнює сутність тих ознак і системоутворюючих факторів, які дають змогу впевнено говорити про регіональну ідентичність.

Передбачити динаміку співвідношення національно-громадянської, регіональної, локальної, етнічної ідентичностей в Україні досить складно. Доводиться зважати на те, що інформаційні технології зменшують значення територіального чинника і що тривалий період підкилимної боротьби за владу відсунув убік нагальні проблеми оптимізації територіального устрою. Нині влада готова визнати, що «централізовані методи управління вичерпали себе»⁴⁸, але не визначилася із тим, якого вигляду набуватиме оновлена система місцевого самоврядування. А саме від напрямку її реформування залежатимуть і самопочуття мешканців, і критерії їхньої самоідентифікації. Поки що можна впевнено говорити лише про високий рівень соціального песимізму населення, який і досі ставить під сумнів сам факт незалежності країни. Причому кількість песимістів має тенденцію до зростання. Якщо у серпні 2005 р. кількість тих, хто вважав Україну справді незалежною державою, вперше досягла 49%, то через рік вона впала до 35% — нижче рівня 2001 р.⁴⁹

Проблеми самоідентифікації найменше піддаються прогнозуванню й моделюванню насамперед тому, що у ідентичності є потуж-

на емоційна складова. Коли миттєвий спалах патріотичних почуттів у дні «помаранчевої революції» стрімко змінився настроями зневіри й розчарування, це відразу ж позначилося на питомій вазі національно-громадянських самоідентифікацій. А пробуджені настрої регіоналізму потягнули за собою ідею особливої південно-східної регіональної ідентичності, і у цьому регіоні превалювання регіональної ідентичності серед інших ідентитетів зразу ж різко зросло (до 19% порівняно з 10% у Центрі). Зрештою саме Донецьк, за точним спостереженням Я. Грицака, став найточнішим уособленням кризи ідентичностей. «Донецьк уже не радянський і, звичайно, не російський. Але й українським він не став. Донецьк інакше не назвеш, як донецьким»⁵⁰.

У цьому контексті набувають особливого значення проблеми загальної культури населення — навіть безвідносно до регіональної специфіки. Коли у 1985 р. американський соціолог Л. Гаррісон запропонував свій погляд на «відсталість як стан розуму», у нього відразу з'явилося чимало як прихильників, так і опонентів. Дослідним полем автора була Латинська Америка, і йому вдалося переконати багатьох у тому, що головні причини відсталості країн регіону — не в американській експансії, а в ментальності, історичних традиціях, культурних стереотипах латиноамериканців. Пізніше ця ідея була перевірена досвідом багатьох країн і вилася у масштабний проект, ініційований Гарвардською академією міжнародних і регіональних досліджень. Книга під назвою «Культура має значення. Як цінності сприяють суспільному прогресу» у 2001 р. вийшла і в російському перекладі. Що ж до України, то, здається, проста істина — запорука поступу у розвитку культури — у нас належним чином ще не усвідомлена. В усякому разі, серед державних замовлень соціогуманітаріям не помітно таких, які були б орієнтовані на впровадження інноваційного типу культури, максимально наближеного до потреб регіонів. А відтак і ідея міжрегіонального обміну духовними цінностями втілюється майже виключно зусиллями поодиноких ентузіастів.

Натомість досить часто доводиться спостерігати, як зусилля владних структур спрямовуються у протилежне русло — обстоювання цінностей, що уявляються пріоритетними для власної політичної сили. Не можуть, зокрема, не насторожувати як ритуалізація політичного життя в країні з виразним акцентом на архаїчних цінностях, так і непоодинокі прояви етнократизму у політичній риторичі. Життя вже переконливо довело, що зміна класової

парадигми етнічною не веде до примирення «розведених» сегментів суспільства, а навпаки, посилює поляризацію. Апеляція до «голосу крові» живить однаковою мірою і національну мегаломанію, і комплекси меншовартості. Навряд чи здатне поліпшити атмосферу в державі і введення в учбовий процес релігійного компоненту. Прищеплення молодому поколінню вузькоетнічної чи конфесійної самосвідомості зменшує питому вагу загальногромадянських пріоритетів.

Виходячи зі сказаного, не варто не помічати небезпеки від використання «етнозафарбованих» ідеологем в риториці нової партії «Союз лівих сил». Можна поділити як стурбованість ідеологів цієї політичної сили з приводу наростання культурного конфлікту в Україні, так і погляд на евристичні можливості запропонованої ними моделі «трьох Р» (різні — рівні — рідні) як засобу протидії цій загрози. Але очевидно, що у гострий конфлікт із їхньою загальною налаштованістю на взаєморозуміння і співпрацю входить запропонована в ролі пояснювального конструкта концепція «двох корінних українських етносів — західного і центрально-південно-східного». У наявності «двох етносів» і бачається першооснова «цивілізаційного розламу».

Озвучивши вперше цю ідею на установчому з'їзді партії 8 грудня 2007 р., В. Волга наштовхнувся на шквал заперечень. Однак саме вона, наскільки про це можна судити з відгуків у пресі, була покладена в основу дискусії під час «круглого столу» «Етнокультурні й ідеологічні відмінності регіонів України і шляхи консолідації суспільства» (8 лютого 2008 р.)⁵¹. Те, що термін «розкол» фігурував у назвах багатьох виступів, можна списати на рахунок бажання ідеологів молодії політичної сили привернути до себе увагу. Але появу у політичному дискурсі «двох корінних українських етносів» важко зрозуміти, тим більше — раціонально пояснити.

Очевидно, що обтяжувати проблему регіонального розмежування ще й дилемою етнічного протистояння безперспективно з наукового і абсолютно непродуктивно з політичного погляду. Самі поняття етносу і етнічності вважаються сьогодні невизначеними і такими, які з точки зору аналітичного осмислення становлять одне із слабких місць соціальних наук, а з точки зору політики створюють безліч ускладнень⁵². Не доводиться вже говорити про те, що уведення в політичний обіг нічим не підкріпленого концепту «двох українських етносів» потягне за собою проблему етнічного кордону між ними і новий виток спекуляцій на тему «розколу». Добрий

намір — обґрунтувати рівність усіх громадян країни і закликати до поважання сповідуваних у різних регіонах культурних цінностей — ризикує перетворитися на додатковий важіль загострення того самого розмежування за принципом «свій — чужий», яке так обурює ініціаторів проекту.

Базувати будь-який сучасний «український проект» на симулякрах, що експлуатують знакові символи етнічності — значить не розуміти сутність викликів, які постають перед молодими державами в епоху глобалізації. Більшість серйозних вчених і аналітиків переконані, що за нових умов перед світовим співтовариством стоять завдання деполітизації етнічності і деетнізації політики; власне, і популярна на Заході космополітична модель мультикультуралізму базується на перенесенні ваги з етнічності на полікультурність. Оскільки нова політична сила теж виразно виступає проти перетворення стратегічних питань державної ваги на заручників культурних протистоянь, лишається вірити, що її поява на вітчизняному політичному подіумі збільшуватиме інтеграційний, а не конфліктний потенціал політичного дискурсу.

Не хотілося б, щоб сказане було витлумачене в дусі нерозуміння чи відкидання значення етнічних чинників у житті сучасних соціумів. Йдеться лише про те, що оскільки етнокультурні конфлікти стали, за В.Кімлічкою, найбільш поширеним джерелом насильства у світі і «немає простих відповідей і чудодійних рецептів», щоб їх пом'якшити, саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували націоналісти-ксенофоби, релігійні екстремісти чи військові диктатори⁵³. В українському контексті це означає насамперед орієнтацію на таку стратегію націєбудівництва, яка дасть у підсумку ефект мінімізації культурних розмежувань і появи політичної, поліетнічної нації громадян.

Не варто, утім, сподіватися, що це відбудеться швидко і без проблем. Новоевропейський етос, ґрунтований на персоніцентризмі й повазі до інакшості, не можна сформувати «на замовлення»; його треба виховувати дбайливо, починаючи з дитсадка. Проблема легітимації влади — теж не з числа тих, які піддаються розв'язанню директивними методами. Але шлях здолає лише той, хто йде. Не визначившись чітко зі своїми національними інтересами й зовнішньополітичними пріоритетами, не сконцентрувавши зусилля навколо формування політичної нації і громадянського суспільства, Україна приречена на тупцювання на місці й тривале борсання

у безповітряному просторі «між Заходом і Сходом». І нагнітання пристрастей навколо уявних ознак «цивілізаційного розколу», і настійливе педалювання націонал-радикалами ідей етнічного домінування настільки неспівзвучні духові часу, що об'єктивно працюють на руйнування підвалин української незалежності.

Поки що ж можна впевнено констатувати: попри галасливі паничні заяви політиків і політтехнологів реальної загрози розколу в Україні немає. Прочитуємо ще раз Я. Грицака: «Україна колеться, але не розколюється». І не розколеться, якщо засліплені жадою влади еліти не зроблять стратегію розпаду запорукою реалізації своїх нестримних бажань.

Якщо відштовхуватися у політичних прогнозах від структури політичних сил, неважко передбачити, що проблемою для нинішнього і всіх наступних парламентів стане формування коаліцій. Хотілося б, щоб при цьому в ході дискусій розв'язувалися принципи для країни питання — про згуртування суспільства на основі громадянської самоідентифікації, визначення пріоритетів суспільного розвитку, про утвердження на всіх рівнях взаємодії принципів лібералізму й толерантності. Час покаже, чи зробили наші еліти належні висновки з уроків протистоянь 2004–2008 рр. Але у будь-якому разі очевидно, що майбутнє країни величезною мірою залежатиме від успішності чи неуспішності консолідаційних стратегій. А ці останні мають своїм обов'язковим компонентом вибудову оптимальних моделей конструювання ідентичностей — насамперед національної, але не меншою мірою також регіональних. У світовому політичному дискурсі таке моделювання зазвичай вкладається у формулу «політика ідентичності».

¹ Суспільство на порозі XXI століття: філософське осмислення плинного світу. — К., 1999. — С. 6–16.

² Роккан С. Методи і моделі в сравнительном исследовании формирования наций. — С. 123.

³ Вілсон Е. Драматургія віртуальної політики // Критика. — 2007. — Ч. 5. — С. 8.

⁴ Див. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — С. 171–180.

⁵ Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху. — Харків, 2006. — С. 62–63.

⁶ Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». — К., 2007. — С. 128–129.

⁷ Там само. — С. 213–214.

Розділ 5. Ідентифікаційна складова системної кризи

- ⁸ Ціммер К. Стратегії збереження регіональної влади в Україні // Агора. Вип. 3. — К., 2006. — С. 50–68.
- ⁹ Фісун О. Помаранчева революція і демократична консолідація // Агора. — Вип. 4. — К., 2006. — С. 53–54.
- ¹⁰ Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. — К., 2004. — С. 34–35.
- ¹¹ Wendt A. Social Theory of International Politics. — New-York, 1999.
- ¹² Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки // Соціальна психологія. — 2008. — №3. — С. 7–8.
- ¹³ Бурдые П. Соціологія. — М., 1993. — С. 157.
- ¹⁴ Донченко О. Колективне психічне у соціальному повсякденні // Соціальна психологія. — 2008. — №1. — С. 3–14.
- ¹⁵ Портников В. Миф умер — да здравствует миф! // Неприкосновенный запас. — 2006. — №6. — С. 133–134.
- ¹⁶ День. — 2008. — 26 червня.
- ¹⁷ Там само. — 2007. — 15 червня.
- ¹⁸ Степаненко В. Правова культура в українських регіональних вимірах // Агора. — Вип. 4. — С. 18–33.
- ¹⁹ Телешун С. Нові українські реалії і процес формування засад громадянського суспільства // Політичний менеджмент. — 2008. — №1. — С. 3–8.
- ²⁰ Балан С. Beneficia non obtruduntur // Критика. — 2007. — Ч.6. — С. 2–3.
- ²¹ Черкашин К. Електоральна диференціація території України // Політичний менеджмент. — 2008. — №1. — С. 23–38.
- ²² День. — 2007. — 15 серпня.
- ²³ Там само. — 31 липня.
- ²⁴ День. — 2008. — 9 липня.
- ²⁵ Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. — Львів, 2005. — С. 294.
- ²⁶ День — 2007. — 4 серпня.
- ²⁷ Див. Сусак В. До питання про регіональні особливості політичної культури українського суспільства // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. — С. 136–170; його ж: Самоорганізація versus державний патерналізм: порівняльний аналіз установок жителів Львова і Донецька (1994–2004) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №1. — С. 63–73. Узагальнений соціологічний матеріал, упорядкований цим же автором, наведений у виданні: Україна модерна. Спеціальний випуск. — К. — Львів, 2007. — С. 299–356.
- ²⁸ Оксамитна С., Макеєв С. Соціологічний ракурс політичної географії України // Політичний портрет України. — 1995. — №11. — С. 3–7.
- ²⁹ Hinich M., Khmelko V., Ordeshook P. Spatial Analysis of Ukraine's 1998 Parliamentary Elections // <http://www.electoralgeography.com/articles/stacialanalysis.htm>
- ³⁰ Докладніше див.: Ахременко А.С. Пространство электорального выбора: модели и концепции // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2007. — №1. — С. 45–55.

³¹ Персонал Плюс. — 2004. — №26.

³² День. — 2007 — 19 грудня.

³³ Там само.

³⁴ Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006// Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006. — С. 4–12.

³⁵ Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — С. 99.

³⁶ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. — С. 111.

³⁷ День. — 2005. — 15 грудня.

³⁸ Дзеркало тижня. — 2005. — 26 листопада.

³⁹ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. — С. 10–11, 180–185.

⁴⁰ День. — 2007. — 11 грудня.

⁴¹ Там само. — 19 грудня.

⁴² Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. — К., 2004. — С. 188.

⁴³ Lipset S.M and Rokkan S. Cleavage structures, party systems and voter alignments // Party Systems and Voter Alignments. — New York, 1967. — P. 1–67.

⁴⁴ Шаповаленко М. Соціально-політичний розкол як чинник демократичного транзиту в Україні // Агора. — Вип. 2. — К., 2005. — С. 58–63.

⁴⁵ Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. — Вип. 3. — К., 2006. — С. 83–86.

⁴⁶ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. — С. 121.

⁴⁷ Rogers P. Division, Difference and Diversity: Regionalism in Ukraine // Україна модерна. Спеціальний випуск. — К., 2007. — С. 210–236.

⁴⁸ День. — 2006. — 13 вересня.

⁴⁹ Дзеркало тижня. — 2006. — 19 серпня.

⁵⁰ День. — 2007. — 18 жовтня.

⁵¹ «2000». — 2008. — 25 лютого.

⁵² Див., напр.: Кузнецов А.М. Этническое и национальное в политологическом дискурсе // Полис. — 2007. — №6. — С. 9–23.

⁵³ Кімлічка В. Лібералізм і права меншин. — Харків, 2001. — С. 15, 149.

РОЗДІЛ 6

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

1. Мобілізаційний ресурс політики ідентичності

Поняття *політика ідентичності* для нас поки що незвичне, хоч у світовому науковому й політичному дискурсі воно вже використовується упродовж кількох десятиріч. Звичка розглядати ідентичності як щось застигле й нерухоме виразно тисне на свідомість, заважаючи бачити й аналізувати той феномен переідентифікацій, який змінив світ на рубежі тисячоліть. У сучасному глобалізаційному контексті відбувається не лише ускладнення й розмивання усіх лінійних парадигм, але й постійне розхитування усталених ідентифікаційних практик. Соціокультурні зміни, пов'язані з новими формами соціальної диференціації й інтерактивності, зумовлюють незвичний контекст організаційного структурування на основі мереж і «віртуальних» політичних співтовариств. Соціальне обличчя людських спільнот дедалі більше визначають інформаційні чинники.

Уведений англійським соціологом Дж. Уррі принцип складності (complexity) досить точно передає той стан невизначеності й біфуркацій, в якому доводиться діяти політичним акторам у формуванні оптимальних умов соціалізації індивіда й колективних ідентичностей. Їм належить пристосовуватися до деперсоналізованого світу комунікацій, в якому акцент робиться не на завданнях самовиявлення, а на самопрезентаціях — на візуалізації образів, творенні іміджів, продукуванні брендів. Роль ідеологій починають відігравати «структури візуалізації», які є комерційним продуктом і як такі здебільшого позараціональні й підвладні політичній кон'юнктурі. Відсутність стабільності уже не сприймається як відхилення від норми. Можливості перспективного планування й прогнозування скорочуються.

Від еліт за таких умов залежить надзвичайно багато: вони повинні не лише чітко визначати перспективні цілі з урахуванням «культурних кодів», але й вміти маневрувати й домовлятися, уважно стежачи за суперництвом культурних дискурсів і вибудовуючи стратегію взаєморозуміння і узгоджених дій. Нове обличчя регіоналізму, мультикультуралізм, активізація феміністських

рухів і маргінальних груп зумовлюють пошуки нового виміру соціальної теорії — саме на ґрунті концептуалізації політики ідентичності. Елемент новизни тут створюється пошуком життєздатних пояснювальних схем і концептуальних парадигм, максимально віддалених від «пошуку ворога» і перебільшення значення «зовнішнього примусу».

Термін «політика ідентичності» багатозначний, але переважно йдеться про новий вимір ідентифікаційних практик, змістом якого виступає свідоме конструювання ідентифікаційних моделей в залежності від інтересів і політичних уподобань еліт. Щоб у суспільстві функціонували й відтворювалися позитивні ціннісні уявлення, необхідний цілеспрямований вплив владних структур і елітних прошарків на процеси соціалізації й ідентифікацій. При цьому важливо виховувати водночас прагнення до самоорганізації й відповідальності. Нові підходи до формування політики ідентичності роблять акцент на своєрідній самокритиці: соціум і індивід мають покладатися насамперед на себе і не шукати винуватців своїх бід на стороні. Коли питання ставиться саме так, воно переростає у ширшу й глибшу проблему: співвідношення власних стимулів до вдосконалення і зовнішніх впливів чи перешкод. Суспільство здорове, коли у ньому переважають установки на самореалізацію, конкурентоздатність, налаштованість на діалог і співпрацю.

У сучасній соціогуманітаристиці прийнято виділяти три складові формування регіональної ідентичності у зв'язку з політичними процесами. Перша — когнітивна; усякий процес осмислення регіональної ідентичності починається з освоєння знань про регіон, його межі й особливості. Друга — емоційна; індивід починає усвідомлювати регіон як свій власний життєвий простір, малу батьківщину, і водночас як основу для групової солідарності. І, нарешті, третя — інструментальна; специфіка регіону починає використовуватися місцевими елітами задля мобілізації та колективних дій у обстоюванні якихось групових цілей. Цілі можуть бути різними. Добре, якщо потенціал регіональної самосвідомості спрямовується на формування цілісного бачення мети й завдань регіонального розвитку, комунікативності, усвідомлення спільних духовних основ. Гірше, якщо карта регіоналізму починає використовуватися у колі маргінальних еліт як засіб маніпулювання свідомістю, пропаганди ідей дезінтеграції, автаркії, регіонального сепаратизму.

Чому важливо досліджувати не стільки самі ідентичності, скільки політику ідентичності й відповідні ідентифікаційні практики?

Насамперед тому, що саме на цьому шляху уявляється можливим перейти від констатації наявних ментальних відмінностей до дослідження дискурсів, у рамках яких відбувається конструювання символів і міфів. Вибір моделі націєбудівництва, полі- чи моноетнічної структури організації влади і суспільних відносин є наріжним каменем стратегії елітних верств. Еліти, які орієнтуються на загальноцивілізаційні цінності, забезпечують своїм державам стале зростання й уникають багатьох пасток, які можуть виникати внаслідок міжрегіональних і міжетнічних тертів і незгод. Ті ж, які плекають «етнічну чистоту» і вибудовують внутрішні кордони, дуже часто опиняються у полоні конфліктів та в епіцентрі ідентифікаційних криз.

Саме тому у сучасній соціальній теорії поряд з поняттям «політика ідентичності» побутують також споріднені — «режим ідентичності» й «контроль ідентичності». Вітчизняні дослідники О. Білий та В. Вовк виводять потребу у запровадженні режиму ідентичності із необхідності захисту політичної ідентичності як елемента національної безпеки і реалістичного позиціонування країни в анархічній системі міжнародних відносин. «Ідентичність виявляє себе в дії, а не є лише інтровертним легітимаційним актом. Ось чому боротьба за ідентичність і контроль ідентичності становлять перманентний процес. Кожна ідентичність при цьому прагне свого інституційного усталення та сертифікації створених значень»¹.

У найширшому розумінні конструювання регіональних ідентичностей є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення у регіональній спільноті відчуття територіального колективу і прагнення до самореалізації й самоорганізації. Серед найважливіших механізмів — артикуляція регіонального інтересу як об'єднувальної концептуальної матриці, здатної стимулювати процес кристалізації регіональної самосвідомості. Формування рамкових констант політичного простору здійснюється за допомогою вдосконалення традиційних і створення нових, максимально доступних широкому загалу, регіональних символів і кодів та їхнього озвучення у ході політичних, медійних та інших дискурсів. Водночас природним є прагнення регіональних еліт управляти інформаційним середовищем у такий спосіб, щоб створити бажаний імідж самого регіону, а також прийнятне для мас уявлення про місце «іміджмейкерів» у осмисленні минулого, аналізі сучасних процесів і у моделюванні майбутнього. Різні елітні прошарки виступають при цьому у ролі агентів формування регіональної

ідентичності, використовуючи і побутуючі у соціумі реальні уявлення про регіональну специфічність, і створені інтелектуалами в різні часи регіональні міфи.

Оскільки у самому понятті «регіоналізм» закладені багатозначність і термінологічна неузгодженість, у конструюванні регіональних ідентичностей не виключені спроби акцентуалізації відмінностей та розбіжностей, аж до проповіді сепаратизму чи ірредентизму. Саме тому в рамках сучасної соціальної теорії наголос робиться на роз'ясненні небезпек, що випливають із етнолокального чи регіонального партикуляризму. Йдеться, зокрема, про те, що національна мегаломанія може мати регіональний вимір, і тоді система цінностей, що домінує у даному регіоні, може нав'язуватися іншим як певний еталон. Негативні конотації здатні породжувати настрої дистанціювання від центру під впливом емоційного сприйняття власної значущості. Перекодування ціннісних полюсів може бути чинником поглиблення культурних дистанцій між «своїми» й «чужими». Тому розрізнення «асоціативного» (інтегративного) регіоналізму, що тяжіє до конструктивної толерантності, і «дисоціативного» (роз'єднуючого) регіоналізму, який робить ставку на розмежування й пріоритет локальних цінностей, становить фундамент сучасних теорій регіонального суспільства.

У формуванні ідентичності беруть участь різні суб'єкти — від представників влади до виконавців-вокалістів. У цьому зв'язку розрізняють (за М. Кастельсом): а) легітимізуючу ідентичність, яка формується державними інститутами і провладними елітними групами з метою створення «законослухняної більшості» і закріплення свого домінуючого статусу; б) ідентичність опору, яка є, як правило, витвором тих політичних акторів, які перебувають в опозиції до влади і в) проєктивну ідентичність, яка формує соціальний ідеал і спрямована на трансформацію усієї соціальної структури².

У суспільствах, що керуються здоровим прагматизмом, політика владних структур розрахована насамперед на стимуляцію останньої, проєктивної ідентичності, яка має відповідати викликам часу і бути максимально гнучкою. У конструктивістській системі координат оспорується правомірність такої ідентичності опору, коли певна особа чи невелика група людей привласнює собі право говорити від імені етносу чи регіональної спільноти. Водночас наголос робиться на можливості «багатошарової» національної (або мультинаціональної) свідомості, коли національні та регіональні ідентичності органічно сполучатимуться, приміром, з євро-

пейською. На думку Е. Яна, саме такій «багатовимірній» свідомості належить майбутнє. Бо «одновимірність національної ідентифікації — це феномен воюючого суспільства»³.

Щоб суспільство не перетворилося на воююче, у фундамент політики ідентичності мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти — як громадян. Вибудовувана при цьому система цінностей повинна виходити з реалій і викликів постіндустріального світу, в якому панують жорсткі правила гри, підпорядковані логіці конкурентоспроможності. Якщо ж з якихось причин знаходження політичного консенсусу утруднене, його функцію, зазначав Н. Луман, має виконати комунікація з притаманними їй механізмами самоспостереження, акумуляції досвіду, вибудовування операційної пам'яті. Саме комунікація здатна запропонувати суспільству той «код генералізованих символів», який формує систему політичних інтеракцій на ґрунті взаєморозуміння⁴.

У цивілізованому світі турбота про консолідацію належить до числа незмінних пріоритетів еліт. Оскільки формування політики ідентичності відбувається навколо об'єднуючих символів і позитивних ідеалів, докладається чимало зусиль до того, щоб культурні коди й національні міфи мали позитивне смислове навантаження й орієнтацію на толерантність. Такий стереотип поведінки не потребує замовчування «темних плям» минулого, але не передбачає й педальовання старих образ, акцентування травматичного досвіду.

Своєрідний «поворот до наративу», який відбувся у суспільних науках Заходу на початку 90-х рр., зафіксував нову тенденцію у культурній антропології і суміжних сферах знання. Йдеться про формування нового формату дискурсу, який вкладається у формулу *storytelling*. До мистецтва наративу повернута загальна суспільна увага — як до стратегії утвердження нового типу духовності, мобілізації емоцій шляхом творення «привабливих історій». Наратологія стала невід'ємною частиною сучасного менеджменту (*storytelling management*), що будується на максимальному використанні можливостей політичної і всякої іншої реклами для вироблення позитивних мотивацій і виховання патріотизму. Французький дослідник нових наративних форм, автор книги «Вербіцид: як правильно організувати наш мозок» приписує колишньому американському президенту Б. Клінтону девіз: «Політика повинна насамперед намагатися дати людям можливість поліпшити свою історію». Сьогодні у США ціла армія піар-радників і провайдерів зайнята пошуком нових форматів подачі привабливої і збуджуючої

інформації під гаслом: «Бути самим собою уже недостатньо. Треба мати свою історію. Створітьте оповідь про себе. Історія — це Ви»⁵.

Чого у цій моді більше — намагання активізувати громадські почуття чи егоїстичного розрахунку заробити на природному прагненні людини до самоствердження — скажуть, очевидно, фахівці у галузі соціальної психології. Для нас важливо побачити у цій спробі використання історії у політичних цілях раціональне зерно. Воно полягає у мобілізації резервів історичної пам'яті — не для роз'ятрювання минулих травм і не для зведення рахунків «заднім числом», а для виховання самоповаги і патріотичних почуттів. «Образи минулого» у такій системі координат відіграють роль своєрідних захисно-компенсаторних й адаптаційних механізмів.

Те, що українські еліти йдуть, на жаль, іншим шляхом, спробуємо показати далі. Поки що ж маємо констатувати: обравши логіку заперечення будь-якої, насамперед економічної й культурної наступності сучасної України щодо УРСР, вони добровільно позбавили соціум можливості використовувати не в усьому бездоганний, але все ж по-своєму унікальний досвід виходу із тривалого стану громадянської війни і налагодження цивілізованого співжиття, у тому числі й досвід долання успадкованих розбіжностей між Заходом і Сходом країни. Нашвидкуруч створювані «на заміщення» етноісторичні міфи виявилися, однак, настільки примітивними, що замість консолідаційного ефекту створили нові осі конфліктності. Нові міфологеми вибудовуються на основі моноцентризму — або українського, або російського. Знайти ґрунт для компромісу на такій основі стає дедалі важче.

«Переривання традиції» з використанням модулів «втраченого часу» — справа небезпечна для будь-якої влади, готової цими модулями скористатися. Перервана у такий спосіб традиція створює феномен «порожнечі підґрунтя» (термін К. Лефорта). У такий спосіб владні структури самі позбавляють себе достатніх джерел легітимації і знищують підвалини тієї, бодай мінімальної, сакралізації влади, в якій інстинктивно відчуває потребу кожний соціум. На цю обставину доречно звернув увагу В. Бурлачук, аналізуючи перебіг політичної кризи 2007 р. в Україні. На його переконання, ця криза виникла не лише на політико-правовому ґрунті (недосконалість законодавства, протилежність політичних інтересів), але й на базі своєрідної кризи «сакральності» влади, спричиненої не в останню чергу зникненням «можливості постулювання наступності»⁶.

У цьому контексті важливо ще раз наголосити: будь-який діалог є конструктивним лише в середовищі, вільному від крайнощів радикалізму й агресивного фундаменталізму. Тому у формуванні політики ідентичності найважливішим є турбота не лише про політичну грамотність, але й про виховання соціальної і моральної відповідальності, «соціальної включеності». Держава має постійно дбати про те, щоб обстоювання етнічної, регіональної чи релігійної ідентичності не входило у суперечність із пошуком прийнятних для всіх громадян цінностей, символів, культурно-цивілізаційних кодів, есхатологічних світоглядних настанов. Те, що зазвичай вкладається у поняття «культурний суверенітет» нації, створюється як розумним співвідношенням загальногромадянських і етнонаціональних пріоритетів, так і здатністю соціуму до саморефлексії й самокритики з відмовою від крайнього радикалізму й національної мегаломанії.

Політичні нації у сучасному світі формуються у вигляді «віртуальних» образів, покликаних якоюсь мірою згладити неспівмірність різних ідентичностей і забезпечити у такий спосіб фундамент громадянської солідарності. Але для розвитку у такому напрямі держави потребують переконливих об'єднавчих стратегій. Формуючи плюралістичну систему цінностей, кожна з них має турбуватися не лише про толерантність, а й про щось більш значуще — про повагу до інакшості й визнання за кожною спільнотою і за кожним індивідом права на індивідуальність і неповторність. І водночас наполегливо вчити громадян відрізняти реальні групові настрої від фантомів і політичних конструктів, створюваних елітами у власних вузькогрупових цілях.

У відносинах центру й регіонів принципово важливим є дотримання балансу свободи та її обмеження, єдності й багатоманітності, централізації й децентралізації. Кожен регіон зацікавлений, щоб центр якомога менше регулював його розвиток, але надмір свободи здатен запустити механізм відцентрових процесів. Багатоманітність в принципі суперечить не єдності, а різним уявленням про єдність; так само децентралізація у розумних межах не загрожує єдності, а зміцнює її. Справа у дозах і пропорціях свободи/несвободи, централізму і децентралізації. І ще — в умінні зрозуміти специфічність іншої культурної системи і визнати правомірність різнобачення й різномислення.

Про базування різних типів ідентичностей на дихотомії «ми — вони» вище уже йшлося. Група дістає тривкий статус лише тоді,

коли відмежовується від «іншого», причому властивістю людської психіки є схильність демонізувати цього іншого, приймаючи все власне як своєрідний еталон. І тут надзвичайно важливо, яка (у баченні А. Вендта) ідентичність приписується «іншому» — друга, суперника чи ворога. Хоч яким би гострим було суперництво регіональних еліт, жодним чином не можна допускати переростання його у ворожість. А те, що така тенденція в Україні намітилася, підтверджується хоча б використанням образу «п'ятої колони» для характеристики не лише окремих політичних противників, але й цілих суспільних верств і регіональних спільнот. Незалежно від того, хто призначається на роль «п'ятої колони» — російськомовні громадяни чи «нащадки бандерівців» — уже сама по собі ця беззмістовна риторика дедалі більше розколює суспільство, девальвуючи ті цінності, які могли б стати об'єднуючими — демократію, національний інтерес, національну ідею тощо.

Політика формування ідентичностей, отже, являє собою доволі складний процес, в якому важливо бачити усі грані об'єкта ідентифікації — як ті, що об'єктивно існують, так і ті, що створюються уявою ідентифікуючого суб'єкта. Досить легко приписати Іншому якісь негативні риси, не так вже й складно закріпити їх у суспільній свідомості. Підміна об'єкта наукового пізнання його викривленим ідеологічним образом базується на імпульсивних емоційних реакціях. Болгарська дослідниця Ю. Кристева досить переконливо показала, як образ аб'єкт (від *фр.* бридкий) використовується для приниження Іншого і водночас для створення власного нарцисичного образу⁷. Штучно вибудовані за принципом «свій — чужий» ідентифікаційні моделі здатні створювати фальшиві бінарні опозиції, які істотно ускладнюють процес суспільного порозуміння.

Наведену вище думку на українському прикладі дотепно, у гострій публіцистичній манері проілюстрував В. Пономарьов. Людина вільна у виборі власної ідентичності, але цей вибір обмежений — ідентичність вибудовується із готових «цеглин», «накинутих тими, хто продукує ідеї й цінності. Те, що пересічній людині уявляється «дарунком згори», найчастіше є продуктом терплячості етнографа, відчайдушності археолога, творчої сваволі історика». Варто було у ХІХ ст. опублікувати «надиво своєчасно виявлені» хроніки чи літописи, як вони негайно ставали джерелом головного болю для імперій. І кожен новий цикл конструювання ідентичностей завершується символічним обміном смислами. Обираючи одну з наявних культурних тотожностей, людина уявляє себе належною до

відповідної спільноти і тим самим підтверджує її легітимність і право на існування⁸.

Політичні засоби ідентифікації функціонують на підвалинах стійких соціокультурних образів і уявлень, які є у своїй основі культурними архетипами. Не випадково, говорячи про політику ідентичності, мають на увазі насамперед культурний вимір політики. Ідентичність формується на ґрунті відмінностей традицій, символів, культурних кодів. А отже, справа політиків — потурбуватися про те, щоб ці символи й коди відбивали сутнісні культурні пріоритети і водночас відповідали викликам глобалізації й цивілізаційних протистоянь.

Суспільна вага політики ідентичності помітно зростає на переломних рубежах у розвитку соціумів, коли на перший план виходить завдання вироблення у громадян адекватного розуміння ситуації з усвідомленням нової природи соціальної інтеграції і нових умов формування суспільного консенсусу. П. Штомпка на прикладі країн Центральної і Східної Європи показав, як багато важить у процесі зживання минулих культурних травм вдало обрана стратегія інституційних структур, підпорядкована завданням адаптації громадян до стрімких суспільних змін⁹. У такий час як ніколи важливим є стимулювання як ділової, так і соціальної активності, участі громадян у модернізаційних проектах влади.

Цей короткий екскурс у теорію й історію уявлявся необхідним, щоб спробувати проаналізувати під таким кутом зору український досвід конструювання територіальних ідентичностей. Чому він зрештою виявився дезінтеграційним і які соціальні ризики провоює?

2. Ідентифікаційні практики в Україні: ціна прорахунків

Хоча про процеси політичної ідентифікації в Україні на етапі, перехідному до незалежного існування, вже йшлося, уявляється потрібним наголосити на їх неприродності й переважанні ситуативних підходів над стратегічними. Намагаючись утриматися при владі, партійна номенклатура легко пішла на компроміс з недавніми дисидентами націонал-демократичного спрямування, поступившись у першу чергу ідеологічними пріоритетами. За наявності слабкої влади й різноспрямованих устремлінь регіональних еліт

в суспільстві швидко дала про себе знати світоглядна криза. Невдовзі вона обернулася розривами в соціальній взаємодії, ослабленням механізмів співпраці, наростанням явищ конфліктності. Біполярність соціуму поглибилася, а це неминуче потягнуло за собою зменшення потенціалу соціальної участі.

Серйозним прорахунком нової влади стала недооцінка механізмів зворотного зв'язку між собою і соціумом, а також суспільного контролю. Цим було порушено базовий принцип взаємодії інститутів і позаінституційного середовища. Замість атмосфери взаєморозуміння влада дістала постійно відтворюване відчуження, феномен, який А. Етціоні називає «неможливістю автентичної участі». У цю формулу вкладається такий стан депривації, коли індивід перестає сприймати як раціональні дії владних структур, що перебувають поза межами його розуміння, і реагує або відстороненою пасивністю, або протестними акціями. Влада реагує на такий стан утворенням закритих пірамідальних структур, саме існування яких входить у гостру суперечність із проклямованими принципами відкритості і пріоритету права.

Вихід із ситуації розбалансування міжструктурного обміну зазвичай відшукується в руслі наголошування дієздатності громадянського суспільства. Однак сподівання на те, що формування відповідних структур уже само по собі є запорукою стабільності і поступу на шляху демократизації, навряд чи мають під собою ґрунт. Бурхливі дискусії, які тривають упродовж усіх років незалежності, не дали відповіді на головне питання: які саме особливості суспільства роблять його громадянським? І чому на фоні бурхливого творення структур «третього сектора» замість консолідаційного ефекту часто досягається протилежний — формуються герметичні форми групової автономії з відповідними ієрархіями і «правилами гри»? Вже згадані О. Білий та В. Вовк сумно констатують: «Сьогодні в одному випадку ми маємо цілковиту бюрократизацію громад, у другому — симуляцію активності, у третьому — утворення корпоративних загонів, націлених на здобуття економічної та політичної влади, які в своїй діяльності керуються винятково етикою групового еґоїзму та ситуативною суто інструментальною ідентичністю, інструментальним раціоналізмом». І надто слабкою втіхою тут може бути констатація того, що ці процеси притаманні значною мірою і західним суспільствам¹⁰.

Те, що регіональні еліти і різноманітні корпоративні утворення за відсутності ефективного координуючого впливу центру обстою-

ють різноспрямовані орієнтації та оперують різним набором цінностей, вносять в українське суспільство безліч ускладнень, прогнозувати наслідки яких доволі важко. Запитання «до чого зрештою прагнемо?» знов зависло в повітрі. Оскільки ж ні довготермінові, ні навіть короткотермінові цілі не озвучуються належним чином, можна передбачити, що жодна з украї потрібних реформ не дістане підтримки в усіх регіонах країни. А якщо в одному — підтримка, а в іншому спротив, державна машина й далі буксуватиме на місці, втрачаючи дорогоцінний час і ресурси. Коли ж цьогохвилинні завдання й далі домінуватимуть, а поборювання опонентів лишатиметься головним завданням політики, незалежність України може виявитися черговою розмінною монетою у геополітичних іграх сусідів.

Виразні ознаки розбалансування «політики ідентичності» під час президентських виборів 2004 р. змусили аналітиків заговорити про небезпеку дисоціативних проявів регіоналізму. Загроза утворення нових «осей конфліктності» стала очевидною, коли протилежні політичні табори почали активно використовувати модулі регіоналізму задля досягнення власних електоральних цілей. Технології «розколу» були хоча й примітивними, але з точки зору домінуючих у конфліктології парадигм майже бездоганними. Роздмухування реально існуючих і уявних відмінностей із грою на «чутливих» сюжетах сполучалося з представленням власної позиції як єдино вірної, а позиції опонента — як антидержавної й інспірованої ззовні. На цьому тлі вибудовувалися «загрози» для державності й територіальної цілісності. Цього разу соціум зреагував відповідно — високою протестною активністю з вимогами кардинальних змін.

За наявності розхитаних механізмів управління протестні акції багатьом здаються панацеєю. Як засвідчили події «помаранчевої революції», саме з ними прийнято пов'язувати надії на появу громадянського суспільства. Але, як правило, такі надії виявляються оманливими. Радше навпаки — протестна активність є ознакою відсутності дієздатного громадянського суспільства і навряд чи сама по собі здатна створити механізми його формування. Як інструмент делегітимізації влади вона ефективна, але як засіб продуктивної соціальної інтеграції не може вважатися оптимальною. Адже протестні акції — прекрасне поле для політичних розборок, беззмістовних популістських закликів, маніпулятивних стратегій. Якщо ж вони «проплачені», як це зазвичай буває в Україні,

«мобілізаційні кампанії» здатні поглиблювати розбіжності і руйнувати й без того слабку тканину порозуміння.

Незалежно від того, чи є в суспільстві ознаки регіонального розколу або ж їх немає, гра політичних еліт на цьому полі украї небезпечна. Кожний крок на шляху «омасовлення» реальних чи уявних розбіжностей означає збільшення дистанції нерозуміння й небажання сприйняти іншу систему поглядів. Конфлікти по лінії «праві — ліві» здатні призводити до гострих сутичок, але в принципі вони сумісні із модернізаційними завданнями: ліві підштовхують правих до більш активних дій у сфері оновлення фондів і впорядкування відносин між працею й капіталом. Що ж до конфліктів на регіональному ґрунті, то вони руйнівні за визначенням. Вони не тільки не ведуть до модернізації виробничої сфери, але, відлякуючи інвестора, заганяють економіку в глухий кут недофінансування, а політику ставлять перед вибором між популістським «захистом працюючих» і розкручуванням інфляційної спіралі. І це ще у кращому випадку, оскільки територіальні конфлікти мають тенденцію до пролиття крові.

Внаслідок тривалої політичної кризи 2007–2008 рр. український соціум опинився у стані, який соціологи позначають поняттям «ретритизм» — коли влада нездатна дохідливо пояснити соціуму свої наміри й стратегічні цілі, а суспільство відповідає їй нездатністю до самоорганізації. Небезпека такого стану — у наростаючому падінні респонсивності влади, тобто її спроможності адекватно відгукуватися на виклики соціального середовища, а також у різкому зниженні можливостей соціальної мобілізації у формуванні солідарного способу дій. На фоні розбалансування владних механізмів і наростання явищ аномії створюється ґрунт для загострення соціальних конфліктів і прояву у соціальній практиці тих або інших форм колективного насилля, а воно здатне зруйнувати сам фундамент порозуміння.

Зрештою сталося те, чого слід було чекати: пов'язані з розпадом СРСР кардинальні зміни відчуття людиною «соціального простору» і «соціального часу» по-різному проявляються у різних соціальних верствах і в різних регіонах. Більшість соціуму поволі пристосовується до цих змін, обираючи прагматично-реалістичні орієнтири у світі, що змінився. Але багато й таких, хто віддає перевагу традиціоналізмові — у ставленні до понять «батьківщина», «вітчизна», у пошуках «точки опори» в часах, що минули, кожен виходить насамперед із власного історичного досвіду. Саме цей пофарбований

у різні політичні тони традиціоналізм намагаються використати у своїх цілях ті елітні прошарки, які у боротьбі за ресурси й посади обирають «стратегію війни».

Перманентні політичні та інші кризи останніх років переконливо довели: соціум поляризує не стільки самі по собі ідеології, скільки їхні спрощені, примітивізовані «образи», що їх культивують еліти у власних, здебільшого електоральних, цілях. У міру того, як в елітних верствах зростає привабливість влади (яка забезпечує для «обраних» не лише неспівставний із «середнім» рівень життя, а й «кришування» бізнесу), зменшується значення ідеологічних розбіжностей і водночас зростає роль брендів — умовних символів відданості лідеру. У передвиборні блоки об'єднуються люди з різними ідеологічними орієнтаціями, і щойно електоральні цілі виявляються досягнутими, про ідеології політики намагаються згадувати якомога рідше: адже вони виявляються повністю залежними (аж до постійно нав'язуваного суспільній думці «імперативного мандата») від позиції лідера (чи групи лідерів) відповідної політичної сили. Драма України полягає у тому, що її «достойники» швидко привчаються говорити «з чужого голосу» і виражають уже не позицію тієї чи іншої суспільної верстви чи регіонального співтовариства, а лише «заповітну мрію про владу» лідера партії, блоку чи фракції.

Порушене кілька років тому Я. Грицаком питання «про сенсовність та безсенсовність націоналізму в Україні» сьогодні можна було б переформулювати таким чином: чи справді ідеології, включно з націоналістичною, визначають сучасні лінії розмежувань? Протистояння стає дедалі гострішим, і соціуму дедалі важче відшукувати відповідь на запитання «за що боремося, за які ідеали»? Зрештою і на запитання «проти кого» кожний шукає відповідь сам і розв'язує його (за умов повної відсутності системи політичного виховання громадян) відповідно до своїх симпатій чи антипатій до лідерів певних політичних сил. У цьому не було б великої біди, якби наміри й цілі політиків адекватно відбивалися в їхній політичній риторичі. Але ж наша політична мова приправлена такою дозою популізму й демагогії, що пересічному громадянину лишається або взагалі «махнути рукою» на політику, або обирати не ідеологію, а більш привабливий бренд.

Внаслідок «парадигмальних зіткнень» в українському суспільстві обертається кілька різноспрямованих моделей майбутнього. Президентська команда разом із правим спектром суспільної думки

робить ставку на монокультурність і етноцентризм — з пріоритетами для титульного етносу і активним використанням для їхнього утвердження механізмів історичної пам'яті. Досить невиразні політичні орієнтації блоку Ю. Тимошенко все ж дають підставу говорити про його відносну «лівизну» — зі ставкою на популізм і експлуатацію гасел солідаризму. Що ж до сил, які гуртуються навколо Партії регіонів, то вони виявляють симпатії до ліберальних, універсалістських цінностей, але не надають особливого значення механізмам їхнього впровадження у суспільну свідомість. Не доводиться за таких умов дивуватися вже фіксованій нами регіональній домінанті у баченні національного ідеалу: Захід України і столиця консолідуються переважно навколо ідеї нації, Схід і Південь — навколо ідей прагматизму й технократизму.

Додатковий дисбаланс у систему політичних орієнтацій громадян України вносить релігійний розкол. Станом на 1 січня 2007 р. найбільша кількість релігійних громад зосереджувалася у Західній Україні і в Криму (у Львівській області 2734, в Криму — 1878, на Закарпатті — 1674). У Львівській області УГКЦ має 53,7% усіх громад, УПЦ-КП — 15,7%, УАПЦ — 13,2%. У Криму найпоширеніша конфесія — мусульмани (50,7% від загальної кількості общин). Прикметна особливість останніх років — динамічне зростання протестантизму: за чисельністю общин протестанти посідають друге місце після православних. Поки три православні конфесії — УПЦ, УПЦ-КП та УАПЦ — змагаються між собою за те, хто з них «православніший», православ'я тіснять, особливо на південному сході і в центрі, протестантські об'єднання. Високу динаміку зростання демонструють у Донецькій, Луганській, Харківській, Кіровоградській, Черкаській областях баптисти та п'ятидесятники¹¹.

Маємо, отже, розірвані на частини політичні й конфесійні поля і співіснування — далеко не мирне — діаметрально протилежних ідентифікаційних практик. На небезпеку такого стану ще кілька років тому звертала увагу вже згадувана О.Гнатюк: тенденції «холодної війни» у дебатах про ідентичність здатні спровокувати серйозний внутрішній конфлікт. Дискурс про Україну як міст, що з'єднує дві цивілізації, виявився підміненим представленням країни як ареалу змагання двох чужих, а то й ворожих цивілізацій. Ефект від наполегливого конструювання «образу ворога» у даному разі може бути такий, як від рушниці, що висить на стіні у першій дії п'єси¹².

На жаль, таких застережень наші еліти воліють не чути. Елітарний дискурс у підходах до проблеми «двох Україн» не виходить, як правило, за рамки довільної стереотипізації й акцентування крайнощів. Досить часто за політичними абераціями взагалі важко розгледіти вплив культурно-історичних і психологічних факторів на формування образу того або іншого регіону. Не доводиться вже говорити про адекватне проникнення у суть того архетипічного, що закорінене у юнгівському «колективному несвідомому» і що в кінцевому рахунку визначає домінанті регіонального світосприймання й обриси оціночних суджень.

Архетипи колективного несвідомого, як правило, позараціональні; у них химерно переплітаються давні образи, сьгоднішні сумніви, нереалістичні очікування. Культура й демократія спроможні перекодувати ірраціональні символи у чіткі поведінські стереотипи, але лише у тому разі, якщо суспільство здатне підтримувати авторитет культурності як такої. В українському випадку все складніше, оскільки інтелектуали виявилися нездатними виробити прийнятну для соціуму екзистенційну культурну матрицю, а держава упродовж усіх років незалежності демонструє відсутність виваженої культурної політики. Претензії на формування «культурної моди» виразно виявляє письменницьке середовище Львова й Івано-Франківська, і тому вітчизняні культурні моделі часто виявляються переобтяженими ознаками етноцентризму й агресивної нетолерантності щодо інших культур, насамперед російської. Принципова неналаштованість двох сегментів українського соціуму на культурний діалог і відповідну співпрацю робить його несприйнятливим до цивілізаційних викликів і пошуку консолідаційних парадигм.

На вади етноорієнтованої культурної моделі ще у 1994 р. звертав увагу Є. Бистрицький. Ця модель генетично пов'язана з традиціоналістським баченням світу, а отже, з консерватизмом культурно-ціннісних орієнтацій. Наслідком її впровадження неминуче стає консерватизм політичний — «модернізаційні настанови втрачають для етнокультурної політичної моделі конкретне значення разом з усіма нагальними питаннями можливої економічної модернізації»¹³.

Додатковий негативний вплив на створювані у такий спосіб проблеми справляє явище, яке автори книги «Український соціум» вкладають у формулу екзогенної зональності. Так сталося, що історичні й регіональні вектори впливу на український політичний

ландшафт розташовані або поза межами країни (Росія, країни ЄС, Туреччина), або на її межах (Галичина, Донбас, Слобожанщина, Крим). Коли породжувані ними імпульси спрямовуються вглиб країни, вони послаблюються і згасають. Поняття географічної й соціокультурної «периферій» не співпадають, бо остання, локалізуючись у географічному центрі, відіграє роль культурно-політичного медіатора. Центри регіонів тяжіють до зовнішніх осередків впливу, а географічному центру роль ядра макрорегіону поки що не під силу¹⁴.

Сегментованість українського соціуму виявляється і в тому, що навіть найбільш смислуотворюючі поняття — «українськість» і «патріотизм» — на різних географічних полюсах трактуються по-різному. У Галичині головна ознака патріотизму — українська мова; російськомовні громадяни автоматично виключаються із числа патріотів і «свідомих українців». Така акцентуалізація дістає гостре несприйняття на Сході й Півдні України. Тут основний критерій патріотизму — не мова, а реальні справи, спрямовані на загальне благо.

Оскільки всі явища політики й культури взаємопов'язані в єдиній інтегральній системі, гармонія й дисгармонія у ній прямо й безпосередньо визначається станом політичної культури. Існує пряма залежність притаманних даному регіону архетипів свідомості й поведінських стереотипів від тих політичних і культурних процесів, які відбувалися і у віддаленому, і у більш близькому минулому. Не меншою мірою на політичному й культурному ландшафтах позначаються ідеологічні настанови й міфологічні уявлення — останні є обов'язковим і тривким конструктом суспільної свідомості. Яскравим прикладом цього є своєрідна «законсервованість» радянського пласту в культурному ландшафті сучасної України, особливо її південно-східних і центральних регіонів.

У соціальній психології останнім часом робляться цікаві спроби простеження залежності тих або інших стереотипів політичної поведінки від низької чи високої самооцінки індивідів та їхньої налаштованості чи неналаштованості на компроміс. На основі застосування методів рефлексивного аналізу відмінностей «західної» і «східної» етичних систем вибудовуються типологізовані моделі «нормативних індивідів» жертвовного («герой», «святий») чи нежертвовного («лицемір», «обиватель») типу. Типологія, що її пропонують, зокрема, автори проекту «Ментальні основи вибору» (Інститут Горшеніна) для аналізу «суто українських неприємностей»

будується на постулюванні генетичної запрограмованості індивіда на вибір тієї або іншої етичної системи і готовність чи неготовність до компромісів. Можна погоджуватися або ні із тими класифікаційними ознаками, які присвоюються при цьому «героям» чи «святим» на Заході та Південному Сході України. Але безумовно заслуговує на увагу оцінка ставлення різних політичних сил до переговорів як способу розв'язання політичних конфліктів. Дослідження виявили, що рівень агресивності в українському суспільстві доволі високий — переговорам у конфліктних ситуаціях віддали перевагу лише 40,5% опитаних (серед прибічників Партії Регіонів цей відсоток дещо вищий — 50,1%). Водночас фіксується принципова неналаштованість на переговори як спосіб врегулювання політичних конфліктів з боку як «Пори» та БЮТ (84,4 та 72,5%), так і блоку Н. Вітренко (63,5%)¹⁵.

Саме тому однією з найгостріших для українського соціуму проблем є долання логіки бінарних опозицій, відмова від мислення за принципом абсолютної альтернативності. У політиці має діяти принцип: «ніколи не кажи «ніколи». Ті, хто в Україні привласнює собі монополію на демократію, багато програють від абсолютно не демократичного принципового дистанціювання від політичних сил, які дістали на останніх виборах підтримку третини електорату. Посилаються при цьому на дане виборцям слово, на «вірність переконанням». Але ж ще М. Вебер переконливо довів, що «етика відповідальності» у політиків має стояти вище за «етику переконань» і пов'язану з нею «естетику ідейної чистоти»¹⁶. Безкомпромісність — далеко не краща риса сучасного політика. Радше це зброя з радянського арсеналу, відлуння дій за принципом «хто не з нами, той проти нас».

Темпи долання агресивної налаштованості певної частини соціуму значною мірою залежатимуть поміж іншим і від напряму й механізмів реалізації державної етнонаціональної політики. Етнічний чинник впливає на явища регіоналізму тією мірою, якою в межах регіональної культури існують локальні культурні типи, детерміновані динамікою соціокультурної дистанції та особливостями міжкультурної взаємодії. Спричинена подіями останнього часу соціальна дезорієнтація людей зумовлена поглибленням ціннісно-нормативної невизначеності й аномічної деморалізованості, які за умов «боротьби всіх проти всіх» мають тенденцію до загострення. За висновками Н. Паніної та Є. Головахи, коли усталені соціальні зв'язки руйнуються зі швидкістю, яка явно перевищує

адаптивні можливості людей, нові ідентичності здатні набувати непередбачуваного й химерного характеру. І якщо в недавньому минулому зміна ідентичності передбачала маргіналізацію, то нині у становищі маргіналів ризикують опинитися саме ті, хто зберігає ідентичність всупереч змінам ситуації і нездатен прийняти нові соціальні реалії.

Застосування соціологами шкали соціальної дистанції Богардуса виявило тривожну тенденцію: досить високий вже у 1992 р. рівень національної дистанційованості українського населення має тенденцію до наростання національного ізоляціонізму і поширення ксенофобійних установок. Соціологи пояснюють це незакоріненістю національно-громадянської ідентифікації та стійкістю архетипів національного ізоляціонізму, які, домінуючи у масовій свідомості, великою мірою визначають напрям формування системи соціальних відносин. Формування національної толерантності на основі політкоректності і сприйняття представників інших національностей як «своїх» є швидше винятком, ніж правилом. При цьому відмінності чітко ранжуються за віссю «Схід — Південь — Центр — Захід». Населення західних регіонів вирізняється найбільш вираженою українською ідентичністю, найменшою толерантністю до росіян, найменш відчуженим ставленням до американців, найбільшою поширеністю антисемітських настроїв. На Сході майже все навпаки. Південні й центральні регіони теж займають чітко визначену структурну нішу — Південь ближче до Сходу, а Центр — до Заходу¹⁷. Оскільки південно-східна ідентичність виявилася додатково обтяженою «залишковою радянськістю» і новітнім корпоративізмом на тіньовій основі, обстоювання її права на існування ведеться переважно не в руслі пошуку компромісів, а на шляхах конфронтації.

В результаті «маємо те, що маємо» — «патронажну» демократію з елементами архаїки і постійними пошуками «п'ятої колони», викривлені авто- і гетеростереотипи, ксенофобські, а останнім часом вже й расистські, прояви. Малоуспішний пошук об'єднувальної національної ідеї, в якій багато хто бачив панацею від різномислення, зробив Україну класичним прикладом поліморфності, аж до смакового використання категорій і понять. Відверте нехтування конституційних норм і неповага до законів, рейдерство, «битви» за посади — це вже розплата за невміння або небажання вибудовувати цивілізовані норми співжиття.

Природно, що регіональні еліти, прагнучи до самоствердження, хочуть вибудовувати власну політичну ідентичність, яка могла

б або співіснувати з національною, або конкурувати з нею. Адже регіональна ідентичність — це своєрідний ключ до формування регіонального політичного простору і системи домінування в ньому. Зрозумілим при цьому є прагнення спертися на традиційні символи й цінності, використати культурний потенціал минулих епох. Складність полягає у тому, які саме традиції вважати еталонними і як на цьому шляху уникнути пасток архаїзації. У суспільствах, які досі стоять перед вибором оптимальних моделей модернізації, завжди знаходяться прихильники радикального традиціоналізму, і тоді гасла «відродження» звучать гучніше, ніж ідеї «подолання» минулого й адекватної відповіді на виклики часу. Дисбаланс між самоствердженням і усвідомленням права на інакшість стає особливо небезпечним, якщо виниклі на його основі конфлікти мають свій географічний вимір — у такому разі загроза територіальній цілісності перестає бути гіпотетичною.

Саме тому надзвичайно актуальним — і в науковому, і в політичному сенсі — є запитання: які саме політичні сили і групи беруть участь у конструюванні ідентичностей і які механізми поширення відповідних ідей при цьому застосовуються. В Україні відразу ж впадає у вічі ефект різноспрямованості, який створюється не тільки невисоким рівнем інституалізації, але й гідною подиву вертикальною й горизонтальною фрагментацією, великим впливом неформальних апаратних структур. Зрештою елітам, у тому числі й регіональним, все ж доведеться визначитися із загальнонаціональними пріоритетами і шукати компромісні рішення. Україна і так надто довго жила у проміжному, перехідному стані, звикнувши сприймати як норму невизначеність і непевність, уявну просторову, міжцивілізаційну прикордонність. За подальше зволікання із визначенням стратегії розвитку доведеться платити надто високу ціну.

Не менш небезпечною є і невизначеність щодо пріоритетів етнонаціональної політики. У сучасному правовому полі і особливо на рівні повсякденної практики остання переобтяжена як інерційністю патерналізму (із виключенням меншин з поняття «українська нація»), так і новонабутими ознаками своєрідного національного романтизму з присмаком етнічної мегаломанії. Відсутність у конституційному полі поняття «політична нація», а також несподівана поява у ньому поняття «корінні народи», яке не має еквівалента у суспільній практиці, надовго загальмували процес вдосконалення законодавства в етнонаціональній сфері. Цим блокується і оміряний

рух убік Європи, оскільки європейські стандарти етнокультурної політики однозначно базуються на персоніцентристських пріоритетах, на поєднанні раціоналізму з ліберальними трактуваннями прав і свобод людини.

Особливої уваги як владних структур, так і соціуму, вимагає ситуація в Криму. Впродовж усіх років незалежності Крим виступає, з одного боку, як осереддя найбільш явно вираженої регіональної ідентичності, а з другого — як регіон підвищеної конфліктогенності (аж до виразно виявлених у 90-х рр. проявів сепаратизму). Наприкінці 80-х рр. кримські регіональні еліти артикулювали чітко прагнення до політичної мобілізації кримчан на ґрунті активізації регіональної самосвідомості. До того часу, поки суспільна енергія фокусувалася навколо екологічних проблем, ця стратегія була загалом успішною. Але ні привнесення в суспільну свідомість ідеї особливого «кримського народу», ні намагання використати етнічність у мобілізаційних цілях відчутних дивідендів кримським елітам не принесли. Навпаки, внутрієлітні незгоди мінімізували ефект від здобуття автономії — вагомою переваги, про яку еліти інших регіонів могли лише мріяти.

Те, що місцеві еліти Криму стали на шлях формування не природної регіональної, а штучної етнічної ідентичності кримчан (Я. Дашкевич по свіжих слідах подій вклав ці спроби у формулу формування псевдоменшин — фальшивих нібито етносів¹⁸) стимулювало активізацію кожної з трьох конкуруючих на півострові етнічних еліт, зусилля яких виявилися різноспрямованими. І хоча у цій різноспрямованості були і свої позитивні моменти (саме вона стала на заваді реалізації сепаратистського сценарію), Крим і донині лишається вогнищем підвищеної конфліктності.

Небезпеку для громадянського миру становить уже один той факт, що ідентифікаційний конфлікт на півострові є тристороннім — кожна з трьох домінуючих етнонаціональних спільнот виявляє невдоволення як своїм місцем у розкладі політичних сил, так і діями влади. В етнополітології такий стан визначається формулою «етнічна анізотропія» — сторони латентного конфлікту мають докорінно відмінне бачення майбутнього півострова і практично не чують один одного¹⁹. Додатковим ускладнюючим чинником є той факт, що й досі лишається до кінця не розв'язаною проблема відновлення справедливості щодо громадян, які зазнали за радянських часів депортацій за етнічною ознакою, зокрема, облаштування і наділення землею чверті мільйона кримських татар.

Активізація політичних вимог кримськотатарської спільноти останнім часом іде по лінії спроб утвердження власної етнічної домінації на півострові. Небезпека саме такого спрямування протестних настроїв добре усвідомлюється аналітиками, але українська влада намагається її не помічати. Тим часом, як констатують фахівці, зіткнення групових інтересів в АРК є у своїй основі геополітичним. Інтересам держави Україна тут виразно протистоять: 1) російські інтереси (держави та бізнесу); 2) інтереси Туреччини, яка має численну кримськотатарську громаду; 3) інтереси ісламу, пов'язані з формуванням нових зон впливу; 4) інтереси США (які теж мають добре зорганізовану кримськотатарську діаспору, котра підтримує фінансово, організаційно й символічно кримськотатарський рух в Криму). Кожна з цих груп інтересів намагається скористатися із загального погіршення ситуації в Україні, пов'язаного з кризовими явищами останніх років²⁰.

На наш погляд, вихід зі складної ситуації варто шукати на шляхах деполітизації етнічності — з одночасним посиленням її інфраструктурно-культурного статусу. Спроби кримськотатарських еліт трактувати право на національно-етнічне самовизначення як право на самостійну державу чи принаймні територіальну автономію нереалістичні, оскільки зачіпають права інших етнічних спільнот і становлять загрозу стабільності на півострові. Межі національно-культурної автономії (статус якої належить на решті закріпити на законодавчому рівні) дають кожній етнічній спільноті безліч можливостей для реалізації власних потенцій, інтересів і прагнень. Що ж до розв'язання соціальних проблем, то вони мають вирішуватися у правовому полі, лише мінімальною мірою обтяженому етнічністю, а можливо, й на основі принципової відмови від етнічних преференцій. Справедливість щодо кримських татар та інших депортованих слід відновлювати не на етнічному, а на політико-правовому фундаменті, відповідно до міжнародних норм і правил. Тобто всілякі відшкодування кримські татари мають діставати не за ознакою етнічності, а як репатріанти. Для цього треба чітко сформулювати і закріпити на законодавчому рівні юридичне визначення депортації, чого в країні досі не зроблено.

Прогноз ризиків, що створюються у сфері міжетнічних взаємодій на півострові, обов'язково має включати ймовірну активізацію релігійного екстремізму. Поки що, на думку більшості аналітиків, з боку Києва спостерігається явна недооцінка деструктивного впливу релігійного чинника. Йдеться насамперед про намагання

міжнародних політичних та релігійних структур використати напружену ситуацію на півострові з метою розширення зон власного впливу. Загроза активізації релігійного екстремізму виходить, зокрема, від ісламської політико-релігійної організації «Хізб-ут-Тахрир», діяльність якої заборонена у цілому ряді зарубіжних, навіть ісламських, країн. Хоч офіційно в Україні ця ультрареакційна партія не зареєстрована, під її впливом на півострові перебувають понад три десятки мусульманських общин. За визнанням муфтія України Шейха Ахмеда Таміма, ісламські екстремісти відкрито діють у Криму, мають свій друкований орган, проводять конференції тощо²¹.

Друге вогнище конфліктності в Україні — Закарпаття — теж підживлюється педалюванням етнічних пріоритетів. Яскраве підтвердження цього — нова хвиля відродження «політичного русинізму» у контексті весняного протистояння 2007 р. Дискусії навколо руху т. зв. підкарпатських русинів то затухають, то знов активізуються від початку 90-х рр., і хоча «псевдоменшинна» основа цього руху переконливо доведена, використання його гасел у політичних цілях триває. У березні 2007 р. обласна рада Закарпаття більшістю голосів БЮТ і «Нашої України» ухвалила рішення про надання мешканцям краю, які воліють називати себе русинами на відміну від українців, статусу окремої етнічної меншини і підготувала відповідне звернення до Верховної Ради України (хоч такі питання взагалі не входять у компетенцію органів місцевого самоврядування). Наприкінці року Асоціація «Сейм підкарпатських русинів» поширила декларацію з вимогою створити у Закарпатті «самоврядну адміністративно-національну територію під міжнародним контролем».

Оскільки нинішній спалах «політичного русинізму» далеко не перший, громадськість України виявляє неабияку стурбованість з приводу політизації питань етніміки. Ніхто не забороняє мешканцям Закарпаття, вважає голова Українського фонду культури Б.Олійник, пам'ятати свої специфічні особливості і вгамовувати духовну і культурну спрагу. Але у даному випадку йдеться про збурення ситуації політиками, яким треба розколоти державу²². Особлива небезпека нових спроб політизації «русинської ідеї» зумовлюється тим, що вона артикулюється органами місцевої влади за фактичної підтримки президентського секретаріату²³.

Виразний сегментний зріз суспільних відносин в Україні, як і посилення міжрегіональних і міжгрупових розбіжностей у сприйнятті явищ сучасної соціокультурної трансформації і зовнішньопо-

літичних орієнтаціях, висувають на перший план проблему пошуку аксіофеноменів, здатних мінімізувати диференціюючий вплив різноспрямованих ціннісних настанов і консолідувати поляризований соціум. У своїх деклараціях владні структури незмінно наголошують на необхідності зміцнювати єдність України. Проте на практиці владою проводиться лінія на захист цінностей, які превалюють в одному регіоні і обстоюються одним спектром політичних сил. Це не може не викликати дзеркальної реакції на протилежному фланзі, що наочно продемонстрував другий з'їзд представників місцевих рад у Северодонецьку. Тим часом ні з того, ні з іншого боку не спостерігається серйозних спроб згуртувати соціум навколо тих проблем, які рівною мірою близькі й зрозумілі і на Заході, і на Сході країни — проблем підвищення якості життя, екологізації довкілля, боротьби з дитячою безпритульністю тощо.

Погіршення морального клімату в суспільстві, виразні ознаки якого спостерігаються останнім часом, актуалізують і проблему діалектики інтересу й моралі у міжетнічних і міжособистісних відносинах. Мусимо констатувати: сьогодні ні правова система, ні суспільна мораль не стимулюють належним чином особисту заінтересованість у розвитку культури конкуренції, довір'я і відповідальності у підприємницькій, політичній та іншій діяльності. Універсалістська етика поступається місцем груповій — з постулатом незаперечної правоти «свого».

Проблема розбалансування етичних норм співжиття — одна з найбільш загрозливих для країни. Універсалістська етика з опорою на загальноцивілізаційні цінності дедалі частіше вступає в суперечність із певним ірраціоналізмом національного почуття, не витримує випробування реаліями сьогоденної боротьби «всіх проти всіх». Історичний досвід людства дає безліч прикладів того, що там, де доміняючою суспільної свідомості стає етноетнічна або продиктована вузькогруповими інтересами точка зору на питання морального вибору, оцінок, відповідальності за можливі наслідки суспільно значущих дій, створюється сприятливий ґрунт для ескалації різного роду конфліктів. Тому так актуально для України звучить попередження К.-О. Апеля: між етикою справедливості (для всіх) і етикою блага (для нас) можуть існувати відносини формальної доповнюваності, але перша має обов'язково бути пріоритетною²⁴. У будь-яких ситуаціях конфлікту важливо, щоб сторони керувалися принципами універсалістської етики, а не середньовічним постулатом «свій завжди правий».

Не випадково у світовому науковому дискурсі пріоритетним є т. зв. цивілізаційний підхід, націлений на пошук спільного цивілізаційного начала й визнання основоположними цінностей і святинь, які мінімальною мірою залежні від геополітичних проєктів і групових інтересів. Коли говорять про цивілізаційну ідентичність, мають на увазі умовний код для позначення феномена причетності до надетнічної, наднаціональної, навіть метаісторичної спільності. Індоктринація, спрямована на формування цивілізаційної ідентичності, передбачає певну уніфікацію свідомості, але зовсім не потребує відмови від культурного розмаїття. Йдеться лише про нову стратегію у формуванні політики ідентичності — таку, що вибудовує пояснювальні моделі на засадах зміщення фокусу уваги від констанції відмінностей до взаєморозуміння й культури діалогу. Приміром, лунає чимало пропозицій щодо того, що спір есенціалістів і конструктивістів варто перевести з формату опозиції у формат пошуку шляхів зближення позицій на ґрунті концептуальної наративності. Смісл останньої вбачається у виявленні генеалогії ідентифікацій та їхньої темпоральної і культурної специфіки. Це допоможе обом сторонам побачити ідентичність у розвитку, у русі в часі і просторі і зрештою дійти згоди у тому, що «ідентичність є патерн належності, пошук комфорту», а відчуття належності — це водночас «і захист, і напад, засіб подолання виключення й замовчування»²⁵.

Потребують критичного аналізу й перегляду і спрощені когнітивні схеми, побудовані на абсолютизації розмежувань по лінії «Захід — Схід». Як констатує Є. Головаха, аналіз ситуації в Україні в рамках європейських соціальних досліджень ціннісних систем виявив дивний факт: Захід і Схід країни значно ближчі до європейських цінностей, ніж Центр, і це знаходить вияв в їхньому обопільному прагненні будувати життя за європейськими стандартами. Консерватизм і ригідність центральних областей — найбільш стримуючий фактор нашого розвитку, як, зрештою, і традиціоналізм Західної України, вважає він. Тут в основі системи відносин — кумівство, непотизм, чітке підкорення начальству, нехтування тими, у кого немає влади і зв'язків. «Це ж стосується й Києва: з однієї сторони, місто є локомотивом руху в Європу, ідеологічно важливим містом, а з іншої — має коріння, яке іде від маргінальної сільської культури». Тому поверхова схема протистояння Заходу і Сходу не відображає головне гальмо нашого розвитку; більш глибоко закорінені витоки проблем — у старих стереотипах. Політична

нестабільність й ідеологічні протистояння з жорстким неприйняттям опонентів породжує авторитарні настрої, і тому для України вже є реальною загроза розвитку за латиноамериканським сценарієм²⁶.

Величезна відповідальність за цих умов лежить на столичній еліті, яка в принципі має достатній потенціал і для визначення стратегії розвитку країни, і для врівноваження крайнощів полярних світоглядних настанов. На жаль, кризові події довели, що резонанс столичних громадянських ініціатив виявився невисоким. Критичні стріли на адресу столичних еліт летять з усіх боків; існує навіть такий крайній погляд, що місцева еліта увібрала в себе все найгірше, що є у сучасній політичній системі, аж до варварських прийомів міського управління (В. Пилипишин)²⁷. На думку М. Стрихи, столиця дуже потерпає від «відтоку мізків», а також від непрофесійності й недбалості міської влади. За О. Покальчуком, у Києві ще не сформована урбаністична культура — внаслідок обмалі її носіїв та інерційності української психології. «У більшості киян — ще сільський менталітет». Повільна реакція на зміни, неприйняття нового, марносластво породжує схильність до імітацій. «У киян — проблеми із самоідентифікацією; вони не почувуються господарями міста»²⁸.

Неприємною і значною мірою несподіваною ознакою політичної культури киян стало посилення в останні роки ксенофобських настроїв, що дістало поміж іншим вияв у зверненні до Президента з вимогою відсічі «єврейській експансії» в Україні. Те, що це не просто епізод, а лінія поведінки, засвідчили спроби вироблення власної української теорії еліт (з поділом на істинну еліту, псевдоеліту і представлену «іногородцями» ксеноеліту)²⁹, пряме відкидання поняття «політична нація» у програмі зареєстрованої Мінюстом Української консервативної партії і, нарешті, відверта пропаганда у ЗМІ ідей етнократії. Чого варте хоча б кредо лідера названої партії, президента Міжнародної кадрової академії та Міжнародної академії управління персоналом Г. Щокіна. оприлюднене журналом «Дніпро»: «Ми виступаємо за етнократію, тобто суто українську владу, та за здоровий етноцентризм... Наша партія хоче відновити природну етносоціальну структуру українського суспільства, при якій всі щаблі соціальної «піраміди» — від нижнього до найвищих — зайняті переважно етнічними українцями. Українські консерватори виступають за повернення у паспорти і свідоцтва про народження громадян України записів про національну

приналежність, оскільки через одне покоління українці вже не зможуть довести своїх споконвічних прав на свою землю та її надра»³⁰. На жаль, влада, на словах засуджуючи антисемітизм і розпалювання міжнаціональної ворожнечі, загалом прихильно ставиться до пропаганди етнократичних моделей. Цим насамперед пояснюється зареєстрований соціологами факт: рівень антисемітизму (як і ксенофобії загалом) від 1991 до 2007 р. істотно збільшився, причому особливо тривожним є найінтенсивніше зростання рівня антисемітизму у групі молоді віком від 18 до 20 років. Поширення акцентованих відповідним чином видань Міжрегіональної академії управління персоналом розглядається як імовірний чинник впливу на цей процес³¹.

Очевидно, що стан суспільної свідомості у столиці потребує неупередженого і всебічного аналізу. Робиться у цьому напрямі небагато. Спроба соціологів і політологів створити узагальнений портрет киянина, зроблена під час круглого столу «Пересічний киянин: хто він?» у червні 2007 р., виявилася не вельми продуктивною. Те, що лежить на поверхні і потрапило у поле зору диспутантів — високий освітній рівень, переважна зайнятість у нематеріальній сфері, підвищений рівень вимог (не до себе), незадоволеність життям, низький рівень громадської активності — мало що прояснює. Не вдалося з'ясувати навіть, скільки людей проживає у Києві постійно — 2,7 мільйона (офіційні дані) чи 5 (неофіційні). Можливо, якоюсь «підказкою» слугуватиме такий промовистий показник: корінними киянами (принаймні у другому поколінні) є трохи більше 14% мешканців — лише кожний сьомий.

Підсумовуючи сказане, зауважимо: негативний вплив ідентифікаційних криз на всі сфери суспільного життя не можна недооцінювати. Своєрідність української ситуації полягає у тому, що вони супроводяться ще й синдромом, який вкладається у поняття «криз запізненого реагування». Певна інфантильність вітчизняних еліт, спричинена тривалим домінуванням радянського різновиду державного патерналізму, зумовлює ознаки хронічного відставання від вимог і викликів часу. Замість вироблення чіткої стратегії вкладання коштів і сил у модернізацію виробництва, оновлення виробничих потужностей, розвиток науки й наукоємких галузей вони зайняті переважно переділом власності, боротьбою за владу, зведенням міжкланових рахунків. Паралельно під гаслами «відродження» відбувається свідоме чи несвідоме захоочення процесів архаїзації суспільних цінностей, орієнтація на систему традицій,

закорінених у сільському побуті. Так Україна поволі сповзає з орбіти індустріальної, космічної держави у прірву дрібнотоварного виробництва, тіньового розподілу, приземлених інтересів, що неминуче тягне за собою деінтелектуалізацію й деморалізацію.

За умов різноспрямованості політичних воль та інтересів зовсім не випадковим є те, що в країні реанімуються ідеї федералізму, а на крайньому півдні, в Криму, піднімають голову сепаратисти. Суспільство опинилося на грані, коли дальша політизація регіональних відмінностей загрожує національній безпеці. Можна було б багато говорити про соціальні ризики і необхідність корекції політичної стратегії. Але парадокс нашого часу полягає у тому, що адресувати застереження практично нікому. Вітчизняні еліти настільки зайняті боротьбою за владу і власність, що всі доленосні проблеми відкладаються «на потім».

Оскільки ідентичність виступає як один з найефективніших інструментів соціальної мобілізації, вона буде й надалі використовуватися політичними елітами для надання власним бажанням видимості «народного волевиявлення». Різнострумованість інтересів еліт постійно стимулюватиме наголошування не на схожості, а на розбіжностях. І концепти нації, і метафори «колективної пам'яті» навряд чи найближчим часом будуть виведені поза межі групових інтересів. Заангажованістю насамперед пояснюються причини живучості політичних міфів, насамперед тих, що базуються на сакралізації власних цінностей і демонізації Іншого.

3. «Політика пам'яті» і культура історичного мислення

Якщо поняття «політика ідентичності» повільно приживається у науковому і майже повністю відсутнє у політичному дискурсі, то термін «політика пам'яті» сьогодні в Україні — один з найуживаніших. Утім, зміст цієї метафоричної у своїй основі конструкції належним чином не прояснений. Найчастіше «політика пам'яті» розглядається як засіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду. Але ж пам'ять — суто людська риса, найменш підвладна політичному впливу. Соціум колективної пам'яті взагалі не має. Попри це у кожному суспільстві виникає потреба час від часу нагадувати про певні історичні події — щоб не уривався зв'язок поколінь. Коли

цим цілеспрямовано займаються еліти й політики, правомірно, очевидно, говорити про моделювання тієї чи іншої схеми історичного процесу, а отже, в метафоричному сенсі — і про «політику пам'яті».

Теоретичний фундамент під «політику пам'яті» почав закладатися ще у першій чверті минулого століття. Француз М. Хальбвакс у книзі «Соціальні рамки пам'яті» (1925) зробив цікаву спробу розмежувати поняття «історична пам'ять» і «колективна пам'ять». Вони уявлялися йому антагоністичними — колективна пам'ять, що формується штучно, під чийсь групові інтереси, неминуче супроводиться руйнуванням історичної пам'яті, бо витісняє з неї цілі пласти історії, які не узгоджуються із пануючими у даному суспільстві стереотипами. Свідкові події, як правило, не дано досягнути її історичний смисл. І коли пізніше очевидець пише про цю подію, він свідомо чи несвідомо намагається «підлаштувати» власне бачення під уже усталені суспільні оцінки. Штучні спроби створити заднім числом колективну пам'ять завжди суб'єктивні³².

Міркування Хальбвакса логічні, хоч сконструювати на такому протиставленні концепт «об'єктивної» історичної пам'яті навряд чи комусь вдасться. Адже природна, базована на спогадах, пам'ять людини обмежена діапазоном її власного життєвого досвіду. А те, що на побутовому рівні вкладається у поняття «історична пам'ять» — це такою ж мірою штучна конструкція, як і колективна пам'ять. У кращому випадку це збірне поняття містить набір образів, текстів, ритуалів, які в сукупності формують щось на зразок автостереотипу певної культурної традиції і у такий спосіб впливають на процес формування національної, регіональної чи якоїсь іншої ідентичності.

Упродовж ХХ століття у цілому ряді країн Європи проходили випробування масштабні проекти дослідження історичної пам'яті, авторами яких виступали П. Нора, М. Існенгі, Е. Франсуа, Х. Шульц. Перший бачив завдання семитомної французької серії «Історія пам'яті» у «докладній інвентаризації національної пам'яті», що означає концептуалізацію ідеї нації у монументах, символах, національних святах, мистецьких творах тощо. Однак він же самокритично визнавав, що історична пам'ять зазвичай не корелює з науковим історіописанням. Перша, доводив П. Нора, емоційна й легковірна, тому її влаштовують лише ті деталі, які її підкріплюють. Друге є операцією інтелектуальною й секуляризаторською, що вимагає аналізу та критичного дискурсу. Якщо пам'ять розмі-

щупе спогад поміж священних істин, історія виганяє його звідти. А отже, розмова про функції пам'яті має сенс лише у зв'язку з розглядом проблем передачі уявлень і досвіду від покоління до покоління — загроз викривлень, втрат, кон'юнктурних поправок тощо³³.

Сьогодні в інтелектуальних колах Заходу до досліджень, створених в ключі «історії пам'яті», існує досить стримане, щоб не сказати негативне, ставлення. За висновком австрійського культуролога Й. Файхтінгера, з точки зору впливу на стан національної ідентичності ці праці значної цінності не мали. «Тематика пам'яті користується сьогодні широкою популярністю у засобів масової інформації, однак найчастіше продається, так би мовити, старе вино у нових міхах»³⁴.

Песимістичний тон відомого вченого можна зрозуміти: адже як культура й ідентичність, так і історична пам'ять завжди використовувалися для того, щоб посилювати відчуття «Ми» на противагу відчуттю «Ви». Реконструюючи минуле, кожне нове покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що співзвучне його настроям і очікуванням. За точним спостереженням І. Глебової, конструювання «образів минулого» неминуче пов'язане із трансплантацією понять і змішуванням часів; по суті відбувається штучне викривлення того, що відбувалося насправді, «свідома гра в минуле і з минулим». При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту. «Образ минулого виконує роль соціального посередника між минулим і сучасним; агента впливу сучасного у просторі минулого і минулого у сучасному»³⁵.

На відміну від пам'яті як такої історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під промінь прожектора і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз здійснюється, як правило, людиною небезсторонньою. Керуючись власною системою цінностей, вона сама обирає «точку відліку» у підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуча «оціночна бінарність» (біле — чорне, добре — погане) заважає бачити півтони і нюанси. Плюси на мінуси і навпаки змінюються напрочуд легко, і саме це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю.

Можна подивитися на проблему й ширше — кожному типу культури притаманний власний тип історіографічного мислення.

Поняття «поворотів», що утвердилося в системі соціогуманітарних наук наприкінці минулого століття, відбило не лише фазу руху від минулого до сучасного, але й нові обрії, що відкриваються за кожним «поворотом» у міждисциплінарній співпраці. Історичний поворот привернув увагу до нового розуміння явищ причинності й темпоральності, культурологічний — до усвідомлення важливості взаємодії людини й довкілля, лінгвістичний — до розуміння важливості комунікаційної складової у спілкуванні й поведінці. «Історіографічні повороти» віддзеркалюють зміну соціокультурних пріоритетів і ціннісних уподобань, просторових і часових орієнтацій. Відповідно змінюються форми збереження і засоби трансляції історичної пам'яті.

Упродовж кількох століть конструюванням «колективного минулого» з більшим чи меншим успіхом займалися нації-держави. Загальною тенденцією при цьому була іманентно закладена в історієписанні політична тенденційність: зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводилося застарілими претензіями до «інших». Ідентичності, створювані на основі таких версій минулого, запрограмовані на конфлікт. Саме тому, констатує Є. Хельберг-Хірн, «колективна пам'ять ані лінійна, ані безстороння: вона вибіркова і підвладна емоційній і політичній цензурі... Ідея альтернативного минулого необхідна для нинішнього виправдання альтернативного майбутнього»³⁶.

Глобалізаційні процеси ставлять під сумнів евристичну і особливо комунікативну цінність виробленого на традиційному фундаменті історичного знання — до такої міри, що питання «Чи виживе Кліо за глобалізації?» виноситься у заголовки статей в авторитетних журналах. Висновок про те, що національна історія в епоху глобалізації «не лише не потрібна — вона *заважає*»³⁷, на перший погляд може здатися провокативним і позбавленим будь-якої логіки. Але з урахуванням радикалістських крайнощів, притаманних сегментованим суспільствам із фрагментованими політичними культурами, варто замислитися над тим, які наслідки може мати заангажований погляд на історію, коли його пропагують державні структури. Адже в епоху глобалізації історія виразно перетворюється із засобу групової самоідентифікації на джерело продукування комерціалізованих образів. Пристосовуючись до потреб ринку, вона з легкістю піднімає ідею оволодіння знанням маніпулятивними конструктами.

Політика пам'яті — це і є процес вибудовування співзвучних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме

у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї. Але водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій.

Такий дещо розлогий екскурс у сферу формування концептів історичної пам'яті у цій книзі уявляється потрібним з огляду на те, що регіональні ідентичності в Україні формуються під значним впливом різноспрямованих політичних інтересів й існують, якщо знов вдається до логіки Файхтінгера, «разом з відмінностями і завдяки — а не всупереч їм». Звернуто ним до науковців застереження щодо «постійної турботи про здобуті у мирі і спокої цінності, норми й системи рекомендацій» ніби прямо адресоване українським історикам. У такому поляризованому суспільстві, яким є сучасна Україна, марно сподіватися на консолідаційний ефект від інструментальної мобілізації історичної пам'яті. Не кажучи вже про індивідуальний досвід кожної людини, суспільний досвід груп і виразно фрагментована політична культура диктують різні критерії оцінок історичних подій і різні пояснення мотивацій. За таких умов проблеми історичної пам'яті (як і колективної відповідальності) неминуче потрапляють у зону метафоричного моделювання. І надзвичайно важливо дбати про те, щоб тягар міфів не зруйнував остаточно фундамент загальногромадянської ідентичності.

Предмет особливого занепокоєння у Файхтінгера — небезпека підпорядкування історичної пам'яті логіці національного принципу. Логіка методичного націоналізму обов'язково потребує не лише «групи-Ми», але й Іншого й Інших, і, зрештою, налаштованості на їхнє витіснення. Отже, і культура може стати інструментом панування, і «ландшафти спогадів», якщо вони використовуються у націоналістичному модусі, здатні сіяти розлад³⁸.

Не варто, зрозуміло, із таких (надзвичайно актуальних в українському контексті) міркувань робити висновок про суцільно деструктивний потенціал концептів, базованих на ідеях історичної пам'яті. Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему символів. Останні виступають у ролі опору національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації.

Втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм.

Конструктивний потенціал «образів минулого» визначається тим, наскільки вдало вони вмонтовані в систему світовідчуття сучасної людини і наскільки запропоновані символи здатні підживлювати природну потребу у суспільній згоді й взаєморозумінні. Історики, політологи, фахівці у галузі соціальної психології мають у своєму розпорядженні і справді неосяжний «Монблан фактів», і напрацьований віками теоретико-методологічний інструментарій аналізу складних і неоднозначних суспільних феноменів. Саме тому цивілізований світ ревно оберігає сферу історичної пам'яті від директивного втручання політики. Промовистий приклад: французька газета «Ліберасьон» оприлюднила у грудні 2005 р. Декларацію 19 найбільш авторитетних істориків Франції з протестом проти практики видання парламентом т.зв. указів про пам'ять — із забороною піддавати сумніву Голокост, влаштований турками проти вірмен геноцид 1915 р., із рекомендаціями щодо трактувань наслідків колонізаторської політики Франції в Африці тощо. Історія — не релігія і не мораль, твердо заявили науковці, вона не повинна бути рабинею актуальності і не може зводитися до пам'яті. Тим більше вона не може бути об'єктом юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою. До цієї заяви істориків невдовзі приєдналися кілька тисяч французьких вчених³⁹.

Ситуація в Україні дзеркально відображає французьку, але масових протестів істориків проти наміру політиків з президентського оточення запровадити кримінальну відповідальність за заперечення геноциду 1932–1933 рр. поки що не чути. Основні баталії довкола цієї теми попереду — адже відповідне подання на черзі у парламенті. Не підлягає сумніву, що ці баталії відразу ж дістануть виразний регіональний вимір, хоч, зауважимо, парламентська трибуна — не найкраще місце для дискусій на теми історичної пам'яті. Про ймовірний консолідаційний ефект таких дискусій говорити не доводиться. Очевидно, що регіональне розмежування посилиться.

Чи означає сказане, що в ім'я підтримання «рівноваги» у регіональних орієнтаціях полеміку довкола історичної пам'яті взагалі варто згорнути? Жодною мірою. Соціум має розуміти, що ідентифікаційні кризи триватимуть доти, доки у важких дискусіях не буде знайдено модуль взаєморозуміння — не на ґрунті відкидання іншого погляду, а на основі врахування суперечливого історичного

досвіду й принципів толерантності. Ю. Шаповал, очевидно, має рацію, коли пише, що «історичний плюралізм, скоріше за все, повинен залишатись (і залишиться) «родимою плямою» громадянського суспільства, що народжується в Україні. Значно гірше було б те, коли б якийсь один регіон (керуючись навіть найблагороднішими інтенціями) намагався винайти єдину (і «єдино правильну») схему минулого і нав'язати суспільству лише її». Історики можуть і далі сперечатися про доцільність чи недоцільність новітнього національного історичного гіпернарративу, але для України як держави украй важливо, щоб до його створення якнайширше долучалися представники регіонів⁴⁰. Додамо: і не меншою мірою фахівці з регіоналістики, яка вибудовується на міждисциплінарному стику цілого ряду соціогуманітарних наук і акумулює в собі чималі здобутки регіональної аналітики.

Не зайвим у цьому контексті буде відповісти на питання: що таке історична пам'ять у контексті сучасної регіоналістики? У найзагальнішому вигляді — вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але, зрозуміло, це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять — тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) країнознавства — каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історичного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їхньої охорони, вивчення, пропаганди, все те, що забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє.

Предметом пильної уваги в історичній пам'яті виступає вся сукупність артефактів — різних матеріальних витворів культури і взагалі слідів будь-якої діяльності людини. Культурологи застосовують поняття топохрону як просторово-часового континууму, який зберігає сліди різних культурно-історичних нашарувань.

Отже, історична пам'ять в її регіональному вимірі являє собою надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе як матеріальні залишки минулого, так і відповідні символи, міфи, історіографічні уявлення. Кожна історична спільнота (і регіональні спільноти тут не становлять винятку) — це

своєрідний мікрокосм, який існує в часі і просторі і на кожному етапі свого розвитку створює знакову систему, яку з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки. Щільність і тривкість історичної пам'яті залежить і від ступеня розвитку регіонального соціуму, і від якості колективного самоусвідомлення, що формується суспільно-політичною думкою. Як органічна частина в неї входить і те «колективне підсвідоме», яке непідвладне раціональним поясненням. Логіку формування історичної пам'яті не завжди легко збагнути, але очевидне одне: чим більше вона тяжіє до однозначності й нормативності, тим більшою є вірогідність її сакралізації. А це вже створює певні небезпеки, оскільки об'єктивне знання дедалі більше витісняється міфами, а міфи є інструментом різних політичних маніпуляцій. Небезпеки принаймні подвоюються, якщо національна ідея, яка закладається у фундамент ідентифікаційних практик, має виразний етнічний підтекст.

Сказаним легко пояснити ті невдачі, які спіткали усі спроби прищепити вітчизняній суспільній свідомості повагу до концепту «національна ідея». Всупереч сподіванням на його консолідуючу місію дискусії навколо національної ідеї лише поглибили поляризацію в українському суспільстві. Активний пошук магічної формули з об'єднувальним змістом, яка могла б визначити смисложиттєві орієнтири нації, зайшов у глухий кут. Не в останню чергу тому, що інтелектуали шукали ідею нації, тобто укорінене в суспільній свідомості узагальнене уявлення про країну, народ, державу, для владних структур важливо було вибудувати щось на зразок національного проекту, а для регіональних еліт — закріпити й примножити ті стереотипи, які окреслюють символічний простір регіону. Відстань між ідеєю-уявленням і ідеєю-проектом на такому шляху навряд чи вдасться подолати швидко.

Строкатий і неоднозначний український досвід переконує: консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого як основоположного компонента національної ідеї ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановами. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті — суцільна зона ризику. Історію пишуть люди із своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу здебільшого не з фактами, а з інтерпретаціями. У кращому випадку читач дістає не описання тієї чи іншої події, а її відрефлектований зусиллями кількох поколінь істориків образ, своєрідну інтерпретаційну модель. Зрозуміло, що ні довільні тлумачення, ні елементи міфологізації тут

не виключені. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання було безсторонньою фіксацією реальності. «Своя правда» може бути і у народів, і у суспільних груп.

Історичний факт як даність й історичний факт як атрибут пізнання в принципі є різними феноменами. Уже саме по собі пізнання відтворює лише невелику частину реальності і «на ходу» сортує інформацію, що опиняється у полі зору. Але суспільний контекст впливає на процес пізнання не лише опосередковано — кожний дослідник минулого опиняється «під пресом» домінуючих у його оточенні уявлень і зазвичай шукає в минулому їхнє підтвердження. Як крайній випадок — політична й ідеологічна кон'юнктура змушує його одні факти «не помічати», інші свідомо препарувати відповідно до своїх уподобань. І будь-які заклики щодо «вірності історичній правді» тут беззмістовні. По-перше, внаслідок існування у кожному поляризованому соціумі «кількох правд». По-друге, через те, що історичний процес взагалі не піддається надійній верифікації. Історичну подію не можна відтворити, у кращому випадку її можна змоделювати. Але ж модель — лише бліда копія оригіналу, і ані дрібні деталі, ані своєрідна аура епохи у ній не відтворюються.

Ідея прогресу, що домінувала в історіографічних побудовах від часів Платона і перебувала у фокусі пояснювальних схем радянської історичної науки, якоюсь мірою «вирівнювала» незбіги в оцінках. Вважалося, що логіка історії спрямовує рух по висхідній і нагадує сходи, кожен із щаблів яких вищий за попередній. Паралельно існували версії «спіралі», але уявний «рух угору» і тут не піддавався сумніву. Постмодернізм істотно захитав ці уявлення, привнісши у філософію історії ідею хаосу. На зміну історичному фаталізму прийшов історичний нігілізм. Але прориву в історичній свідомості на цьому фундаменті досягти також не вдалося. Більше того, з'ясувалося, що різноспрямовані механізми впливу на суспільну свідомість здатні створювати реальні загрози дезадаптації.

Сказане, зрозуміло, не рівнозначне запереченню ролі механізмів історичної пам'яті у процесах конструювання регіональних ідентичностей. «Образ минулого» — невід'ємний елемент політичного ландшафту і дійовий інструмент впливу на суспільну свідомість. «Робота пам'яті» — це своєрідна соціокультурна компенсація, яка допомагає уникати травмуючого впливу повсякденності. Природно,

що «політика пам'яті» є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт. Йдеться лише про дози і тональність. Інколи — задля терапевтичного ефекту, як дотепно зауважує Я. Грицак — доцільно про щось і не згадувати. Американці не люблять згадувати про війну Півдня й Півночі, французи — про Варфоломійську ніч. В Україні ж «на жаль, немає консенсусу в тому, що ми мусимо пам'ятати, а що старатися забувати»⁴¹. Якщо людину з раннього дитинства переконають, що вона належить до нещасливого, гнобленого, «упослідженого» народу, чи виросте вона патріотом? А коли вона з шкільних років засвоїть, що зовнішня спорідненість сусідів маскує підступність та ворожість, чи зможе виробити у собі толерантність як імператив поведінки?

Саме тому еліти в сучасному світі докладають чимало зусиль до вироблення стратегій вилучення занадто травматичного (колективного й індивідуального) досвіду із системи суспільних комунікацій. Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями «*Vergangenheitsbewältigung*» (подолання минулого) або «*Vergangenheitspolitik*» (політика минулого). Не йдеться ні про міксування, ні тим більше про забуття — намагання зретушувати минуле небезпечне вже тим, що відкриває шлюзи для політичних спекуляцій. Мова йде знов-таки про дози і ще більшою мірою — про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної, насамперед дитячої, аудиторії. Незміцніла свідомість схильна сприймати жахи минулого без необхідної поправки на умови, які їх детермінували. А отже, виникає реальна небезпека «перенесення провин» з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, «комплексу жертви», запрограмованості на поразку.

З цього погляду уявляється надзвичайно важливим виховання культури історичного мислення — із виключенням політичної боротьби «з минулим і за минуле». Суспільство повинне усвідомлювати, що безхмарного і нетравматичного минулого не було у жодного з народів, що живуть на планеті. Вердикт діям предків можна виносити лише з урахуванням тих, давно зниклих, умов, за яких їм доводилося діяти. Інакше це буде вже не історія, а «політика, повернута в минуле».

На жаль, у вітчизняній практиці минуле вже давно набуло інструментального значення. Наші еліти навчилися вправно оперувати потрібними їм «образами минулого». Але неподолане завдяки цьо-

му минуле завжди виявляється в змозі «помститися» тим політикам і історикам, які відсепаровують факти на догоду цьогочасним потребам. А в суспільстві «страждальний» дискурс поглиблює відчуття втоми, глибинний дискомфорт, підживлює соціальний фаталізм.

«Оборонна психологія» міцно вкарбувалася в історичну пам'ять українського народу. Багатовікова залежність і вироблений на цій основі комплекс меншовартості спричинилися до того, що його героями найчастіше ставали не видатні мислителі, не вчені із світовим ім'ям, не творці архітектурних шедеврів, а «незламні борці». Поволі мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях стало домінантою українського світосприймання. І це можна зрозуміти і для якогось етапу навіть виправдати — адже й сам «український проект» був здійснений лише у контексті жорсткого протистояння. Не було ні найменшого шансу на здобуття української незалежності в мирному руслі демократичного розвитку. Вона могла стати витвором або війни, або революції, або їх обох, і саме на цих шляхах вона здобувалася у 1917 — 1920 рр. Але оскільки ця боротьба не увінчалася успіхом, а розчленування України навіть поглиблювалося, «травмована свідомість» дістала додатковий регіональний вимір.

Те, що різні частини України упродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, наклало такий виразний відбиток на типи регіональної самосвідомості, що оцінки всіх доленосних для України історичних подій і визначних історичних постатей у регіональному колективному баченні виявляються гостро відмінними. «Точок дотику» майже немає, як немає і загальновищаної схеми історичної еволюції. «Нативістський» наратив вибудовується за шаблоном: Київська (вже українська) Русь — Галицько-Волинська держава — шляхта й козацтво у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій — колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях — «визвольні змагання» УНР, Української держави та ЗУНР — «советська окупація» — героїка ОУН-УПА — українське дисидентство — здобуття незалежності. У альтернативній схемі пріоритети розставлені по-іншому: давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — Жовтнева революція і громадянська війна — утворення УСРР — Велика Вітчизняна — розпад СРСР. Відповідно і «пантеон героїв» гостро відмінний. Обидві схеми хибують на прямолінійність

і спрощення, а з факту компромісності самого «українського проєкту» робляться протилежні висновки. Відсутність у Україні як держави скільки-небудь виваженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій по суті безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

З цього приводу не варто ані дивуватися, ані обурюватися — як складний світ, що сформувався на перетині двох цивілізаційних систем, Україна приречена на регіональну «багатоскладовість» і на тривалий стан розколотості суспільної свідомості. Продуктивніше підійти до справи з іншого боку — придивитися до досвіду інших соціумів, які теж упродовж століть потрапляли у складні історичні колізії, але знаходили мобілізаційні ресурси не в останню чергу у скарбниці історичної пам'яті.

Наскільки ефективною зброєю в руках еліт може бути «політика минулого», можна побачити на прикладі Польщі, історія якої за «травмуючим» досвідом співставна з історією України. Країна, яка могла пишатися власними демократичними традиціями, внаслідок поділів кінця XVIII ст. зникла з історичної арени, а її територія була перетворена на периферійні анклавні автократичних імперій. Але почуття гідності, глибоко закорінене у польській ментальності, стало підґрунтям національної ідеї, орієнтованої на незалежне державне існування, і саме ця ідея надихала поляків на безнадійні повстання й революції. Навряд чи їм вдалося б вибороти право на власну державність, якби у фундамент національної ідеї закладалися лише «визвольні» мотиви. Вирішальну роль відіграло те, що польські еліти, попри гостру міжпартійну боротьбу, висували на перший план консолідаційні гасла («за нашу і вашу свободу») і використовували коди історичної пам'яті й національно-релігійні почуття як засіб підтримування в суспільстві належного рівня моральності під гаслами «Бог — Честь — Вітчизна». Далеко не зразу їм вдалося знайти місце Польщі у новому геополітичному розкладі — у міжвоєнний період ідея «рівновіддаленості» від двох могутніх сусідів — Німеччини й СРСР — виявилася контрпродуктивною і спричинила нову серію національної трагедії. Становище ускладнили і недалекоглядна етнополітика, наслідком якої стали криваві зіткнення й депортації, і тривале перебування в орбіті радянського впливу з малоуспішними пошуками «польського шляху до соціалізму».

І все ж слід віддати належне наполегливості й відносній згуртованості польських еліт: вихід із надзвичайно складного становища

вони шукали не на шляхах протистоянь, а в руслі мобілізації ідеї солідарності. У пасіонарному русі з такою назвою об'єдналися 10 з 14 мільйонів поляків. І коли ідея вільної й самоуправної Речі Посполитої зазнала певної девальвації, її змінила не менш креативна ідея «повернення до Європи». А маркерами ідентифікації стали не стільки самі по собі інтереси, скільки традиції патріотизму й самопожертви в ім'я їхнього відстоювання. Підкріплена цілісною стратегічною концепцією розвитку країни, оновлена національна ідея виявилася рушійною силою успішних реформаторських процесів, які завершилися входженням Польщі до ЄС.

Зрозуміло, що така схематична картина конструювання польської національної ідентичності хвибує на деяку ідеалізацію: гегемонія консолідаційних гасел у польській суспільній свідомості далеко не абсолютна, а калейдоскоп вируючих у соціумі гібридних та енігматичних ідей справді вражаючий. Та й навряд чи можна порівнювати Польщу з Україною за ступенем регіональної сегментованості: регіональні ідентичності там не конкурують виразно з національною. Але фактом лишається те, що Польща створила власний національний проект, а Україна поки що не спромоглася це зробити. І що польські еліти зуміли підтримати в суспільстві досить високий рівень лояльності до влади саме завдяки виграшним (хоч і не завжди безспірним з точки зору політичної етики) інтерпретаціям минулого. Тодішній Президент Польщі А. Квасьневський мав право заявити при вступі до ЄС, що і молоді, і зрілі люди в Польщі боролися за одне й те саме, зумівши піднятися над історичними розмежуваннями, різницями у біографіях, належністю до різних політичних партій, і тому прийшли до спільної мети⁴².

Коли допоможе українським елітам прийти до спільної мети розумно інтерпретований і артикульований історичний досвід, поки що сказати важко. Адже, як точно підмітив Г. Гребенник, «європейський досвід пам'яті — «подолання травматичного минулого», наш вітчизняний — відтворення непримиренності»⁴³. Непримиренність підживлюється як успадкованою «подвійністю» й гібридністю регіональних самоідентифікацій, так і насаджуваним «згори» негативізмом щодо радянської спадщини і всього того, що формувало систему світосприймання старших поколінь. Не встигнувши як слід сформуватися, громадянсько-територіальні ідентичності зазнали руйнівного впливу штучно нав'язуваних «заперечувальних», негативістських підходів. Внаслідок цього, як констатують соціологи, навіть серед тих, хто ідентифікує себе як «громадянин

України», пишаються цим лише 60,4%. Не відчують позитивних емоцій щодо власного громадянства на Заході України 8,5%, у Центрі 25,5%, на Сході 48,1% громадян⁴⁴.

Проблема відсутності в Україні єдиного ціннісного, понятійного, символічного простору нині є однією з найгостріших серед тих, які підтримують (і можуть ще довго підтримувати) стан постійної ідентифікаційної кризи. Якщо брати її регіональний вимір, то перманентний кризовий стан тут зумовлений незбігом: 1) системоцентристських чи персоноцентристських настанов; 2) геополітичних орієнтацій; 3) життєвих пріоритетів; 4) мовних практик; 5) оціночних версій минулого; 6) конфесійних уподобань тощо. Нові міфологеми розквітають буйним цвітом, тому що завжди існує можливість спекуляцій на ідеях «повернення» і на зовнішніх впливах («п'ята колона», «чорний піар», «чужі політтехнології»). Останнім часом дістала своєрідне «друге дихання» глибоко закорінена в українській самосвідомості міфологема «зради» — за нових умов вона виявилася зручним інструментом поділу на «своїх» і «чужих» і водночас перешкоджання ідеям розвитку, самодостатності, обстоювання власної позиції. Риторика «захисту демократії» маскує кроки у напрямі утвердження принципів авторитаризму й політичного сектантства. Під запитання ставляться самі поняття індивідуальності і прав людини.

На фоні нескінченних і поки що малопродуктивних звертань до історичної пам'яті потьмяніли ширші поняття — історичне мислення, історична свідомість, які відображають поміж іншим рівень відповідальності суспільства за адекватність своїх знань про минуле. Оптимальний рух знань у часі потребує такого спрямування процесу пізнання, в якому ідеї продукуються на основі синтезу традицій та інновацій. Історичне мислення пробуксовує, коли замикається у колі усталених схем і традиційних підходів. Соціум ризикує викривленням власних часово-просторових орієнтацій, якщо виявляється нездатним подивитися критично не тільки на зовнішні обставини свого існування, але й на власні дії і вчинки. А це означає, що інтелектуали повинні відчувати особисту відповідальність за той стереотип «історизації», який поширюється з їхньої подачі на масовому, особливо освітньому, рівні.

Про нову міфотворчість в історієписанні сказано вже так багато, що примножувати приклади навряд чи варто. Тут хотілося б звернути увагу лише на кілька небезпек. Перша — у поле суспільної уваги потрапляють переважно ті події і факти, які мають роз'єднуваль-

ний потенціал. Підміна, на яку мало хто звертає увагу: те, що робилося в СРСР на ґрунті гіпертрофованої класової ненависті, нині трактується у категоріях «колоніального визиску», «окупаційного режиму». Внаслідок висування на перший план етнічних мотивацій причини й наслідки міняються місцями; конструювання «образів минулого» здійснюється за осучасненими матрицями. Це неминуче тягне за собою ефект «трансплантації понять» і таке «перекодування пам'яті», яке уявляється потрібним з точки зору політичної кон'юнктури. Ідучи таким шляхом, важко вибудувати культуру порозуміння, зате легко збільшувати потенціал нетерпимості. Не доводиться вже говорити про те, що постійний пошук ворогів на стороні обертається проти тих політиків, які цим займаються, бо нівелює те відчуття відповідальності перед історією за власні дії, яке становить основу усякої раціональної політичної поведінки. Уроки історії засвоюються лише тоді, коли породжують загострене відчуття самокритики.

Другою небезпекою є той виразно етноцентристський фокус у підходах до минулого, який уже відчутно стає на заваді створенню повнокровної картини історичного процесу. Етнічна історія України, якщо говорити не лише про український, а й про єврейський, кримськотатарський та інші етноси, в усі часи складалася драматично — насамперед внаслідок дії геополітичних чинників, але також і внаслідок слабкості й нескоординованості дій етнічних еліт. Але як акцентована «віктимізація», так і настійлива «етнізація» історії — далеко не кращі з методологічного погляду підходи до відтворення минулого у всій повноті й багатогранності. Етнічні самоідентифікації можуть бути головними у самовідчутті якоїсь частини суспільства, але значно більше людей жило й живе іншими інтересами й турботами. Це особливо помітно за умов сучасної України, в якій значна частина громадян опинилася на межі виживання.

Легко зрозуміти галичан — їхні етнічні домагання так послідовно ігнорувалися австрійським урядом і поляками, що протестний етнонаціоналізм став «альфою і омегою» їхнього світовідчуття. Але немає ніяких підстав переносити цей стереотип у загальну атмосферу Наддніпрянщини, де етнічна самосвідомість аж до початку ХХ ст. була притаманна лише незначній частині населення. Можна по-різному ставитися до марксистської теорії класів і класової боротьби, але зображувати події 1917–1920 рр. в Україні лише у кольорах національної революції означає не лише

спрощувати загальну картину, але й перекривати кисень для розуміння дальшого розвитку ситуації, внаслідок якого Україна опинилася у складі СРСР.

Третя небезпека полягає, на наш погляд, у неспроможності подивитися відкритими очима на радянський період вітчизняної історії. Бачити тут один суцільний негатив — антиісторично і з будь-якого погляду непродуктивно. Сучасна Україна є спадкоємницею не стільки УНР, яка виявилася дуже короткотрасним, до того ж невдалим, експериментом, скільки УРСР. Не будемо фокусувати увагу на намірах і планах Кремля — це тема окремої розмови. Але ж значно більш вагомими є об'єктивні виміри радянської спадщини — друга в Європі за розмірами територія, закріплення за Україною статусу модерної держави, а за українською етнонацією ознак «титульності», оптимальний фундамент для вирішення проблем територіальної організації внаслідок зафіксованих радянським ладом міжреспубліканських кордонів і наявності відповідних республіканських організаційних структур, модернізаційні здобутки у сфері економіки, високий освітній рівень населення, членство в ООН і багато іншого. Якби більшовики у свій час не підтримали лозунг права націй на самовизначення і не створили своєрідну напівдержавну субстанцію у вигляді УРСР, шлях до української незалежності міг би бути значно довшим.

Абсолютно непродуктивним з будь-якої точки зору виявилось ігнорування і навіть демонстративне відкидання як «чужого» того величезного пласту російськомовної культури, який упродовж століть творився спільними зусиллями росіян і українців. Нині навіть частина західноукраїнських еліт дійшла до усвідомлення того, що вписати спадщину радянського часу в нову культурну традицію, яка відповідала б реаліям суверенного національного буття, вельми корисно і не так вже й складно (якщо «докласти нелукавого інтелекту»). У львівській пресі з'являються критичні закиди на адресу «націонал-патріотів», які ставляться до радянської епохи як до «темного середньовіччя», спадщини якого слід якомога швидше та повніше позбутися. «Відтак багатющій і популярній серед найширших верств населення культурній традиції нова держава спромоглася протиставити лише комерційний маскульт, ненависний навіть його вимушеним споживачам і, до речі, майже цілковито неукраїнський». Гострого публічного осуду зазнали і «недолугість і потворність» комп'ютерного перекладу української виборчої документації (з перетворенням Кукушкіних

на Зозуліних, а Пушкарів — на Гарматників), і створення української кальки популярної пісні «Легендарный Севастополь». «Патріоти» виявилися здатними лише на хаотичні та непродумані дії, якими безглуздо дратують своїх ідейних візаві... Коли ми, зрештою, зрозуміємо, що складних проблем не вирішують простими й примітивними засобами?» — обурюється В. Вітковський⁴⁵.

Навряд чи можна обійти у контексті сказаного ті варіанти колективної ідентичності, що їх пропонують численні підручники й посібники з історії України. Очевидно, що філософія етноцентризму, примітивізована до бездумного козакофільства, моделювання образу Іншого як чужинця, «окупанта» тощо, яка в них іманентно закладається, поглиблює поляризацію українського суспільства і вже тому є вкрай небезпечною для її майбутнього. На це, зокрема, звертали увагу учасники дискусії (вже далеко не першої), яка відбулася у жовтні 2007 р. за ініціативи Українського інституту національної пам'яті. Проаналізувавши тексти 12 підручників з історії для загальноосвітніх навчальних закладів, експерти дійшли невтішного висновку: навчальна література з історії не відповідає ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям історичної дидактики, ані, зрештою, теперішнім потребам українського суспільства. Йшлося насамперед про архаїчність підходів, домінування мілітарної історії, апологію народних бунтів, повстань, підпільної діяльності, зловживання категоріями «національного гніту» та «колоніального статусу» тощо. Чотирикратна зміна навчальних програм з історії не допомогла звільнити підручники від міфологізації й пропагандистської риторики, не сприяла усуненню домінуючих консервативно-романтичних ілюзій та глибоко песимістичного погляду на Україну XIII–XX століть як суцільного колоніального простору.

Підсумовуючи результати дискусії, Н. Яковенко переконливо довела, що три основні різновиди «історичної пам'яті», які побутують серед мешканців різних регіонів України («козакофільська», орієнтована на апологію боротьби за православну віру й соціальну справедливість і забарвлена сильними націоналістичними аспіраціями, зокрема культот героїв ОУН-УПА) не створюють такого варіанту колективної ідентичності, який би задовольняв внутрішні потреби консолідації суспільства і відповідав викликам сьогодення. Усі вони пропагують не просто наївний і застарілий, але потенційно шкідливий образ українського суспільства. Він «може сприяти укоріненню анархічного, асоціального сприйняття світу як

поля безперервної і затаїтої боротьби, де «колективу-нам» завжди належить моральне право на насильство», нав'язати дітям зашорений, однобічний погляд на «нашу правду» з відкиданням будь-яких інших мотивацій чи резонів. Такий «образ себе» здатен у кінцевому рахунку призвести до соціальної дезадаптації майбутніх громадян, які можуть виявитися неготовими до життя у сучасному глобалізованому світі і сприйняття сусідства, співжиття й контактів різних народів, культур і вір як звичного супроводу життя. Сприйняття Іншого як «чужинця» не тільки не додає патріотичної самоповаги, але й створює підґрунтя для ксенофобії або, принаймні, до хуторянської замкненості⁴⁶.

Історія кожного народу, хоч якою складною вона була, є вмістилищем його власного життєвого досвіду, і треба навчитися цей досвід розуміти й поважати. Кулі, спрямовані убік минулого, часто стають бумерангом, який руйнує цивілізовані підвалини співжиття. І владним, і інтелектуальним вітчизняним елітам варто прислухатися до поради німецького історика М. Яйсманна: якщо в Україні є вибір (звернемо увагу на це «якщо»), «то вона повинна вибирати: ще раз пройти шлях всіх націй та створити ворога — будь то Польща чи Росія — для стимулювання власного національного почуття, з усіма наслідками, які в цьому випадку невідворотні. Або ж їй вдасться позиціонувати себе поза ворожістю як країну перехрещення та взаємовпливу культур, котра прагне створити себе без ненависті до іншого»⁴⁷. Історична пам'ять варта того, щоб оберігати її від політичних спекуляцій і невігластва.

4. «Образ регіону» у топоніміці й монументах

Із усього сказаного впливає дещо несподіваний висновок: культурна пам'ять, хоч різні політичні сили її посилено актуалізують, зберігає чималий потенціал інерційності. Часова дистанція, яка передається у соціогуманітарних науках через концепт трансцедентності, створює уявну лінію горизонту, через яку нелегко прорватися ідеологам і політтехнологам. Мнемонічна енергія минулого, закодована у своєрідних «острівцях пам'яті» та «фігурах спогадів», концентрується за законами просторової близькості і справляє чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, суспільне й приватне, на емоційні рефлексії та їхні імітаційні симулякри. При цьому саме регіональні «модуси

пам'яті» виявляються найстійкішими, оскільки вони виступають у ролі охоронців традиції й інструментів її трансляції у майбутнє.

З огляду на тривкість мнемонічних символів окремої розмови заслуговує проблема політичного ландшафту, який в Україні має всі ознаки заідеологізованості. Тут уявляється важливим бодай у загальних рисах торкнутися питань топоніміки, оскільки саме навколо неї вибудовуються ті політичні уявлення-маркери, які визначають культурну сумісність чи несумісність, співвідношення традицій та інновацій у меморіальній політиці, межі ареалів культурно-психологічних відмінностей.

Популярні у зарубіжному науковому дискурсі категорії політичного і культурного ландшафту у вітчизняних політологічних розробках фігурують нечасто. А тим часом відмова від розгляду ландшафту як суто природного явища і застосування запозичених із географії хорологічних підходів до аналізу політичних і культурних феноменів здатна революціонізувати усю сферу досліджень територіально-просторових ідентичностей. Адже і політичні режими, і регіональні еліти в усі часи намагалися наповнити ландшафт ознаками своєї присутності й ідеологічними символами, і кожна політична культура залишає на обличчі поселень свої уявлення про красиве й корисне. Тому своєрідний «ландшафтний» аналіз здатний дати для аналізу регіональної ідентичності інколи навіть більше, ніж дослідження відповідних ціннісних орієнтацій та поведінських реакцій.

Будь-який освоєний людиною простір являє собою певний архетип, який відбиває пануючі у даному соціумі уявлення про оптимальність в облаштуванні території й домінуючі орієнтації у політичній культурі. Погляд на нього як на активне середовище, яке формує цивілізаційну самосвідомість, сьогодні уже ніким не оспорується. Але рідше звертається увага на те, що й культурні ландшафти мають власний ресурс політичного впливу. У процесі складної взаємодії ландшафтів і політики виникає своєрідний сплав ландшафтних ознак і ритуалів, з одного боку, і політичних уподобань та зразків поведінки, з другого. Використання категорії «політичний ландшафт» продуктивне для простеження взаємовпливів територіальних (природних і «рукотворних») ознак і політичного процесу — тієї культурно-політичної інтегральності, яка є основою цілеспрямованої символізації простору.

Під політичним ландшафтом прийнято розуміти просторово організовану систему, що включає в себе як природні, так і політичні

явища — останні у вигляді символів, ритуалів, монументів, логотипів тощо. У своїй ідеальній формі політичний ландшафт — це концентрований вираз політичної культури, притаманний саме цій території. У візуальній формі це здебільшого ті напластування епох, які тією чи іншою мірою залишили свій відбиток на середовищі людського проживання.

За Ф. Туровським, політичний ландшафт повсюдно складається із взаємодіючих один з одним елементів — фізичних і метафізичних. До перших він відносить природні властивості місцевості й відповідні процеси, а також результати антропогенного впливу людини на природу, включаючи ті, які мають політичний смисл (політична символіка на вулицях, монументи, музеї тощо). Метафізичні елементи політичного ландшафту не є візуальними — вони існують як архетипи свідомості й поведінські імперативи людей, що населяють певну територію. Приміром, та або інша політична ідеологія — такий самий компонент політичного ландшафту, як і монумент чи музей. Ті економічні функції чи політичний статус території, які створюють образ місця, також виступають у ролі метафізичних елементів політичного ландшафту. В цілому всі ці елементи створюють систему смислів і формують духовну організацію тієї чи іншої територіальної спільноти. Оскільки ж політичний ландшафт має не лише територіальний, але й часовий вимір, його можна представити у вигляді серії історичних пластів, найточнішим уособленням яких виступає історична пам'ять. Дослідження того, як у цьому процесі відбувається постійне оновлення, «перекриття пластів» — вдячний об'єкт наукового пошуку⁴⁸.

Уявлення про культурно-політичну інтегральність виводить нас у сферу політичної екології — нового наукового напрямку, який простежує взаємодію природи і людини — не людини взагалі, а людини як носія певної соціонормативної і політичної культури. Діапазон пропонованих в його рамках підходів до аналізу цієї взаємодії надзвичайно широкий, але нас цікавитимуть насамперед ті з них, які вкладаються в рамки культурного детермінізму і т. зв. геоспаціалізму. На відміну від географічного (природного, «енвайроментального») детермінізму, який робить наголос на природних чинниках культурогенезу, культурний детермінізм розглядає людину як перетворювача культурного середовища і ставить її в центр системного аналізу. Популярне радянське гасло «ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання» ґрунтувалося на майже безмежній вірі у можливість «перетворення ландшафтів».

Протверезіння прийшло запізно — коли виявилось, що природа здатна жорстоко мститися за наругу над нею. Але особливість культурних ландшафтів (як і політичних, хоча останніх меншою мірою) полягає у тому, що навіть визнавши помилки, дуже непросто повернутися до попереднього стану. І неприродно великі агломерації, і рукотворні моря створюють безліч проблем, але з ними доведеться миритися ще не одному поколінню.

У рамках культурного детермінізму політичний ландшафт зазвичай постає як тришарова система. Її композиційні шари — природний, створений людиною й ідеальний. Природа задає свої рамки для політичної творчості (у тому числі й у сфері дизайну). Людина втілює свої задуми, перетворюючи ландшафт згідно з своїми уявленнями, зручностями й уподобаннями. Від давніх часів властителям використовували такі перетворення як своєрідні рекламні кампанії і як доказ власної могутності. Інколи вони навіть не замислювалися над тим, як сприйматимуть нащадки їхній максималізм. Але безвідносно до цього все створене людиною з часом перетворюється у той ідеальний шар, який дає змогу говорити про ідеологічне наповнення політичного ландшафту і про його інформаційний зміст. І навіть у тому випадку, коли у візуальному ландшафті ці зміни малопомітні, вони перетворюються в елемент політичної культури і визначають характер як архетипів свідомості, так і поведінських імперативів. З цього погляду спотворена архітектурним несмаком головна площа Києва ще довго буде сприйматися як відзеркалення готовності політичної й культурної еліти жити з головою, повернутою назад.

Що ж до геоспаціалізму, то цей зовсім новий науковий напрям фокусує увагу не стільки на перетвореннях ландшафтів, скільки на образному представленні цього процесу і його наслідків. Йдеться і про традиційні картографічні моделі, і про цивілізаційно-географічні образи, просторові конфігурації, які в ідеалі мають адекватно відображати культурні, соціальні, економічні й політичні особливості певного геопростору. Оскільки опозиція «свій — чужий» актуалізується зазвичай на фоні прив'язки до території, конструювання просторових уявлень у процесі формування регіональних ідентичностей набуває особливого значення⁴⁹.

У кожному політичному ландшафті можна, отже, бачити взаємодію фізичних (природних) і метафізичних («рукотворних») елементів, і останні інколи здатні сказати про епоху і стан політичної культури більше, ніж писемні джерела. Утім, у поняття

культурного ландшафту входять і політико-культурні феномени, що мають писемну природу — політичні трактати, ідеологічні проекти тощо. Ті історичні пласти, які закарбувалися в історичній пам'яті і несуть у собі політичну інформацію, також є компонентом політичного ландшафту. І як у кожній епохи — своя територіальна система політичних ландшафтів, так і у кожній території (регіону) — свої політико-ландшафтні ознаки.

Механізми перекриття історичних пластів політичних ландшафтів у часовому і просторовому вимірах — цікавий об'єкт як для наукових інтерпретацій, так і для моделювання метафоричних образів. Політичні ландшафти оновлюються безперервно, і темпи й характер цього оновлення здатні багато сказати вдумливого досліднику. Але не менше інформації він може дістати, якщо спробує простежити ті відмінності у морфології політичного простору, які пов'язані із територіально-просторовими ідентичностями. І ціннісні стереотипи, і духовна еволюція найкраще передаються типом візуального образу. З другого боку, сам цей образ, видозмінюючись, справляє подеколи вирішальний вплив на регіональну самосвідомість.

Вище вже йшлося про те, що «образи простору» тією чи іншою мірою можуть впливати і на політичні, і навіть на економічні рішення, створюючи своєрідні «рамкові» умови для будь-якої діяльності. Ще один нововиниклий напрям гуманітарної географії — геоніміка — інтерпретує географічні образи як політичні чи економічні активи і водночас як трансакції, що створюють основу для взаєморозуміння й компромісів. Будь-яка соціалізація — чи то окремої людини чи соціальної групи — відбувається як процес пошуку синхронних географічних образів, що відповідають домінуючим типам соціальної взаємодії. За Д. Замятіним, суспільна свідомість у будь-яку історичну епоху по суті являє собою гетерогенне ментальне поле, в якому одночасно співіснують і взаємодіють різні за походженням образи. А отже, неминує виникати завдання управління цими образами як особлива галузь стратегічного аналізу й прогнозування. Йдеться, зокрема, про ідентифікацію і наступну розробку прихованих, неявних образів з уведенням їх в активний політичний, соціальний і економічний дискурс⁵⁰.

Якщо говорити у цьому зв'язку про ті образи регіонів, які в Україні історично склалися, то доведеться враховувати як задоволені історичні традиції, так і особливо вплив тих центрів, від яких у різні часи українські землі були залежні. Київ зберіг (хоч і у дуже

стертому вигляді) ознаки губернського центру Російської імперії, у Львові на кожному кроці проступають виразні риси спадку Габсбурзької монархії. Нині, на фоні інтенсивного осмислення регіонами свого минулого, пошук символів і кодів виступає як одне з ключових завдань місцевих еліт. Нове освоєння культурного ландшафту — це водночас і збереження найвиразніших ознак спадщини, і пошук нових форм, здатних відобразити веління часу, й індивідуальна творчість митців, яка не завжди адекватна викликам доби. Дуже часто це і ледь замаскований засіб цілеспрямованого ідеологічного впливу на свідомість. У будь-якому разі цікаво простежувати, за допомогою яких засобів місцеві еліти намагаються створити привабливе обличчя своїх регіонів і з якими невдалими трансформаціями культурного ландшафту доведеться миритися тим, хто прийде нам на зміну.

Після всього сказаного вище не доводиться дивуватися тому, що топоніміка й меморіали у різних регіонах України відбивають плярні ціннісні стереотипи й гостро відмінні орієнтації. У статті, присвяченій відображенню на картах символічного простору управління, соціолог Л. Малес пропонує власну класифікацію притаманних регіональній ідентичності соціально-статусних чи субкультурних символів за такими іпостасями: «губернська» (з романтизацією царських часів та російської еліти); «радянська» (з акцентом на характерний для того часу патерналізм і апелюванням до трудівника); «патріотична» (з акцентом на українську належність та її героїв); «міщанська» (з акцентом на повсякденність, апелюванням до обивателя, простого мешканця). Кожна з цих іпостасей має свої соціокультурні засади і використовує відповідний пласт історичної пам'яті. Використання відповідних символів-маркерів певної ідентичності автор розглядає як своєрідний фільтр для виокремлення кожною з політичних сил власного (потенційного) електорату чи клієнтури в недостатньо диференційованому для цього середовищі великого міста⁵¹.

«Перемалювання» карт і планів міст в Україні почалося з перших днів незалежності під гаслами «національного відродження» і «розбудови держави»; передбачалося, отже, явне домінування «патріотичної» складової. Проте радикальне утвердження «українськості» з майже цілковитим позбавленням від радянської спадщини у топоніміці і меморіальній політиці відбулося лише у Галичині й на Волині. У Львові з назв вулиць зникли навіть імена Пушкіна й Лермонтова (замість останнього у назві вулиці увічнили Джохара

Дудаєва). Не стало й вулиці маршала Конєва — попри те, що завдяки вдалому тактичному маневру саме цей воєначальник виявився рятівником міста від зруйнування.

Зовсім іншу картину спостерігаємо на Сході України. На карті Луганської області, приміром, збереглися і Кіровськ, і Свердловськ, і Стаханов, і Артемівськ. Райони обласного міста мають назви Артемівський, Ленінський, Жовтневий. У Краснодонському районі є селища Радянське, Орджонікідзе, Пархоменко, Радгоспне, Комісарівка, у Лутугинському — Леніна, Комсомолець, Карла Лібкнехта тощо.

Утім, тут принаймні маємо послідовність, якої так бракує столиці. Показовими виявилися, приміром, кулуарні дискусії навколо перейменування вулиці Леніна — спроба дати вулиці ім'я С. Петлюри дістала рішучий спротив з боку комуністів, а повернути ім'я І. Фундуклея не бажали навіть прихильники «губернської» спадщини. Компромісну постать знайшли в особі Богдана Хмельницького, і то тільки тому, що одні бачили в його особі борця за українську незалежність, а інші — прихильника союзу з Росією. Але три вулиці Леніна у Києві лишилися — у Жулянах, Бортничах та на Троещині. Є і вулиці Ілліча й Надії Крупської у Новій Дарниці, Володі Ульянова і Ленінська на Борщагівці, провулок Володі Ульянова на Біличах. Внаслідок неповороткості й непослідовності міської влади кілька центральних вулиць Києва існують із паралельними — старими й новими — назвами. Внаслідок цього карта Києва несе на собі сліди різних епох і увічнею взаємно антагоністичні постаті й події⁵².

Наявність у вітчизняній топоніміці залишкового шару радянського ландшафту — предмет постійних дискусій, у яких у Центрі домінують ліквідаційні, а на Сході охоронні настрої. Утім, і у Києві перейменування сприймаються неоднозначно, що засвідчили, зокрема, гострі дискусії навколо давно очікуваної появи на карті міста імені І. Мазепи. Що ж до Донбасу, то там курс на розставання з радянськими символами зустрічає незмінний спротив — як на елітному, так і на масовому рівні. І справа, зрозуміло, не тільки у тому, що лише у Донецькому регіоні є 1350 топонімів, пов'язаних з радянським періодом, і що не так просто знайти кошти на заміну табличок, паспортів, перереєстрацію підприємств та установ. Значно важливіша у даному разі своєрідна ідеологічна інерція і психологічна налаштованість місцевих чиновників. Списки назв, що потребують заміни, вже неодноразово з'являлися у шахтарських

містах і таємниче зникали. Адже, як вважає багато хто в Донбасі, викреслити з його історії радянський період і образ «володаря надр» — значить створити «чорну діру» на шкалі соціальних цінностей. Ідеалізованому козакові заповнити цю порожнечу тут не під силу. Тому, констатують місцеві аналітики, і новий президентський Указ про перейменування вулиць і площ навряд чи стимулюватиме радикальне очищення від «червоної спадщини»⁵³.

Поки що громадськість Донбасу не сприймає всерйоз ініційовану владою кампанію пошуків на території краю 500-річних козацьких куренів, орієнтуючись у місцевій символіці на традиційний образ Донецького Шахтаря. Фольклорні образи вишневих садків і хрущів над вишнями тут теж навряд чи знайдуть своїх шанувальників — культура цього краю міська і іншою бути не може. Поняття «топохрон» і «хронотоп» не дарма вважаються парними. Місто як топохрон культури створює уявлення про семіотику культурного простору, а поняттям «хронотоп» позначається алгоритм самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Розриви у спадковості топохронів здатні негативно впливати на самопочуття людей, створюючи ментальні дисбаланси і поглиблюючи лінії розмежувань. Обов'язок міської влади — створювати таку ауру міста, яка має оберігати мешканців, незалежно від їхніх політичних і культурних уподобань, від небажаних асоціацій і зайвих стресів.

Здається, це добре розуміють у Чернівцях — про це справді унікальне місто вже йшлося як про зразок культурного плюралізму й міжетнічної толерантності. Прогулянка середмістям Чернівців багато скаже про місцеву ментальність, яку підживлює незримий дух культурної всеєдності. Колишню резиденцію буковинських митрополитів, а нині центральні корпуси університету огинає вулиця геніального чеха, архітектора Йозефа Главки. Ідучи Університетською, проминаємо вулицю Академіка Вавилова — тут видатний російський вчений працював і був арештований органами НКВС. Далі вулиця імені видатного румунського поета, чернівчанина Міхая Емінеску виводить на вулицю Івана Франка. А трохи далі — вулиці, названі іменами німців Гете і Шіллера, поляків Адама Міцкевича та Антона Кохановського, єврейських письменників Еліазара Штейнбарга та Шолома-Алейхема. Знайшлося у Чернівцях і місце вулицям Турецькій та Вірменській. І хоч Чернівці і досі для когось є Черновицы, ще для когось — Chernowitz чи Cherniowse, марно доводити, зауважує І. Чеховський, «що хтось

із нас спотворює топонім. Адже зміст у цю назву кожен вкладає один і той же — «мала вітчизна»⁵⁴.

Наївно було б гадати, що цей апофеоз толерантності з'явився сам собою, без помітних зусиль. Варто прочитати щойно процитовану статтю, щоб переконатися, яка величезна робота стоїть за тим утвердженням загальноцивілізаційних цінностей, яке відбито у топоніміці міста. Були й нерозуміння, й розчарування, і конфлікти. Але зрештою знайдено компроміс, який уже нікого не дратує. Так чи інакше, а свій шлях до взаємоприйняттого компромісу доведеться пройти і громадам тих міст, які відкладають питання топоніміки «на потім». При цьому надзвичайно важливо, щоб пріоритети у створенні нових «образів» міст і сіл визначалися з максимально широким залученням громадськості і на основі рекомендацій науки.

Для науковців, насамперед культурологів і лінгвістів, тут справді непочатий край роботи. Заслужовують на увагу, приміром, сюжети використання як інструменту впливу на стан регіональної ідентичності «карти-як-логотипу», тобто перенесення на плакати, обкладинки журналів і книг, фірмові бланки тощо умовної карти регіону з метою закріплення відповідного символу у масовій свідомості. Те ж стосується тиражування відповідних регіональних символів у назвах газет, журналів, фірмових поїздів — як форми упорядкування інформаційного простору. Щоб з'ясувати, як і наскільки у такий спосіб вдається поєднувати «відчуття престижу» (формула М. Вебера) із певною політичною ідеєю, потрібні ґрунтовні дослідження, і не лише соціологічні. Спеціальної уваги науковців потребують і ті конкретні, притаманні саме даному регіону, політико-соціальні рудименти, які впливають на формування мереж і дії місцевої влади.

Оперативні і навіть натискні заходи уявляються потрібними там, де міськради запровадили з явною метою дискредитації державної мови власні «регіональні правописи» з передачею українських топонімів у російській транскрипції. У Луганську вже п'ять років око дратують вуличні назви-покручі на зразок «300-ліття Воссоединенія». «40-ліття Октября», «Опытное поле», «Квітки-Основ'яненко» тощо. Місцеві науковці справедливо називають такий наступ на мову з метою її «окарикатурення» проявом антидержавної мовної агресії⁵⁵.

Проблема зваженості й взаємоприйнятних компромісів стосується, зрозуміло, й монументальної політики. Однак на практиці

пошук таких компромісів доволі часто обертається новим витком «війни пам'ятників». Показовий приклад: одночасне увічнення в Севастополі до 225-річчя міста постатей імператриці Катерини II і козацького гетьмана П.Сагайдачного. Розуміючи неоднозначне ставлення громадян до спорудження пам'ятника «засновниці міста», місцева влада вирішила «врівноважити» його монументом на честь гетьмана, який прославився, поміж іншим, успішними походами на Крим і Туреччину. За визнанням голови міської адміністрації С.Куніцина, його встановили задля того, щоб ні в кого не було сумнівів: «Севастополь — українське місто»⁵⁶. Однак навряд чи таке «врівноваження» сприяло вихованню патріотизму й толерантності. Якби це було так, відкривати пам'ятник цариці не довелося б о 7-й ранку на другий день після святкування, в обстановці суворої секретності, під охороною активістів проросійських угруповань.

Влада, для якої єдина Україна і спільна історична пам'ять — не порожні фрази, повинна мати таку загальнодержавну меморіальну політику, яка не підганялася б під дати і ювілеї, а мала довгострокове спрямування й належне фінансове забезпечення. Найголовніше при цьому — не створювати нові лінії конфронтаційності, не увічнювати у топоніміці й меморіалах постаті, що дістають у суспільстві неоднозначну реакцію. Сучасні засоби комунікації створюють всі умови для того, щоб на конкурсній основі визначалися не лише «зірки на льоду», але й назви вулиць чи сюжети меморіальних композицій. Застосування елементів гри, гадаємо, стимулювало б такий потік народної фантазії, в якому відшукалися б і колоритні назви, і незаслужено забуті імена, зовсім не обов'язково пов'язані з політикою. Тоді б можна було упевнено сказати, що Україна вже перехворіла на сумнівної якості гігантоманію і самоувічнення — типову дитячу хворобу авторитарних суспільств.

Поки що ж, на жаль, доводиться говорити не про пошук шляхів мінімізації культурно-ціннісних і політико-ідеологічних відмінностей у регіональних самоідентифікаціях, а про посилення конфліктності на регіональному ґрунті. При цьому ескалація напруження є не стільки наслідком конкурентної боротьби регіональних еліт за політичний і ідеологічний простір, скільки результатом орієнтації владних структур країни на моноетнічну модель гуманітарної політики. Намагання гомогенізувати соціум шляхом активізації етнічної самосвідомості утопічне за своєю суттю. Але саме на цьому ґрунті в країні ведеться безпрецедентна за своїм розмахом кампанія, спрямована на політизацію й ідеологізацію проблем мови і мововжитку.

5. Мовні проблеми у регіональній проєкції

У контексті політики ідентичності доречною була б розмова про «політику мови», але цей західний термін чомусь зовсім не приживається у вітчизняному дискурсі. Поняття «мовна політика» для українського вуха більш звичне й зрозуміле, хоч за змістом воно вужче, бо означає, як правило, ту галузь гуманітарної політики, яка опікується сферою мововжитку й регулювання мовних практик.

Політика мови (*politics of language*) у західному розумінні має істотну смислову відмінність від утилітарної мовної політики (*language policy*). Першим терміном позначається увесь спектр онтологічних способів взаємодії мови й політики — від політичного потенціалу, іманентно присутнього у мові, до технічних деталей мовного планування й менеджменту. І хоч такий підхід сприймається не скрізь і не всіма, очевидно, що проблема мовного планування, взаємодії, застосування мов виходить далеко за межі практичного регулювання мовних процесів. Адже йдеться не лише про взаємодію між статусом і престижем мови і влади, а й про стратегічну оцінку політичного ефекту від того чи іншого варіанту мововживання. А також про усвідомлений процес вибору між комунікативною і символічною функціями мови і мінімізацію ризиків, що виникають у кожному суспільстві на ґрунті політизації мовних проблем. Обстоювання монолінгвізму чи двомовності завжди є похідним від інтересів певних етнічних чи соціальних груп, а це означає, що будь-яку мовну проблему неможливо розглядати у відриві від загального суспільного контексту, створюваного складним переплетенням різних ідентичностей.

Використання у нашому контексті терміна «політика мови» уявляється доцільним у зв'язку з тим, що символічні уявлення, які характеризують регіональну ідентичність, в Україні значною мірою створюються мовою. Коли говорять, що «мовна ситуація в Україні гнітюча, кризова і вибухонебезпечна»⁵⁷, причини такого стану відшукуються насамперед у млявій, неконструктивній мовній політиці держави. Тим часом вони значно глибші. Проблема звуженого україномовного простору взагалі не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна. Якщо виходити з теорії раціонального вибору, не можна не бачити більш широкий, ніж ціннісний, спектр цілепокладань, що зумовлює мовний вибір особи. При всій важливості морально-етичних і гуманістичних критеріїв такого вибору, індивід зазвичай віддає перевагу тій мові, яка

краще забезпечить йому успіхи в кар'єрі, бізнесі, більш широкий доступ до інформаційних ресурсів, більш престижний, з його погляду, статус. Отже, ефективність мовної політики прямо залежить від здатності влади забезпечити державній мові й національному інтелектуальному продукту високу конкурентоздатність у світі ринкових відносин й інформаційних технологій. Розвиток останніх неминуче зумовлюватиме більш широке застосування понять «товар», «ринок» у мовно-лінгвістичній сфері, активізуватиме проблеми мовного маркетингу⁵⁸.

Мовні процеси розвиваються, отже, за своїми законами, відображаючи не стільки міру державного втручання, скільки ступінь відповідності тим реальним ідентифікаційним кодам, які преважують у даному суспільстві. «Перескочити» бодай через одну сходинку у розвитку самоідентифікацій неможливо: це якраз та сфера, яка регулюється насамперед власним, екзистенційним вибором особи. В суспільстві ж рівень самоідентифікації — константа, яка залежить від дії багатьох перемінних — рівня економічного розвитку, територіальної цілісності чи, навпаки, розчленування, рефлексій історичної пам'яті, стану політичної культури.

За умов бурхливого розвитку інформаційної сфери уже абсолютно неможливо розглядати мовно-культурні проблеми поза ідентифікаційним і комунікаційним контекстом. Те, що культурні повідомлення і тексти перетворилися на товар, сучасні фахівці з економіки комунікацій позначають терміном «комодифікація»⁵⁹. Культурна комунікація розглядається як споживча цінність, здатна не тільки приносити надприбутки, але й створювати символи як знаряддя впливу на масову свідомість. Комп'ютеризовані музеї, бібліотечні установи максимально наближають до мас досягнення світової культури. Але не меншою мірою новітні засоби інформації популяризують і далеко не кращі зразки «культурного ширвжитку».

Поняття «політика мови», отже, охоплює весь спектр політикомовних відносин — від мовного планування до оптимізації майже безмежної сфери комунікацій, від аналізу символічних функцій мови до моделювання політичних дискурсів. Потреба уведення його у вітчизняний політичний лексикон диктується насамперед ситуацією, яку М. Губогло назвав мобілізованим лінгвіцизмом⁶⁰. В Україні мова дедалі більше перетворюється на об'єкт соціальної інженерії і задоволення амбіцій певних політичних сил, що само по собі є вкрай небезпечним. У сегментованому, поляризованому за регіональною ознакою соціумі ця небезпека стократ зростає.

Використання мови як політичного об'єкта (як і бачення в ній своєрідного політичного ресурсу) визначається передусім станом політичної культури. У здоровому суспільстві спроби політизації мови якщо й виникають спонтанно, то швидко гасяться, не знаходячи для себе сприятливого ґрунту. Існує чітке усвідомлення того, що вільне володіння другою (третьою і т.д.) мовою розширює обрії соціальної мобільності, полегшує міжгрупові й крос-культурні контакти. Стабільність розглядається як похідна від мовної толерантності; будь-які мовні обмеження й натискні заходи дістають суспільний осуд. Фундаментом мовної толерантності виступає лінгвістичний лібералізм (термін С. Ору).

Що ж до т. зв. лінгвістичного націоналізму (термін Е. Гобсбаума), то у західному світі дедалі більше утверджується ставлення до нього як до анахронізму. В основі отождолення нації з мовою, доводить Гобсбаум, лежать зовсім не проблеми культури або засобів спілкування, але проблеми влади й статусу, політики й ідеології. «Політико-ідеологічний підтекст у процесі «творення мови» цілком очевидний... У міру того, як «символічний» смисл мов виходить на перший план у порівнянні із їхніми прямими функціями, мови перетворюються у сферу дедалі більш активних і цілеспрямованих дослідів соціальної інженерії»⁶¹.

Українські реалії такий висновок повністю підтверджують, але все ж було б короткозорістю не бачити тієї специфіки, яка робить мовну проблему в країні по-своєму унікальною. Оскільки українська мова упродовж століть зазнавала дискримінації, існує об'єктивна потреба утвердження її як державної, а отже, розширення сфери її суспільного впливу. Розширювати ж суспільний простір української мови можна лише за рахунок російської, яка вважалася більш престижною, і, володіючи широкою палітрою виразових засобів, домінувала (і, ніде правди діти, домінує і досьогодні) в містах, за винятком західного регіону. Як «потіснити» російську мову, не викликаючи гостро негативної реакції її досить-таки численних носіїв? Як забезпечити повноцінне функціонування державної мови в Криму? Як водночас захистити демократичні права російськомовних громадян на рідну мову у школі, в судових установах? Таких дилем в Україні виникає безліч.

Орієнтуватися тут на традиційні моделі європейських суспільств неможливо — поняття етнопонаціональної і мовної більшості, які майже скрізь збігаються, у нас істотно різняться. Історія розпорядилася так, що в очах більшості населення культурна близькість

важить більше, ніж етнічна. Соціолінгвісти констатують, що сформована впродовж століть російськомовна атмосфера наших міст породжує ефект мовного диктату середовища: саме вона «зробила російську мову мовою пристосування, а українську — мовою протистояння»⁶². Звідси своєрідний «страх перед мовою і за мову» як психологічний комплекс сучасного українця, зворотним боком якого є історичне мовне місіонерство»⁶³.

Етнокультурна, у тому числі мовна, біполярність є постійним джерелом напруження в українському суспільстві. Але, якщо дійти до суті, дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані не за ознаками мови; вигляду «мовного розколу» набирають полярні соціокультурні і зовнішньополітичні орієнтації. Тому спрощені підходи до розв'язання мовних проблем, як правило, дають зворотний ефект. І ті, хто бачить шлях до подолання «мовного розколу» в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їхні опоненти, що настійливо вимагають визнати російську мову другою державною, об'єктивно сприяють дальшій поляризації соціуму.

Глибоко закорінене мовне місіонерство має чітко виражений напрям — із Заходу на Схід. У принципі неважко знайти йому історичне пояснення. Для мешканця Західної України рідна мова завжди була засобом захисту від ударів долі, а отже, великою екзистенційною цінністю. Від часів Габсбургів сформувалася стійка традиція (яка незмірно посилилася у міжвоєнній Польщі) — розглядати українське етнічне походження як майже неперехідний бар'єр для службового просування. Подолання цього стереотипу стало метою життя для кількох поколінь українців, і тому вже сама по собі українська мова ставала маркером особливої групової солідарності і водночас — мірилом нелояльності до пануючих політичних режимів.

Здобуття незалежності усвідомлюється українцем-галичанином як беззастережне, фактично безмежне розширення україномовного простору. Українська мова у свідомості українця-галичанина — чи не головна ознака патріотизму. Російська в його уяві асоціюється із анексією, і тому у багатьох викликає спротив навіть на підсвідомому рівні.

Зовсім інше ставлення до мовних пріоритетів сформувалося на сході й півдні України. Асиміляційний напрям політики в Російській імперії був досить вдало замаскований доктриною «єдиного народу», і навіть в СРСР у розпал «українізації» під час перепису 1926 р. українців зараховували до числа «руських». Українське

етнічне походження не було перешкодою для службового просування. Не відчуваючи дискримінації на особистісному рівні, українець звикав ставитися до мовної орієнтації як ситуативної й малоістотної (не торкаємося тут проблеми репресій, яка мала виразні антиукраїнські акценти). Українськість сама по собі не виступала ані мірилом патріотизму, ані відчутним джерелом групової солідарності. Атмосфера нівелювання етнічної належності створювалася великим прошарком росіян, які здавна жили на цих землях, як і поліетнічністю й поліконфесійністю, що стала наслідком переселенської політики царизму. Російська мова органічно виконувала комунікативну функцію, і суспільство досить легко змирилося із ініційованим Москвою згортанням багато в чому позірної українізації 20-х — початку 30-х рр. Не доводиться дивуватися тому, що мешканці південно-східної України, виховані в атмосфері російської культури, і нині віддають перевагу російськомовності.

Важливо мати на увазі й ще одну обставину, яка об'єктивно звужує сферу україномовності. Кінець ХХ століття став часом виходу людини поза межі звичного, передбачуваного, «даного у відчуттях» простору. Уявлення про світ як інформаційний сигнал (чи, точніше, суму інформаційних сигналів) незмірно збільшує питому вагу різноманітних інтеракцій, а отже, і комунікативну функцію мови.

Світ, який над усе цінує миттєве переміщення інформації, природно, тяжіє до мовного універсалізму. Як точно підмітив І. Дзюба, питання про владу мови над особою і про можливості впливу на сферу мовних уподобань на початку нового тисячоліття постало як одна з ключових онтологічних та гносеологічних проблем. Інноваційні пошуки стрімко переміщуються в гуманітарну сферу, і сама мова швидко набуває технологічного статусу⁶⁴.

Водночас виникає інша проблема: як сполучити цю «технологічність» із захистом природного мовного середовища і забезпечити виконання мовою її другої, не менш важливої — символічної і культуроформуючої — функції? Адже мова, за М. Гайдеггером, це той «дім буття», який водночас захищає етнічний суверенітет від нівелюючого впливу цивілізації і забезпечує міжпоколінські зв'язки й передачу духовного досвіду. Вона виступає як єдино можливий надійний семантичний фундамент духовної культури й культурної ідентичності, як важлива ланка в ланцюгу історичної наступності.

Очевидно, що комунікаційна й символічна функції мови перебувають у складному, нерівноважному зв'язку. Як засіб комуніка-

ції мова тяжіє до якомога ширшої універсальності й уніфікації. Символічна функція мови ґрунтується на захисті ідентичності і тому стимулює зведення бар'єрів на шляху уніфікаційних процесів. Потреби взаєморозуміння, які обслуговує комунікативна функція мови, і завдання збереження самобутності, на сторожі яких стоїть її символічна функція, не входять між собою у суперечність лише у моноетнічних, одномовних суспільствах. В умовах поліетнічності й полікультурності, які є нормою в сучасному світі, ці дві функції більшою чи меншою мірою суперечать одна одній.

Складна взаємодія універсалізму і обстоювання самобутності, універсалістської етики та етноетики становить спеціальний предмет дослідження цілого ряду відгалужень соціогуманітаристики — від культурної антропології до політичної лінгвістики. Відкритість політичного простору для нових комунікацій, взаємопроникнення інституційних запозичень покликало до життя поняття «транскультурація» (Ф. Ортіс), а діалог транскультурних об'єктів розглядається як найбільш прийнятний шлях мінімізації конфліктності у гетерогенних соціумах. «Універсум відмінностей» досліджується під кутом зору співвідношення демократії і свободи, функціональності і відкритості, у складному контексті взаємодії західної і східної цивілізацій, з урахуванням особливостей протестного реагування у різних культурах. Різке посилення фундаменталізму на Сході змусило всерйоз замислитися над джерелами полі- і мультикультурності, релігійної нетерпимості, політизації мовного простору.

Поняття полі- і мультикультурності часто ототожнюють. Це не зовсім коректно, оскільки першим зазвичай позначають об'єктивний стан речей, а другим — відповідну політику. Коли говорять про «мультикультурне» суспільство, мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей, ідеологічні настанови і дії в рамках формули «інтеграція без асиміляції». «Мультикультурний проєкт є спроба стабілізації полікультурного суспільства»⁶⁵.

У цьому контексті феномен транскультурації розглядається як символ відкритості полікультурного суспільства, пов'язаної з творенням нового простору соціальності й публічності, постійним пошуком шляхів узгодження групових інтересів, діалогом культур і мов. Сама мова при цьому розглядається як частина комунікативної сфери й чинник міжгрупової і міжособистісної взаємодії. У соціальну сферу вона входить як сублімація колективного досвіду і як частина культури.

З другого боку, реалії сучасного інформаційного суспільства підживлюють усвідомлення того, що глобалізаційним процесам протистоїть виразна тенденція до своєрідної диверсифікації — чіткого окреслення спільнотами власного культурного простору зі спробами захистити його від натиску уніфікації й стандартизації. При цьому культурно-ціннісні параметри, які об'єднують ту або іншу локальну спільноту, здатні виступати не лише як маркер, але й як ресурс. У процесі складної взаємодії глобального і локального, інтеграції та фрагментації виник цілий ряд нових, «гібридних» термінів, зручних для аналізу сумісності/несумісності, біполярності, соціального кентавризму. Найбільш уживані серед тих, які стосуються політико-культурної сфери, — «глокалізація» і «фрагмеграція». За їхньої допомоги ведеться пошук можливостей для переведення взаємовиключності у русло взаємодоповнення.

Мові як символу належить особлива роль — адже саме вона створює унікальне макрополе для духовної життєдіяльності нації. Серед багатьох класифікаційних ознак, які відрізняють один народ від іншого, класифікація за мовою є найточнішою. Мовний код — найчіткіший маркер культури. Водночас мова є найбільш виразним символом боротьби націй та етнічних груп за підвищення власного суспільно-політичного статусу.

Сподівання, що сам державний статус української мови, підкріплений україномовною системою шкільної освіти, «працюватиме» на розширення її суспільних функцій, справдилися, однак, лише частково. За сімнадцять років незалежності вдалося вивести українську мову поза межі села та осередків інтелектуального життя в містах, зробити її мовою навчання, науки, інформації. Ці здобутки тим більш показові, що, попри серію відповідних ухвал, державний культурно-мовний протекціонізм щодо української мови так і не став складовою вітчизняної гуманітарної політики. Проте не можна не бачити й того, що реальні мовні уподобання населення поза західним регіоном і досі схиляються убік російськомовності. Частка неросіян, які вважають рідною російську мову, в Україні впродовж 1989–2001 рр. не тільки не зменшилася, але навіть зросла на 1,89% (серед українців — на 2,53%)⁶⁶. За даними соціологічного дослідження, проведеного у грудні 2006 р. (Українське демократичне коло, «Юкрейніан соціолоджі сервіс») питома вага винятково україномовних зменшується з 86,87% на Заході до 4,21% у Донбасі і в Криму, а частка російськомовних зростає з 2,7% на Заході до 78% в Донбасі і Криму. На відміну від цих по

суті одномовних регіонів Центр, Північний та Південний Схід характеризуються переважанням білінгвів з тією різницею, що в Центрі співвідношення виняткових українофонів та русофонів становить 45% на 11%, а на Півдні і Південному Сході 21 на 38%⁶⁷.

Доводиться визнати, що друга серед слов'янських мов за кількістю носіїв українська мова має не досить високий соціальний статус і обмежену, як для державної мови, сферу практичного застосування. Успадкована від Радянського Союзу ситуація диглосії на користь російської мови на більшій частині території України зберігається. Мовні і мовленнєві пріоритети і сформовані на цій основі різні мовно-політичні орієнтації мають виразний регіональний вимір і стають на заваді консолідаційним процесам. Існує і не менш гостра проблема вульгаризації як української, так і російської мов: засилля спотвореної «українізованої російської» і «суржику» філологи сприймають як «лінгвістичний терор»⁶⁸.

За таких умов завдання прискореного формування національно-громадянської ідентичності стали вельми проблематичними, а отже, і концептуалізація мовної політики на порядок ускладнилася. Дезорієнтованість соціуму породила у масовій свідомості еkleктичну суміш протилежних за своєю природою норм і цінностей — ліберальних, націоналістичних, залишково радянських, внаслідок чого політична культура набула виразних ознак псевдосинкретизму і регіональної поляризації. Проблеми мови, які у здоровому суспільстві є пріоритетними лише для тієї невеликої частини суспільства, що сприймає мову як екзистенційну цінність, стали відігравати роль розмежувального бар'єра, групування за ознакою «наші — не наші». Зрештою це відкрило шлях нестримній політизації мовного чинника і перетворило мовну сферу на арену ідеологічного протистояння й маніпулювання масовою свідомістю.

Постраждали від такої політизації обидві найважливіші функції державної мови — і комунікативна, і символічна. Україна не зуміла швидко увійти (якщо не звертати уваги на безграмотні вивіски) в англomовний комунікативний простір, а з російським демонстративно поспішала розстатися. Це спричинило розрив багатьох налагоджуваних десятиріччями культурних зв'язків, збіднило палітру взаємообмінів інформацією. Особливо негативно такий стан позначився на науковій сфері, для якої замкнутість в одномовному просторі згубна. Що ж до символічної функції, то за умови відсутності в соціумі узгодженого бачення пріоритетних цілей і цінностей демонстративна україномовність легко перетворюється в атрибут

політико-культурного дизайну, а то й стає засобом боротьби груп за зміцнення своїх статусних позицій. Привласнення на цій основі монополії на патріотизм спритними ділками від політики вкрай негативно впливає на суспільну атмосферу.

Психотерапевти застерігають: слово може діяти як скальпель, і зовсім не випадково психологічна реакція на обговорення проблем мови часто виявляється прямо протилежною очікуваній. Більшість людей болісно реагує на нав'язування їм систем цінностей, стилю життя тощо. Колишня «радянська людина» ще не позбулася рефлексу пасивного опору будь-якій офіційній, авторитарній «лінії». Тому постійний «захист» мови — чи то української, чи то російської — сприймається як приниження носія цієї мови і викликає спротив у обох мовних груп⁶⁹.

Чисто формальний «захист» української мови обертається на свою протилежність, якщо супроводиться вульгаризацією (у дусі модних «новацій» 20-х рр.) усталених понять і дратівливою суржикізацією. Що більше ображає почуття українців: виступ офіційної особи російською мовою чи жахливе калічення нею, аж до спотворення смислу, обох мов? Вишукана російська мова улюблених з дитинства мультфільмів чи безграмотний (до того ж вельми недешевий) дубляж? Оригінальна мовна палітра М. Гоголя чи мало-врозумливий переклад з «москальської» на подобу української? Сотні листів на адресу засобів масової інформації свідчать: читач і глядач віддає перевагу автентичності і у своїй переважній більшості не сприймає російську мову як «іноземну». Тоді навіть, говорячи словами М. Грушевського, «бити по нервах» і збільшувати рефлексивну силу опору «форсуванням того, що легко прийде само собою без такого форсування»⁷⁰.

Ревнителі натискних методів «захисту» української мови зазвичай посилаються на те, що сфера суспільних функцій української мови має тенденцію до подальшого звуження. Це не зовсім так: адже у свідоме життя входить покоління, яке з дитинства навчається українською мовою і не відчуває труднощів у її застосуванні. Хоча, зрозуміло, не можна не бачити й того, що сильному мовно-інформаційному тиску Росії наша країна поки що не може адекватно протистояти. На жаль, і на вісімнадцятому році незалежності державна мова далеко не повною мірою забезпечує належний рівень комунікативної спроможності і символічної самодостатності. Інтегративна здатність української мови блокується побутовою російськомовністю міст і суржигом, який домінує у сільській місцевості;

інформаційна — вузькістю українського ринку періодики; акумулятивна (функція збирання і передачі культурно-історичного досвіду) — вкрай недостатнім фінансуванням усієї сфери культури. Роль мови у процесах державотворення якщо і зростає, то темпами, які навряд чи можуть задовольнити суспільство. Адже навіть високі посадовці часто демонструють або нездатність, або небажання оволодіти державною мовою хоча б у тому обсязі, в якому володіють російською.

Застосування соціологічних методів і спеціальних соціально-психологічних підходів дає змогу досить точно відтворювати ступінь лінгво-етнічної гетерогенності і навіть вимірювати комунікативну потужність мови. Київський міжнародний інститут соціології з 1991 р. опитав понад 340 тисяч респондентів, щоб з'ясувати міру відповідності етнічних і мовних уподобань населення країни, у тому числі в регіональному розрізі. Виявилось, що через поширеність русько-української етнічної гетерогенності етнічна структура українського суспільства істотно відрізняється від її представлення в офіційній статистиці. Лише близько 58% дорослих є етнічними українцями з українських родин, моноетнічних щонайменше у двох колінах, і лише 10 відсотків за такою ж ознакою можна віднести до етнічних росіян (для розрізнення етнічного і правничо-громадянського смислів було введено термін «*руський*» на означення людини російської національності). Водночас близько 28% дорослого населення належать до етнічно гетерогенних родин, у тому числі 19% — до русько-українських. У 2001 р. кожен п'ятий українець зафіксував відчуття своєї належності також і до «*руських*», а серед офіційно зарахованих росіянами двоє з п'яти заявили про те, що вважають себе за національністю тією чи іншою мірою також і українцями.

Ці спостереження дали підставу соціологам запровадити науковий поділ громадян на моноетнорів — тих, хто ідентифікує себе лише з однією етнічною групою — і біетнорів — тих, хто ідентифікує себе тією чи іншою мірою з двома етнічними групами або не надає своїй етнічній належності суттєвого значення. Показово, що навіть серед моноетнорів близько 31% — російськомовні. З урахуванням самоідентифікацій було встановлено, що в Україні живе приблизно 62% моноетнічних українців, 23% біетнічних українців, 10% моноетнічних «*руських*» і 5% представників інших етнічних груп. З'ясувалося також, що чим більша в регіоні частка біетнорів, тим більша у ньому і частка російськомовних українців

і, відповідно, прихильників надання російській мові статусу другої державної чи місцевої офіційної. За цим же принципом поділялися й електоральні симпатії⁷¹.

Близько 82% україномовних українців не підтримує вимогу про надання російській мові статусу другої державної, і їх легко зрозуміти. Комунікативна потужність української мови ще не є достатньо високою; науково-технічна сфера, медицина, військова справа, спорт досі не мають належного лексикографічного забезпечення. За цих умов існує реальна небезпека розмивання уже освоєного україномовного простору. Та й нерозумно було б, приміром, запроваджувати офіційне вивчення російської мови у тих регіонах, які є майже повністю україномовними і в яких драматичні події історії створили стійкі упередження проти російської мови — аж до вимог усунення її з офіційного вжитку в усій Україні.

«Материнська» мова повсюди в світі виступає в ролі найважливішого інструмента «первинної соціалізації» і саме внаслідок цього зберігає здатність організовувати процес мислення особи упродовж усього її життя. «Вторинна соціалізація» може змінити природний напрям цього процесу — у тому разі, якщо в індивіда виникає потреба увійти у поле іншої культури з метою здобуття вищого соціального статусу або з якихось інших причин. Але і в цьому разі людина надовго зберігає, бодай на підсвідомому рівні, прив'язаність до рідної мови, місцевого культурного колориту і відповідних традицій. Як правило, вона опирається будь-якому вторгненню у цю інтимну сферу свого буття, сприймаючи його як дискримінацію.

Вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології уважно вивчають здатність мови задавати своєрідний «колективний патерн» світобачення на рівні особи й групи, у тому числі в регіональному вимірі. Комунікативна потужність мови досліджується окремо у різних сферах — політичній, освітній, інформаційній, культурній, науковій, бізнесовій, на рівні міжособистісного та міжетнічного спілкування. Приміром, співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України здійснили опитування 1800 студентів у 9 областях України, причому запитання передбачали десятки можливих ситуацій вибору мови як засобу спілкування — від виступів на офіційних зібраннях до освідчення коханій дівчині. Виявилося, що студентська молодь країни переважно двомовна, але для молоді західних регіонів більш зручною є українська мова — у навчально-діловій сфері та сфері медіа-новин

їй віддали перевагу від 88,8 до 93,4% респондентів, у сфері медіарозваг — 50,1%. У Східній Україні картина виявилася протилежною — тут російська впевнено домінує у сфері міжособистісної комунікації (83,3%), у навчально-діловій сфері і сфері мас-медіа відповідні показники становлять 73,5 та 70,2%. Своєрідним «буфером» виявився регіон Центральної України, де обидві мови ситуаційно майже однаково зручні для студентської молоді. Втім, у навчально-діловій сфері українська явно переважає (61,5% проти 23)⁷².

Отже, двомовність (білінгвізм) органічно притаманна українському соціуму, насамперед його молодому й освіченому сегменту. Добре це чи погано? З точки зору впливу на стан політичної культури — безумовно добре. Двомовність — чинник інтелектуального збагачення й духовного розкріпачення людини, вона розширює кругозір і водночас допомагає позбутися комплексів національної мегаломанії, психологічного нарцисизму. Долучаючись до світу іншої культури, людина стає більш толерантною, більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Зрозуміло, що у цьому процесі є й свої підводні рифи, особливо коли йдеться про близькоспоріднені мови. Небезпека «суржикізації», приміром, стає реальною у тих українських школах, в яких російськомовні учні поза навчальним процесом переходять на російську. Але це вже справа якості навчання і відповідної вимогливості⁷³.

Інша річ — т. зв. «офіційна двомовність». Цим терміном зазвичай позначають напрям державної політики, спрямований на коригування мовного простору і відповідне закріплення статусу мов у правовому полі. Вище вже йшлося про небезпеку будь-яких різких рухів на цьому напрямі у вітчизняному контексті. Поки комунікативна спроможність української мови у значній частині регіонів поступається російській, надання російській статусу другої державної здатне значно звузити суспільні функції української мови. Що ж до надання російській мові статусу регіональної в місцях компактного проживання росіян, то тут в ім'я громадянського спокою владі варто більш рішуче йти назустріч бажанню громадян.

Із сказаного ясно, що хоча мовна біполярність є постійним джерелом напруження в українському суспільстві і підживлює міфологеми «розколу», дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані зовсім не за ознаками мови. Напругу в суспільстві створюють багато в чому полярні соціокультурні й зовнішньополітичні орієнтації, і передусім відмінне ставлення до радянської

спадщини і до етноцентризму як напряму державної політики. Активізація радикального українського націоналізму відразу ж тягне за собою мобілізацію його антипода — російського націоналізму. Якщо додати до цього сильний політичний і інформаційний тиск владних структур Росії, легко зрозуміти, чому соціальна інтеграція в українському суспільстві пробуксовує.

Що ж все-таки належить робити, щоб вивести проблему консолідації українського суспільства із глухого кута? Насамперед перестати перетворювати мовні й регіональні проблеми у «смажену страву» української кухні. Але одного цього, зрозуміло, замало. Потребує коригування уся стратегія етнонаціональної політики в напрямі обстоювання ліберальних цінностей персоніцентризму, здорового прагматизму і відмови від спроб формування єдиної нації на фундаменті будь-якого різновиду етнократії. За умов серйозного розбалансування владних механізмів і наростання протестних настроїв для України як ніколи важливим є оволодіння на всіх рівнях мистецтвом компромісу. А переваги ліберальної культури саме в тому й полягають, що вона розглядає компроміс як цінність, підпорядковану завданням саморозвитку людини і виробленню механізмів взаємодії на основі включення у процес суспільного діалогу якомога більшої кількості громадян. Демократична культура громадянськості ґрунтується на відмові від подвійних стандартів, від поділу на «наших» і «не наших», від абсолютизації «українськості» як чи не єдиного критерію патріотизму.

Очевидна необхідність регулювання мовної політики, але так само очевидно є й неприпустимість натискних форм регулювання мовної ситуації на масовому рівні. Допустимо і навіть необхідно вимагати від державних службовців користування виключно державною мовою у публічній сфері і в ділових стосунках. Але уявляється сумнівним з точки зору впливу на стан політичної культури роз'яснення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. щодо надання українській мові «правового статусу обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя»⁷⁴. По-перше, така вимога практично нездійсненна, по-друге, слабо сумісна з демократією. Тому, хоч рішення Конституційного Суду є остаточною, це роз'яснення неодноразово оспорювалося⁷⁵.

Сьогодні у владних інститутах держави вже існує чітке усвідомлення того, що підвищувати суспільні функції державної мови потрібно не силовими методами, а в руслі переходу до природних ефективних (економічних, соціальних, культурно-просвітницьких

та ін.) заходів впливу, заохочення міжнаціональної культуротворчої гармонізації і взаємопідтримки. Наголошується, зокрема, на «переорієнтації розробки нових законодавчих актів у галузі мовної політики з охоронних, заборонних, обмежувальних, конфліктопровокуючих позицій щодо побутування російської мови і культури в Україні на позиції забезпечення достойної правоспроможності цієї мови і культури та її використанні в різних сферах суспільного буття»⁷⁶.

Щоб зрусифіковані міста заговорили українською, зовсім не потрібно обмежувати чи витісняти російську культуру; треба більше опікуватися усією сферою науки і культури, вивести її на інтелектуальний рівень, гідний української нації. Престиж української мови прямо залежить від рівня розвитку суспільного інтелекту. Необхідно крок за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища — мережу продюсерських центрів, національну систему дистрибуції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидання й книгорозповсюдження. І паралельно послідовно розширювати сферу українського мовлення — створювати широку мережу курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту. Українська держава заборгувала культурі і тепер має цей борг нарешті віддати. Фінансування й підтримка українського мовного середовища має бути лише невеликою частиною системи заходів, спрямованих на розвиток культури, інформатизацію освітнього і культурного простору, підтримку національного інтелекту. Тільки на шляху створення цивілізованих ринків культури, і досить нескоро, вдасться надати процесам урбанізації українського обличчя.

Головне, чим повинна опікуватися інтелектуальна еліта — дбати, щоб мовна проблема розв'язувалася не в руслі конфронтаційних підходів, а на шляхах узгодження інтересів і пошуку консолідаційних основ політики. Безумовно, має рацію О. Лановенко: якщо міжетнічна толерантність в Україні може базуватися лише на фундаменті мовної толерантності, то єдиним напрямом оптимальної соціокультурної політики в державі має бути орієнтація на соціокультурну інтеграцію. А це означає, що здійснювана програма соціокультурних перетворень має бути підпорядкована завданню поступового формування єдиної інтегрованої багатомовної культури,

яка б органічно об'єднувала всі етносоціокультурні складові країни. При цьому державна політика в етнокультурній сфері повинна вбудовуватися на визнаних і конституційованих світовою спільнотою, єдиних для всіх учасників політичного процесу, критеріях і стандартах. Альтернативою може бути лише насильницька асиміляція з усіма наслідками, які з неї випливають: порушенням прав і свобод людини, постійними конфліктами на етнічному ґрунті, наростанням соціальної напруженості в суспільстві тощо. Такий шлях відверто протиправний і цілковито безперспективний⁷⁷.

Політика соціокультурної інтеграції однозначно передбачає відмову від будь-яких засобів емоційного тиску, не кажучи вже про прямі звинувачення. Соціальні психологи настійно наголошують: курс на підтримку української мови не повинен передбачати негативного ставлення до інших мов, насамперед російської, трактування якої як «іноземної» чи «мови національної меншини» шкодить національним інтересам. «У будь-якому разі важко уявити більш хибну (з погляду турботи про єдність української політичної нації) стратегію, ніж та, яка б спонукала російськомовних громадян України шукати підтримки в задоволенні своїх мовно-культурних потреб від іноземної держави — Російської Федерації. Так само дуже важливо не створювати у російськомовного населення комплексу меншовартості та відповідальності за імперіалістично-русифікаторську політику урядів Російської імперії та Радянського Союзу»⁷⁸.

Зусилля органів влади та інститутів громадянського суспільства, наголошують науковці, мають спрямовуватися не на руйнування усталених етнічних чи регіональних ідентичностей (такі спроби неминуче наражатимуться на активний спротив), а на формування об'єднувальної, загальногромадянської ідентичності — з використанням усього доступного інструментарію і з акцентом на діалогічних універсалах сучасного гуманізму. Паралельно слід наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, культурного росту. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад держслужбовців, освітян.

Що ж до неофіційних сфер комунікацій, то тут реанімувати практику «натискної українізації» немає ніякої потреби. За умови грамотної гуманітарної політики, опертої на систему україномовної освіти, закладений у генетичному коді нації мовний потенціал обов'язково себе проявить. Зрозуміло, лише за умови, що мова роз-

глядатиметься не як знаряддя «мовних ігор» чи «мовних війн», а як носій культури, інструмент комунікації, засіб забезпечення духовного зв'язку поколінь. На останньому важливо наголосити тому, що діти — найбільш динамічна категорія серед тих, хто вчиться; процес засвоєння ними мови відбувається легко й природно. А отже, вчителі мають бути не просто україномовними, але й високоосвіченими і небайдужими. Природно, що це ставить додаткові вимоги перед системою педагогічної вищої освіти.

Про роль науки у забезпеченні комунікативної потужності української мови варто сказати окремо. Доводиться констатувати, що українська соціогуманітаристика не тільки виявилася неспроможною виробити модель мовного розвитку, релевантну викликам доби, але й чимало прислужилася формуванню у суспільстві типу конфліктної мовної свідомості. Лишається сподіватися, що нинішній бурхливий розвиток групи дотичних до лінгвістики субдисциплін, які, кожна своїми методами, досліджують взаємодію соціальних, політичних і мовних чинників, допоможе здолати цей хибний стереотип. Йдеться про соціо-, психо-, етнолінгвістику, лінгвогеографію, лінгвокультурологію — сьогодні це вже оформлені субдисципліни із досить чітко окресленими предметними полями.

Якщо говорити про взаємодію політики і мови, то тут особливі надії пов'язуються з політичною лінгвістикою, що, починаючи з 80-х рр. минулого століття, відшукує свою нішу на порубіжжі соціолінгвістики, політичної науки, політичної і культурної антропології. У предметному просторі політичних наук вона виступає як субдисципліна на стику політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного життя суспільства). Отже, у полі її зору — уся сукупність політико-мовних відносин, увесь спектр політичних вимірів мовного життя суспільства і мовних вимірів політики. Політична мова в її інтерпретації розглядається не лише як інструмент описання тих або інших політичних явищ, але й як чинник активного впливу на політичний процес шляхом формування ціннісних настанов і поведінських стереотипів. Сучасні уявлення про взаємодію політичної і мовної практик ґрунтуються на визнанні самоцінності пропонованих лінгвістикою методів дослідження мовної діяльності, насамперед методів контент-аналізу та дискурс-аналізу.

Включаючись у дослідження складної сфери міжетнічної взаємодії, політична лінгвістика виконує тут своїми методами завдання

прояснення дистанції між словом (намірами) і реальною сутністю політики, насамперед мовної і культурної. Зрештою саме засобами політичної лінгвістики вдається виразно окреслити ситуативність, змінюваність ідентичностей залежно від контексту політичних відносин і комунікативної взаємодії, складну діалектику націоналізму і патріотизму, запропонувати найменш обтяжені конфліктогенністю засоби захисту культурної, лінгвістичної, етнічної специфічності.

Підсумовуючи «розмову про мову», зазначимо, що Україна внаслідок невисокого рівня притаманної їй політичної культури поки що не готова до засвоєння європейської моделі безконфліктного співіснування національних мов і культур за умов поліетнічності. Мультикультуралізм як стратегія, ґрунтована на персонорієнтованих пріоритетах, входить у суперечність із налаштованістю значної частини еліт на обстоювання традиційних цінностей з ознаками етноцентризму й автаркії. Відсутнє розуміння того, що мовна проблема — це насамперед проблема забезпечення прав і свобод людини і що входження України в європейський простір прямо залежить від її готовності точно дотримуватися духу й букви ратифікованих міжнародних угод, зокрема, Європейської хартії регіональних мов і мов меншин.

Від того, що мовно-культурна взаємодія знову й знову вводиться в русло політичного протистояння, програють усі. За таких умов цілком можлива модифікація регіональної ідеології за т. зв. мобілізаційним типом, здатним утворювати противагу національній ідентичності. Слабкість і нетривкість регіональних ідентичностей в українському варіанті поки що є благом, оскільки вони не створюють реальних загроз територіальній цілісності держави. Дотримання вимог раціональності й справедливості в територіальній організації і мовно-культурній політиці — єдино надійний спосіб запобігання розвитку регіоналізму за деструктивним сценарієм. А проблема зменшення політико-культурної біполярності цілком і повністю залежить від утвердження цивілізованих норм співжиття, культури комунікацій, сучасного розуміння толерантності й політкоректності.

¹ Білий О., Вовк В. Панування реалістичного порядку // Критика. — 2007. — Ч. 7–8. — С. 3.

² Castells M. The Power of Identity. — Cambridge. Mass., 1997. — Р. 6.

³ Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. — 2000. — №1. — С. 122–123.

⁴ *Луман Н.* Общество как социальная система. — М., 2004. — С. 75–86; його ж: *Власть.* — М., 2001. — С. 16.

⁵ *Салмон К.* Всепроникающий storytelling // Свободная мысль. — 2006. — №9–10. — С. 80–86.

⁶ *Бурлачук В.* Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №3. — С. 95–105.

⁷ *Кристева Ю.* Силы ужаса: эссе об отвращении. — Харьков — СПб, 2003. — С. 37–38.

⁸ *Пономарьев В.* Здобуття ідентичності // Критика. — 2006. — Ч. 10. — С. 5.

⁹ *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социс. — 2001. — №2. — С. 10–11.

¹⁰ *Білий О. Вовк В.* Панування реалістичного порядку. — С. 3–4.

¹¹ «2000». — 2007. — 17 августа.

¹² *Гнатюк О.* Прощання з імперією. — С. 346, 486.

¹³ *Бистрицький Є.* Протодемократія та культурполітичні трансформації в Україні // Політична думка. — 1994. — №4. — С. 17–23.

¹⁴ Український соціум. — С. 529–530.

¹⁵ *Севастьянова В., Леценко А.* Страна в ожидании «святых» и «героев» // Свободная мысль. — 2007. — №12. — С. 72–73.

¹⁶ *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М., 1990. — С. 696.

¹⁷ Відповідні розрахунки й таблиці див.: *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №4. — С. 29–43; *Паніна Н.В., Головаха Е.И.* Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Социологический журнал. — 2006. — №3–4. — С. 102–126.

¹⁸ *Дашкевич Я.* Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994. — С. 65–79.

¹⁹ Докладніше див.: *Нагорна Л.П.* Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. — К, 2004. — С. 101–113.

²⁰ Див. *Куценко О.* До соціетальної інтеграції чи до розвитку «паралельних суспільств»? (Порівняльне дослідження міжетнічних взаємодій) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №1. — С. 143, 159.

²¹ Новый регион — Крым. — 2007. — 21 сентября.

²² День. — 2007. — 3 квітня.

²³ Дзеркало тижня. — 2008. — 16 лютого.

²⁴ *Апель К.-О.* Етноетика чи універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність // Політична думка. — 1994. — №3, 4.

²⁵ *Миненков Г.Я.* Политика идентичности с точки зрения современной социальной теории // Политическая наука. — 2005. — №3. — С. 28–29.

- ²⁶ День. — 2007. — 19 жовтня.
- ²⁷ Дзеркало тижня. — 2007. — 22 грудня.
- ²⁸ День. — 2007. — 13 червня.
- ²⁹ Персонал-плюс. — 2006. — 25 — 31 січня.
- ³⁰ Щокін Г. «До української остаточної перемоги» // Дніпро. — 2005. — №7–8. — С. 128.
- ³¹ Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №1. — С. 197–213.
- ³² Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. — 2005. — №2–3.
- ³³ Нора П. Поколение как место памяти // Новое литературное обозрение. — 1998. — №2. Див. також: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 35, 217.
- ³⁴ Файхтингер Й. По ту сторону методичного націоналізму. Перспективи культури, исторической памяти и идентичности в Европе // Вопросы философии. — 2007. — №9. — С. 35.
- ³⁵ Глебова И.И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука. — 2006. — №3. — С. 115–116.
- ³⁶ Hellberg-Hirn E. Imperial Imprints. Post-Soviet St.Petersburg. — SKS Finnish Literature Society — 2003. — P. 114.
- ³⁷ Бойцов М.А. Выживет ли Кэли при глобализации? // Общественные науки и современность. — 2006. — №1. — С. 93.
- ³⁸ Файхтингер Й. По ту сторону методичного націоналізму. — С. 34.
- ³⁹ Дзеркало тижня. — 2007. — 8 грудня.
- ⁴⁰ Шаповал Ю. Минуле і сучасне України у дзеркалі регіональної преси. — С. 71–72.
- ⁴¹ День. — 2007. — 18 жовтня.
- ⁴² Яжборовская И.С. К проблеме национальной идеи в Польше // Политика (Москва) — №2. — Лето 2005. — С. 55.
- ⁴³ Гребенник Г.П. Проблема отношений политики и морали (Опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса). — Одесса, 2007. — С. 468.
- ⁴⁴ Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №2. — С. 185–186.
- ⁴⁵ Львівська газета. — 2006. — 9 червня.
- ⁴⁶ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. — К., 2008. — С. 119–127.
- ⁴⁷ Яйсманн М. Міжнаціональна ворожнеча. До теорії політичної ідентифікації // Історія та історіографія в Європі. — Вип. 4. — К., 2006. — С. 21.
- ⁴⁸ Туровский Р.Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 1995. — №3. — С. 33–44.

Розділ 6. Політика ідентичності: регіональний вимір

⁴⁹ Докладно див.: *Замятин Д.* Географический фактор и цивилизация // Свободная мысль — 2008. — №4. — С. 169–180.

⁵⁰ *Замятин Д.Н.* Пространство как образ и трансакция: к становлению гекономики // Полис. — 2007. — №1. — С. 168–183.

⁵¹ *Малес Л.* Карта міста: символічний простір управління // Критика. — 2007. — Ч. 1. — С. 17–19.

⁵² *Стріха М.* Київ: досі між Мазепою і Січевим повстанням // Сучасність. — 2007. — Ч. 11–12. — С. 103–108.

⁵³ Дзеркало тижня. — 2007. — 22 грудня.

⁵⁴ *Чеховський І.* Чернівці — повернення сутнісних цінностей // Агора. Вип. 5. — К., 2007. — С. 135–144.

⁵⁵ Дзеркало тижня. — 2007. — 10 листопада.

⁵⁶ День. — 2008. — 18 червня.

⁵⁷ *Радчук В.* Ділом на діло // Урок української. — 2003. — №11–12. — С. 4.

⁵⁸ Новаторську постановку питання про мовний маркетинг див.: *Мухарьмова Л.М.* Языковые отношения: политологический анализ. — Казань, 2003. — С. 201–221.

⁵⁹ Див.: *Зернецька О.* Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації // Політика і час. — 2003. — №11. — С. 83–88.

⁶⁰ *Губогло М.Н.* Языки этнической мобилизации. — М., 1998. — С. 175.

⁶¹ *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 года. — СПб, 1998 — С. 175–178.

⁶² *Масенко Л.* Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. — 2001. — №1–6. — С. 80.

⁶³ *Андрусів С.* Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність. — 1995. — №7–8. — С. 150 — 151.

⁶⁴ *Дзюба І.* Інновації інтелекту. Одухотворена істина чи банкетування технологій? // Віче. — 2002. — №9. — С. 33.

⁶⁵ *Мальковская И.А.* Глобализация и транскультурный вызов незападного мира // Социс. — 2005. — №12. — С. 4.

⁶⁶ Див.: *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — №2. — С. 23.

⁶⁷ Мовний баланс України // Сучасність. — 2007. — Ч. 9. — С. 72.

⁶⁸ День. — 2004. — 29 грудня.

⁶⁹ *Корнієнко А.* Словом — як скальпелем // Дзеркало тижня. — 2007. — 28 квітня.

⁷⁰ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 178.

⁷¹ *Хмелько В.* Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. — 2006. — 24–30 червня.

⁷² *Позняк Д.* Комунікативні сфери української та російської мов у регіональному вимірі // Соціальна психологія. — 2007. — №1. — С. 53–69.

⁷³ Докладніше про переваги і вади двомовності див.: *Нагорна Л.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 274–307.

⁷⁴ Вісник Конституційного суду України. — 2000. — №1. — С. 7.

⁷⁵ Див., напр.: XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. Под ред. О.П.Лановенко. — К., 2004. — С.341–343.

⁷⁶ *Кордун О.* Аналіз питань щодо врахування радянської спадщини в соціогуманітарній політиці України // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 176.

⁷⁷ XXI век: мир между прошлым и будущим. — С. 331, 421–423.

⁷⁸ *Балл Г., Зликов В.* Методологічні засади формування і реалізації мовної політики в Україні // Соціальна психологія. — 2008. — №2. — С. 37.

РОЗДІЛ 7 ПРОБЛЕМА ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ У ПОЛІТИЧНОМУ Й НАУКОВОМУ ДИСКУРСАХ

1. Унітарність і федеративність: переваги й вади

Реанімація в Україні федералістських проєктів, яка виявилася реакцією на «помаранчеву революцію» і невдалу спробу «аврального» здійснення адміністративно-територіальної реформи, стимулює пошук відповіді на запитання: що це — назріла потреба чи данина політичній кон'юнктурі? Можливо, й справді революції (у тому числі й «кольорові») тягнуть за собою, навіть незалежно від волі їх ініціаторів, зміну ціннісних пріоритетів і, відповідно, трансформацію політичного устрою? А може, тут проявляється загальносвітова закономірність: глобалізаційні процеси кардинально змінюють вектор бачення принад і вад регіоналізму, а відтак і сприйняття чи несприйняття децентралізації як політичної стратегії? Чи, зрештою, це просто елементарне бажання політиків здобути політичні дивіденди, розгойдуючись на хвилі популізму?

Реакція влади, з одного боку, і поляризованого, розколотого суспільства, з другого, на несподіваний сплеск федералістичних ілюзій заслуговує на те, щоб уважніше придивитися до мотивацій і аргументів. Позиція влади гранично ясна: устами Президента неодноразово заявлено, що федералізм — «ракова пухлина», безумовне зло, тотожне сепаратизмові, і навіть обговорення цієї проблеми неприпустиме. Більшість політиків бачить у федералізації реальну культурно-цивілізаційну загрозу, ціна якої — розпад і дезінтеграція системи влади. А в Інтернеті — справжня злива пристрастей із образливими ярликами. Для одних федерація — безумовна панацея, засіб подолання наявного розколу між Сходом і Заходом. Для інших — крок у прірву, інструмент поглиблення того ж розколу і зруйнування територіальної цілісності держави. Напівтонів практично немає: суспільство ще перебуває у стані «постреволюційного синдрому».

Фахівці-аналітики здебільшого займають вичікувальну позицію, і їх можна зрозуміти. Проблема надто серйозна, і поки що

в Україні про переваги та вади унітаризму чи федералізму, здається, ніхто не готовий говорити у всеозброєнні аргументів. Те, що якісь кроки у напрямі децентралізації влади потрібні, очевидно. Але так само очевидно є небезпека розбалансування притаманної українському соціуму хиткої рівноваги внаслідок незважених, недосить продуманих, різких кроків. Адже федералізм — незаперечно благо лише у тому разі, якщо він доцентровий, спрямований на пошук механізмів об'єднання. У нашому ж випадку розхитаний маятник регіоналізму здатен запустити небажані відцентрові процеси, руйнуючи єдність, створену величезними зусиллями багатьох поколінь.

Єдине, про що можна говорити впевнено: проблема варта дискусій на серйозному науковому рівні, з урахуванням як сучасного світового досвіду, так і вітчизняної федералістичної традиції. Самоусунення науки від обговорення статусу України як унітарної чи федеративної держави вже обернулося чималими втратами. Найпоказовіший приклад: проблему Криму у 1990 р. політики вирішували на свій розсуд, створивши сумнівний з точки зору права прецедент територіальної автономії в унітарній державі. «Чи довго такий невизначений статус може протриматися?» — так гостро й недвозначно окреслив суть проблеми І. Курас ще у 1994 р., коли Ю. Мешков спробував експлуатувати ідею «регіонального порядунку» в руслі сепаратизму. Блискучий аналітик, І. Курас вніс до президентської адміністрації чимало цінних пропозицій, наполягаючи на необхідності широкої дискусії з питань форми державного устрою і стимулювання розвитку наукової регіоналістики¹. Тоді розвитку подій за найгіршим сценарієм вдалося уникнути, а надалі на дискусії з приводу статусу України було накладене негласне «табу». Нині, коли країна опинилася перед проблемою географічного розмежування симпатій громадян і наявності кількох конкуруючих проєктів майбутнього, дальше замовчування проблеми здатне обернутися поглибленням поляризації і навіть неконтрольованим викидом відцентрових емоцій. Отже, потрібна серйозна, на загальнодержавному й регіональному рівнях, розмова про переваги й вади унітаризму й федералізму в сучасному українському контексті.

Автор зовсім не обстоює необхідність введення у політичний і науковий дискурс проблеми федералізму як гасла практичної політики. Йдеться про інше: наука про суспільство не повинна уникати будь-яких «гарячих» проблем, особливо тих, які здатні поля-

ризувати соціум. Ідея федерації життєва тоді, коли її реалізація забезпечує більш тісну консолідацію суспільства чи принаймні не загрожує їй послабленням. Щоб не перетворити цю ідею у додатковий чинник дезінтеграції, варто уважно враховувати не тільки всі плюси й мінуси федерації як типу державного устрою, але й особливості її національного сприйняття, що склалися в глибині віків. А також той новий контекст, якого набули проблеми регіоналізму, децентралізації, федералізму під впливом сучасних глобалізаційних та дезінтеграційних процесів.

Так само, як і концепт регіоналізму, федералістський дискурс на рубежі тисячоліть зазнав істотних трансформацій. Нині дискусії на теми унітаризму/федералізму вийшли за межі обговорення державно-правових постулатів щодо тієї або іншої форми державного устрою. Федералізм розглядають сьогодні як надзвичайно багатогранний і складний феномен, як своєрідну політичну філософію існування й еволюції суспільства та його державної оболонки. А зрештою — і як ефективний метод розв'язання проблем самоорганізації й співіснування, як «спосіб життя»².

Сучасний федералізм багатоликий; його інституційні втілення надзвичайно різноманітні. Засновник Міжнародної асоціації центрів дослідження федералізму Д. Елейзер виводив ідею федералізму з протестантської теології, для якої ідея угоди, договору завжди була пріоритетною. Федералізм у Елейзера — родове поняття, яке включає і федерації, і конфедерації, і союзи, ліги, кондомініуми тощо. За умов глобалізації і супутної їй регіоналізації (локалізації) домінуючим типом федералізму мають стати конфедеративні утворення. «Федералістська революція», за Елейзером, має привести до появи «нового конфедералізму», що базуватиметься на відмові від етатистської парадигми, новому розумінні безпеки, економічних інтересах і правах людини³.

Подібні прогнози слід розглядати як пошук виходу з концептуальних пасток, притаманних теоріям суверенітету, і як зрозуміле прагнення сконструювати таку форму організації державної влади, яка забезпечить суб'єктам право на самоврядування і на рівноправну співучасть у загальному управлінні країною. Поки що далеко не кожне федеративне утворення є зразком демократичного розподілу повноважень і компетенцій. І все ж більш-менш послідовно втілюваний у них принцип децентралізації влади робить ідею федерації притягальною, особливо у сегментованих, нестабільних соціумах.

Співвідношення федералізму й федерації більшість дослідників розглядає під кутом зору діалектики змісту й форми. Поняттям «федералізм» об'єднуються, як правило, концепції взаємодії різних рівнів публічного владарювання на основі узгоджених правил. На практиці федералізм виступає як доведений до логічного завершення і конституційно оформлений регіоналізм. Федерація ж розглядається як система територіально-політичного облаштування тієї чи іншої держави і як юридичне оформлення результатів регіоналізації на чітко визначених конституційно-правових підвалинах.

Об'єднує різні типи федеративних утворень притаманна їм складна двоступенева структура, верхнім щаблем якої є автономні державно-політичні утворення, а нижнім — адміністративно-територіальні одиниці. Як правило, потреба у федераціях виникає за умови наявності значних за розмірами ареалів компактного розселення етнічних спільнот, що мають особливі інтереси. Якщо ці інтереси різноспрямовані або взаємовиключні, федерація може виявитися єдиною можливою моделлю уникнення розпаду держави.

Існують сотні різних визначень федералізму — від трактувань його як звичайної методики розподілу повноважень до зображення у вигляді тісного союзу, що передбачає поділ влади між різними центрами. Різномібій у визначеннях пояснюється розмаїттям типів федерацій і шляхів їхнього утворення. Як правило, федерації утворюються шляхом об'єднання кількох держав або адміністративно-територіальних одиниць державного типу з передачею на користь федеральної влади частини свого суверенітету. Ієрархія законодавств (з верховенством федеральних законів) та відповідне розмежування компетенцій і функцій в управлінні підпорядковуються завданню забезпеченню рівноваги й балансу різноспрямованих сил і тенденцій з метою збереження державної єдності у випадках виникнення якихось загроз для неї.

У найзагальнішому вигляді відмітна риса федералізму визначається розподілом влади між двома рівнями з метою оптимального вирішення проблеми сполучення єдності з регіональною різноманітністю. Йдеться, як правило, про наділення суб'єктів федерації установчою владою і обмеженим суверенітетом за умови розмежування компетенцій конституцією федерації чи комплексом інших законодавчих актів. З-поміж сотень різних визначень федерації виділимо ті, які запропоновані вітчизняними науковцями. О. Картунов та О. Маруховська визначають федерацію як «стійку, нецентралізовану форму державного або національно-державного

устрою, при якій кілька держав та/чи державних утворень (суб'єктів), не втрачаючи власного суверенітету, об'єднані в одній державі на засадах спільно виробленої конституції та низки домовленостей («правил гри»)»⁴. Визначення Л. Шкляра більш лаконічне: «союзна держава, що складається із ряду держав чи державних утворень, які поступаються частиною свого суверенітету на користь загальнофедеративної влади»⁵. С. Римаренко наголошує на тому, що хоч принципи побудови федерацій і їхні сутнісні ознаки істотно різняться, зазвичай федеративні держави мають єдині збройні сили, грошову систему, митну службу, єдиний (спільний) уряд, який діє поряд з урядами суб'єктів федерації. Як особливі згаданий автор називає такі ознаки федерацій: суверенітет належить в синтетичній нерозривності спільній (загальнодержавній) владі та владам усіх суб'єктів федерації; відсутність єдиного центру і відносин типу «центр-периферії»; функціонування у багатонаціональних та поліетнічних федераціях кількох державних та/чи офіційних мов тощо⁶.

Коли говорять про федерацію, як еталони найчастіше фігурують Швейцарія чи США. Про першу пишуть як про найстарішу — основи Швейцарської конфедерації закладалися ще у XIII ст., коли й самої назви Швейцарія ще не існувало. Як конфедерація «восьми земель» Швейцарія розвивалася упродовж століття — з 1389 по 1481 р.; у XV ст. «союз восьми» переріс у «союз тринадцяти». Сьогодні у складі цієї невеликої країни 26 кантонів, які іменують себе республіками. У західному світі своєрідним рекордсменом за кількістю суб'єктів федерації (50 штатів і федеральний округ) є Сполучені Штати Америки; офіційне оформлення США як федеративної держави припадає на 1787 рік. Міцність її випробовувалася у ході громадянської війни Півночі й Півдня, найкровопролитнішої за всю історію країни. Так сталося, що американські Північ і Південь являли собою не лише різні типи буржуазної еволюції, але й якісно відмінні соціальні системи. Перша стала носієм ринкової раціональності, другий лишався оплотом традиціоналізму, своєрідним симбіозом капіталізму із рабством. З цього погляду міжрегіональний конфлікт на американському континенті, який вилився у громадянську війну 1861–1865 рр., має розглядатися як гостре зіткнення несумісних інтересів і цінностей. У ході війни Південь втратив майже п'яту частину білих чоловіків у віці від 13 до 45 років, а господарство регіону перетворилося на суцільну руїну. І це була лише частина тієї високої ціни, яку довелося заплатити за

звільнення від елементів рабства й плантаційної системи та збереження основ федералізму.

У дискусіях на теми доцільності/недоцільності федеративного устрою в Україні часто як приклад фігурує німецький федеративно-земельний лад. Привабливою для багатьох є модель німецького «кооперативного федералізму», яка базується на підвалинах «переговорної демократії». Посилаються також на схожий історичний досвід: територія сучасної Німеччини складається з частин, які довго існували відокремлено, а культурна диференціація по лінії Захід — Схід склалася на основі колонізаційного характеру освоєння земель. Але сучасний німецький федералізм, хоч і спирається на історичну традицію, є значною мірою повоєнним витвором переможців у Другій світовій війні і був виразно підпорядкований політичним завданням створення послабленої держави. Утверджувалася ця модель не безпроблемно: у ФРН за 40 років (1951–1990) поправки до Основного Закону вносилися 36 разів. НДР функціонувала не на федеративних, а на централістських засадах; 5 земель на цих територіях були відновлені лише 1990 року. У порівняльному аналізі доводиться також зважати на те, що рівень регіональної самосвідомості у Німеччині на порядок вищий, ніж в Україні.

Сьогодні у світі налічується понад 20 розташованих на п'яти континентах федерацій з сумарним населенням понад 2 млрд. чол. Показово, що з 7 найрозвинутіших в економічному відношенні держав світу три є федераціями — Канада, США, ФРН. За зразком федерацій часто утворюються нові міждержавні структури управління (ЄС, союз Австралії й Нової Зеландії тощо). Федерація виявилася доволі стійкою формою державного устрою, яка, за висновками фахівців, відповідає загальнодемократичним тенденціям суспільної еволюції на постіндустріальному ступені розвитку. Хоча на вибір саме такої форми державного устрою не впливають істотно ні розміри території держави, ані її географічне становище, ані міркування політичної чи територіально-господарської доцільності. В історичній ретроспективі федеративні держави утворювалися досить-таки довільно, часто на основі звичайних домовленостей. Значною мірою популярність федералізму визначалася тим, що він дає змогу враховувати національний чинник у розвитку держави і наближати владу й органи управління до територій⁷.

Типологізація і класифікація федерацій утруднена внаслідок їхніх надто відмінних різновидів і сутнісних характеристик. М. Ми-

хальченко звертає увагу на те, що дискусії навколо того, які держави варто відносити до федеративних, тривають уже протягом кількох століть. Відповідно до американської традиції федеративними найчастіше прийнято вважати усі держави, що мають деякі ознаки внутрішньої автономії. Федеративна система протиставляється, з одного боку, унітарній, а з другого конфедеративній. Федералізм же розглядається як компроміс між надзвичайною концентрацією влади і вільною конфедерацією. Європейська традиція базується на відмежуванні від типових федерацій унітарних держав з елементами федералізму. Останні розглядаються як проміжний тип, який має, своєю чергою, два різновиди — спілки і консолідації. Для визначення перехідних форм між федеративною й унітарною державою пропонуються також терміни «обласна держава», «регіоналістська держава»⁸.

Отже, якщо говорити про загально визнані сутнісні характеристики федерації, то ними є хіба що констатація наявності двох офіційних рівнів державної влади. Існує консенсус і щодо того, що поділові повноважень між ними притаманне зосередження на федеральному рівні нічим не обмеженого зовнішнього суверенітету і частини внутрішнього, а суб'єктам федерації доводиться задовольнятися певними атрибутами внутрішнього суверенітету. Що ж до співвідношення понять *федералізм*, *федералізація*, *унітаризм*, *децентралізація*, *регіоналізм*, *регіоналізація*, *сепаратизм* тощо, то десятки наукових шкіл у різних країнах виробляють власні критерії їхнього розмежування.

Більш-менш повне співпадіння позицій існує на рівні розуміння того, що жорстка централізація не відповідає викликам часу. Федеративні системи управління розглядаються не лише як ефективна форма організації державної влади, але й як інструмент забезпечення гарантій її диверсифікації, збереження й розвитку демократичних принципів, як фундамент плюралізму. І це зрозуміло: адже на федеративному ґрунті досить повно забезпечується баланс автономії й суверенітету, загальнонаціонального й регіонального. Вибір федеративної форми державного устрою означає визнання не тільки права соціальних спільнот на свою самодостатність, але й специфічних інтересів суб'єктів, що можуть конкурувати між собою і навіть протистояти одні одним. Щоправда, часто він базується на визнанні наявності розколу на етнічному, мовно-культурному, корпоративному чи регіональному ґрунті. Як правило, федерація не лише фіксує соціальний розкол, але й надовго

його консервує. Оскільки прийняття рішення на користь федерації у будь-якому соціумі є результатом тривалої політичної боротьби, такий вибір зазвичай посилює ідеологізацію суспільства.

У сумарному вигляді переваги федерацій можна окреслити таким чином: високий ступінь демократизму у поділі влад, правовий характер суспільної взаємодії, двопалатний парламент, який дає змогу врівноважувати інтереси центру й регіонів, можливість узгоджувати етнічні, національні й наднаціональні інтереси. Тривкість федерацій обумовлюється насамперед конституційним закріпленням не лише владних прерогатив і самоуправлінських механізмів на різних рівнях, але й економічного, політичного, культурного та етнічного плюралізму. Утім, уявлення про цю тривкість істотно похитнулося після розпаду ряду федерацій, побудованих за соціалістичним типом, зокрема, СРСР та Югославії. Кризові явища тією чи іншою мірою присутні і у цілому ряді інших федерацій, що вважаються стабільними — у Канаді, Австралії, Бразилії тощо. І це легко пояснити: там, де існують на різних рівнях полюси сили (центр і суб'єкти), неминучими є конфлікти інтересів.

З цього погляду унітарність забезпечує в ідеалі більшу стійкість, особливо за екстремальних умов. Прихильники унітарності відносять до числа її переваг спрощений порядок прийняття рішень, відносну економічність, кращі можливості для узгодження інтересів і суспільного контролю. Але, з другого боку, усяка надмірна уніфікація є суспільним подразником. Вона здатна призводити як до авторитаризму в управлінні, так і до сепаратизму. Тут порівняно з федерацією значно менший простір для узгодження регіональних інтересів і етнічних потреб.

Утім, як зауважує французький політолог Ф. Бро, централізована унітарна держава «у чистому вигляді існує лише в теорії». Моделі систем управління регіонами в сучасному світі надзвичайно різноманітні, причому домінуючою є тенденція до децентралізації. Приміром, Франція після адміністративної реформи 80-х рр. йде шляхом поєднання двох систем управління регіонами — «периферійної влади» (функціонери й регіональні нотаблі), заснованої на началах децентралізації, і «функціонального регіоналізму» (префектури), вписаного в рамки державного планування. Модель, що ґрунтується на співіснуванні деконцентрації й автономного локального управління, втілюється в життя у Великобританії. Тут кожен орган місцевої влади є самостійною юридичною особою, що розв'язує місцеві проблеми у межах власної компетенції. У ФРН

домінує т.зв. «кооперативний федералізм» — децентралізація, доповнювана асоціативними стосунками між центром і регіонами у питаннях, віднесених до сфери спільного відання.

Принцип автономії рівнів управління з мінімальними взаємозв'язками втілений у неконкурентній моделі *дуалістичного* федералізму, що діє у США. Тут повноваження розділені між рівнями управління на паритетній основі: кожний із них діє автономно в рамках своїх функціональних ніш. Нормами конституції, законодавства й політичної практики встановлені досить жорсткі параметри компетенції рівнів управління, вихід за межі яких розглядається як надзвичайне явище і карається у судовому порядку. Неконкурентний формат створює й певні незручності: розділені не лише функції, але й ресурси.

Протилежністю цій моделі була *централізована*, притаманна федеративним відносинам радянського типу. Функції й ресурси у цій моделі поділялися таким чином, що повноваження вищих рівнів включали усю сферу повноважень нижчих, внаслідок чого говорити про автономність останніх не доводилося. Гранична централізація тягне за собою вертикальну інтеграцію функціональних еліт, які здебільшого не пов'язують свою діяльність із певною територією чи рівнем управління. Доля федерацій такого типу визначається динамікою міжелітної дифузії: коли місцеві еліти здобувають контроль над основними ресурсами власних територіальних одиниць, стають можливими перехід до конкурентної *сецесійної* моделі федеративних відносин і навіть розпад держави. Показовим прикладом такої динаміки став досвід розпаду СРСР, СФРЮ, Чехословаччини.

Оскільки нині в Європі не існує централізованих і локальних систем управління «у чистому вигляді», політологи вважають доцільним не вибудовувати «ідеальні типи» регіональних адміністрацій, а говорити про існування різних видів змішаних, «локально-централізованих» систем. Приміром, Е. Томпсон, констатуючи «хамеленоподібність» концепту регіону, розрізняє чотири основні моделі субнаціонального адміністрування: федеральні системи (Австрія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія), регіоналізовані унітарні держави (Італія, Іспанія, Велика Британія), унітарні держави з переданням певних повноважень (Франція, Нідерланди, Португалія) і класичні унітарні держави (Болгарія, Данія, Фінляндія, Греція, Польща та ін.)⁹. Фактори динаміки федеративних моделей відшукуються при цьому не в об'єктивних характеристиках

національних чи субнаціональних одиниць, а у суб'єктивному чиннику, насамперед у характері функціональної й територіальної інтеграції елітних груп, що визначає принципи розподілу ресурсів.

Отже, кожна держава сама обирає для себе прийнятну форму територіальної організації, віддаючи перевагу або домінуванню вертикальних зв'язків із чіткою ієрархією рівнів управління або системі, ґрунтованій на розмежуванні повноважень між центром і регіонами. При цьому доводиться рахуватися із «законом збереження структурного різноманіття», що спирається на термодинамічні ідеї Л. Больцмана. Система життєздатна, коли її частинам забезпечений певний рівень свободи. Але ризик її розбалансування зростає, якщо ступінь суверенізації частин стає надмірним.

Один з найбільш відомих теоретиків федералізму У. Райкер вважав «ідеологічним засліпленням» спроби ототожнення понять «федералізм» і «свобода», доводячи, що навіть поєднання федералізму з багатопартійною системою аж ніяк не гарантує від авторитарної еволюції (що показав, зокрема, досвід міжвоєнної Німеччини). Якщо інституційна структура федерації не в змозі забезпечити максимально можливе узгодження різноспрямованих цілей та інтересів на всіх рівнях своєї організації і допускає надмірну автономію, федералізм може виявитися причиною локального зменшення свободи. З другого боку «федеральне втручання» у справи суб'єктів федерації цілком може бути різновидом «тиранії більшості», яка обмежує свободу ще більшою мірою¹⁰.

Саме тому питання співвідношення централізму й децентралізації, унітаризму й федералізму ніколи не сходять з порядку денного у політичних і наукових дискурсах. Загальною тенденцією останнього часу, простимульованою процесами глобалізації, стало утвердження нової парадигми регіонального розвитку — із прагненням до розведення процесів державного управління й самоврядування, трансформації адміністративно-управлінських функцій у інтеграційно-координуючі. Фундаментом нового розуміння регіоналізму стає ідея саморозвитку, а відтак, і високого ступеня свободи у прийнятті рішень і реалізації суспільних програм. Грань між унітарними й федеративними державами при цьому поволі розмивається.

Отже, картина пошуку максимально збалансованої форми взаємодії між центром і регіонами у сучасному світі доволі суперечлива: одні країни (Бельгія, Італія, Іспанія) еволюціонують від унітаризму до федералізму, інші (Росія), схоже, рухаються у зворотному на-

прямку. Принаймні, з уст цілого ряду російських політологів дедалі частіше доводиться чути, що Російська Федерація є «асиметричною», «інституційно нестійкою», з відтворенням «моделі обкому». Посилення унітарного компоненту в російській державності розглядається як «абсолютно необхідна умова її дальшого існування», а «обвальний» розвиток федералізму — як « шлях не лише такий, що веде у глухий кут, але й згубний»¹¹.

Цей невеликий екскурс в теорію й історію унітаризму й федералізму уявляється необхідним у даній праці тому, що ідеї зміни форми державного устрою в Україні досить часто розглядаються як панацея, здатна вивести її із смуги системних криз. При цьому вони вже стали досить стійким компонентом регіональної ідентичності як на Заході, так і на Сході країни. Ідея «південно-східної української республіки», хоч і виникла в контексті «помаранчевої революції» спонтанно, все ж спиралася на стійкий комплекс стереотипів і уявлень про «особливий шлях» регіону. Так само не є чимось чужорідним для галицького соціуму та ідея «глобального переважання державного устрою країни», яку нещодавно озвучив на сторінках електронної газети «zaxid.net» Л. Левицький. «Україна ніколи (!) не була унітарною державою і втримати її такою у 21 столітті практично неможливо, — твердить він. — ...Президент має усвідомити: запорукою територіальної цілісності (унітарності) України може стати якраз її федеративність»¹².

Те, що попри президентське негативне ставлення до самої ідеї федерації і навіть погроз на адресу її носіїв вона час від часу відроджується, заслуговує на неупереджений аналіз. Що є в цій ідеї такого, що вона уже впродовж майже двох століть присутня у вітчизняному суспільно-політичному дискурсі?

2. Федеративна ідея у вітчизняній суспільній думці

Прихильники федеративної ідеї в Україні зазвичай посиляються на її глибоку закоріненість у вітчизняному світосприйманні. Із цією тезою не можна не погодитися. Але треба ясно бачити ту «точку відліку», від якої відштовхувалися носії ідеї федералізму. Про що, власне, йшлося: про національне самоствердження шляхом вивільнення із обіймів метрополій чи про перекроювання власного політичного простору?

Федеративну ідею в Україні XIX ст. не можна розглядати інакше, як реакцію суспільної думки на гіпертрофованій централізм, насаджуваний метрополіями. Притаманний українським мислителям пошук наскрізної ідеї, здатної поєднати минуле, сучасне й майбутнє «невизнаного» народу й надати осмисленості його існуванню, привів М. Костомарова до усвідомлення федералізму як можливої основи майбутнього «слов'янського братства». Розглядаючи перспективи втілення федеративної ідеї крізь призму романтичного світобачення, поєданого з християнською ідеєю «найвищого вічного розуму», Костомаров еволюціонував від умоглядного українського месіанства до осмислення українофільства у душі раціоналізованих просвітницько-народницьких орієнтирів. Свій блискучий талант історіософа він реалізував, намагаючись вибудувати модель «самоправства» й федеративно-демократичної організації суспільства на фундаменті романтизованого історичного досвіду. Закладена Костомаровим традиція розгляду Київської Русі як втілення особливого «федеративно-вічового» ладу, що пізніше дістав втілення у феномені українського козацтва, виявилася співзвучною «народницькому» баченню відмінності українського й російського поведінкових архетипів. Її вплив на пізнішу історіографію важко переоцінити: зовсім не безспірна теза про федеративний устрій Давньої Русі із певними застереженнями була сприйнята і новітньою вітчизняною історіографією¹³.

Якщо ж говорити про реальні прояви федералістських тенденцій в українській суспільно-політичній думці, то варто звернути увагу на «гадяцький феномен» — один з можливих, але не втілених у життя політичних компромісів середини XVII ст. Він цікавий насамперед як вияв типового післяреволюційного синдрому, пошук українською старшиною, збентеженою наслідками переяславської угоди, шляхів «повернення» до попереднього стану. Завдяки насамперед зусиллям послідовного прихильника республіканізму і громадянських свобод Ю. Немирича у Гадяцькому трактаті 1658 р. з'явилася ідея перетворення Речі Посполитої на федерацію трьох самостійних держав — Польщі, Литви й України, об'єднаних фігурою спільного короля. Україна, що отримувала назву Великого князівства Руського, мала дістати власний сейм — національні збори депутатів від усіх земель, найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, самостійну адміністрацію на зразок польської, повну свободу православної релігії.

Гетьман мав обиратися пожиттево і затверджуватися королем. Україна зберігала право на власну монету та армію.

Гадацький проект (дарма, що він не був реалізований) цікавий як спроба політичного закріплення альтернативних російському варіанту шляхів розв'язання української проблеми. До речі, прийнятий Гадацькою комісією текст далеко не повністю відбив домагання й політичні плани української козацької старшини. Про те, що остання йшла значно далі в розумінні автономного статусу «Руського князівства», свідчать побажання, сформульовані в петиції до сейму 1659 р. Головним серед них було включення до складу «Великого князівства Руського» Волині, Поділля й Галичини, тобто об'єднання у його складі майже всіх українських земель. Про політичну зрілість українських політиків свідчить і їхній маніфест до держав Європи із роз'ясненням мотивів фактичного розірвання Переяславської угоди¹⁴. Найбільш далекоглядні серед поляків відразу ж зрозуміли сутність української стратегії. Коронний обозний А. Потоцький у листуванні з королем головну мету українців визначив так: «щоб не бути ні під Вашою королівською милістю, ні під царем»¹⁵.

Наступний яскравий спалах федеративної ідеї в українській суспільній думці відноситься вже до XIX століття. Мало не всі політичні проекти, які виходили від опозиційних сил Російської імперії, базувалися на ідеї децентралізації надто великої держави з деспотичним устроєм, але проблема суверенітету утворень, що мали виникнути, або взагалі не зачіпалася, або трактувалася у дусі автономності територій. Декабристи були першими, хто ввів ідею федералізму у свої політичні програми. Найрадикальніші серед них, однак, вважали, що для Росії, народи якої «до різних держав колись належали», федеративний устрій неприйнятний. П. Пестель, приміром, доводив, що з метою «благоудобства» малороси мають «навіки зректися права окремої народності» і що «ніяка сила не відторгне Малоросію від Росії»¹⁶. Програма Товариства об'єднаних слов'ян базувалася на ідеї федеративного союзу слов'янських республік, але Україна серед суб'єктів цієї федерації не фігурувала.

Ідея національного самовизначення українців у федеративному контексті з'явилася лише у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства. «Непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» бачив Україну М. Костомаров¹⁷. Оцінюючи програму кирило-мефодіївців як «дуже ідеалістичну», М. Драгоманов, однак, високо цінував закладені у її фундамент ідею автономії

країв і ліберально-демократичний принцип. Народжена у Києві модель об'єднання слов'ян у єдину широку федерацію, на його думку, була вільна як від ідей релігійної нетерпимості, так і від ознак гегемонії одного народу над іншим — того, на чому базувався російський панславізм¹⁸.

Сам Драгоманов, однак, ясно бачив: у 70–80-х рр. політичні проекти на основі «слов'янської ідеї» вже перестали відповідати викликам нової доби і потребам українського руху. У його працях цього часу федеративна ідея виступає як першооснова і фундамент внутрішнього устрою такої української держави, яка повною мірою відповідає національним прагненням.

У доемігрантський період федералізм Драгоманова не передбачав «державної відрубності» України — мислитель бачив її у складі Росії на засадах політичної й національної автономії. Його кредо — «не сепаратизм, а федералізм! — вільна справа в своїх ділах...»¹⁹. Але вже у 1880 р., запропонувавши разом із С. Подолинським та М. Павликом новий варіант української політичної програми, Драгоманов підписався під гаслом «повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні»²⁰. Надалі його політичний ідеал викристалізувався у формі самоврядування громад і земель, об'єднаних у «вільний союз — спілку» на основі принципів конституціоналізму й демократизму. І. Лисяк-Рудницький мав рацію, коли писав, що у цьому проекті йшлося не про звичайну децентралізацію, а радше про розподіл суверенітету між федеральною спілкою і областями²¹.

При всій суперечливості ставлення Драгоманова до федерації і до ідеалу національної державності України варто визнати: саме йому вдалося вписати в федералістський проект детально розроблену модель місцевого самоврядування. На думку М. Вебера, Драгоманов пропонував розв'язати цю проблему «дуже влучним способом», чого не можна було сказати про аналогічний урядовий проект, розроблений В. Плеве²². Драгоманову ж належить ідея двопалатної думи, реалізована нині в Російській Федерації.

Складніше відповісти на запитання: наскільки сполучний драгомановський проект з ідеєю національної автономії, якими він бачив прийнятні для України умови федеративного об'єднання? Адже більшість українських критиків проекту, у тому числі й І. Франко, закидали Драгоманову тяжіння до «безнаціональної» федерації. Ці закиди справедливі лише наполовину, у тому розумінні, що вістрям драгомановського проекту є ідея децентралізації. Але ж другою

його стороною, як роз'яснював сам Драгоманов у листуванні з Франком, є саме національний федералізм, основу якого становить «легкість освіти і близькість суда й адміністрації до людей на націон[альній] мові». Інша річ, що мислитель не проаналізував реальну можливість перетворення жорстко централізованої імперії у федеративну державу і не прояснив стратегічні альтернативи для України у разі нездійсненності такого плану. Можна погодитися зі знавцем спадщини Драгоманова А. Круглашовим: «драгомановські теоретичні накреслення «грішили» на надмірну «лінійність», односторонність підходів до прогнозування майбутнього. Постійно і аргументовано твердячи про потребу створення Східноєвропейської федерації, Драгоманов не залишив навіть у загальних рисах розробленого федералістського плану для українців Австро-Угорщини, що також позбавляло його накреслення національної завершеності»²³.

Трагедією Драгоманова стала, однак, не його беспорядність перед викликами часу, а «драма нерозуміння» — його ідеї настільки випереджали свій час, що пролунали у пустоті. Ні сучасники, ні найближчі нащадки не в силі були відчуті «підземні поштовхи», яким судилося актуалізувати багато проблем, що в умовах кінця XIX ст. видавалися умоглядними. Потрібний був могутній струс, даний революцією 1905–1907 рр., щоб ідеї федералізму, автономії, «союзної держави чи союзу держав» з'явилися у політичному дискурсі Російської імперії. Тепер це були вже не відірвані від життєвих реалій теоретизування: за ідеєю федералізму стояли певні, хай і нечисленні, політичні сили. І хоч йшлося поки що лише про автономію Польщі й Фінляндії, еліта кожної з пригноблених націй вже приміряла пошитий революцією одяг на себе.

Озброєна ідеями Драгоманова, Подолинського та інших мислителів українська політична думка була добре підготовлена до введення ідей автономізму у загальноросійський політичний контекст. Саме у цей час М. Грушевський не тільки створив цілісну модель територіально-національної автономії України у федеративній Росії, але й переконливо довів, що «тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних, може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу»²⁴. Ідею «відродження України на широких демократичних і свобідних підставах» мислитель будував на категоричній вимозі «признання української народності окремішною й самостійною національною одиницею»²⁵. До найдрібніших деталей розроблялися

засади українського автономного існування — із національним соймом, самоуправними громадами, виборними управами областей і повітів тощо.

Досліджуючи процеси становлення ідеї державності в українській політичній думці, М. Кармазіна доходить висновку, що політичне думання українців на зламі століть ішло принципово іншим руслом, ніж російське. «Росіяни у своїй масі були далекими від ідеалів федерації, республіки, признання самовизначення нації. Засадничими категоріями російської політичної думки були «монархія», «православ'я», «теократія», «диктатура»²⁶. З таким висновком можна погодитися у тій частині, яка стосується ставлення до республіканізму й національного самовизначення. Що ж до ідей федералізму, то саме початок ХХ ст. став часом, коли ця тема почала повсюдно осмислюватися у державно-правовому контексті, і Росія, як зазначалося вище, не становила винятку²⁷. Нові акценти у дослідженні проблем федералізму створило введення у політичний дискурс проектів автономізації територій і місцевого самоврядування. Але якщо автономія територій уже почала сприйматися як назріла потреба, то ідея територіальної автономії національностей викликала бурхливе несприйняття. Більшість аналітиків про застосовність у Росії федералізму не бажала навіть вести мову. За А. Яценком, на російському ґрунті федералізм означав би «роздроблення єдиної суверенної влади, і тому він має бути безумовно засуджений»²⁸. Не доводиться вже говорити про те, що Україна апріорно виключалася із переліку претендентів на автономний устрій, оскільки українці розглядалися як частина єдиного «руського» народу.

Внесок М. Грушевського у теорію федералізму полягав, по-перше, у баченні федерації як засобу зруйнування «тюрми народів» і улаштування нового державного союзу на основі «внутрішнього тяжіння і зчеплення», шляхом широкого втілення національно-територіальної й обласної автономії²⁹. По-друге, в обґрунтуванні необхідності впровадження принципів децентралізації й самоуправління углиб автономних утворень. По-третє, у введенні ідей українського федералізму у широкий загальносвітовий контекст — від Чорноморсько-Балтійської до світової федерації. Не була чужою для нього й ідея Сполучених Штатів України як федерації «фактичних республіканських громад».

У своєму ставленні до пріоритетності автономного статусу України у складі федеративної Росії Грушевський був послідовний —

принаймні до того часу, коли будова централізованої Російської держави захиталася під тиском революційних катаклізмів. «Децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні»³⁰ — ці основні принципи його національної програми, сформульовані у 1910 р., лишилися практично незмінними і в часи Української революції. Але у 1917–1918 рр. ця програма була деталізована шляхом визначення територіальних меж України і принципів її внутрішнього — земельного — адміністративно-територіального устрою. 30 земель мали стати самоврядними одиницями, а ідею «широкого демократичного (нецензового) громадського самоврядування» пропонувалося витримати «від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху — Українського сойму»³¹.

Центральна Рада сприйняла федералістичні настанови Грушевського майже беззастережно, вбачаючи свою місію у формуванні «великої федерації Республіканської Росії»³². Виступаючи на З'їзді народів у Києві (вересень 1917 р.), Грушевський наголошував, що Україна не розглядає федерацію як шлях до самостійності — «державна незалежність лежить не перед нами, а за нами»³³. Ще 22 жовтня В. Винниченко на сторінках «Киевской мысли» недвозначно заявляв: «Можна рішуче і без вагань сказати: комбінація основних факторів соціально-політичного життя на Україні не вимагає незалежності»³⁴. І вже зовсім показовий факт: навіть творці IV Універсалу, проголошуючи незалежність України, залишили для майбутніх Установчих зборів шанс на вирішення долі України через федеративний зв'язок УНР з іншими частинами Росії.

Глибокою закоріненістю федералістських ілюзій у суспільних настроях вправно користувалися у своїх цілях більшовики, що еволюціонували від цілковитого відкидання «міщанського ідеалу федеративних відносин»³⁵ до перетворення федерації в інструмент «зшивання» політичного простору зруйнованої імперії після громадянської війни. Декларативний радянський федералізм — тема окремої розмови. За умови існування єдиної правлячої партії, що будувалася на началах демократичного централізму, радянський тип федерації відкривав зовсім небагато можливостей для реального національного самовизначення і бодай обмеженого суверенітету республік. Попри майже сімдесятирічну історію перебування України у рамках квазіфедеративного державного утворення вона фактично не має власного досвіду автономного існування у межах

федерації. Єдиний придатний для осмислення досвід дає автономія Криму у рамках незалежної української держави.

Позитивний чи негативний цей досвід, Україна відчує згодом. Сьогодні ж думки щодо креативного потенціалу кримської автономії здебільшого полярні: від апології компромісу, що забезпечив вихід із гостроконфліктної ситуації й запобіг розвитку подій за абхазьким чи придністровським сценарієм до зображення автономії у вигляді «правової нелогічності», декоративного додатку до унітарної моделі слабкої держави, що сприяє дестабілізації на півострові і в країні в цілому. Напевне можна сказати лише одне: завдяки появі автономного Криму Україні судилося пройти через етап т. зв. асиметричного унітаризму за зразком Корсики у Франції чи Сицилії в Італії. Але українська модель автономії виявилася обмеженою багатьма нестиківками, які роблять її у чомусь унікальною, але загалом нерівноважною. Як правило, автономії створюються як національно-територіальні, для захисту прав етнічних меншин. У Криму ж автономія створювалася за суто територіальним принципом і в інтересах домінуючої на півострові російської спільноти. Для кримських татар цей статус є гостро подразливим. Але й їхні настійливі вимоги щодо кримськотатарської національно-територіальної автономії в Криму задовольнити тепер і у найближчому майбутньому на компромісних засадах неможливо. Про патову ситуацію, яка виникла на цій основі, йшлося вище.

Підсумовуючи сказане про федералістичну традицію в Україні, варто наголосити на її принциповій відмінності від пропонованих сьогодні федеративних проєктів. У суспільній думці XIX — початку XX ст. вістря ідеї федералізму було спрямоване назовні. Йшлося про децентралізацію метрополій і національне самоствердження на ґрунті автономності. Сьогодні ж федеративна ідея в Україні спрямована своїм вістрям всередину — мова йде про децентралізацію і оформлення автономних утворень у власному домі. Не є доконаним фактом, що збудована у такий спосіб федерація зруйнує здобуту незалежність, але й повністю виключати таку можливість не можна. Безумовно, має рацію Л. Шкляр, коли пише, що «федералізм політично та економічно доцільний там і тоді, де і коли частини об'єднуються в нову якість — державу чи союз держав... Створювати ж федеральний устрій, рухаючись у зворотному напрямі, тобто від унітарного устрою до федерації, — це ... крок назад у державотворенні»³⁶.

3. За чи проти федеративного устрою в Україні: аргументи сторін

Федералізм як політичний ідеал виникає на ґрунті осмислення меж суверенітету і можливостей його поділу за умов етнічно багатоскладових чи територіально різнорідних соціумів. Уявлення — досить часто ілюзорні — про його можливості й переваги виникають, як правило, у процесі пошуку оптимальних моделей сполучення єдності й різноманіття, якщо межі нації-держави виявляються для цього затісними. Ідея федералізму постає і у тих досить частих випадках, коли держава опиняється в ситуації неспроможності налагодити зворотний зв'язок між собою і громадянським суспільством, вибудувати життєздатну модель місцевого самоврядування.

В Україні проблема — унітаризм чи федералізм — гостро постала в умовах пошуку оптимальних шляхів переходу від централізаторства радянського зразка до суверенної держави, причому федералістські моделі розроблялися і в регіонах, і в центрі. Ще до розпаду СРСР ідею федералізму з подачі В. Чорновола пропагувала створена після виборів 1990 р. «Галицька асамблея» трьох обласних рад — Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської (уже у 1992 р. сам ініціатор цієї ідеї від неї відмовився). Влітку 1990 року новостворений оргкомітет Демократичного союзу Новоросії і Бессарабії проголосив своєю метою автономію південного регіону у складі федеративної України. У січні 1991 р. на обласному референдумі 93,3% населення Криму проголосувало за відновлення Кримської АРСР у складі Української РСР. У грудні 1991 р. проблему автономії порушила позачергова сесія обласної ради Закарпатської області.

Проекти федералізації України у перші роки її незалежності обговорювалися і на рівні конституційних проектів. Земельний поділ із запровадженням у складі ВР Ради територій передбачався, зокрема, варіантом проекту Конституції, оприлюдненим у травні 1993 р.³⁷. У заяві Л. Кучми та В. Гриньова про створення Міжрегіонального блоку реформ (грудень 1993 р.) ішлося поміж іншим про побудову України на принципах федерально-земельного устрою³⁸.

Тією чи іншою мірою проблеми федералізму були присутні у програмах ряду новостворених політичних партій України — Соціал-демократичної, Конституційно-демократичної, Партії демократичного відродження, Ліберально-демократичної, Трудового

конгресу тощо. У Програмі СДПУ, зокрема, зазначалося, що «земельний устрій — це єдине, що може забезпечити політичну стабільність та територіальну цілісність України»³⁹.

В устах прихильників федералізму головний аргумент на його користь вбачався (і вбачається досі) в існуванні істотних регіональних відмінностей і відповідно — різних соціокультурних та ідейно-політичних орієнтацій громадян. Останні є такою ж мірою породженням об'єктивних причин (тривале перебування регіонів України у складі різних держав, успадковані від попередніх режимів диспропорції в економічному розвитку), як і наслідком незначеної регіональної політики вже у наш час. Ситуацію постійно ускладнювала притаманна українському політикуму схильність до надмірної політизації регіонального чинника й електоральних технологій, аж до експлуатації міфологем «розколу». Як результат маємо конфліктні (у регіональному вимірі) політичні культури, відцентрові настрої на Сході і Півдні країни.

Те, що дискусії щодо ідей автономізації регіонів і проблем федеративного устрою України активізувалися в останні роки, соціологи схильні розглядати як ознаку зрілості конкретних політичних сил і певного протверезіння суспільної свідомості. Україна вже пройшла стадію марень щодо бажаної «однаковості»; її різноманіття визнане не лише як реальність, але і як всенародне надбання, що збагачує палітру суспільного життя. Про позитиви федералізму, здатні зменшити соціальну напруженість у країні, сьогодні говорять уже не відсторонено-абстрактно, а з наведенням певних аргументів. Приміром, В. Городяненко, посилаючись на думку низки авторів, відносить до позитивів таке:

- федеративний устрій може стати підґрунтям соборності; єдність держави в цьому разі буде більш органічною, без нав'язування людям цінностей іншого типу культури;

- легітимація влади регіонів дасть їй змогу наблизитися до соціально-територіальних спільнот і перебрати на себе розв'язання більшості локальних проблем безпосередньо на місцях;

- розширення повноважень регіонів скоротить до мінімуму втручання у внутрішні справи іноземних держав;

- урахування релігійного чинника у федеральному перетворенні держави зніме міжконфесійну напруженість і стабілізує ситуацію в суспільстві;

- федералізм має сприяти також розв'язанню мовних проблем; різні суб'єкти федерації ніколи не диктуватимуть один одному,

якою мовою і за якими підручниками навчати дітей, кого вважати національним героєм, а кого зрадником;

– зрештою, федералізація зведе нанівець питання про донорів і субсидовані регіони; перегляд бюджетного законодавства в цьому плані — надійний шлях до самоврядування⁴⁰.

Міркування слухні, хоч і не порушують проблему ціни радикальної реформи усієї системи державного устрою. Утім, головне питання полягає у тому, чи здатна федерація сама по собі вирішити проблему врахування відмінностей і мінімізації диспропорцій? Щодо цього може виникати чимало сумнівів. Адже федерація — лише форма, елемент політичного дизайну; її ефективність стовідсотково залежить від змісту, який у неї буде закладено. Можливо, за її допомогою вдалося б розв'язати завдання децентралізації управління. Але вирішення консолідаційних завдань, які є нагачними для України, їй явно не під силу.

Обґрунтування цієї тези виходить поза межі завдань даної праці; отже, обмежимося тут лише загальними зауваженнями. Основою федерації є визнання суверенітету за її суб'єктами, у тому числі, як правило, наявність у них власних конституцій, парламентів, урядів, символіки тощо. За наявності двох-трьох полюсів сили конфлікти інтересів є внутрішньо зумовленими і такими, що мають тенденцію до «розмноження». У розвинутих федераціях вони нікого не лякають — адже у самих цих зіткненнях вбачається джерело росту і розвитку. Іманентно присутня у федеративних системах додаткова «вісь конфліктності» зобов'язує правлячі режими вдумливо й професійно підходити до організації центр-периферійних відносин, зокрема до створення ефективних фінансових механізмів перерозподілу національного доходу. З урахуванням того, що сучасні процеси федералізму дедалі більше виводять їх на міждержавний рівень, доводиться приділяти багато уваги налагодженню «субнаціональної дипломатії». Але чи упораються з цими зрослими на порядок завданнями поляризовані вітчизняні еліти?

Не можна не рахуватися і з тією обставиною, що будь-якій федерації притаманне діалектичне, а тому доволі суперечливе, сполучення елементів симетрії й асиметрії. Перші обумовлені принципом рівноправності членів федерації, другі впливають зі сформованої історично і під впливом політичних чинників фактичної нерівності. Федерація допускає, приміром, «матрьошковий» принцип організації її суб'єктів, коли одні з них входять до складу інших. Чимало ускладнень створює неможливість зміни закріпленого

в законодавстві федерального характеру відносин центру й регіонів без взаємної згоди усіх заінтересованих сторін.

Ніде у світі федерація не була панацеєю, здатною автоматично забезпечити гарантії плюралізму, диверсифікації, збереження і розвитку демократичних принципів. Навпаки, офіційно закріплюючи конкуренцію інтересів, федерація вже сама по собі створює додаткові незручності в системі перерозподілу ресурсів і повноважень. Оскільки поділ суверенітетів передбачає високий ступінь громадянської свідомості й відповідальності, сполучений з міцними традиціями місцевого самоврядування, стабільні федерації можуть існувати лише за умови дієздатного громадянського суспільства і розвинутої партійної системи. За відсутності сталих підвалин демократії й узаконеного плюралізму федерація здатна перетворитися у небезпечний інструмент зведення політичних рахунків, деградації суспільних інститутів і, зрештою, до зруйнування самої держави.

Найбільш показовий з цього погляду приклад — доля колишньої Югославії, яка у повоєнній Європі вважалася еталоном успішного втілення федералістських принципів. Для України її сумний досвід цікавий подвійно — адже югославська федерація утворилася з частин, що, як і регіони України, упродовж тривалого часу входили до складу різних держав. Аж до другої половини XIX ст. Австро-Угорщина контролювала Словенію й Хорватію, Венеція — узбережжя Адриатики, а Сербія і Боснія перебували під владою Османської імперії. Сербія, що стала незалежною у 1878 р., відіграла роль ядра федерації, шлях до якої проклало спочатку утворення 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців, а у 1929 р. поява на політичній карті Югославії на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів.

Проголошена у листопаді 1945 р. Федеративною Народною Республікою, Югославія була строкатою в етнічному й регіональному відношеннях. Згідно з Конституцією 1946 р. Сербія мала свої автономії — автономний край Воєводину із значною угорською більшістю та автономну область Косово з албанською більшістю. Поки суспільну рівновагу підтримувала компартія на чолі з сильним лідером Й. Броз-Тіто, міцність федерації не піддавалася сумнівам. Після його смерті почався необоротний процес розпаду, який С. Гантінгтон вкладає в поняття «війни ідентичності». Хорватія й Словенія мотивували своє бажання вийти з федерації економічними чинниками, у Боснії несподівана активізація релігійної

ідентичності спричинила війну між боснійськими сербами й хорватами. Після виходу Словенії, Хорватії, Боснії й Герцеговини зі складу СФРЮ мирним шляхом дістала незалежність Македонія. У 1992 р. утворилася Союзна Республіка Югославія, що складалася з Сербії й Чорногорії. Але її існування виявилось короткотрасним. У травні 2006 р. Чорногорія провела референдум і вийшла зі складу союзна держава. Розв'язання болючої проблеми статусу Косова світовою спільнотою оцінюється неоднозначно.

Усвідомлення безлічі кривавих драм, якими супроводився розпад порівняно молоді за історичними мірками югославської федерації, має слугувати застереженням тим гарячим головам, які вбачають у федерації інструмент вирішення складних вітчизняних проблем. Очевидно, що в Україні, де баланс у політичній системі підтримується з величезними труднощами, переважно на основі політичних домовленостей, говорити про федералізм як напрям сучасної політичної стратегії зарано. Перехід до федеративного устрою вимагає таких докорінних змін у структурі управління, які здатна витримати лише сильна, правова держава. І справа тут не лише у необхідності нової Конституції і внесення змін у сотні законів. Справа у незрілості політичних еліт і фрагментованості політичної культури. Адже очевидно, що вже на стадії обговорення федеративного проекту місцеві еліти навпереріб намагалися б тягнути «політичну ковдру» на себе, і про розв'язання кардинальних загальнодержавних проблем довелося б надовго забути. А у підсумку все це могло б призвести до хаосу в економіці, розбалансування останніх підвалин стабільності, етнічних і релігійних конфліктів, до безлічі особистих трагедій.

Небезпеку, що виходить від федералістської риторики східноукраїнських еліт, зазвичай перебільшують. На думку місцевих соціологів, добре обізнаних із політичними настроями в регіоні, цю риторику слід розглядати лише як ситуативну реакцію на невдачі на політичному полі. Власного політичного проекту донбаські еліти не створили — насамперед тому, що політична субкультура Донбасу дуже неоднорідна. Якщо еліти Донецька виявляють бодай здатність до консолідації (нехай і на клієнт-патрональній основі), то політична еліта Луганська ніколи не була консолідованою і постійно зазнає тиску та експансії з боку елітних груп Донецької області. «Донбас — не «червоний», не «біло-блакитний» і не «помаранчевий». Він багатобарвний»⁴¹. Не менш багатобарвний і Південь, який також мислився суб'єктом Південно-Східної республіки.

І уже одна ця багатобарвність робить домовленості про статус останньої доволі проблематичними.

Як цілковито нереалістичні слід розглядати й ті федералістські проекти, які час від часу озвучуються західноукраїнськими елітами. Проти них працюють насамперед закономірності економічного розвитку. Промисловий потенціал регіону явно замалий для того, щоб забезпечити йому автономне існування.

Усвідомлення усіх цих «обтяжливих» обставин робить ідею федералізму мало популярною в українському соціумі. У всеукраїнському опитуванні, проведеному влітку 2007 р. Центром ім. О. Разумкова на тему найбільш прийнятної для України шляху державного розвитку за федералізацію висловилися лише 10,3% опитаних, а 71,1% підтримали ідею збереження унітарного устрою (при цьому 36,6% з них водночас висловилися за розширення повноважень регіонів). Розпад України на кілька незалежних держав вважають оптимальним лише 0,8% респондентів, а відпадиння від неї частини регіонів — ще менше (0,5%)⁴². Отже, консолідаційний потенціал в українському суспільстві ще має цілком достатній потенціал міцності.

Зрозуміло, що у віддаленій перспективі (а також у випадку розвитку подій за якимось катастрофічним сценарієм) федералізацію України не можна виключати. Але, щоб такий перехід виявився успішним, потрібен не лише час, але й величезні зусилля, спрямовані на реформування політичної системи й вирішення сотень назрілих економічних, соціальних, гуманітарних та інших проблем. Зокрема, щойно згадуваний В. Городяненко слушно наголошує на важливості здійснення двох «ритуалів переходу» — реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою⁴³. А поки що унітарно-децентралізована модель територіальної організації є тим оптимумом, який має задовольняти усі політичні сили. А це означає, що посилення унітарності як запоруки ефективного розвитку має стати імперативом для всіх конструктивно налаштованих політичних сил.

Загалом проблема — унітаризм чи федерація — непринципова, значною мірою умоглядна. Регіони унітарної держави можуть у принципі мати більше повноважень, ніж суб'єкти федерації. Коли потрібно швидко проводити реформи, тим паче непопулярні, федералізм може стати гальмівним чинником, оскільки розширюється простір узгоджень, дискусій тощо. Варто також мати на увазі, що федерації ефективні там, де еліти хочуть і вміють до-

мовлятися. У нас же, як показує досвід, культура компромісів украй низька.

Для тих, хто любить поспішати, варто нагадати й про безліч організаційних труднощів, які довелося б подолати на шляху реалізації федеративної ідеї в умовах України. Конституційний шлях має такий вигляд: потрібно, щоб з відповідним поданням у парламент звернувся Президент або 301 депутат. Потім не менш як 301 депутат мав би проголосувати за відповідний законопроект і лише після цього може призначатися всеукраїнський референдум. Для його проведення необхідно протягом трьох місяців зібрати 3 млн. підписів у двох третинах областей. Чи багато є шансів втілити в життя цей сценарій в умовах наявної різноспрямованості політичних устремлень?

У сучасних федералістських проектах, зокрема тих, які вийшли з-під пера В. Тихонова та Є. Кушнарєва, федералізм розглядається як необхідна умова для реалізації прав і свобод громадян України, гарантія саморозвитку, самоорганізації кожної адміністративно-територіальної одиниці. Посилання при цьому йдуть і на європейський досвід, і на вітчизняну традицію. Але поки що ніхто предметно не обрахував, у чому полягають не лише переваги, але й і ймовірні ризики федералізації. Навіть найбільш активні її прибічники чесно відповідають «не знаю» на принципові питання: скільки суб'єктів федерації має бути в Україні і які саме; який ступінь економічної й політичної самостійності для них можна вважати оптимальним; скільки часу і коштів потрібно для реалізації проекту⁴⁴. Виданий окремою брошурою «Маніфест федералізму, або шлях до демократичної держави» (автор В. Тихонов) обстоює назрілу ідею децентралізації державної влади, але не має у своєму арсеналі достатньої кількості аргументів на доказ того, що здійснювати децентралізацію обов'язково саме шляхом відмови від унітаризму. Неясно до того ж, хто з ким має домовлятися про принципи федерування за умови відсутності відповідних суб'єктів. Зрештою, є проблема ціни управлінського апарату: очевидно, що вона на порядок зросла б.

Численні спроби вітчизняних політологів представити різні можливі сценарії децентралізації політичного процесу в Україні наводять на роздуми про непідготовленість еліт — як у центрі, так і на місцях — до пошуку шляхів узгодження суспільно-політичних інтересів, значною мірою різноспрямованих. Здійснювана в країні номенклатурна децентралізація, в основу якої було

покладено заперечення виборності регіональних керівників виконавчої влади, звелася по суті до несміливих спроб деконцентрації адміністративного ресурсу і керованої (імітаційної) демократії. Не набагато продуктивнішим виявився і запропонований місцевими елітами сценарій регіонально-кланового «федералізму», підпорядкованого інтересам і потребам фінансово-промислових груп. Позитивним у цьому сценарії є орієнтація на розвиток конкурентності, однак у сучасних умовах існує, з одного боку, загроза переростання артикуляції міжгрупової конкуренції у інформаційні війни, а з другого — перспектива дальшого розширення сфери непублічної політики. Значення «арбітражу» судової влади на порядок зросте, а стан її розбалансованості й корумпованості залишає небагато надій на його ефективність. Зрештою ця модель також ризикує перетворитися на один з варіантів «керованої» демократії, хіба що з більш високим рівнем деконцентрації ресурсів та плюралізму місцевих еліт. В усякому разі громадський активізм, так потрібний сучасній Україні, у рамках цієї моделі виявиться незатребуваним.

Навряд чи вписується у схему переходу до федеральної моделі політичного устрою і той досвід асиметричної децентралізації, який країна уже має. Наявність в унітарній державі автономної республіки створює безліч проблем, відлуння яких у майбутньому прорахувати дуже складно. Не вносить багато конструктиву у схему державного управління особливий статус Києва й Севастополя. Спроба введення у політичне поле категорії «місто-регіон», зроблена в ході невдалої адміністративно-територіальної реформи 2005 р. (і присутня у програмі «Український прорив»), здатна спричинити не лише знекровлення областей, але й ескалацію суспільної нестабільності. Хоча адміністративно-територіальна реформа в Україні є назрілою і конче потрібною, сучасний стан міжелітної взаємодії не дає жодних шансів щодо створення для неї надійного економічного, політичного, соціального, фінансового фундаменту.

Тому можна погодитися з висновком, зробленим ще у 2003 р. О. Лісничуком та О. Сушком: управлінські кризи в Україні значною мірою зумовлені «кризою централізму», що є результатом суперечності між природою існуючої політико-адміністративної моделі і потребами розвитку суспільства на місцевому та регіональному рівнях. Ідеологічною підпорою централізовано-ієрархічної парадигми розвитку стала некритично сприйнята ідея «розбудови держави» як створення адміністративно-силового каркасу влади

без опертя на суспільні інститути. Територіальні громади як основний інститут і носій ідей демократичної децентралізації перебувають переважно у зародковому стані. Отже, шанси демократичної версії децентралізації залежать не стільки від реформ адміністративно-територіального устрою, скільки від розвитку громадянського суспільства, зокрема його наріжного каменя — самоврядних територіальних громад. А також від перспектив включення України у загальноєвропейський суспільно-політичний процес⁴⁵.

Тим часом (і європейський досвід це яскраво підтверджує) існують і такі шляхи децентралізації управління у полікультурних соціумах, які не вимагають відмови від унітаризму. Одну з проміжних між федералізмом і унітаризмом форм державного устрою позначають поняттями «регіональна держава» або «регіональні штати» (останній термін запропонований Х. Ферненто). Російські дослідники Т. Васильєва та Л. Чихладзе розглядають регіональну державу як різновид унітарної, але з наданням територіальним утворенням певного ступеня самостійності в управлінській і фінансовій сферах. Відмінності між регіональною і федеративною державою вбачаються у тому, що хоч їм обом притаманна децентралізація політичної влади, ступінь автономності, який надається територіальним утворенням, у першої значно менший. Регіональна держава перебуває немовби на півшляху від унітаризму до федералізму. Типовий приклад такої держави — сучасна Італія, в якій спеціальний статус мають Сардинія, Сицилія, Трентіно-Альто Адідже, Валле-д'Аоста і Фріулі-Венеція Джулія⁴⁶.

Відомий англійський фахівець у галузі теорії і практики федералізму П. Кінг слушно наголошує, що жодна дефініція не є точною і остаточною, а те, що в одному випадку здається вирішенням, в іншому перетворюється на дилему. Федерації еволюціонують у різних напрямках, а типологія «унітарний/конфедеративний/федеративний», незважаючи на свій поважний вік, ніколи не була достатньою мірою інформативною. Слабкість цієї типології — в обмалі чіткої й вірогідної інформації щодо справжньої природи федерації і того рівня суверенітету, який вона здатна забезпечити. Настає час, вважає Кінг, коли від цієї типології доведеться відмовитися⁴⁷.

Як свідчення обмежених можливостей сучасного федералізму слід розглядати і закріплену рішеннями Лісабонського саміту ЄС 2007 р. фактичну відмову цієї структури від ідей федералізації Європи. Модна донедавна логіка єврофедералізму, ґрунтована на

ідеях країни-системи, «нового Карфагена», сьогодні визнається такою, що суперечить закладеній у фундамент ЄС доктрині «Європи націй». В Україні цей поворот сприймається із розумінням і схваленням: адже перспектива наддержавності Євросоюзу ніколи не була для неї однозначно привабливою⁴⁸.

Навряд чи є привабливою для більшості громадян України і перспектива її власної швидкої федералізації — насамперед з огляду на досвід її досить тривалого перебування у складі радянського квазіфедеративного об'єднання. Уся історія Радянського Союзу — жива ілюстрація можливостей маніпулювання декларованими правами й компетенціями суб'єктів федерації. Небагатьох надихає як зразок народоправства і сучасний російський федералізм, який повсякчас зазнає аргументованої критики з боку власних політологів і правознавців. Приміром, керівник аналітичних програм Фонду «Російський суспільно-політичний центр» С. Каспе пише про дефектність, неорганічність російського федералізму, відсутність у нього міцного фундаменту. Не варто, доводить він, «вважати возведений до сьогоднішнього дня муляж федерації спородою, придатною для проживання і здатною витримати негоду». Питання про утворення семи федеральних округів не виникло б, якби російські республіки, краї, області, округи були дійовими історичними суб'єктами⁴⁹.

Варто звернути увагу на ще одну цікаву думку того ж таки С. Каспе: «в реальності російська держава, хоч і далеко просунулася на шляху свого перетворення у федерацію, ще далеко нею не стала — федерація лишається проблемою, а не даністю... Пострадянська Росія являє собою складний, багат шаровий, **об'єктивно** асиметричний етнополітичний конгломерат, вбудований у також асиметричний, але невідповідний йому за формою інституційний каркас». У досить віддаленому майбутньому це може означати перехід до унітаризму, і з точки зору модернізаційних завдань цей варіант був би бажаним⁵⁰.

Отже, проблема форми державного устрою для України — не з розряду тих, які легко вирішити у політичних баталіях. І не така, яку не варто піднімати у політичних і наукових дискурсах. Можна погодитися з А. Мальгіним: «Якою бути Україні в майбутньому — унітарною чи федеративною, можна і треба і думати, і говорити; ці проблеми необхідно *обговорювати* принаймні для того, щоб вони, будучи загнаними всередину, не «детонували» під час чергової політичної кризи й не пошматували згодом цю державу»⁵¹.

Відкрита й чесна дискусія на професійному рівні потрібна не лише для того, щоб запобігти появі відцентрових (у тому числі й сепаратистських) настроїв, але й для перешкодження спробам шантажу й політичних спекуляцій на проблемах «розколу».

Для вітчизняних політиків і науковців сьогодні лишається актуальною висловлена кілька років тому І. Курасом думка про важливість розрізнення регіональної децентралізації і політичної регіоналізації. Держава повинна, доводив він, виходити на додатковий, регіональний рівень децентралізації, конче необхідний для наближення влади до громадян і реалізації завдань економічного, соціального, культурного розвитку регіонів. Але вона мусить дуже обережно ставитися до регіоналізації у політичному розумінні, оскільки остання тяжіє до федералізму і здатна створювати загрозу єдності держави. Регіоналізм, витлумачений як природне прагнення соціумів до оптимального використання можливостей, створюваних просторово-територіальними чинниками розподілу людських і матеріальних ресурсів, здатен стати додатковим джерелом активізації розвитку і території, і держави в цілому. Але водночас він може виявитися джерелом неабиякого соціального й економічного напруження. Тому так важливо йти шляхом апробованих у Європі пошуків «нового регіоналізму» — на основі поєднання централізованого (згори донизу) і децентралізованого (знизу догори) підходів до вирішення проблем регіонального розвитку⁵². І водночас поважати ідентифікаційний вибір кожного сегмента багатоскладового українського соціуму, тому що саме різниця потенціалів у ціннісних уподобаннях підтримує стабільність і передбачуваність.

¹ *Курас І.Ф.* Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999. — С. 249–255.

² *Ostrom V.* The Meaning of American Federalism. Constituting a Self-Government Society. — San Francisco, 1991. — P. 247.

³ *Elazar D.J.* Constitutionalizing Globalization: The Postmodern Revival of Confederal Arrangements. — New York, 1998.

⁴ Основи етнодержавознавства. — К., 1997. — С. 350.

⁵ Федерація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 650.

⁶ *Римаренко С.* Федералізм, регіоналізм, децентралізація // Агора. — Вип. 4. — К., 2006. — С. 89–90.

⁷ *Шило В.Е.* Опыт современного федеративного развития зарубежных стран и Россия: некоторые актуальные проблемы // Регионы и регионализм в странах Запада и России. — С. 141–144.

⁸ *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич — К., 2004. — С. 454–455.

⁹ *Томпсон Е.* Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — С. 95–110.

¹⁰ *Riker W.H.* Federalism: Origin, Operation, Significance. — New York, 1964.

¹¹ *Горохов А.Ю.* Российский федерализм: кризис и пути преодоления // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 2005. — №3. — С. 168.

¹² *Левицький Л.* Україна. Delete? //zaxid.net. — 2007. — 18 червня.

¹³ Див., напр.: *Ричка В.М.* За літописним рядком. Історичні оповіді про Київську Русь. — К., 1991. — С. 175; *Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996. — С. 209; *Історія України.* Навч. посібник за ред. В.А.Смолія. Вид. 3-є. — К., 2002. — С. 44 та ін.

¹⁴ Докладніше див.: *Українська ідея.* Історичний нарис. — К., 1995. — С. 40–42; *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. — Нідерланди, 1974.

¹⁵ *Ефименко А.* Очерки истории Правобережной Украины // Киевская старина. — 1894. — Т. 47. — С. 169.

¹⁶ *Пестель П.* Русская правда // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: в 3 т. — Т. 2. — М., 1951. — С. 87–91; *Из показаний*// Там же. — С. 181, 184.

¹⁷ *Книги биття українського народу* //Українознавство. Хрестоматія-посібник: у 2 кн. — Кн. 1. — К., 1996. — С. 251.

¹⁸ *Драгоманов М.* Література українська, заборонена російським урядом // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 кн. — Т. 5. Кн. II. — К., 2001. — С. 31–32.

¹⁹ Цит. за: *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 420.

²⁰ Програма Громади (1880) // Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. 5. Кн. II. — С. 255.

²¹ *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. Т. 1. — К., 1994. — С. 338.

²² Див.: *Круглашов А.* Драма інтелектуала. — С. 412.

²³ Там само. — С. 433–434.

²⁴ *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Твори у 50 т. — Т.1. — Львів, 2002. — С. 308.

²⁵ *Грушевський М.* На руїнах. — Там само. — С. 319.

²⁶ *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). — К., 1998. — С. 332–333.

²⁷ Див., напр.: *Автономія, федерація и национальный вопрос.* — М., 1906; *Косошкин Ф.Ф.* Областная автономия и единство России. — М., 1906; *Корф С.А.* Федерализм. — СПб. 1908; *Яценко А.* Теория федерализма. — Юрьев, 1912 та ін. Російський дослідник Р.Ціунчук простежив пробудження автономіст-

Розділ 7. Проблема форми державного устрою

сько-федералістських ідей на матеріалі діяльності Державних дум Росії, показавши, як відбувалося наростання вимог автономії у тогочасних політичних дискурсах. Див.: *Циунчук Р.А.* Думская модель парламентаризма в Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения. — Казань, 2004.

²⁸ *Яценко А.* Теория федерализма. — С. 786.

²⁹ *Грушевський М.* Єдність чи розпад [Росії] // Твори. — Т. 1. — С. 410–412.

³⁰ *Грушевський М.* Українці // Українознавство. Хрестоматія-посібник. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 322.

³¹ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації? — К., 1917. — С. 126.

³² Політичні засади Генерального Секретаріату // Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. 6. — К., 2001. — С. 287.

³³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 294.

³⁴ Киевская мысль. — 1917. — 22 октября.

³⁵ *Ленін В.І* Про національну гордість великоросів. — Повне зібрання творів. — Т. 26. — К., 1972. — С. 100.

³⁶ Регіональні відмінності в Україні: оцінки експертів // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії, 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єдності. — С. 29.

³⁷ Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. — К., 2003. — С. 13–14.

³⁸ *Бондаренко К.* Леонид Кучма. Портрет на фоне епохи. — Харків, 2007. — С. 97.

³⁹ *Яблонський В., Латко Я.* Сучасні політичні партії. — К., 1999. — С. 61.

⁴⁰ *Городяненко В.* Соціологія федералізму: історіографічний аспект аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №2. — С. 199.

⁴¹ *Проскуріна О.* Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Політичний менеджмент. — 2007. — №1. — С. 134–135.

⁴² Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». — С. 7–8.

⁴³ *Городяненко В.* Соціологія федералізму. — С. 202.

⁴⁴ Див.: *Кушнарєв Е.* Еще раз о федерализме // «2000». — 2006. — 14 апреля.

⁴⁵ *Лісничук О., Сушко О.* Децентралізація: ідея завтрашнього дня? // Україна: плоди дванадцяти бурхливих років. — К., 2003. — С. 81–91.

⁴⁶ *Чихладзе Л.Т.* Организация местного самоуправления и местного управления в административно-территориальных единицах стран современного мира // Политика и общество. — 2005 — №4. — С. 33–34; *Васильєва Т.А.* Центр и регионы современной Италии // Регионы и регионализм в странах Запада и России. — С. 224–232.

⁴⁷ *Кінг П.* Класифікування федерацій // Ї (Львів). — 2002. — №23. — С. 7–23.

⁴⁸ Дзеркало тижня. — 2007. — 3 листопада.

⁴⁹ *Каспе С.* Конструювати федерацію — *renovatio imperii* як метод соціальної інженерії // *І.* — 2002. — №23. — С. 128–151.

⁵⁰ *Каспэ С.И.* Этнополитические стереотипы и дефектность российского федерализма // Россия. Политические вызовы XXI века. Второй Всероссийский конгресс политологов 21–23 апреля 2000 г. — М., 2002. — С. 184–188.

⁵¹ *Мальгин А.В.* Украина: Соборность и регионализм. — С. 266–267.

⁵² *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004. — С. 193–194, 734.

ПІСЛЯМОВА

Проведений аналіз дає, сподіваємося, досить підстав для висновку про те, що регіональна ідентичність перетворилася в Україні не лише на вагомий конструкт суспільної свідомості, але й на дійсний чинник впливу на всю сферу територіально-географічного, соціально-економічного й етнокультурного буття. Хоч і різною мірою й відмінними темпами, в регіонах формуються виразні політичні, культурні, релігійні, естетичні уподобання, власні системи моральних цінностей, мотивацій, зразків поведінки, символічної образності. Радянська система позірною «єдиномислення» й картинного «одобрямсу» назавжди пішла в небуття.

Нові політичні й культурні реалії покликали до життя і нові методи їхнього осмислення. Сьогодні вже для всіх є очевидним, що введення у структуру соціального пізнання концепту «ідентичність» та його регіональних специфікацій істотно розширило діапазон аналізу суспільних явищ, створило нові «пояснювальні парадигми». Усвідомлення того, що соціальні групи цементують не стільки інтереси й норми, скільки ідентичності й відчуття солідарності, сформуло і новий вимір проблемного поля соціогуманітаристики, і той сегмент політичного простору, який опікується суспільними інтеракціями. Вдячним предметом соціального аналізу виявилися як об'єктивні, створювані середовищем проживання і традицією, чинники ідентифікації, так і стратегії й механізми конструювання, артикуляції й мобілізації ідентичностей. Саме тому «дискурс про ідентичність, що виник як маргінальна течія, через два десятиліття перетворився у респектабельний академічний мейнстрім»¹.

У тому, що на рубежі тисячоліть у цьому мейнстрімі виразно проглядається течія, пов'язана із просторовими ідентифікаціями, слід бачити як результат безпосереднього впливу глобалізаційних процесів, так і наслідок краху двополюсного світоустрою. Політичні співтовариства, що набули нових обрисів, постали перед необхідністю окреслення власної семіосфери і відмежування від простору Інших. Демаркація, титуалізація, символізація простору стали практичними завданнями, що зумовило нагальну необхідність їх теоретико-методологічного осмислення. Для нових незалежних держав завдання оптимального співвіднесення національної і регіональних ідентичностей увійшли до числа пріоритетних проблем національної безпеки.

Присутність регіональних ідентичностей у політичному просторі України сьогодні вже ніким не оспорюється; свою нішу у системі соціального пізнання вони поволі теж знаходять. Хоч варто визнати, що ідентифікація з регіоном за вітчизняних умов — процес далеко не завершений. Його ускладнюють і розмитість самого поняття регіону, і відчутна дезорієнтованість соціуму в обстановці політичної нестабільності, і групові інтереси еліт, які далеко не завжди відповідають суспільним настроям і очікуванням. Як і слід було чекати, регіональна самосвідомість більш виразно виявляє себе «на флангах», у зонах прикордоння. У Центрі її імпульси гасяться протилежно спрямованими політичними інтересами елітних прошарків та боротьбою за владу і власність.

Досвід України підтверджує загальносвітову тенденцію: регіональна ідентичність може бути закорінена в історичних традиціях і міфах, але вона стає тривким конструктом соціальної свідомості лише за умови цілеспрямованого вибудовування елітами каркасу регіонального співтовариства з власними інтересами й символічною системою. На відміну від «земляцької» локальної регіональної ідентичності потребує забезпечення соціальними інститутами й ЗМІ тривких горизонтальних зв'язків і відповідних виховних механізмів. У своїй основі вона виявляється водночас і продуктом, й інструментом соціальної мобілізації та політичного керівництва. А потенціал регіональних ідентичностей залежить не лише від приведення в дію сили притягання, але й від сили чи слабості національно-громадянської ідентичності. Ці дві ідентичності можуть бути взаємодоповнюваними, але за певних умов здатні і протистояти одна одній.

Навряд чи у найближчій перспективі слід очікувати в Україні серйозного спалаху регіональної самосвідомості. Політичні ігри «у верхах» знаходять, зрозуміло, відлуння на регіональному рівні, але на стан умонастроїв впливають мінімальною мірою. Розчарований і деморалізований соціум нікому не йме віри й організується лише навколо тих проблем, які зачіпають безпосередні інтереси територіальної громади. Вітчизняний різновид регіональної ідентичності лишається слабким, інколи взагалі малопомітним. Однак регіональна самоідентифікація і творення відповідних «образів регіону» уже стали елементом конструювання соціальної ідентичності, і, отже, виступають як важливий компонент соціалізації особи і виховання патріотизму. Без врахування ролі і функцій цього компонента неможливо створити адекватне уявлення про територіаль-

ний інтерес, територіальні зв'язки, з'ясувати рівень небезпек для територіальної цілісності.

Здається, автору вдалося переконати насамперед себе, а потім (якоюсь мірою) і зацікавленого читача у тому, що феномен регіональної ідентичності в Україні заслуговує на серйозну дослідницьку увагу. Поліетнічність і полікультурність українського соціуму, що має досить чіткий регіональний вимір, диктує необхідність якнайважливішого ставлення до усієї гами різноспрямованих ціннісних настанов та їхніх політичних проєкцій. Розробка ефективної стратегії регіональної взаємодії немислима без врахування настроїв і орієнтацій, у тому числі й глибоко закорінених у просторі «колективного несвідомого».

Очевидно, вдумливий читач помітив і те, які додаткові можливості в регіональному аналізі з'являються у контексті заміщення прескриптивної у своїй основі моделі раціональності дескриптивною моделлю когнітивності — із перенесенням фокусу уваги на ментальні структури і суб'єктивні уявлення. Політичні актори далеко не завжди керуються теорією раціонального вибору; значно частіше їхні дії детермінує символіка політичного ринку. Травматичний досвід і негативні емоції здатні не просто маскувати групові інтереси, але й підпорядковувати їм увесь процес вибору з кількох можливих альтернатив. Поставлене на службу конструюванню ідентичностей історичне знання продемонструвало неабиякі мобілізаційні можливості соціокодів, що задають відправні константи суспільної свідомості в залежності від тих або інших політичних інтересів. Саме тому становлення когнітивної парадигми у політичній науці розглядається як важлива віха в системі оновлення її методологічного арсеналу.

Сказане дає надію: пошук оптимальної моделі регіональної ідентичності, поки що далекий в Україні від свого завершення, зрештою виявиться успішним. Оптимізм має вселяти принаймні те, що регіональні ідентичності уже усвідомлюються як важливий політичний ресурс і саме у такій якості поступово вибудовують свою нішу в системі соціального пізнання. Їхня присутність у просторі політичних і наукових дискурсів сприймається як даність, з якою потрібно рахуватися і яку необхідно досліджувати усіма засобами, які є у розпорядженні соціогуманітаріїв.

Обнадійливим є і той факт, що український соціум демонструє, як правило, більш високий рівень політичної свідомості, ніж ті, хто вважає себе елітою. Неймовірна гострота перманентних політичних

криз, спровокованих незгодами і боротьбою за владу і власність на найвищому державному рівні, не супроводиться істотним підвищенням протестної активності в регіонах. Можливо, це пояснюється глибиною розчарувань. Люди зрозуміли, що в рамках наявної політичної системи частковій перестановки у верхах мало впливають на рівень їхнього життя. Хоча у даному разі правомірним є і зроблений соціологами висновок про небезпеку розширення простору соціального цинізму, зумовленого «стабільною нестабільністю» влади, протистояннями та переструктуруваннями на елітному рівні. Руйнування основ соціальної довіри і відповідальності, що йде «згори», у кінцевому рахунку обертається ризиками руйнування соціального капіталу, що реально загрожує стійкому розвитку соціуму².

Сподіваємося, що проведене дослідження у чомусь допомогло читачеві уявити для себе роль і місце різних чинників територіальних ідентифікацій в Україні, їхній вплив на політичний ландшафт і той рівень загроз, який створює регіоналізація суспільної свідомості. Можемо констатувати, що похмурі прогнози щодо майже неминучого розпаду держави Україна, які гучно лунають упродовж усіх років її незалежного існування, не підтвердилися. Те, що реакція на «недосформованість» національно-громадянської ідентичності не набуває вигляду якихось деструктивних проявів, є непрямым свідченням міцності того каркасу ідентифікаційної системи, який підтримує «на плаву» увесь вітчизняний суспільний організм.

Чому ж у такому разі відчуття тривоги не полишає кожного, хто занурюється у сферу багатоманіття регіональних настроїв і уподобань? Очевидно, тому, що в умовах гострої боротьби за владу будь-яка «різниця потенціалів» не тільки розширює зону політичних ризиків, але й переводить останні у нову якість. Автор книги про «суспільство ризику» У. Бек виявив цікаву закономірність: ризики здатні множитися за законами розширеного відтворення. Знання про ризики породжує нові соціальні потреби, нові ринки, а зрештою — нову економіку ризиків, що бурхливо зростає. Свою ціну, інколи дуже високу, має і невизнання тих або інших ризиків. Саме тому соціально усвідомлені ризики є політично вибухонебезпечними³. При цьому постійним випробуванням піддається не лише міцність інституційної системи, але й механізми взаємодії індивідів, груп, спільнот. А отже, «погоду в домі» і надалі доведеться вимірювати за показниками барометра ідентифікацій.

У цьому не було б великої біди, якби наші еліти засвоїли науку «гри за правилами». На жаль, логіка дій як влади, так і опозиції взагалі не піддається раціональним поясненням. Здається, що вона, ця логіка, повністю підпорядкована завданням «працевлаштування» на президентській посаді одного з трьох головних гравців на політичній сцені. А тим часом країна, позбавлена орієнтирів і важелів раціонального впливу, стрімко втрачає темп розвитку і пристойний імідж. Популістська риторика заважає соціуму адекватно оцінити рівень викликів, на які держава вже нездатна адекватно реагувати. Розплатою може стати у кращому разі поглиблення стану стагнації, у гіршому — соціальний вибух.

Можливо, ця констатація, навіяна сумними реаліями 2008 року, суб'єктивна і надто песимістична. Але важко пройти повз аналогічний висновок відомого історика Г. Касьянова, який з тривогою пише про гостру боротьбу «у верхах» на фоні сповідуваного більшістю населення країни принципу невтручання в політику. Український «демократичний транзит» у його уявленні має вигляд своєрідної «факультативної демократії», за фасадом якої діють потужні групи інтересу/впливу, що конкурують між собою. Саме це робить уявним той рух від авторитаризму до демократії, про який багато говорилося й писалося. Держава Україна не є національною — це держава бюрократії та зрощеної з нею фінансово-промислової та аграрної олігархії. Апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму є не лише засобом їхньої легітимації, але й політичним прикриттям для масштабного перерозподілу власності. А деідеологізація суспільства, очікувана й зрозуміла з огляду на гіперідеологізацію радянських часів, обернулася не лише втратою ціннісних і нормативних орієнтирів, але й повальним цинізмом влади й самого суспільства, взаємним відчуженням та фрагментацією суспільних груп, тотальною недовірою до влади і державних інститутів. Отже, надалі можна очікувати або горизонтального (регіонального) розвитку схеми влади, сформованої на національному рівні, або чергової масштабної кризи⁴.

Присуд жорсткий, навіть жорстокий, але в основі своїй справедливий. «Сила зчеплення», яка підтримує цілісність вітчизняного політичного організму, піддається неабияким випробуванням внаслідок непрофесійності й незговірливості еліт, їхньої дивовижної зацикленості на розв'язанні далеко не найважливіших для країни завдань. І хоч регіональна ідентичність поки що не виступає як ефективний інструмент «негативної» соціальної мобілізації,

з часом вона може бути використана на шкоду національній єдності.

Саме тому у тій «науковій експертизі ризиків», якої Україна сьогодні гостро потребує, повинні дістати адекватне відображення і «перепади температур» у регіональному світосприйманні, і відповідні мотиваційні чинники політичної поведінки, і прояви вербальної агресії. Йдеться насамперед про упереджувальний аналіз небезпек, здатних трансформуватися у ризики, про ймовірні механізми інверсії різних типів ризиків у політичні. Особлива увага має звертатися на діяльність політичних акторів, схильних до продукування ризиків, на появу нових каналів комунікації ризиків, активізацію агресивних інформаційних середовищ тощо.

Отже, той напрям регіональної аналітики, який усталився у вітчизняних політологічних розробках, потребує істотного переосмислення. Дослідник має брати до уваги не лише об'єктивну картину розвитку регіону і його специфічність у порівнянні з іншими, але й емоційну складову — спосіб сприйняття людьми регіону і ступінь його здатності забезпечити спільну ідентичність і солідарність, зокрема і у зіткненні з іншими формами солідарності, включаючи кланову й етнічну. Нарешті, важливо бачити й третю, інструментальну складову — як використовується регіональний ресурс: задля мобілізації й колективних дій у досягненні соціальних, значущих для територіальної громади, чи для якихось інших цілей.

Інша річ, що ми достеменно не знаємо, як і чим виміряти ступінь сформованості соціально-територіальної спільноти і силу регіонального «зчеплення». Очевидно, й особливої потреби у цьому немає — адже регіональна самоідентифікація — не стан, а процес, і сьогоднішні виміри завтра можуть виявитися неадекватними. Але в державі, яка дбає про свою територіальну цілісність, існує настійна потреба досліджувати усі можливості розвитку й усі особливості суб'єктивно сконструйованих світів. Без аналізу різних вимірів нетривкої субстанції, яка вкладається в поняття «регіональна ідентичність», неможливо створити адекватне уявлення про політичні орієнтації громадян, з'ясувати рівень небезпек для територіальної цілісності. Оскільки регіональну самоідентифікацію можна розглядати як керований у своїй основі процес, важливо бачити межі, у рамках яких ефективність державного управління регіонами буде максимальною.

На жаль, концепт регіональної ідентичності ще не зайняв належного йому по праву місця в системі стратегічного аналізу тери-

торії і політичного менеджменту. За часто вживаною українським політикумом формулою «сильні регіони — сильна держава» поки що стоять лише добрі побажання. Серйозними перешкодами на шляху регіонального розвитку є високий ступінь тінізації економіки, незбалансованість податкового законодавства й бюджетної політики, надмірні централізаторські установки в управлінні територіями. Серед гальмівних чинників — і недосить високий рівень розвитку регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку, що повинен забезпечувати політику фаховим аналізом, надійними прогнозами, корисними рекомендаціями. Український соціум із притаманними йому соціально-економічними диспропорціями, регіонально-культурними відмінностями, політичними імпровізаціями особливо потребує системного аналізу ризиків, зумовлених полірегіональністю й полікультурністю.

Про нові механізми формування ідентичностей і, відповідно, про нові ризики варто говорити й у контексті постмодерністського наступу — із породжуваними ним явищами диверсифікації, невизначеності, розмивання соціальної дисципліни. Та оптика сприйняття законності й моральності, яку сформувала епоха постмодерну, навряд чи дає підстави сподіватися на тривкість поведінських настанов і ціннісних орієнтацій, створених у контексті попередніх стратегій ідентифікації. Для помітного соціально-дисциплінарного ефекту потрібні сильні консолідаційні важелі, яких країна не має. Коли рівень громадянської активності низький, а на електоральну поведінку впливають не переконання й ідеології, а великі гроші й дрібні подачки, не виключений розвиток подій за алгоритмом розмежувань.

Можливо, в українському випадку новий ключ до аналізу соціокультурної динаміки й ідентифікаційних практик буде знайдено на шляхах використання рефлексивної метапарадигми, яка виходить із вирішального впливу на реальність явищ дисперсії й фрагментації, культивованого ризику. Для спеціального дослідження потенціалу нерівноважності, дифузних процесів, що призводять до розмивання національно-громадянської ідентичності, фахівці радять застосовувати інструменти макро-мікрорівневого аналізу, що дозволяють інтерпретувати як інституціональну рефлексію, так і внутрішню саморефлексію соціальних акторів⁵. Але такий підхід потребує значно більш високого рівня соціальної аналітики, який досяжний лише на ґрунті міждисциплінарності і оновлення усього дослідницького інструментарію. Насамперед

це стосується методології і методик дослідження статусних і ресурсних конфліктів — слабкої ланки вітчизняної конфліктології. Не меншої уваги заслуговують і реальні конфліктні ситуації, що вже тією чи іншою мірою сформувалися на ґрунті наявності культурно-політичного «двоподілу», відмінних ціннісних орієнтацій та етнолінгвістичних зон, різноспрямованості устремлінь політичного істеблішменту.

Сказане дає підставу для висновку: для України регіональна ідентичність — не лише важлива складова соціальної ідентифікації, але й своєрідний ключ для конструювання регіону як політичного простору і водночас мірило легітимації й соціальних ризиків. Політична роль українських регіонів визначається тим, що процес формування суверенної, авторитетної у світі держави із недавніх периферій кількох держав остаточно ще не завершений. Отже, в разі недостатньої дієздатності загальнодержавних інститутів існує гіпотетична можливість розвитку регіоналізму за деструктивним сценарієм. Сьогодні вона уявляється малоімовірною — адже ступінь політизації українських регіонів ще не сягнув такого рівня, коли місцеві еліти готові перейти від простого лобювання регіональних інтересів до вимог автономії аж до відокремлення. Але хто може спрогнозувати віддалені наслідки тих кризових явищ, які у 2007–2008 рр. розбалансували діяльність владних інститутів і створили фактичну ситуацію двовладдя?

Якою має бути стратегія еліт, щоб уникнути дальшого поглиблення регіональних та інших розмежувань? Очевидно, що держава може існувати і відтворювати свої пріоритети лише на основі консенсусу сил, спроможних вибудувати сталу соціокультурну домінанту в масштабі всього суспільства. За наявності кількох політичних субкультур і постійної дії сил взаємовідштовхування на елітному рівні пошук консенсусу є надзвичайно складною справою. Але без постійного діалогу груп із вибудовуванням вісі спільних інтересів забезпечити стабільність у сегментованому соціумі неможливо. Я. Грицак пропонує два шляхи пошуку консенсусу. «По-перше — відмова всіх політичних сил демонізувати регіони у своїй риторичі. Галичина і Донбас не повинні більше правити за страшило одне для одного та цілої України... По-друге — проведення такої виборчої реформи, яка змусить партії відірватися від своєї регіональної зони комфорту й активно шукати виборців у цілій Україні»⁶. Можливо, цього все ж буде замало: адже потрібні не лише сталі передумови для співпраці, але й реальні кроки назустріч один одному.

На наш погляд, Україні насамперед потрібна ясність щодо напрямку руху, і вона має вироблятися спільно усіма впливовими політичними силами, у тому числі й позапарламентськими. Щоб почати загальнонаціональний діалог, політики з різних таборів повинні чітко визначитися зі своїми орієнтаційними пріоритетами і дохідливо пояснити громадянам їхні переваги. Люди прагнуть осмисленої мети, їм набридли постійні маніпулювання примарними цілями, суперечності передвиборної і післявиборної риторики, нереалістичні обіцянки. Намагання поєднувати взаємовиключні ідеї стимулює настрої утопізму в політиці, створює у суспільстві непотрібну емоційну напругу. По-друге, слід відмовитися від залишків маніхейської ідеології, яка стимулює пошук все нових «ворогів». Варто пам'ятати: інверсійне розхитування, яке відбувається на цій основі, здатне призвести у кінцевому рахунку до соціального вибуху.

Першочерговим завданням української держави є вироблення такої моделі соціокультурної політики, в якій поліетнічність і полікультурність українського соціуму розглядатимуться як неперехідна цінність і джерело суспільного багатства. Мультикультуралізм як принцип, який заохочує культурне розмаїття, має бути визначальним. Стратегія інтеграції потребуватиме адаптації всіх соціальних інститутів до потреб полікультурного соціуму, заохочення міжкультурних обмінів, більш повного використання інтелектуального потенціалу російськомовної частини суспільства.

Важливо продовжити зусилля у напрямі проведення адміністративно-територіальної реформи, відмовившись від надмірної централізації й своєрідного «двовладдя» на регіональному рівні. Дальшій активізації локалізму можна запобігти лише на шляхах вибудови чіткої управлінської системи, в якій регіонам будуть створені всі умови, у тому числі й фінансові, для самоорганізації й саморозвитку.

Нарешті, уявляється доцільним більш повне використання потенціалу ліберально-модерністської культури, здатної протистояти як утилітаризму, так і гіпертрофованому націоналізму. Її переваги бачаться не лише у тому, що вона виводить на рівень найвищої цінності ідеї людиноцентризму й демократії, але й у тому, що вона повністю реабілітує ідеї компромісу, дискредитовані практикою тоталітарних режимів.

Більш як чверть століття тому уже згадуваний Е. Тоффлер виступив із пристрасним закликком, зверненим до усього людства —

наполегливо шукати нові політичні форми або «резервуари», щоб перебудувати усю систему світоустрою — від Організації Об'єднаних Націй на одному кінці до рад великих і малих міст на другому. Пора, доводив він, відмовитися від хибного уявлення щодо того, ніби розмаїття автоматично привносить більшу напругу й конфлікт у суспільство. Розмаїття, навпаки, здатне сприяти надійній і стабільній цивілізації — за умови осмисленого до нього ставлення і відповідних змін у законодавстві. Лише на шляху утворення нових інституцій і конституцій вдасться вивільнити «щось навіть потужніше, ніж енергію — *колективну уяву* ... Ми повинні думати не про єдину радикальну реорганізацію чи єдину революційну політичну перемену, накинуту згори, а про тисячі свідомих, децентралізованих експериментів, які дозволять нам випробувати нові моделі ухвалення політичних рішень на місцевому й регіональному рівнях та їхнього використання на рівнях національних і транснаціональних»⁷.

Чи просто це зробити в українських умовах? Зрозуміло, надзвичайно складно. Але якщо альтернативою може бути вивільнення руйнівної енергії розпаду й економічна катастрофа, ніякі зусилля не повинні здаватися надмірними.

¹ Малинова О.Ю. Исследования политики и дискурс об идентичности // Политическая наука. — 2005. — №3. — С. 10.

² Балакірева О.М. Демократичні цінності в українському суспільстві. — С. 15.

³ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М., 2000. — С. 21–40, 95.

⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — К., 2008. — С. 398–411.

⁵ Кравченко С.А. Социологическая теория: дискурс будущего. — С. 10.

⁶ Грицак Я. Ab imperio, ad imperium // Критика. — 2006. — Ч. 4. — С. 2.

⁷ Тоффлер Е. Третья хвиля. — С. 290, 373, 390.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Лариса Панасівна НАГОРНА

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Редактор — В. П. Канаш

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 23,54. Обл.-вид. арк. 22,49.
Підписано до друку 4.12.2008. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net